

Д. С. НАСЫРОВ, О. ДОСПАНОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИНИҢ
ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫҚ
СӨЗЛИГИ

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАСЫ
НӨКИС — 1983

4 КК

Н-41

Насыров Д.С., Доспанов О. Д.

Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігі. —
Некіс: Қарақалпақстан, 1983. — 404 б.

Бұл мийнет қарақалпақ ауызеки сөйлеу тилинің составындағы диалектлер менен говорлардың өзгешеликлерин қамтыйтуғын 6000 нан аслам сөзди өз ишине алады.

Сөзлик студентлерге, мұғаллимлерге, аспирантларға, пурколог-ларға, улыума ауызеки тилимиздин сарқылмас байлығы менен қызығыушы көпшилик китапханларға арналды.

Н $\frac{4602000000-039}{M-357(04)83}$ пр.-83

Жууаплы редактор проф. Д. С. Насыров

© „Қарақалпақстан“ баспасы, 1983

Д. С. НАСЫРОВ, О. ДОСПАНОВ

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАСЫ
НӨКИС — 1983

«ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗЛИГИ» ДҮЗИУДЕГИ ТИЙКАРҒЫ ПРИНЦИПТЕР

Кейинги жылдарда рауажланған қарақалпақ диалектологиясының ерискен табыслары айта қаларлық. Көплеген диалектологиялық экспедициялар дәуиринде республикада хәм оның менен қонсылас шегараларда жасаушы қарақалпақлардың сөйлеу тилинің өзгешеликтери илимий тәрәпинен изертленилди. Жыйналған материаллардың берген жуумақлары белгили бақаға ийе. Себеби, қарақалпақ халқының ауызеки сөйлеу тилинің өзгешеликтерин изертлеу арқалы оның тилинин тарийхына, тууысқан түрки тиллес халықлар менен қандай қатнаста екенлигин билдириуге мүмкиншилик беретугын дереклердин көзин ашыу мәселеси келип тууады.

Жоқарыда қысқаша баян етилген мәселелерди ис жүзинне асыруда диалектлик лексиканын атқаруға тийисли орны айрықша, себеби, халықтың ауызеки тилинің сөз байлығы бир неше әсирлер дауамында өзинин қалпинде сақланып, толығып барыу менен бирге сырттан болатуғын хәр қандай этнолингвистикалық, қубылысларға узақ уақытлар дауамында шыдам бере алады. Сонлықтан да, қарақалпақ тилиндеги диалект хәм говорлардың лексикасын үйренип, ондағы антропонимикалық, топонимикалық, этникалық, т. б. атамаларға байланыслы сөзлердин этимологиясын ашып, илимий бағдарда изертлей беріу мәселеси қарақалпақ тил билиминин гезектеги уазыйпасы болып табылады.

Бунын менен қатар усы уақытқа дейин республикадағы диалект хәм говорлардың диалектологиялық сөзлингин дүзиу диалектолог қәнигелердин дыққат орайынан шетте қалып келди.

Диалектологиялық сөзліктің әхмийеті айта қаларлық; ол тил тарихы хәм хәзирги қарақалпақ тилинің лексикасын буннан былай да байыта бернү исинде өзиниң пайдалы тәсирин тийгизнүи сөзсиз қубылыс. Бундай «Сөзлик» хәзирги уақытты ӨзССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы тарих, тил хәм әдебиет институты сөзликлер хәм терминология бөлмининин илимий хызметкерлери тәрәпинен иткерилген қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлигин буннан былай да толықтырыу исинде өз пайдасын тийгизеди. Диалектологиялық сөзлик қарақалпақ халқының ауызеки сөйлесу тили белгили нормаға түсип қәлиплескен әдебий тилдің (қарақалпақ) лексикалық тәрәпине қарағанда қандай өзгешеликлерге ийе екенлигин көрсетнү менен бирге, олардың ара-қатнасын ашып бернүге тәсир жасай алады.

Тилдің рауажланыуы ызамлықларында көрсетилнүинше әдебий тил хәр уақытта да жергиликли халық тилине өз тәсирин тийгизип, диалектлик сөзлердин әдебий тилдин нормасына жақынласыуы хәққиндағы қатгыйданы усынады. Гейпара жағдайларда бул пәрсе керисинше болыуы да ушырасады. Бул тууралы белгили рус илимпазы, акад. С. П. Обнорский былай деген еди: «Рус әдебий тилинің органикалық рауажланыуы жанлы халықлық сөздин рауажланыуы менен ең тығыз байланыста болады хәм соңғысының зәрүрий және үзликсиз тәсир етиу жағдайларының арқасында иске асырылады¹. Демек, буннан диалектлик сөзлердин әдебий тилге тәсиринин күшли екенлигин көрнү мүмкин.

Соңғы уақытларда жергиликли қарақалпақ, баспа-сөзинде бир қанша диалектлик сөзлердин қолланылыуы көрине баслады. Әдебий тилге норма иретинде алынған «Тәбийғый» сөзиниң орнына («Қарақалпақша — русша сөзлик», М., 1958, 629-б.) «Тәбийий», «Ауырыу» сөзиниң орнына «кеселлик», «реңли» сөзиниң орнына «рәңли», «дерек» сөзиниң орнына «дәрәк», т. б. сыяқлы қарақалпақ тилинің қубла диалектине тән формалар хәрәкет етеди. Қоңырат районлық «Женис байрағы» газетасында еки гәптеги бир сөзди түрлише формада жазыуын да ушыраттық. Мыс. Киров атындағы совхоз-

¹ Обнорский С. П. Именное склонение в современном русском языке. Вып. II. Изд-во АН СССР, Л., 1931, 405 — 406-б.

дың орайындағы емлеухана районымыздағы ең үлкен емлеуханалардың бири. Бул кеселхана қайтадан ремонтланып, жақында қурылысы тамамланды (18.VI. 1966, № 73). Мысалларда әдебий норма «ауырыухана» (русша «больница») сөзи екенлиги ядтан шығарылған, қәте қолланылуыға жол қойылған.

Келтирилген мысалларға қарағанда әдебий тил менен халық ауызеки сөйлеу тилинің өзгешеликлері болып табылған диалект хәм говорлар арасында ара-қатнасық бар екенлиги көринеди.

Белгилі диалект який говордан әдебий тилге сөз ауысу процесслері де өзіннің ызамлылықларына ие. Егерде әдебий тилде жаңадан пайда болған түсиник який белгинің аңлатыуға тийисли мәнісин толық көрсете алыу дәрежесіне ие сөз табылмаған жағданда ғана айырым диалектлік сөзлерди әдебий тилге иретіне қарай пайдаланыу мүмкиншілиги келип тууады. Мысалы, тилдеги — тез, шаққан, жылдам сөзлері менен қатар кубла диалектіндеги «апалақ-жапалақ», үлкен, кең сөзлерінің синоними иретінде «әйдик», қысқа, келте бойлы (адам) деудің орнына «пәксен адам» деп хәм адамның жәмийесте өзін тута алмай, оның белгилі иске асырууға тийисли шараларына кесент келтирген адамлардың хәрекетіне байланысы «ойдас» т. б. сөзлерди қолланылса, әдебий тилдеги хызмет етуші көплеген сөзлердің атқарууға тийисли функциясы кейип, синонимлердің шегарасы белгиленен.

Тилдеги диалектлер хәм говорлар әдебий тилге қарағанда өзлерінің лексикалық, фонетика-морфологиялық өзгешеликлеріне ие, деген менен оның лексикалық мәнілері әдебий тилге салыстырғанда жоқарыдағы еки белгиден де (фонетика-морфологиялық) көбирек көзге түседі. Бул фактор қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігін дүзиу исинде ең керекли мәселелердің бири екенлігіннен дерек бере алады.

Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігін бойынша бир қанша материаллар проф. Н. А. Баскаковтың «Қарақалпақский язык» (т. I, Материалы по диалектологии, тексты и словарь, Изд-во АН СССР, М., 1951) мийнетінде есапқа алынған; жумыста тилдеги арқа хәм кубла диалектлері бойынша жыйналған материаллар диалектологиялық сөзлік иретінде усынылған.

Айтарлық, жағдай, бул мийнет жүзеге келместен бурын 1930-жылларда-ақ Қарақалпақстан жерине келип, қарақалпақ тили бойынша арнаулы илимий изертлеу жұмысларын алып барған проф. С. Е. Маловтың («Қаракалпакский язык и его изучение» — Сб. «Қаракалпакия», т. II, Л., 1934; «Заметки о каракалпакском языке». Нукус, «Қаракалпакстан», 1966), Е. Д. Поливановтың («Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка»).—Сб. «Труды Хорезмской экспедиции», Т., 1933 мийнетлериндеги қарақалпақ тили хәм онын диалектлери, говорларына тийисли мысаллардан илимий көз қарастан пайдаланыу ақылға мууапық келеди.

Н. А. Баскаковтың «Қаракалпакский язык» (т. I, Тексты и словарь; т. II, фонетика и морфология) атлы мийнетлеринде қарақалпақ тилиниң арқа-шығыс (кейинги классификацияда — арқа) хәм қубла-батыс (сонғы классификацияда қубла) диалектлери бойынша 1926—1945-жыллар аралығында жыйналған материаллар тийкарында республиканың қарақалпақ массасы жасайтуғын жерлердеги ауыз еки сөйлеу тилиниң жергиликли өзгешеликлерине тән деп табылған материаллар диалектологиялық сөзликке усынылып, онын мәнилери мүмкиншиликлерине қарай қонсылас түрки тиллериниң мысаллары хәм ески түрки жазыуларының естеликлерине тийисли фактлер менен салыстырылған.

Автор көбирек дыққатты арқа-шығыс (арқа) диалектине бөлгенлиги «Сөзликте» көринип турады. Қубла-батыс (қубла) диалекти бойынша диалектологиялық материаллар да «Сөзликте» усынылған.

Н. А. Баскаковтың мийнетиндеги «Диалектологиялық сөзлик» өзиниң курылысы бойынша төмендегише: биринши орында жергиликли өзгешеликке ийе сөз бериледи де, сонынан онын русша түсиниги усынылады; бунын менен қатар мағлыұмат бериушиниң жұмыста орналасыу тәртиби (Мыс:1, 5, 8, т. б.) келтирилип, диалектлик мысаллар иретине қарай тууысқан түрки тиллерине, сондай-ақ ертедеги жазба естеликлерге де салыстырылады. Айырым жағдайларда диалектлик сөздиң қайсы тилден ауысқанлығы (араб, парсы т. б.) қысқаша белгиленеди.

«Сөзликте» диалектлик сөздиң толық, мәнисин ашып бериуши интерпретациялық сыпаттағы қатарлар аз;

реестрге усынылған сөз мысаллар арқалы көрсетілмей-ди; көпшилик жағдайда қарақалпақ әдебий тилинде қолланылушы сөзлер менен жергиликли өзгешелик-лерге тән болған мысаллардың жиги ашылмаған. Сон-лықтан әдебий тилдің факты менен диалектлик який говорлық лексикаға тән сөзлерди айырыу оқыушы журтшылығын қыйналыуға алып келиуи сөзсиз.

Айырым кемшиликлерине қарамастан мийнет қара-қалпақ диалектологиясында, әсиресе тилдің диалекто-логиялық сөзлігін дүзиу исинде өзіннің белгили ор-нына ийе.

Н. А. Баскаковтың «Қарақалпақский язык» (т. 1, Материалы по диалектологии, тексты и словарь. М., 1951) жумысы қарақалпақ тилинің көпшилик диалек-тологиялық сөзлігине материаллар жыйнау, оны дү-зиудің айырым принциплерін белгилеу, бұрыннан соң-ғы жыйналған бай ауызеки сөйлеу тилинің фактлерін есапқа алып, көзден өткеріуде ен зәрүрли жумыс.

Тилдің диалектологиялық сөзлігін дүзиу хәм ол бойынша керекли мағлыұматларды хәр тәрепли жыйнау иси ӨзССР Илимлер академиясының Қарақалпақстан Филналы тарийх, тил хәм әдебият институтының құра-мында қарақалпақ тилинің тарийхы хәм диалектоло-гиясын арнаулы илимий тәрепинен изертлеу иси менен шығылланыушы бөлим 1959-жылдың аяғында шөлкем-лескеннен кейинги уақытта ғана басланды.

Қарақалпақ диалектология илими басқа түрки тил-лес республикалардағы исленген диалектологиялық жу-мысларға қараганда аз көлемде рауажланған еди. Соң-ғы уақытларда республика территориясында хәм Өзбек-стан, Түрткенстан республикаларының айырым область, районларында жасайтуғын қарақалпақлардың ауызек-и сөйлеу тилинің өзгешеликлерін үйрениу бойынша бир неше мәртебе шөлкемлестирілген диалектология-лық экспедициялар нәтижесинде көплеген бай матери-аллар жыйналды. Оны ириклеп електен өткеріу нәтиж-есинде қарақалпақ тилинің тарийхы, диалектология-сы, тарийхий морфология, лексика, фонетика хәм син-таксис тарауларына қатнасы бар фактлер бар екенлиги анықланды. Айырым хызметкерлердин алып барған илимий-тексеріу жумысларында бул нәрсе өзіннің оры-нын тапты. Бирақ, диалектология бойынша жазылған

жумьсларда қосымша иретинде дүзилген сөзликлер жоқтың қасында.

Буньң хэммеси қарақалпақ тили диалектологиялық сөзлигиниң дүзилиўине өзиниң белгили дәрежедеги тәсирин тийгизип, оның кешиктирилиўине алып келди. Институттың тил тарийхы хэм диалектологиясы бөлиминиң илимий хызметкерлери сөзлик дүзиў мәселесине 1961-жылдан баслап киристи. Айтарлық жағдай, тилдиң диалектологиялық сөзлиги менен атласып дүзиўге байланыслы мәселелер ертеректе қозғалған еди¹.

«Сөзликте» тийкаргы дереги иретинде диалектологиялық экспедициялар дәуиринде жыйналған материаллар, қарақалпақ тилиниң жергиликли өзгешеликлерине байланыслы жазылған илимий жумьслардың лексикалық өзгешеликлерине арналған бөлимлери, сондай-ақ республикалық хэм жергиликли баспасөз бенен әдебий шығармаларда, халық аўызеки әдебиятында (фольклорда) ушырасатуғын жергиликли тил өзгешеликleri де есапка алынды.

«Сөзликте» дүзиўдин тийкаргы принциплери төмендегише болыўи зәрүр.

Халықтың әсирлер бойи шугылланатуғын кәсибиниң ең тийкаргысы пахташылық. «Сөзликте» усы тараўға байланыслы диалектлик лексикаға белгили орын бериледи. Мыс: Пахта ширкәт (пахта складшысы), пелеш (қауашаның пақалы), сүзеуүк (бульдозер), тамар (пахтаның хэм басқа өсимликлердин тамыры), тий (жердин түби, ултаны) т. б.

Пахташылық пенен қатар республиканың қубла (Төрткул, Еллиққала, Бируний, Әмиўдәрья) хэм арқа районларының (Хожели, Шомапай, Қоңырат, Ленин-абад, Шымбай, Кегейли, Тахтакөпир, Нөкис) территорияларында жасаўшы халық бағшылық, жүзимгершилик, пиллешилик ислери, палыз егинлерин өсириў менен де шугылланады. Олардың аўызеки сөйлеў тилиниң өзгешеликлеринде бул хожалықларға байланыслы сөзлер қолланылады. Мыс: азғын (бийшек қауынның түри), ала қамба, ала қамма (қауынның түри, жүзи сарғыш қара, туқымы гүрбектең тухымындай, бәхәрде еги-

¹ Ниязов А. О составлении диалектологического словаря и атласа каракалпакского языка. — «Вопросы диалектологии тюркских языков», Фрунзе, 1968, 140—142-б.

лип, гүзде писеди), арнапы (йийде жийдениң түри), аш кәди (ас кәдиси), гүсипи жүзим (жүзимниң түри), жәүзәки ерик (ериктиң түри), йүрт шабдалы (журт шабдалы), мәске жүзим (жүзимниң түри), нашоғы, нашоаты (жемистиниң түри), нуқулу ерик (ериктиң түри) т. б. Бундай типтеги сөзлердин топары да «Сөзликте» өзиниң орынын алады.

Тилдин арқа хәм қубла диалектлери үәкиллериңиң сөйләу тили өзгешеликлеринде мал шаруашылығы, маллардың хәр қандай ауырыулары, түрлери, оның өсиу дәуирлери, ири қарамал хәм жанлықлардың жас өзгешеликлерине қарай қалай аталыу белгилерин аңлатыушы диалектлик атамалар ушырасады. Мыс: айры түйе (еки өркеши де бир тәрепке қараған түйе), беки (мал ауырыуы), гөш (ет), жамаллатыу (жылқыда бо-туғын ишек ауырыуы), жылауҳана (малхана), көрпеш (қозыларға арналып исленген қора), қарасан (сыйыр ауырыуы, малдың ети қап-қара болып ауырады), өжәк (ерте тууылған бузау), пишник мал (тартылған мал) т. б. Бундай атамалар да «Сөзликтен» орын алыуы аб-зал.

«Диалектологиялық сөзликте» халықтың күнделик-ли турмысы, үй рузыгершилигине тийисли затлары, азық-ауқатқа, үскенелердин атларына, сондай-ақ салт-санаға, өткендеги турмысқа байланыслы қолланылған айырым сөзлердин диалектлик мәнилери хәм формаларына қатнасы бар мысалларда усынылады: әтәшгир (әтешкир), бақан (отын айырыу үшін әсбап), баспа (чайник), белшә (писирилген палауды аударыстырып көриуге арналған кепкир), гезлик (етиктиң қонышына салып жүретуғын кишкене пышақ), ғанжар (үлкен пышақ), зинә пайа (қара үйдин табылдырығы), иләгән табақ (үлкен ақ табақ), йағ (май), күрси (стул), қауға (шекер, шелек), қурмуш (ишине ет салып писирлетуғын аўқат), лампы (жанар май), түмчә (дүмше), унас (кес-бас), бәйкеметик (етиктиң түри), бота (хаял-қызлардың басқа тартатуғын жүн орамалының түри), жатақ мала-қай (дегелей малақайдың бир түри), пайтаба (шұлғау), сайамаң (зонт, зонтик), сур (қамар), топпы (малақай), текәнә (сйле) т. б.

Арқа диалектиңиң Мойнақ говору территориясындағы көпшилик халық бир неше уақытлар дауамында ба-лықшылық кәсиби менен шугылланады. Олардың күн-

деликли турмысында аўызеки сөйлеу тилинде аталған кәсіпке байланысly бир қанша сөзлер қолланылады. Балықшылыққа, оны өндириу хәм таярлау ислерине қатнасы бар көплеген диалектлик сөзлер де «Сөзлик-тен» орын алыуы нәзерде тутылады: ақан аў (әд. тилде сүүен аў), тоқы балық (торта балыққа уқсас майдалау балық), тыраи (балықтың майда түри), ақтууша (қапаз дейтуғын балыққа уқсас болады), шоқыр (русша севрюга, тумсығы узын болады), қылышшабақ (бауыры қылыштын жүзиндей балық), қарабөрге (кишкене балық, сазанға уқсас), қара жылым (балық аўлау қура-лы, оны еки адам салады, узынлығы сегиз метрдей), қысқы жылым (үлкен жылымның түри), жаға жылым (жазда салынады), ақпа (аўдын бир түри, көллерге салынады), запон (балық тазалаған уақытта кийетуғын фартук), рагушка (балық салатуғын қалта), төз (әд. тоз, кемени тығыу ушын қолланылатуғын зат), т. б.

Халқымыз әзелден дийханшылық пенен шуғылланады. Хожалықтың хәр қыйлы тараулары, атыз який дақылдың түрлерине байланысly көплеген сөзлер арқа хәм қубла диалектлери уәкиллеринин тилинде бир қанша формада қолланылады. Дийханшылыққа характерли диалектлик мысалларды да «Сөзликке» орналас-тырыу нәзерде тутылады: ақай жүүәри (жүүеринин түри, бойы қысқа, томпақ баслы болады), бухары бас (бухара баслы бийдай, гүзлик бийдайдың бир түри, гаууш (жүүери), йерли жүгәри (жергиликли жердин жүүериси), көгәгис (мәкке жүүери), көлшә//күлше (майда-майда атызлар), күлтә (бау), қатты баш жууе-ри (қатты баслы жүүери, бойы өскин, дәни тығыз, нық болады), қыйрауа бийдай (алдыңғы егилген егис орнына шыққан бийдай), қырқлық (қайшы, жонышқаны қырқа-туғын қурал иретинде пайдаланады) т. б.

Үй (жай) қурылысына, усташылық, темиршлик, жол қатнас қураллары, аўыл хожалығы әсбаплары т. б. байланысly жергиликли тил өзгешеликleri де «Сөз-ликте» есапқа алынады. Арғыт (жайдың пақсасының үстинен узынына қойылған ағаш), балар ағаш (жай-дың пақсасының үстине салынған ағаш), беллик (қыс-пақ), дәрезе (айнск), пешман (жайдың ылайын қояту-ғын адам), атлама (сына), дүкән (үстахана), қышқаш

(қысқыш), пәйтеша (усташылық балтасы), сериппе (пружина), шөккиш (үлкен балға), мәнжирә (арбанын бир бөлеги), алтақта (арбанын алдыңғы бөлеги), егәр (ер), тегмәнт (текиймет), күшән (көликтің мойнына кийгизилетуғын), ушаң (ушан, кемениң түри) т. б.

Автономиялы республиканың территориясы ҳәр қыйлы жанлы жаныуарларға, жабайы аңлар ҳәм қусларға жүдә бай. Халық сөйлесу тилинде олардың түрлери, түслери, қандай шараятларда жасау өзгешеликлерине байланыслы бир қанша диалектлик сөзлерди ушыратыу мүмкин. Доңгуз (доңыз, қабан-жабайы ҳайуаның түри), мылтықшы (үлкенлиги бармақтай, жыланға өш, шегиртке сыяқлы жәнлик), тауық леггорн (ленкоран тауығы), үндәк (түйе тауық), ҳәкәк (ҳәккә, опопыш (өнәпек, қус түри) т. б.

Әдебий тил улыўма халықлық тилдиң тийкарында пайда болғанлығы мәлим. Тилдеги диалектлердиң берген мағлұматларына қарағанда оларда (диалектлерде) әдебий тилге салыстырғанда форма жағынан бир (омонимлес), бирақ мазмуны бойынша өзгеше, ямаса формасы ҳәр қыйлы, мәниси жағынан айырым өзгешеликке ийе, ең соңында әдебий тил ҳәм аўызеки сөйлеу тилиндеги формалары бойынша белгили изоглоссалық шегаралары бар диалектлик сөзлерде ушырасады. Сонылықтан усы сыпаттағы диалектлик сөзлер «Сөзликтен» орын алыуы табиғый нәрсе. Жумыста бундай мазмунға ийе диалектлик сөзлер жергиликли территорияға тән мәниси арқалы көрсетиледи.

Гейпара жағдайларда диалектлик сөздиң ҳәзирги қарақалинақ тилинде берилиўге тийисли формасы табылмай қалыуы итмал. Бундайда мүмкиншилигине қарай оның жергиликли сөйлеу тилиндеги мәниси барлық белгилерин есапқа ала отырып баянланады. Мыс: даўабыйласыу (айтысыу, қууысыу, сорасыу), қарақалпақ әдебий тилинде оның усындай формасы жоқ, бирақ «даўаласыу» сөзиниң мазмунына сәйкес келеди); қүйикли-жанықлы (жан күйдириу, күйип-писиу, өлип-тирилиу деген мазмунларды береді; жанықлы компонентиниң формасы әдебий тилде ушыраспайды); аиалақ-жапалақ (тез-шаққан, жылдам деген мазмунларды береді, әдебий тилде мәниси гезлеспейди); әйдик (үлкен, кен; әдебий тилде ушыраспайды) т. б.

Диалектлик лексиканың сыпатлы белгиси — онда бир сөздің бир неше мәниде келиуі мәселеси. «Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігінде» бундай типтеги көп мәнилі сөзлер избе-излік пенен нумерация арқалы берилип, биринши гезекте олардың мәни бойынша ең жақынлары есапқа алынады. Мыс: тий-диалектлик сөзи төмендегидей мәнислерге ийе: а) тий-түби; б) асты: — келтирилген мәнисинде көркем әдебиетта да ушырасады: «...бул адамды тез тап деди, болса да жердің тийинен» (Н. Жапақов, Ж. Аймурзаев. «Шайыр сөзи»); в) тийкар, негиз. Бул сөз әдебий тилде түби, асты, тийкары, негизи деген мәнилдерде қолланылады.

«Сөзликте» белгили орын диалектлик омонимлерге ажыратылады. Олардың ҳәр бири реестрлик сөз иретинде орналастырылып, мәнилери белгили мысаллар арқалы түсиндириледі. Мыс: әдебий тилдеги «Қарамәт» сөзи диалектлерде өтирик, жала, дөҳмет, «мат» сөзи шахмат ойынында биреуден ойын процесинде жеңилиуді аңлатса, диалектлерде гүрес майданында аяқ астына басылыу дегенди де аңлатады (я душпаны мат етип, геллесен оның кеседи; «Қырқ қыз», Н., 1949, 144-б.).

Тилдеги диалектлер менен говорлардың лексикасын семантикалық мәнилерине қарай бөлгенде көпшилик сөзлер формасы жағынан ҳәр қыйлы, бирақ мазмуны бойынша бир-бирине уқсас болып келиуі итимал. Бундай сыпаттағы сөзлер «Диалектологиялық сөзликке» басқа диалектлик сөзлер сыяқлы алфавит тәртин бойынша орналасып, олардың синонимлик қатарларына тийисли силтеу бериледи. Мысалы: қубла диалектинде татау; тек-тек; ҳәр; дәсти, дауа; әдебий тилде дәрт, қыйышылық, азап, тәселле бериу, шыдамлы болуу; көсип, қолы, ем, шара т. б.

Гейпара жагдайларда биз «Сөзликте» айырым диалектлик сөзлердің фонетикалық формаларын усыныуды мақул көрдик; бул қарақалпақ тилиндеги диалектлик сөзди қаналас түрки тиллери менен салыстыруу, оларда қандай түрге ийе екенлигин салыстырма планда бақлау ушын зәрүрий. Аталған мәселеде Әзербайжан диалектологларының пикирлери қоллауға турарлық. Олар гейпара фонетикалық белгилери бойынша қызығыушылық туудырыушы сөзлерди өз алдына усынып, мәниле-

рине түсиндириу беріу менен қатар бир-бирине силтеп стырған¹.

Бул нәрсе сөзликтен пайдаланыу исин әдеуір дәрежеде жеңиллетіу менен бирге, тууысқан түрки тиллерине салыстырма планда көрсетіу ушын дерек те болып табылады. Мыс: гүнәккәр (әд. гүнакар), ҳазыр (әд. ҳазир), бәләнт (әд. бәлент), кәйис (әд. кейис), т. б.

Тилдеги диалектлик архаизмлерде сөзликтен орын алыуы абзал. Олардың диалект який говорда аңлататуғын мазмунын келтирну менен қатар ҳазирги қарақалпақ тилиндеги формасы, сондай-ақ басқа да түрки тиллерине салыстырғанда қандай өзгешеликлерге ийе екенлиги де мүмкиншилигине қарай анықланады. Мыс: салғырт (әд. салық), ҳайт (әд. әйт), аұхун (әд. ақун), муҳаррап (әд. мүхәррәм, ай атамасы), мәшит, (әд. мешит), т. б.

«Сөзликте» халықтың ауызеки сөйлеу тилинің өзгешеликлерине байланысly фразеологизмлер, идиома-лық сөз дизбеклерин орналастыруу тәртиби де қаралды. Бундай мысалларды қолланыу, жұмыста усыныу мәселелерине байланысly диалектолог қәнигелер арасында көплеген пикирлер бар. Гейпаралары фразеологизмлер менен идиомалық сөз дизбеклериниң ишинде ушырасатуғын диалектик сөздин өзин ғана реестрлик сөз иретинде усыныуды, екиншилери реестрге белгили диалектик мәниге ийе дизбеклерди бериуди мақул көреді. Қарақалпақ тилинің диалектолсгиялық сөзлигин дүзиу процесинде биз соңғы принципке сүйендик². Мыс: айағына шенгел уруу (әд. жолына бөгет болыу), атасындай адам (әкеси менен жаслы адам), әжәп болур (мақул болады), гүнайы бар (жазыгы бар), жик ашуу (бир нәрсениң шегарасын, төркинин, тәғдирин биліу), ийгә тартар (иске асып, зәрұирли жерине жарарлық нәрсе) т. б.

¹ Рустамов Р. А. О принципах составления диалектологического словаря азербайджанского языка. — В сб: «Вопросы диалектологии тюркских языков». Казань, 1960, 69-б.

² Сарыбаев Ш. Ш. Некоторые вопросы составления диалектных словарей казахского языка. — В сб: «Вопросы диалектологии тюркских языков». Казань, 1960, 73-б.

Қарақалпақ диалектологлары өз жұмыстарын практикалық транскрипциялау мәселесінде 1957-жылы қабыл етилген жаңа алфавит хәм орфографияның қағыйдаларына сүйенеді. Себеби, ол диалектлер менен говорлардың фонетикалық өзгешеліктерін, сөзлердің сөзылыңқылығы, қысқалығы, палатализация, сингармонизм т. б. процесслерді көрсете алуға толық жарайтуғынлығы белгилі. Айырым жағдайларда аффрикат «Дж» сесін белгілеу үшін «Ж» сесі қабыл етиледі. Бул жағдайлар «Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігінде» өзіннің белгилі орынның алды.

«Сезлікте» қарақалпақ тилинің ішкі хәм сыртқы шараятларын есапқа ала отырып, пәт белгисін қойыудың зәрүрлігі онша емеслігі есапқа алынды, себеби, тилдегі пәт хәр уақытта да сөздің ең кейінгі буындарына түседі, рус хәм бақа да индоевропа тиллеріндегі сияқлы онын өзгеріуі, белгилі қубылысты пайда етиу жағдайлары сезілмейді.

Диалектологиялық сөзліклер көплеген түрки тиллес халықларда (татар, башқурт, қазақ, азербайжан, өзбек, туркмен, чуваш) шығарылды. Олардың бул жұмысты атқару тәжірибесі менен ортақласа отырып, усы типтегі «Сөзліклерді» дүзіу исінде зәрүрлі деп табылған принциптерін мүмкіншілігине қарай қарақалпақ шараятында пайдаланыуды мақул көрдик.

«Сөзлікті» дүзіуде мынадай факторларда ядта болды: гейпара жағдайларда этимологиялық тәрепіннен қызығыушылық туудырыушы белгилі диалектлік сөздің қысқаша тарийхый экскурсы берилді. Бірақ бул нәрсе барлық уақытта емес; себеби ондағы келтирилген сөзлердің келип шығыу төркиннің көрсетиу диалектологиялық сөзліктің хызметі емес.

Диалектологиялық сөзлікке сизилмесітуғын сөзлер бизің пикиримизше мынадай жағдайлардан ибарат:

а) тийкарынан қарақалпақ тилинің нормасы иретінде қабыл стилген сөзлер (самал-шамал, ырза-рза т. б.);

б) составында өзине тән грамматикалық өзгешеліктері бар сөзлер (келиң, келесіз, барасыз, жүресізлер т. б.);

в) улыуа халықлық сыпатқа ийе болған хәр қыйлы кәсіпке байланыслы сөзлер (сүуен, пахта, ғарбыз, қауын, мәкке жүуери, салы т. б.);

г) көп жасаған хәм ескиден сауаты бар гейпара гар-
рылардын сөйлеу тилинде хәзирге дейин сақланып кия-
тырган китабий тилдин элементлери (хошласалы, кө-
рисели, қашлары қәман, әйдек, ай пәрий, қаш, сийне
т. б.);

Ғ) тилимиздеги бар әдебий дублетлик вариантлар
(ирет//рет), кесеу //көссеу, сарқум//сарқым, рейим
// ирейим т. б.).

Сондай-ақ топонимика, ономастика хәм антропони-
микаға байлавыслы сөзлерде диалектологиялық, сөз-
ликтен орын ала алмайды

Жоқарыда усынылған принциплер тийкарында «Қа-
рақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлигин» дүзиу
мәселеси қолға алынып, орынланды. Жумысты ислеудин
барысында диалектология, оған қаналас тараулар бойын-
ша қәнигелердин бақалы қеңеслери оның сапасынын
жақсыланыуына өз пайдасын тийгизе бериуи сөзсиз.

О. Доспанов

**ШӘРТЛИ ТҮРДЕ ҚЫСҚАРТЫЛЫП
АЛЫНҒАН СӨЗЛЕР**

**1. Шәртлі түрде қысқартылып алынған
район, ауыл атлары**

ӘР — ӘМИУДӘРЬЯ РАИОНЫ

Ауыл атамалары

Қылыш. — Қылышбай
Қыран — Қыран

Қыт. — Қытай

БР — БИРУНИЙ

Бир. орайы — Бируний қаласының орайы

Бий. — Бийбазар
Ийш. — Ийшан
Қарамазлы — Қарамазлы
Майем. — Майемген

Сар. — Саркоп
Тал. — Таллық бойы
Шым. — Шымам

КР — КЕГЕЙЛИ РАИОНЫ

«Еркиндәрья» совхозы

Әб. — Әбен
Бәш. — Бәшер

Доб. — Добал

«Кегейли» совхозы

Әж. — Әжим
Дәу. — Дәулет
Ест. — Естек
Қул — Қул

Қылқ. — Қылқалы
Мам. — Мамықшы
Тыр. — Тырыш

Куйбышев атындағы совхоз

Айт. — Айтеке, Таза талап

Ақп. — Ақполат

Бер. — Бердихан

Мәтеке Жуманазаров атындағы совхоз

Ақт. — Ақтуба бойы

Жағ. — Жағабайлы

Жаман. — Жаманша

Қат. — Қатаған

Там. — Тамғалы

Тон. — Тонмойын

Хал. — Халқабат поселкасы

«Халқабат» совхозы

Бас. — Басар қыпшақ

Қаз. — Қазаяқлы

Қай. — Қайшылы

Қап. — Қаплы

Сан. — Санмурын

Энгельс атындағы совхоз

Алт. — Алтымшақ

Аран. — Араншы

Жам. — Жаманжақ

Кен. — Кенегес

ҚР — ҚОҢЫРАТ РАИОНЫ

Балық. — Балықшы (Қоңыраттың гөне қаласының әти-рапында орналасқан ауыл).

«Ленинизм» совхозы

Марқ. — Марқабай терек

«Раушан» совхозы

Сор. — Соркөл

ЛР — ЛЕНИНАБАД РАИОНЫ

«Советская Каракалпакия» совхозы

Жаңа — Жаңа қала

Май — Май

Свердлов атындағы совхоз

Аш. — Ашамайлы

Бай. — Баймақлы

Қан. — Қандекли

Тийек. — Тийекли

«Ташкент» совхозы

Мамый — Мамый
Терис. — Теристамғалы

Уйр. — Уйғыр

МР — МОИНАҚ РАЙОНЫ

Зай. — Зайыр
Қар. — Қаражар
Қ.-дәр. — Қазақ дәрья
Қыз. — Қызылжар

Мар. — Марат
П.-тау — Пофлытау
Тик. — Тикөзек
Шеге — Шеге

НР — НӨКИС РАЙОНЫ

Ақм. — Ақмаңғыт
Н.-хан — Назархан

Сам. — Саманбай
Хожа — Хожакөл

ТКР — ТАҚТАКӨПИР РАЙОНЫ

Калинин атындағы совхоз

Арал. — Аралбай
Қ. көк — Қаракөк
Қол.-бес. — Қолдаулы
бескемфир

Майлы — Майлы балта
Тем. — Темирхан

Қ.-өз. — Қараөзек поселкасы

«Қараөзек» совхозы

Қос. — Қостамғалы
Самат — Самат

Той. — Тойберген

Ленин атындағы совхоз

Дийх. — Дийхан

«Мәденият» совхозы

Ер. — Ерназар терек
Жол. — Жолдас

Қара — Қара жылға
Өте. — Отеген

«Москва» совхозы

Боз. — Бозатау
Қайшы — Қайшылы

Майшы — Майшы
Мыр. — Мыржық қум

Фрунзе атындағы совхоз

Қ.-ой — Қара ой

ТР — ТӨРТКҮЛ РАИОНЫ

Ақб. — Ақбаслы
Аққ. — Аққамыс
Досб. — Досбай

Келт. — Келтеминер
Қ.қыз — Қырқ қыз
Ұам. — Ұамирабад

ХОЖ. Р — ХОЖЕЛИ РАИОНЫ

«Әмиұдарья» совхозы

Қара тер. — Қара терен
Сәб. — Сәбик

Хәт. — Хәтеп

ШР — ШОМАНАИ РАИОНЫ

Киров атындағы совхоз

Кетен. — Кетенлер

Сағ. — Сағыр

Шс. — «Шоманай» совхозы

ШЫМ. Р — ШЫМБАИ РАИОНЫ

Шым. қ. — Шымбай қаласы

«Қеңес» совхозы

Б.-қыт. — Бақлы қытай

Сал. — Салтыр

«Қарақалпақ» совхозы

Шағ. — Шағырлы

Шах. — Шахаман

Қасым Әуезов атындағы совхоз

Анна — Анна
Жәд. — Жәдик қыпшақ
Жүз. — Жүзим бағ

Кег. бой. — Кегейли бойы
Тай. — Тайлақ

«Қуралпа» совхозы

Буй. — Буйдалы

«Майжап» совхозы

Қошқар — Қошқар жыққын

«Октябрьдин 40 жыллыгы» совхозы

Жал.-маң. — Жаллық маңғыт Орж. — Оржап бойы
Жамбас. — Жамбас жап бойы
Мын. — Мынжыр Ырғ. — Ырғақлы

Усман Юсупов атындағы совхоз

Бек. — Бексыйық Қып. — Қыпшақ
Бес. — Бессары

2. Шәртли түрде қысқартылып алынған гейпара илимий
әдебиетлар, сөзликлер, атамалар

(А.) — қарақалпақ тилинин арқа диалекти.

Әд. тил — қарақалпақ әдебий тили.

Б. — Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, Т. I, Материалы по диалектологии, тексты и словарь. М., 1951; Т. II, часть I, фонетика и морфология. М., 1952.

Боровков А. К. — Лексика среднеазиатского географического названия XII—XIII вв. М., 1963.

Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I, СПб., 1869; Т. II, СПб., 1871.

Кир.-рус. сл. — Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. М., 1940, 1965

(Қ.) — қарақалпақ тилинин қубла диалекти.

Қ. — қараңыз.

Қаз. — қазақша.

ҚҚРС — «Қарақалпақша — русша сөзлик» (дүзінділер Д. С. Насыров, К. Убайдуллаев, т. б.). М., 1958.

Өзб. — өзбек тилинде.

ҚТТС — Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, I т, Алматы, 1:59 II т., 1961,

Қырғ. — қырғыз тилинде.

Махмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони (Дсвону луготит турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. Тошкент. I том, 1960; II том, 1961; III том, 1963.

Өзб. — өзбек тилинде.

ПРС — Персидско-русский словарь (составитель С. В. Миллер). М., 1960.

РКазС — Русско-казахский словарь. М., 1954.

РКрС — Русско-киргизский словарь. М., 1957.

РТыС — Русско-туркменский словарь. М., 1956.

РТтС — Русско-татарский словарь (под ред. Н. К. Дмитриева). Т. I, Казань, 1955; Т. II, Казань, 1956.

РУзС — Русско-узбекский словарь. М., 1954.

Сал. — салыстырыңыз.

Тадж.-рус. сл. — Таджикско-русский словарь М., 1954.

Тат. — татар тилинде.

Тат.-рус. сл. — Татарско-русский словарь. М., 1966.

ТБ, КТДМ — Т. Бегжанов. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкіс, 1971.

Турец.-рус. сл. — Турецко-русский словарь (составитель Д. А. Магазаник). М., 1945.

Түрк. — түрк тилинде.

Түркм. — түркмен тилинде.

УзРС — Узбекско-русский словарь. М., 1959.

Уйғ. — уйғыр тилинде.

УйРС — Уйгурско-русский словарь. Алма-Ата, 1961.

ХӘРИПЛЕРДИҢ ОРНАЛАСЫУ ТӘРТИБИ

А, Ә, Б, В, Г, Ғ, Д, Е, Ё, Ж, З, И,
Й, К, Қ, Л, М, Н, Ң, О, Ө, П, Р, С,
Т, У, Ү, Ұ, Ф, Х, Ҳ, Ц, Ч, Ш, Щ,
Ы, Э, Ю, Я.

А

Ааләм (А) — Әлем, барлық жер. Он сәккіз мың ааләмға жайған (Мр., Қар).

Абайда болыу (А) — абайлы, сақ болыу (Мр.).

Абыныу (А) — еңтерилиу, өңменлеу... Омар көзин ашып, тап әжағасы тирилип киятырғандай еркеленип, ошақтың басына абынды (Т. Қайыпбергенов. «Бахыт-сызлар», қарақалпақ дәстаны, 2-роман, «Қарақалпақтан» баспасы, Нөкис, 1971, 116-б).

Абыржы (А) — 1. Муздың қатар алдында балықшыларға теңізге ау салыуға, бир-бири менен қатнас жасауға мүмкиншилик болмайды. Муз өз қаддинде қатқанға дейінги уақыт «абыржы» деп аталады (Мр.); 2. албырау. О сендей абыржы қотыр емес (Қр., Сор).

Авжүр (А.) — алып жүр (Мр.).

Ағайинни (А.) — ағайинли. Бәс ағайинни жигит йеди (Шым. р., Шах.)

Ағарған (А.) — қатық мәнисинде. Душшы ағарған болса, ағарған әкел (Ткр).

Ағарғанды жазыу (А.)—гүби писиу (Мр., Тик., Қар, Шеге).

Ағармай (А.) — ақмай. Ағармайды қуйды дейди (ТКр).

Ағары (Қ) — ауырлық өлшеми, фунтқа (қадақ) ямаса шама менен 67 гр. ға тең (ҚҚРС., 18). Бир тенгеге он ағары гөш беретугын йеди (Тр., Хәм.).

Ағассандық //ағашсандық (А) — үстине үйдеги жүклерди жыйнап, ал иш жағына анау-мынау керекли затларды салыуға арналған сандық (Қр., Жам., Мр.).

Ағашатлау (А.) — айран атлап, май пискенде қолланылатугын ағаштан исленген атлау (Мр., Мар., П — тау).

Ағаш искенже (А.) — атты тағалар уақытта оны ортасына киргизип, байлап қоятуғын жер (Мр., Шеге).

Ағаш йаба (Қ) — қырманда қолланылатуғын ушлары бар жаба (Тр., Досб.). Бул сөз қазақша айыр (ҚТТС, I, 24), өзб. паншаха, айри (РУЗС., 77), түркм. яба, чаршақ (РТМС., 68) хәм М. Қашғарийдиң сөзлингинде яба (Шт., 30 б) формасында қолланылғанын көриуге болады.

Ағәйиннер (А.) — ағайинлер, тууысқанлар. Бизин ағәйиннер атайды (Мр., Қ — дәр.).

Ағжазлық (А.) — бәхәрде егип, жазда писетуғын бийдайдың түри (Мр., Шеге, Зай.).

Ағз (А., Қ.) — ауыз, адамның, жаплы-жаныуарлардың т. б. ауқатлапатуғын ағзасы. Ағзы бирдур тили еки (Бр., Ийш.). Ағз (Мр). Жүзим ақ деп мақтапасаң, ағзы бүрмели қалтасан (Мәтен шайырдап). Өзб. агиз (УзРС., 313), түркм. агыз (РТМС., 664). Диалектрлердеги бул сөз фонетика — лексикалық өзгешелиги бойынша түркмен тилиндеги эквивалентке жақын (салыстырыңыз: ағзы, ағыз хәм сол тилден ауысқан. Оның тийкары ески түрки жазыулары ескерткишлеринде агуз рог — уста агзу (rot ego) деп келтириледи (С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности... 355-б).

Ағзамын (А.) — экзамен, имтихан. Армядагы балам ағзамын тапсырғанда... (Мр., Мар.).

Ағламау (А.) — жыламау. Мәлул болуп агламайын ҳалимди (Мр. Қар.)

Ағласы (А.) — жақсысы, оннан да жақсы; бердик жууаптын ағласып (Мр., Шеге).

Ағүйлү қылуу (А.) — жер аударуу, гүнәкарлы етиу. Ерназар палуанды ағүйлү қылады (Қр., Там.).

Ағыр (А.) — ауыр. Устағаным ағыр келди, — деди — Бердақ (Мр., Тик.).

Ада болмау (А.) — тауысылмау мәнисинде (Мр.).

Ийтлер гезәр қыс билән язы.

Айтса ада болмас Ҳажыниязы (Әжинияз шайырап).

Ада болуу (А.) — тауысылуу, тамам болуу. Балықлары да ада болду (Мр., Қ — дәр.)

Адайы (А.) — айрықша, арнаулы. Адайы устап отырмаса ылақ ембейди. Мен адайы келдим. (М., Қ — дәр). Адайыда тек қызлар шерткен (Шынқобыз ҳақында). (Р. Қосбергенов. Қарақалпақ халқының коло-

шалъ дәүирдеги мәденияты хәм турмысы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1970, 71-б).

Адақламау (А.) — аяқламау (Қр., Нр.). Өйткени ол елелейларын адақламаған еди (Т. Қайыпбергенев, «Бахытсызлар». (Қарақалпақ дәстаны), 2-роман... 114-б.).

Адақлау (А.) — тамам етиу, құртыу (Қр., Ес., Бәш.).

Адамнар (А.) — адамлар. Бирақ айырым адамнар үстине арза берипти (Шым., қ.).

Адарға//адарғы (А.) — өрмек тоқығанда оның ерси жибиин араларын ашып турууға арналған тақтай ағаш (Мр., Ткр.). (Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. I, материалы по диалектологии. М., 1951, 318-б.).

Адауат (А.) — жәнжел, келиспеушилик. Сәм бармаған адауат тууады дәди (Қр., Тыр.).

Адыра қалуу (А.) — садағасы кетіу, несийбе етпеу, буйырмау. Адыра қалған тууған жер (Жийен жыраудан).

Ажарсыз (А.) — сықылсыз, келбетсиз. Пусурман қатты ажарсыз адам еди (Қр., Сор.).

Ажырасуу (А.) — айырылысуу, некени бузуу. Ажырасып атқан көңқо (Қр., Бас.).

Ажырык//шым (А.) — пақалы майда, тамыры жайылып өсетугын жабайы шөп-өсімлик. Ажырықты өлтируу үшін жерди үш-төрт ирет айдамасаң егин мандымайды (Шым. р., Арал.).

Азәм билән (А.) — азан менеп, ерте менеп. Азам билән қашып кетти (Мр., Қар.).

Азат (А.) — биринши керегенни көги менеп екннши көктин арасында бир көз бос жибериледи. Бул «азат» деллинеди. Мыс: қазақы үйднн азаты үшеу болады (Қр., Шр., Қр.).

Азау-газау жигит (А.) — если, көп пәрсени түснетугын жигит (Қр., Мр.). Хеш пәрсе етпес, азау-газау жигитлерсиз, дүзлесер (Қ. Ерманов. «Оянуу», роман. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1974, 17-б.).

Азғын (А., Қ.) — жазғы қауын, ең жақсы сорт деп есанланған бийшек қауынның өзгеше түри, реңи сарғыш, бирли ярым торы бар (Шым. р., Буй.). Өзбек тили Хорезм говорларында да бул сөз «азғын» деп айтылады (Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалары. Тошкент, 1961, 113-б.).

Аздырыу (Қ.) — адамның нормаль жағдайынан хәлсиреп, күшін жоғалтыуы, болдырыуы.

Хәб заматтын ишинде,
Аллаярды аздырды

(«Қырқ қыз», 49-бет).

Азна (А.) — қайықтың ишки жағында еки азнасы болады: бас азна, кейинги азна (Мр., Қр.). Ескекши өкшесин азнаға тирен, кемениң қара қусына басы тийгенше өңмениң артқа таслап киятыр (К. Султанов. «Әжинияз», роман, I-кітап. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1967, 19—20-б.). Ағаң кемениң ортаңғы азнасының арасында жекениң астында, — деди Тәуекел (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья» журналы, 1963, № 3, 51-б.).

Азынаулақ (А.) — азғантай. Азынаулақ исләүимә. Болатуғын еди (Шым. қ.).

Айағуштан (А.) — аяқтың ушынан. Айағуштан кетпейме аттан шаууп (Мр., Тик.).

Айағы қарағумандай болуу (А.) — аяғы исин кетиу мәнисинде. Айағы қарағумандай болып кетти (Қр., Ақт.).

Айағына шеңгел уруу (Қ.) — жолына бөгет болуу, кесент келтириу мәнисинде. «Сен мениң айағыма шеңгел урасан» — деди (Тр., Келт.).

Айақ (Қ.) — ақыры, соңы. Жаптың соңында, ақырында отырған ел усылай аталады, ирригация термини (Бр., Шым.). «Сағадағы суу ишер, айақтағы уу ишәр» (фольклордан). Қаз. аяқ (ҚТТС, II, 62), өзб. оёқ (УзРС., 296), уйғ. аяқ, айигида (УйРС., 25).

Айақбау (А.) — қара үйдин шаңарағына байлап, төменге қаратып салбыратып қоятуғын пөпеги бар жиплерди айтады (Мр., Ткр., қараңыз: Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тахтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардың тили бойынша байқаулар. «ӨзССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының хабаршысы», 1962, № 1, 56-б.).

Айақжер (А.) — насоссыз суу ағатуғын жер. Жап айақжерге барады (Ткр., Дийх.).

Айақландыралмау (А.) — үйлендире алмау мәнисинде. Айақландыралмай отырмыз (Мр., Тик.).

Айақлашпа (А.) — малды сойып, өз-ара бөлісіп алыу; деңгене (Мр.).

Айақмашын (А.) — тигиу машинасы. Қийим тигиу машинасының айақтың жәрдемі менен тигилетуғын түри (Мр., Тик.).

Айақ сериппе (А.) — сууғарыу ислерінде қолланылатуғын қол сериппенің бір түри. Айақ сериппеге шыдамаған соң қол сериппени шығарған (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақтардың... 55-б.).

Айақтаспа (А.) — адамның балтыр сүйегі жарылып ауырады. Бұны «айақтаспа» деп атайды (Мр.).

Айалша көрисиу (А.) — хаяллардың бір-бірі менен қушақласып көрисиуі. Қушақласып айалша көрисипти... (Кр., Дәу.).

Айбара (А.) — шауқым. Биреуді урса оған айбара салған (Шым. р., Шах.).

Ай беріу (А.) — тәселле беріу мәнісінде (Кр.). Көз астынан Есенгелдиге бір нәрсе демекши болады және өзіннен өзі ай беріп сөйлемейди... (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы», роман, (Қарақалпақ дәстаны), «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1968, 219-б.).

Айғулақ/айқулақ (А.) — ылақаның ай құлағы (Мр.). Бизики ылақаның айқулағын кемирген ийт... (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 77-б.). «Айғулақ—балықтың ағзаларының бири, бас сүйеклеринің ишіндегі ең үлкені. Теңизде, ұзақ атауларда жатып, балық аулаған жағдайларда айғулаққа сорпа күйіп та ишетуғын болған. Хәттеки үлкен ылақаның айғулағын насыбай тостаған претинде де пайдаланған. Айғулаққа байланыслы ойын аты да бар (Т. Бегжанов. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1971, 51-б.).

Айғыз уйғыз (А.) — айқыш-уйқыш (Кр.). Ал Кегейлиннің қумлы ырашы күшли дауыллар нәтийжесінде айғыз-уйғыз, ийрек-ийрек нағыс ойғандай, ыраштың сыртқы қәндегінне өскен урықлар қатты дауылға төтепки бере алмай мортылдап, бууынынан сынып атыр (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы». Роман, 1-кітап, Нөкис, 1963, 144-б.).

Айғыр (Қ., А.) — 1. Шаққан, әпшил, хәрекетшил (адамға байланыслы айтылады). Алдындағы айғыры жана дәрьяға құлады (Тр., Досб.). Алдындағы айғыры-

рағы қашқан екен (Тр., Ақб.). 2. Ат еркек болса «айғыр» деп аталып, ол атама ғунаннан кейінгі уақытқа тууры келеді (Мр.). Әдебий тилде: айғыр, айғыр ат, жылқының үйирге түсетуғын еркеги (ҚҚРС., 25).

Айдарлы гэмэ//айдарлы ушан кеме (А.) — кеменин бир түри (Мр., Қр.). Айдарлы гэмэ, жалпақ гэмэ орыслар кэгэн соң гэлди (Қр.). ...Гэ күни айдарлы ушан кеме айдаған дарғашылар да айбынып өтеди (Қ. Султанов, «Әжинияз», роман, 1-кітап... 6-б.).

Айдын//шавыра (А.) — көлдің бөлинип қалған суылары (Мр., Тик.).

Жолдаслар усы жайын да,
Көк айдында келтирип қайымға,
Менин анамды да қылғытты...

(С. Зияұов, «Тербелер толқын». Қосықлар топламы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1973, 32-б.).

Айжамал перде (А.) — дуутардың перделеринин ишинде өз алдына арасы кеңирек етип тағылған перде усылай аталады (Мр.). Қ. ашық перде.

Айкөрмек (А.) — ойынның түри (Мр.).

Айқал (Қ.) — биреудің естелигине арнап қойылған монумент, бюст. Адамның белден жоқары жағының бир нәрседен салынған сүүреті (бюсти). Ониверсәтте Ламоносоптың айқалы турупту (Бр., Ийш.). Әдебий тилде: Хәйкел—хәяллардың көкирегине тағатуғын металлдан исленген безениу загы (ҚҚРС., 711).

Айқулақлы сазан (А.) — сазанның үлкен түри (Мр.). Айқулақлы сазан бейиштен шыққан дейди... (Қ. Султанов, «Әжинияз», роман, 1-кітап... 34-б.).

Айламба дүрре (А.) — бул да «дүрре» ойыны сияқты болып келеди. Ойынға қосылған адамлар дөңгелек пайда етип турып, бир ойыншы екиншисин қуады. Изинен жетип алса дүрре менен сабайды (Мр.). Қ. дүрре

Айламба мүйүз (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Айлансоғ (А.) — қамшының өрими менен сабын бириктирип туратуғын дөңгелек темир болады. Ол «айлансоғ» деп аталады (Мр., Қараңыз: Т. Бегжанов. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен... 113-б.).

Айлантыра беруу (Қ.) — бир нәрсени өзине қаратыу; айлантырып бара берәсән (Әр., Қыран).

Айман (А.) — киршиксиз, таза (Шым. р.). Қап-қара алдында айман тақыр (маңдай). Айман тақыр алдында жылтырауық (көз). (Н. А. Баскаков. Қарақалпақский язык, т. I, Материалы по диалектологии... 141-б.).

Айна (А.) — «терезе» сөзіннің орнына қолланылады (Қр., Кен.).

Айнуу (Қ.) — уәдесінен тайып тұрақсыз болуу, турмыстан шетлеу. Сонсоң байы айнып оны таслаған ба? (Қр., Н.-хан.).

Айранғабак (А.) — ншине айран құйыуға арналған ыдыс, қабақ (Мр.).

Айрапалаң//айырпалаң//айырпылан (Қ.) — қауада ушыуға арналған қауа кемесі, кораблі; жанағыдай бір айрапалаң берген-ау (Тр., Ақб.). Айырпалаңда ислейтуғын бір күйеу баламыс бар (Бр., Майем.). Айырпылан менен жиберөди турады дийди (Әр., Қылыш.).

Айры (А.) — 1. Темир айры, жаба; 2. Жолдың айрысы (Мр.).

Айры ағаш//айры тайақ (А.) — аралығы екі метрлік жер өлшейтуғын әсбап (Мр.).

Айтатуғаннар (А.) — айтатуғынлар, айтатуғын адамлар дегенді билдиреди. Айтатуғуннар аз (Мр., Қ.-дәр.).

Айтқыш (А.) — хәзилкеш адам.

Айтөссеш (А.) — айта қойыңызшы деген мәниде (Мр.).

Айтпашақ (А.) — айтқандай. Айтпашақ ауыллық сәбетке депудат болып сайланды (Мр., П.-тау.).

Айтуу қамшы (А.) — жүдә тез, шаққан, жылдам деген мәниде. Барып қайтайын айтуу қамшы дегенде (Мр., Т. Бегжанов. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен... 124).

Айтымал (А.) — 1. Үйге түскен келиншектің бетін тоғы тарқағаннан соң ашады. Бұны адамлардың ауыз-еки сөйлеу тилинде «айтымал» деп атайды (Мр.), әдебий тилде «бет ашар»; 2. Өлген адамның ен жақынларының бири оны үйден шығарып жибергеннен кейин жоқлау айтады. Оны жергиликли халық «айтымал» дейди (Мр.).

Айуп (А.) — айып, гүнә, жазық деген мәнилерде қолланылады (Мр.).

Айшық//айшықша//аншық (А.) — қара үйдің есіннің ортасына салынатуғын үш мүйешли нағыс (Мр.).

Айық жер (А.) — қанық, бурыннан пайдаланып қиятырған егислик жер. Айық жерлерди қызыл суу менен бир ирет сууғарсаң қанып қалады (Қр.).

Айықтай (А.) — дени сау адамдай деген мәниде айтылады. Тап айықтай сөйлейди (Шр.).

Айын (А.) — 1. Ұақықат, түп тийкары; 2. Сулуу, гөззал. «Тоғыз қойым елуу қыз, елуу қызым тири қыз, айыннан айын, айын сары қыз» дийди көсө (Ткр., Н. А. Баскаков. Қаракалпакский язык, т. 1, Материалы по диалектологии... 116-б.).

Айыр түйө (А.) — түйенин өркешиниң айыр болууына байланыслы усылай аталған (Мр.).

Айырша (А.) — қара үйдиң туу кереге, сағанақларын жоңғылау үшін қысып туратуғын құрал (Қр.).

Айырша ағаш (А.) — ағашты жоныу, сүргилеу үшін керек құрал (Қр.).

Айыршақ түсуу (А.) — айырылуу, айырылып түсиу. Әй бир қаңғыбас айыршақ түсүп (Қр., Ақп.).

Айы узақ (А.) — ұаяллардын жас босанатуғын (тууатуғын) күнине байланыслы айтылады. Айын узақ па? (Мр., Қ. — дәр.).

Айыу (А.) — жалықтырыу, шаршатыу мәнисинде. Кәммағалшылық жүдә айды мени... (Қр.).

Ақай//жерли (А.) — жүуериниң бир түри (Шым. р.).

Ақай жүуери (Қ.) — жүуериниң түри. Бойы қысқа, томпақ баслы болады. Бәхәрде егилп, төрт ай дегенде писеди (Тр., Хәм.).

Ақанау (А.) — сүуен ау; сүуен балықларды аулау үшін арналады. Сүуен тек ғана жаз айларында (июнь айының ақыры, июль, август) болууына байланыслы ақан ауларда усы мезгиллерде салынады (Мр.).

Ақап//оқап (Қ.) — окоп. Оқтан паналаныу үшін әскерлер қазып алатуғын қарым хәм душпанды панада турып ататуғын орын. Ақаптын үстинен ийг секирәди (Тр., Аққ.). Оқаптын ишиндегәм көринеди (Бр., Қарамазлы).

Ақ балқы шапан (А.) — ертеде кийетуғын шапанның бир түри (Мр.). Сейдулла байға аталық өзи кийип жүрген ақ балқы шапаны менен бес тилла берген... (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 65-б.).

Ақбар (А.) — 1. Теңиздиң ағысы қатты болатуғын жери; 2. Дәрьядан бөлинип шыққан тармақ. Ақбарға суу салды (Мр., Шеге).

- Ақбас** (А.) — жабайы шөп (Шым. р., Мын.).
- Ақ басғур** (А.) — қара үйдің жоқарысын жауып турады (Мр.).
- Ақ баслы ер** (А.) — ердің түрі (Қр.).
- Ақбас Толқун//толқын** (А.) — теңизде ақ көбик шашып пайда болатуғын үлкен көлемлі толқын (Мр.).
- Ақ белше** (А.) — қустың бір түрі (Қр., Әб.).
- Ақ билек** (А.) — жекенге ұқсас сууда өсетуғын өсімлик (Мр., Қар.).
- Ақ боялыш** (А.) — боялыш өсімлигинің бір түрі (Қр.). Ақ боялышлардың өсетуғын жери тийкарынан бийик болмаған жатықлықларда, сексеуіллі тоғайлықлардың шөтлерінде, көпшилик жағдайларда гипсли топырақларда ушырасады... Ақ боялыштың химиялық со­ставына қарағанда ол маллардың көпшилик турлери ушын азық-ауқатлық от-шөп болып табылады (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртиниң от-шөп ресурслары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1972, 46-б.).
- Ақ гириш//ақ кириш//әккириш** (А.) — Мойнақ районында жасаушы адамлар жай ақлайтуғын хәкті (известь) усылай атайды. Ол жалпақ, домалақ, т. б. формаларда болып, адамлар оны теңиздің жағасынан көп етип жыйнап әкеліп, майда етип унтайды. Соңынан суўға араластырып, жайды ақлаўға қолланады (Мр.).
- Ақгөтшабдар//шабдал тары** (А.) — тарының бір түрі (Мр., Тик., Шым. р., Орж.).
- Ақ газ** (А.) — ғаздың түрі (Қр.).
- Ақ ғауун** (А.) — түри ақшыл, тиликлеріндеги сызықлары жүдә айрықша көринип туратуғын қауынның түрі (Мр.).
- Ақғулақ** (А.) — атқулақ, өсімлик (Мр.).
- Ақегин** (А.) — арпа, бийдайды усылай атайды (Ткр.).
- Ақ жуўсан** (А.) — жуўсан өсімлигинің бір түрі (Қр.). «Ақ жуўсан тийкарынан душцы топырақлы ойпатлық жерлерде күтә жақсы өседи. Ол қойлар ушын ең керекли от-шөп» (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртиниң от-шөп ресурслары... 67—69-б.).
- Ақ киймешек** (А.) — қартайған кемпирлердің кийе­туғын киймешеги (Мр.).
- Ақ киреўке** (А.) — ақ саўыт. Ақ киреўке, ат дейди... (Мр., Шере).

Ақ көйлек (А.) — иштен кийилетугын кийимнің түрі (Мр.).

Аққасық (А.) — ақ қалайыдан исленип, сорпа қуйуға қолайластырылған қасықтың түрі (Мр.).

Аққаш бийшек (А.) — қауынның түрі, гүзде писеди (Шым. р., Қол. — бес.).

Ақ қолқа (А.) — шөптің атамасы (Мр., Қар.).

Ақ қула (А.) — қырман алыуда дәннің тазалығы үшін деп шығарылатугын үлес (Шым. р.).

Ақ қуман (А.) — әдебиі тилдегі «қуман» сөзинің орнына қолланылады. Оған тийкарынан суу қайпатады (Мр.).

Ақ қур (А.) — қара үйдің ақ қуры. Бул қара үйдің үзигинің сыртынан тутьлады (Кр., Хал., Мр., Тик., Шеге).

Аққыйқат//хаққыйқат (А.) — хақыйқат. Бәленти бар аққыйқат (Кр., Қул.).

Ақлай қуда түсиу (А.) — сле тууылмаған балалардың арасына қудалыққа түсиуге байланыслы айтылады.

Ақлау (А.) — жайдың иши-сыртын ҳәклеу. Ақладық-қо тамды (Мр., К. — дәр.).

Ақмағулақ (А.) — ақпа қулақ, ядында ҳеш нәрсе турмайтуғын адам. Бизлер ақмағулақлау адамбыс (Шр.).

Ақ марқа (А.) — марқа балығының бир түри, жыртқыш балықлар қатарына жатады (Мр.).

Ақ марқа сүеннің ҳәрқайсы қойдай.

Теңизде ылақа жүзеди айдай.

(А. Бегимов. «Жыллық план толсын жүзге», қосық. «Қызыл балықшы» газетасы, 1948-жыл, 27-январь). Ақ марқаның ауырлығы 5 кг., узынлығы 80 см. Ҳәзирги ауланып жүрген ақ марқаның орташа салмағы 3—4 кг, қабыршағы ақшыл болады. Тикени ири болып, ети малзалы балықлар қатарына жатады (Т. Бегжанов, аталған мийнети... 47-б.).

Ақмүррүк (А.) — ғарбыздың бир түри (Мр.).

Ақпа (А.) — аудың түри, көпшилик жағдайларда көл сууына салынады (Мр.).

Ақ пул (А.) — ақша бирлигинің бир түри (Кр.). Мың манат ақша, ақ пулдың есабынан, — деп түсинди-

рин те қойды агент (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмнүдәрья», 1974, № 1, 52-б.).

Ақ пушта (А., Қ.) — ертедеги аяқ-кийимнің түрі (Қр., Мр., Тр.).

...Ақ пушта кийген мырзадан,
Ақыл-хуушы кем емес...

(Қ. Ерманов. «Ояныў», роман, ... 49-б.).

Ауызы кемсийген тислери кетик,
Гөнерген келбеті, ақ пушта етик,

(«Қырқ қыз 16-б.).

Ақсалы (А.) — салының түрі; сырты ақ болыуына байланысly гүрши де ақ түсли болып келеди (Мр., Тик.).

Ақсар (А.) — өсімліктің бир түрі, жабайы шөп (Мр., Шым. р., Жал. — маң.).

Ақ сексеуіл (А.) — сексеуілдің бир түрі (Қр.). «Оның бийиклиги 5 м. ге шекем жетеди. Бир жыллық шақалары ашық, көк иренде болып, гүллеринин орналасуы басқа сексеуіллерге уқсайды. Жапырақлары да жақсы рауажланбаған, күтә кишкене болып келеди. Бул өсімлик түйелер хәм қой-ешкилер ушын жақсы ауқатлық от-шөп болып есапланады. Сондай-ақ ол маллардың жеуине де жарамлы...» (Х. Зарипов, аталған мийнеті... 64-б.).

Ақ сөкүт (А.) — ағаштың түрі, саялы болады (Шым. р., Жамбас.).

Ақсүйек (А.) — ойынның түрі (Мр.).

Ақта (А.) — шиттирилген қой-жанлықтың түрине «ақта» деп айтылады (Мр.).

Ақтабам болыу (А.) — ақ табан болып, табаны тозды деген мәшини аңлатады (Мр.).

Ақ тары (А.) — тарының түрі, көлеми жағынан ири болады (Мр., Тик., Шым. р., Орж.).

Ақ тикен (А.) — өсімліктің бир түрі (Мр.).

Ақтөс (А.) — ғаздың былтырғы палапанына «ақтөс» делінеди (Қр.).

Ақтөс қарабай (А.) — ақ төсли қарабай, қустың түрі (Мр., Тик.).

Ақтүйе (Қ.) — буураның бир түри, еки өркешли, жүни ақшыллау келеди (Тр., Аққ.). Хорезм говорларында түйениң бул түри «ақ дыйә» формасында айтылады.

Ақ шабақ (А.) — шабақтың бир түри (Мр., Қр.).

...Ақ шабақ тақ жүзбес мөлдир суўларда,
Тақ ушпайды қус патшасы қуўлар да...
(С. Зияўов. «Тербелер толқын»... 11-б.).

Ақшағала (А.) — шағаланың түри (Мр.).

Ақшам (А., Қ.) — кеш, түн. Нахта ақшам өтпей қалған (Тр., Хәм.). Бир ақшам қонақ болады (Бир. орайы). Ақшам шақырмағанша қашып жүреді (Бр., Майем.). Ақшам қашырмай турады (Әр., Қылыш.). Жақ ақшам атасыникинә көшип йедиләр (Әр., Қыран). Пахтада ақшам байрақ бердиләр (Бр., Шым.). Келтирилген сөз өзб. оқшом (УзРС., 313), қырғ. кеч, кечкурун (РҚРС., 73), татар. кич, кича (РТтС., I, 94).

Ақ шашақлы жона (А.) — жонаның түри (Қр.).

Ақшәңгәл (А.) — жабайы шөп (Шым. р., Мын.).

Ақыйра-қақыйра (А.) — жергиликли халыққа жүдә кең таралған ойынның атамасы (Мр., Тик.).

Ақыйры (А.) — ақыры, соңы, изи, кейин. Ыа булардың ең ақыйрына таман Уо (Қр., Ақп.)... Истин ақыйрының не болажағы жаңа санасына жеткен Әмет еки қулағын бирден басып бақырып жиберди (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 46-б.).

Ақылға уғрас келмеу (А.) — ақылға сай келмеу (Қр., Пр.). Кеше ғана ел бири болып, сүйек алысып бир тойда отырған адамлар менен бүгинлиги найзала-сыу ақылға уғрас келмейди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 192 б.).

Ақыл қалта (А.) — ойласатуғын адам (Қр.). Сол ушын оның ақыл қалтасы — анасы Шәрийпаны көриуге қиялланды (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 408-б.).

Ақылың/уўжың (Қ.) — барлық ойы, ықыласы дегенди аңлатады. Әдебий тилде-ақыл-хуўшы, ақылы, санасы (ҚҚРС., 33, 714)

Ақылы уғрасыу (А.) — ақылы толығыу, өзине келиу, қәддин алыу (Қр.). Жаңа-жаңа ақылым уғрасып қиятыр еди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы», 227-б.).

Ақыр егис (А.) — мүддетинен кешигип егилген дақыл (Ткр.).

Ақыремеш (А.) — ақырында, ең соңында деген мәнилерди аңлатады. Со ақыремеште береді (Қр., Жам.).

Ақырып кетиу (А.) — ашып кетиу. Бай, бай-ай, қамырым ақырып кетипти (Ткр.).

Алабуға (А.) — балықтың бир түри. Оның барлық жери ала болғанлықтан усылай аталған. Етинде сүйеги бар, тикени жоқ. Түри жағынан сылаға ұқсас келеди; қалашлары қызыл, қабыршақлары тикенек сияқлы. Алабуғадай тыррыйа берме (Мр., Қар.).

Ала бүйрек (А.) — салының түри. Оның ала бүйрек болыуы тухымына байланыссы. Таза салының тухымын шигин менен арадастырып егесен, соннан шигини басым ала бүйрек салы шығады (Шым. р., Ткр., Қ — өз., Мр.). Ала бүйреги менен қауығын жата дастана айырарсан... (К. Султанов. Әжинияз, роман... 107-б.).

Алағагаз аударуу (А.) — сауатлы адам мәнисинде. Алағагаз аударған киси (Мр., Қар.).

Алағайым (Қ.) — жалған, алағада деген мәнилерди аңлатады. Бир нәрсе тууралы қәлпәлден сөйлеу. О киси алағайым сөйлемейтуғун еди (Нр., Н. — хан). Өзб. ёлгон, нотугри, хато (УзРС., 340), қырғ. қалп, жалған (РҚРС., 131), татар. ялған (РТтС., II, 156).

Алағанат (А.) — үйректің түри (Мр., Тик., Қар., Шеге).

Алағаудан (А. Қ.) — 1. сөйлеген сөзиниң алды-артып билмейтуғын адамға, сондай-ақ уақытқа байланыссы да айтылады. Алағаудан уақыт, алағаудан урыс... (Қр., Әб.). 2. алағадасы жоқ деген мәниде қолланылады. Алағауданы жоқ (Мр., Тик.).

Ала қамба//ала қамма (Қ.) — қауынның түри. Жүзи мағызлы, түри сарғыш қара, тухымы гүрбектин тухымындай. Бәхәрде егеди, гүзекте писеди. Ауырлығы орташа 10 кг. ға жетеди (Тр., Досб.). Қыста сақлауға да болады. Қубла диалектиниң гейпара жерлеринде бул қауынды «қамма» деп атап, оны «ири үлкен болады, түри ала хәм қара, ең ириси 20 кг.ға дейин барады. Жүзи бир қарыс, пәллеси қалың (Бр., Майем.)» — деп түсиндиреди. Өзбек тили Хорезм говорларында «алахамма» делипеди.

Алақо (Қ.) — байланыс, еки тәреп арасындағы қарым-қатнас. Бизиң бу районлардың оның менен көп

алақосы жоқырақ (Бр., Шым.). Қубла диалектиндеги «алақо» сөзи фонетикалық өзгеріске ушырап, диал. алақо, өзб. алоқа түрінде, яғни $a < o$, $a > o$ өтиу процеслері көринеді. Аталған мысал өзбек тилинде «алоқа» формасына (РУЗС., 769) ийе.

Ала мәжигүн (А.) — ерке мәнісінде. Олам бир ала-мәжигүн бала болды (Хож.).

Алаң (А.) — көлемли, бос жатқан жер. Усы көринген алаң бос, мәке егеді (Ткр., Тем.).

Алапаға сөйлеу//алапаға шабыу (А.) — сөзиниң алды-артын билмей үстиртин сөйлеу; жөнсіз бас-басына шабыу, қозғалаң табыу (Қр.). — Әис, сен де алапаға сөйлейсен... (Т. Қайыпбергенов, «Бахытсызлар», қарақалпақ дәстаны, 2-роман... 201-б.). Пай, халқым, усындай алапаға шабасаңлар (Аталған автор. «Маман бий әпсанасы»... 441-б.).

Аласат (А.) — урыс, жәнжел-тартыс, басқыншылық дегенди билдиреди (Қр.). — Сен өзин қайда едің, аласаттан бұрын бала-шағаның ауқалын билмедің бе? — деп сорады Шамурат (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмнүдәрья», 1963, №3, 55-б.) Түркпен баспашыларының аласаты шыға берди (Бул да сонда, 55 б.). Бир аласат болады (Қр., Дәу.).

Алатау (А.) — шалбардың қыстырғышының қасындағы ала товардан исленген парауыз (Шр.).

Алашортақ (А.) — ойынның бир түри (Мр.).

Алба-дулба (А.) — алба-далба, хәрқыйлы (Қр.). Турымбет байдың сөзине ниһисен ырза болып, езиу тартқан менен кеуили алба-дулба еди (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1 — кітап... 161-б.).

Алгелиншек (А.) — жасы орталарға барған ҳаялды усылай атайды (Хож., Шр., Қр.).

Алгәтти (А.) — ең аяғында, соңында деген мәнилерди аңлатады. Алгәттимдә алыбәди (Шым. р., Орж.).

Алғау-далғау (А.) — хәр жақта, түрли-түрли, әррәтәрре (Қр.). — Әзийзим, қыялым алғау-далғау (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы», роман... 210 б.)... Азанғы самал қууған дүркин-дүркин булыты тамашалап атыр, қыялы алғау-далғау (Аталған автор. «Бахытсызлар». Қарақалпақ дәстаны, 2-роман... 187-б.).

Алғы-салғы (А.) — келіспеген, иретсіз сөзлерди айтысыу деген мәниде қолланылады (Қр.). Демнің арасында аспаннан түскендей алғы-салғы сөз айтып бол-

дықта қалдық (Ө. Хожаниязов. «Әлхәпбиз», сатиралық гүррин. «Жас ленинши» газетасы, 1973, 13-июнь, № 30).

Алдап уруу (А.) — алдау (Мр.). Оларды хәм алдап урган Айшасан (Ляпберген шайырдан).

Алдыңғы айыл (А.) — аттың айылының түри (Кр.).

Алекке (А.) — қауынның түри (Мр.).

Алжылы-булжылы (А.) — сөзинің алды-артына қарамай пәтиуасыз сөйлеу қаққында усылай айтылады; Әй, уобир алжылы-булжылы сөйлэй бэрәди (Шым. қ.).

Алқып (А.) — лақап, атақ (Шр., Қр.).

Артынан келген джамаңлар.

Алқыбына таласқан,

Хан шақырса қасарған

(Н. А. Баскаков. Қаракалпакский язык, т. 1, Материалы по диалектологии., 222-б.).

Алмабас (А.) — үйректің түри (Мр., Мар. Қар., Шеге).

Алмас (А.) — қылыш мәнісінде. Белине алмас байлаған (Мр., Шеге).

Алмауут//алмауыт (А.) — Түркменстанның Мары қаласынан шыққан аттың түрин халықта усылай атайды (Қр.).

Алмұрт (Қ.) — алмұрт, жемистің бир түри. Алма сияқты мазалы жемис болып, үш жылда мийуе береді. Қазақша алмұрт (ҚТТС., 1, 35). өзб. нок, нашвати (РУзС., 146), түркм. армыт (РТМС., 128), татар. груша (РТТС, 1,212).

Алтақта (А.) — арбаны айдаушы адам минип отырады. Ол тақтайдан шабақша етип исленеди (Кр., Шым. р., Буй.),

Алтақта эңги (А.) — алтақтаны жоқарырақ кереміше көтеріп қойыу үшін арыс пенен алтақтаның аралығына тиреп қойылатуғын қазық ағаш (Кр., Шым. р., Арал.).

Алтмыш (А.) — алпыс. Алтмыш жаумут... (Кр.).

Алфылдап-жалфылдау (А.) — салпылдау, желпилдеу мәнісінде. Тула бойымыс алфылдап-жалфылдаса да... (Мр., Шеге).

Алшақ (А.) — арасын айыра түсіу. Сейилхан, Жыйылған арасында бир алшақ болған (Шр., Сағ.).

Алық (А.) — 1. алғыр, күшли, мықты (Кр.). Сен

қара күшке алықсаң, ақылдан қалықсаң — деп Айтууған жасауыл бөліп таслады (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий эпсанасы», роман... 203-б.); 2. озық, илгир, зейинли (Кр., Нр.). Сонда қайсысымыз Гүлайшадан алық шықтық, мен алық шықтым ба, сен алық шықтың ба? (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман «Әмиүдәрья», 1974, №1, 17-б.).

Алым тас (А.) — өлшеу құралының атамасы (Ткр.). «Буны бай адамлар қолланған. Байлар алатуғын болса алым тас пенен (ауыр тас), ал беретуғын болса берим тас (женил тас) беретуғын болған» (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтақөпір районындағы жасаушы қарақалпақтардың... 56-б.).

Алыс-қыйыр (А.) — алыс-жақын жерлер дегенди билдиреди (Кр., Нр.). Оның дауысы түн тынышлығын бузған әжайып жаңғырық болып, алыс-қыйырлар «әжаға»!... деп тәкирарлады (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий эпсанасы»... 244-б.).

Аманатқа қалдыруу (А.) — уақытша қалдыруу (Кр.). Мурат шайық өз улы Маман шайықты аманатқа қалдырып кетиуине де келисим берди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий эпсанасы»... 149-б.).

Аманат отыруу (А.) — жол үсти асығыс отыруу (Кр., Нр.). Ол ийек пенен көрсеткен орынға аманат ғана, жиіткітей отырып атыр (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий эпсанасы»... 431-б.). Милиционер ең шетки көрпешениң мүйшин қайырып, етикшен, нәрсе шешинбестен аманат ғана отырды Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, №1, 52-б.).

Аманнық (А.) — аманлық, саулық. Аманнық шығар деп отурмыс (Мр., Қ.—дәр.).

Амый//әмий (А.) — 1. жууас, пухара адам мәнинде. Амый адамбыз бизлер (Шым. р., Шах.); 2. сауатсыз адам деген мәнини аңлатады. Әмий адам... (Мр.).

Мениң атым қарақалпақ,

Өзим амый, тилим жалпақ

(Ткр. Қ.-көк).

Анау (Қ, А.) — затты, белгили бир нәрсени көрсетиу, нұсқау; анау, сол, мынау. Анауды мынаның үстине қой (Тр., Аққ). Анаудан пайда боғанго (Кр., Қуд.),

Әдебий тилде ана, анау (ҚҚРС., 42, 43) сөзлери силтеу алмасықларының хызметин атқарады.

Анда (А., Қ.) — 1. ол жерде, анау, усы деген мазмунды аңлататуғын силтеу алмасығы (Шр., Мр.).

Дәрьядай көринди Қайыс жап анда,
Пункттей көринди гүди сабанда
(С. Зияуов. «Тербелер толқын»., 17-б.).

2. Келтирилген сөз қубла диалектинде де актив түрде қолланылады. Рәбийа анда отыра береді. (Бр., Ийш.). Өзбек тилиндеги «анда» (УзРС., 34) сөзи диалектке толық формасында өзгериссиз орналасқанлығын көриуге болады.

Андалы-мындалы (А.) — ҳәр жаққа бөлиниу деген мәнини аңлатады. Бизлер андалы-мындалы боб атқан (Кр., Тон.).

Андатыр (А.) — ондатра, териси бақалы ҳайуан, қоялардың арасында жасайды. Жекенин порыгы т. б. сууда өсетуғын затлар менен гөрекленеди (Мр.).

Андыз (А.) — өсимликтің атамасы. Тийқарынан дәри болатуғын шөп, тауда өседі (Кр., Әб.). Шеке тамырлары шертлип, андыз шөптей болғанын, ерниниң бир жағы айғыз-айғыз жарылғанын Аманлық енди көрди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы», роман... 258-б.).

Аншық (А.) — қара үйдиң есигиниң ортасына салынған нағыс (Мр.). Қ. айшық//айшықша.

Аң (Қ.) — яд. түр, сезим. Бизлердиң аңымызға келмейди (Тр., Акб.). Өзб. онг (УзРС., 304), қырғ. эс, сезим (РҚРС., 804).

Аңғалақлау (А.) — жениллеу мәнисинде. Ол да мынау қусаған аңғалақлау (Ткр., Қ. — көк.).

Аңқылдақ шортан (А.) — шортан балықтың түри (Мр.).

Аңқыу (А.) — шөлlep отырыу мәнисинде. Бир нәрсе әкелер деп аңқып отыр едик (Мр., П. — тау.).

Аңласық (А.) — аңлап, байқап сөйлеу (Мр.).

Қәтелеспе, саған керек аңласық,
Аңласпаған сөзден болар былғасық
(Қ. Ерманов. «Балықшылар қысқасы», дөстан-
Нәкис, 1964, 167-б.).

Аңсан (А.) — аңсат (Мр.). Аңсан болду гедейлердиң мүшгүли (Мәтен шайырдан).

Апақ-шапақ (А.) — қууанысын көрисиңү мәнисинде. Апақ-шапақ болуп қаған... (Қр., Қаз.).

Апалақ-жапалақ (Қ.) — тез, шаққан, жылдам деген мәнилерди аңлатады. Апалақта-жапалақ келди бир уақта (Тр., Аққ.). Әдебий тилде бул сөздиң жубайлас сөзи гезлеспейди.

Аппаруу (Қ.) — затты ямаса басқа нәрсени өзиниң тийисли ийесине, пунктке алып баруу, таңсыруу. Аппар деген жергә аппарың (Нр., Н. — хан.).

Ап-сап болуу — бир нәрсени тамам етиу, питкерну дегенди билдиреди (Қр.), ...бул гезде хәмме ис ап-сап болған еди (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман, «Әмнү-дәрья», 1974, № 2, 43-б.).

Аптабыз//аптаууз//аптауыз (Қ., А.) — автобус. Өзи аптабыз, алты дигәршиги бар (Бр., Шым.). Аптаууз жиберипти (Әр., Қыран). Өзбек тили Шахрисабиз говорында «хәштәбус» деп қолланылады.

Аптап (Қ.) — күн, қуяс.

Апыл-тапыл (Қ.) — жаңа жүре баслаған балаға айтылады. Апыл-тапыл йүретугун (Тр., Келт.).

Ара (А.) — нәпси (Мр.). Ашылмасын араң сениң (Аяпберген шайырдан).

Арағарақ терге түсуу (А.) — жүдә көп терледи деген мәнисте қолланылады. Арағарақ терге түсти (Мр., Қ. — дәр.).

Аралық (А.) — қәлип пенен мурыңсаның аралығына урылады (Қр.).

Аран (А.) — жыланың үлкен, айдарғаға айналған түри (Мр.).

Арандай (Қ.) — зордан-зорға, қыйыншылық пенен, еппен-еппен т. б. сөзлердиң хызметлерин атқарады (Тр., Досб.).

Арандай ашың аузымды,
Қубартты мениң түсимди

(«Қырқ қыз», 260-б.).

Келтирилген сөзди өзбекше «аранг» формасында ушыратуға болады (УзРС., 37). Диалектеги «аран» сөзи

өзбек тилиндеги «аранг» менен тамырлас болууы ҳам сол тил арқалы қубла диалектине ауысуы мүмкин.

Араң (А.) — шөлдеги үлкен оқпан (Мр.). «Қысы менен қар ерип, бир ойлау жердеги оқпанға агады. Соннан қоянлар, кийиклер, түрли мақлуқлар, Қызыл құмдағы маллар да суу ишеди. Бул «аран» деп аталады» (Т. Бегжанов. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен... 89-б.)¹.

Арбер (А.) — арба қосылғанда аттың үстине салып натуғын ер (Шым. р., Қол. — бес.).

Арғыт (Қ., А.) — жайдың пақсасының үстинен узынына қойылған ағаш (Нр., Н. — хан.). Арқа диалектинің көпшилик объектлеринде де усылай аталады.

Ардаңлау (А.) — асықнау мәнисинде (Мр.). Өтемурат ардаңлап жүрип киятыр еди (К. Султанов. «Эжинияз», роман... 63-б.).

Аржағ (А.) — арғы жақ. Аржағ қазыуының жоллары узақ (Мр., Қыз.).

Арийза//арыз (А.) — арза (Кр., Мр.).

Арқа (А.) — ата мәнисинде қолланылады. Асанның дүньядан қайтқанына сегиз арқаға қарады дийди (Мр., П. — тау.).

Арқаға айздай батыу (А.) — қыйыншылық жағдайға түсиу. Ладаллық арқама айздай батты (Лр., Тийек.).

Арқа жүзү (А.) — арқа тәрепи. Усу арқа жүзүнүн баслығы Жапақ деген (Кр.).

Арқа қалаш//орақ қалаш (А.) — балықтың арқасында болатугын қалаш (Мр.).

Арқалы (А.) — жайдың үстин бастырғанда кесесине салатугын тақ ағаш (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөшп районындағы жасаушы қарақалпақлардың... 56-б.).

Арқалы болуу (А.) — бул жерде денсаулығы болмай психикалық ауырыу менен ауырған адамға байланыссы айтылған. Арқалы болып зикир салған (Шым. р., Шах.).

Арқалық (А.) — 1. Аудың арқалық жиби; беккем, үзилмейтуғын жиптен тагылады (Мр.).

¹ Буниан былай қысқаша ТБ ҚТДМ деп алынды.

Истин тилин еркин түсинсе,
Арқалықлар қолда сарқырар...

(Ш. Мәмбетмуратов, «Мениң Аралым», қосықлар
топلامы. Нөкис, 1963, 19-б.).

2. Өрмектин бөлеги (Лр., Қан.).

Арқалық жип (А.) — аттын бауырынан айналдырып орап алатуғын жип (Шым. р., Арал.).

Арқалық табан (А.) — ауды құрсаулайтуғын жип, жууанлығы 55 мм. ге дейин болады (Мр.).

Арқан жип (А.) — қудықтан суу алғанда шелекти көтерип шығаратуғын жип (Мр.).

Арқан керуу (А.) — ауылға алып киятырған келиншектің алдынан ауыл адамлары шығып, арқан кереди. Бул «арқан керуу» қәдеси деп аталады. Усы қәдени алып болғаннан кейин оны алға қарап жүргизеди (Мр.).

Арқасы бесикте емес (А.) — кишкене, бесикке бөлейтуғын нәресте емес деген мәниде (Қр.). — Иним, тәрбиялап арқасы бесикте емес, пайдасына пүтин... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 39-б.).

Арқау (А.) — өрмектин бөлиги (Лр., Бай.).

Арқаш (А.) — бийиклеуден келген жер (Қр.). Шамураттын сол жагында көринип турған бир арқаш бар, кәсленип барып елну-алпыс адымдайдан тегиске айналады (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмиүдәрья», 1963, № 4, 76-б.). Ортаңғысы «уах» деди, қалған екеуи жығылғанның аягынан тартып, арқаштың панасына шегинди... (Бул да сонда, 76-б.).

Арнапы йийдә (Қ.) — жийдениң түри. Жапырағы кишкене, формасы домалақ, жигилдик жийдеден үлкенирек, мазалы (Бр., Қарамазлы).

Аррақ (А.) — илгериректе. Аррақта соғылған дуу-тар (Шр.).

Арсууақ (А.) — сүйеклери көринип турған жүдә арық (Ткр.). Ат арыса арсууақ болады, ер арыса туулақ болады (Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. 1, Материалы по диалектологии, 62-б.)¹.

¹ Буннан былай қысқаша Б, 1 деп алынды.

Арт йетек (А.) — избе-изли, көпшилиги, түуели менен деген мәніде. Бүйердің арт йетегинің барлығын Сайыбаға биледи (Қр., Қул.).

Артқы айыл (А.) — айылдың түри (Ткр., Қр.). Артқы айылдың батқанын ийеси билмес, ат билер (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақтардың... 58-б.).

Арфа (А.) — арпа (Шым., Орж.).

Арық (А.) — маллардың өзинің тийқарғы салмағын ала алмай хәм өрискке жарамай қалған топарына айтылады (Мр.).

Арыс (А.) — өгиз ямаса ат қосылатуғын еки қаптал ағаш. Арбаның барлық тулғасы еки арысқа беки тиледи (Шым. р., Буй.).

Арысы (А.) — аргы жағы, аргы тәрәпи. Аққумның арысы қийиу болып жатқан газ (Мр., Қ. — дәр.).

Ас (А., Қ.) — аұқат. Ас писиртемиз (Мр., Зай.). Қубла диалектінде бул сөз суйық аұқатқа (сорпаға) байланысы айтылады.

Асай//асай-масай (А.) — муз үстинен шананы жүргизиуге арналған сапты құрал. Узынлығы 1—1,5 м. шамалас жиңишке ағаштың түн жағына темирдің ушын шығарып қағады. Оны шананың үстине отырып, еки қолына еки асайды алып хәрекет етеди. Асайдың жәрдеми менен шана хәрекетке келеди. Улыұма бул процесстиң өзи «асай-масай» деп аталады.

Асасланыу (Қ.) — тийқарланыу, сүйениу, тирек етиу. Негіз асасланып берәсән дийди (Тр., Ақб.).

Келтирилген мысал өзбекше — асосланмоқ (УзРС., 41) деген фейил сөздің аталған диалектте лексика-фонетикалық хәм лексика-морфологиялық ызамлылықларға ушыраған түри.

Асасы (Қ.) — тийқары, негизи. Қарры асасы Көк шегәдә туылған (Бр., Қарамазлы). Жоқарыдағы «асасланыу» сөзинің түбири «асасы» сөзи лексика-фонетикалық өзгерискке (о>а, ий>ы) ийе болып (өзб. асоҕсий, диал. асас) биз тәрәпимизден көрсетилген жағдайға келген.

Асаубас (А.) — асау атқа салынатуғын бас жип, қурық. Асаубас салып минип алады (Қр., Там.).

Аслау (А.) — қуты. Ылай ислеу ушын қолланылатуғын ағаштан исленген ыдыс. Аслаудағы ылай кеуип қамасын (Ткр., Дийх.).

Аслы (А.) — тийкары. Аслында сүйел емесқо бу (Қр., Хал.).

Асман (Қ.) — аспан. Асманға қара, қарат... (Тр., Келт.).

Аспа дәри//асма дәри (А., Қ.) — медицинада ауырудың қан тамырларына дәри жиберіу системасы.

Аспа қауун (А.) — қысы менен төбеге асып қойып сақланған қауун. Аспа қауун жийсән (Қр., Ақп.).

Аспаний пәлек (А.) — төбеси аспанға теңлесетуғын деген мәниде. Ақтэрэклэри аспаний пәлек пенен сөйлэсэди (Қр.).

Аспа шийдек (А.) — қамыстан тоқылған шийдин түри (Мр.).

Аспа шыра (А.) — шыраның түри; темирден исленген бауынан жайдың қалеген бөлмесинин ишки төбесине асын қойыуға болады. Мынау аспа шыра (Ткр., Қ. — ой.).

Асық жилик (А.) — жиликтің түри, екеу болады. (Мр.).

Асым балық (А.) — асын жейтуғын балық (Мр.)... шыпталы шаңырақлар асым балыққа зэриу болды (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 7-б.).

Асырақ (А.) — асламырақ. Еки мыңнан асырақ пишэн орган (Шым. р., Шах.).

Ат (А.) — үш жасардан кейинги уақты усылай аталады (Шым. р., Арал.).

Атайы-бабайы (А.) — ата-бабасынан берли деген мәниде айтылады. Өрден-ықтан атайы-бабайы усы жерде бурун жайласқан (Шр.).

Ата қандар (А.) — өшпенли, ата душпан адамы (Қр., Нр.). Бий ата, ата қандары деген не? (Т. Қайып-бергенев. «Маман бий эпсанасы»... 424-б.). Биреуди дос қыламыз деп бир елатты қандар қыла алмаймыз. (Бул да сонда, 435-б.).

Атала (А.) — тарыдан исленген быламық (Ткр.).

Аталы гескирт (А.) — келини соққанда пайдаланылатуғын құралдың атамасы (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардың... 56-б.).

Атамтай (А.) — менмен адамға байланысly қолланылады (Хож.).

Атан//атан түйө (А.) — тарттырылған үлкен еркек түйе (Мр.). Астыңа атан түйө минин жайдақ (Әжини-из шайырдан).

Атанақ сырға (А.) — алқымның астына тағылып, еки қатары да жалпақ болатуғын сырғаның түри (Кр., Кен.).

Атангөз (А., Қ.) — 1. Нағыслардың ирилеуі түрін «атангөз» деп атайды (Кр., Әб.); 2. Топырақты хәр жерден пәсли-бәлентли етип алыу (Тр., Досб.).

Атанйа (А.) — мал ауырыуы. Ол бирден көп тойып кеткенликтен жарылып өледі (Шым. р., Шах.).

Атаңның басы (А.) — әкесиниң қуны, бақасы дегенди аңлатады. Атаңның басы керек пе, буннан бир қос ұорамал жақсы дедим (Мр., Қ. — дәр.).

Атар билмеу (А.) — хәш қандай хабарсыз болуы мәнисинде. Атарам билмеймис... (Мр., Тик.).

Атасындай адам (Қ.) — әкеси менен жаслы адам, жасы үлкен. Мен атаңдай адамман (Бр., Шым.).

Атауаза (А.) — хәш қандай хабарсыз жоқ болып кетиу мәнисинде айтылады. Атауазасы жоқ (Мр., Тик.).

Атаууз (А.) — қант қайшы. Атаууз жоққо... Атауузум бар... (Кр., Хал.).

Атжабуу (А.) — аттың жабыуы; асты кийиз, үсти алаша, сырып тигиледи (Мр.).

Ат көтөрүү (А.) — даңқын шығаруы мәнисинде айтылады. Ерназар шойыншы қарақалпақтың атын көтөрген (Кр., Жам.).

Атқолқы (А.) — шөптин аты (Мр., Қар.).

Атқулақ (А.) — жабайы шөптин атамасы (Шым. р., Жал. — маң.).

Атлақайда-бутлақай (А.) — бул жерде: патырат, тәртіпсиз деген мәниде. Мен жаңағы атлақайда-бутлақай қылмайын (Кр., Кен.).

Атлама (Қ.) — сына. Темирдің еки ушын ийіу ймаса ағашты жиңишке етип жоныу нәтийжесинде исленген зат (Тр., Бр., Әр.).

Атлан шап етиу (А.) — асығыс жумсау, хызметке буйырыу (Кр., Қай.). Шымбайлы шабарманның айтқанына бола, Муратты атлан — шап етип, гедейлер топарының мәжилисин ириккен өзи (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 31-б.).

Аттаға (А.) — қыстың күнлери муздың үстинен ат шана менен балық, т. б. балықшылық затларын тасыу

ушын аттың төрт туягына да таға қағылады, себеби онысыз ат муздың үстинен тайып жығылып, аяғы илмейди. Усындай мақсетте атқа қағылған тағаларды «аттаға» дейди (Мр.).

Атуу қамшы (А.) — жүдә тез мәнисинде. Барып қайтайын атуу қамшы дегенде (Мр., Қ. — дәр.).

Атшоқай (А.) — өсимликтің бир түри (Мр., Тик.).

Аты жақсы (А.) — адамда болатугын ауыруудың түри (Мр.).

Аты тилинің ушунда туруу (А.) — умытып, ядына түспей туруу деген мәниде (Кр., Дәу.).

Ауаза (Қ.) — жүзимнің астына қойып, пискен мийуелерин қыйып алыу ушын қолайлап исленген зәңгиге ұқсас зат (Бр., Ийш.).

Ауғайық (А.) — қайықтың үлкен түри. Бул тийкарынан «ауғайықтың» хәрқыйлы болуына байланысly келип шыққан (Мр.).

Аудуғаудуқ (А.) — бөлек-бөлек, формасыз дегенди билдиреди. Аудуғаудуқ ири (Шым. р., Орж.).

Ау-дузақ (А.) — балықты аулау ушын керекли қураллардың хәммеси усылай аталады (Мр.).

Ау-дузақ жагыр қараусыз,

Арқан болып есилп...

(А. Жуманиязов. «Уәдепаз, жалқау басқарма», фельетон, «Қызыл балықшы» газетасы, 1951-жыл, 26-май, № 22).

Мине усндай орынларга ау — дузақларды салсаң, көплеп балық услауға болады (А. Бекмуратов. «Мойнақтың маяклары», очерклер. Нөкис, 1966, 37-б.).

Ау-дузақ майлау (А.) — ауға балықтың көп түсиуине усылай айтылады (Мр.).

Аспандағы өрлеп ушқан шағала,
Неге сансыз ой саласаң санама?
Я болмаса ау-дузағын майлатып,
Ырастан-ақ яр келди ме жағаға.

(Ш. Мәмбетмуратов. «Мениң Аралым»..., 17-б.).

Ауқат (А.) — қаржы. Өзимнің баратуғын ауқатымыс жоқ (Мр.).

Ау қурыу (А.) — ау салыу дегенди аңлатады (Мр.).

Еки жас биригип, көлге аў құрсақ,
Бир үйде жаңарған турмыста тұрсақ...
(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы», дәстән., 70-б.).

Аузы — мурнынан шығыу (А.) — бир нәрсениң мөлшерине байланысly айтылады. Бирден жетпис бес кила бергенде аузы — мурнынан шығады (Мр.).

Аурық//ауырық (А.) — шийди тоқыған уақытта оның жиплериниң ушына тағып қойылатугын кесеклер болады. Оларды аурық//ауырық деп атайды (Мр.).

Ау сетилмеуи (А.) — аудың көзлериниң тарқатылмауы, жыртылмауына байланысly айтылады (Мр.).

Душпанлар тутылса, аўлар сетилмей,
Қалар десек ауымыз ыдырап турыпты...
(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы», дәстан... 52-б.).

Аусыл (А.) — қарамалдың ауырыуы. Ауырыудың бул түрине жолыққан мал аузынан суу ағып, көбиги шашыран өледі (Мр., Шым. р., Қр.).

Ауут (А.) — түр, жағдай. Қайтса қайтқандай да аууту бар (Шр.).

Ауызғабақ//ауызқабақ (А.) — суу тасыйтуғын бөлимине шекем кесип алынған қабақ болып, оның барлық ауыз жағы усылай аталған. Бул тек сүтти сауып алыу ушын пайдаланылады (Мр., Шеге). Аталған районның гейшара жерлеринде оны «шәңгил» деп те айтады (Мр., Тик., Қар., Зай.).

Ауызды ауызға қойуу (А.) — қызықлы гүрриңлесу деген мәниде ушырасады. Уйымласып ауызды ауызға қойып отырыпты (Ткр., Дийх.).

Ауып қалыу (А.) — адамның мәс болып қалыуына байланысly айтылады.

Ауыр мезгил (А.) — адамлардың уйқыға жататуғын уақты дегенди билдиреди (Мр.). Ауыр жатар мезгил... (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 70-б.).

Ауыруу (А.) — жаман кесел ауырыуына, сондай-ақ қатаңырақ ауырыудың түрине байланысly да айтылады (Қр., Әб.).

Аша (А.) — 1. Еки өзектиң ортасында отырған ауыл. Ғәзир де Мойнақ районында «Аша ауыл» деген

жер бар (Мр.); 2. Ағашты жоныу ушын қолланылатуғын құрал (Қр.).

Ашақ (Қ.) — ұзақ, алыс жер. Бирәуу ашақ баржақ (Тр., Ақб.). Бул сөз өзиниң төркинин жергиликли түркмен ауызеки тилинен алыуы мүмкин. Ол әйемги түрки жазыулары естеликлеринде аша дееприч., переваливая., через (С. Е. Малов. Памятники... 360-б.) формасындагы ҳал феиили екенлиги көринеди. «Аша» сөзине «қ» аффиксиниң (фейил сөзлерден атлық, келбетлик ҳәм рәуиш сөзлер пайда етиуши өнимли аффикс) қосылыи, «ашақ» рәуиш жүзеге келген. Усы мысалдагы «баржақ» сөзи де морфологиялық шыгысы жағынан түркмен тилине тән.

Аш кәди (Қ.) — ас кәдиси, палыз егини болып табылады, ал түри ҳәрқыйлы иренли. Формасы дөңгелек, сопақша (Тр., Досб.). Бул сөз қаз. асқабақ (ҚТТС, 1, 50), өзб. қовоқ, ошқовоқ (РУзС., 883), түркм. кәди (РТмС., 784) формаларында келуин көриуге болады.

Ашқазанлы (А.) — жоқсызлық, аш деген мәнилерди аңлатады. Есини ашқазанлау йекен (Кр., Мам.).

Ашна (Қ.) — дос, жора, таныс адам.

Аш тақта (Қ.) — астақта, қамыр жайуу ушын қолланылады (Әр., Қыран). Бул сөз өзбек тилинде де «оштахта» (УзРС., 312) деп айтылады.

Ашшек (А.) — малдың ас ишеги (Мр.).

Ашық (А.) — таза... Басы ашыққа (Мр., П. — тау.).

Ашық әуес (А.) — қумар, иңкәр. Ҳәмме ашық әуес... (Кр., Алт.).

Ашық перде (А.) — бул пердиниң бир түри болып, оның орналасқан жериндеги перделер арасында ашықлық бар. Сонлықтан ол «ашық перде» деп аталады (Мр.).

Ашытқы (А.) — 1. Ашыған айран. Оның ашыған айраны «ашытқы» деп аталады (Кр.); 2. Гөжени ашытып исленген суйық ауқаттың түри. Ашытқы иштик (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындагы жасаушы қарақалпақлардың... 57-б.).

Аяғы тартылыу (А.) — сийрексий, азайуу дегенди билдиреди (Мр.). Сол-сол екен, соннан соң Зийбагүлди айтырып кележақ қарыйдарлардың аяғы тартылып, тоқталып еди (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 56 б.).

Аяқ (А.) — өрмектиң аяғы (Лр., Бай.).

Аяқ тиреу (А.) — ерегисиу, айтқанын ислемер (Кр., Хал.). «Ел менен жараспасаң бармайман» деп әтештанга аяқ тирен отырып алды... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 40-б.).

Ә

Әбден (А.) — күтә, сондай, аса деген мәниде айтылады. Әбден мийли адам болғандә (Кр., Ток.).

Әбеший (А.) — формасы, түри келиспеген адамға ямаса затқа байланыслы айтылады. Тәңирберген деген шайыр бир әбеший адам йеди (Кр., Арап.).

Әбил/әбиллик (А.) — адам менен ысықлы, үйирсек болуға байланыслы қолланылады (Кр., Нр.). Қууырдақшы жүдә әбил шықты (Т. Қайыпбергенев. «Маман бий әпсанасы», 447-б.). Қууырдақшының әбилликлерине Аманлықтың инанып кеткени соншелли, оның «жақсы нийетли иске барағой» деуи былай тұрсын, ислеген хызметлери ушын ҳақы төлеп, кийиндирип, жақсылық пенен узатып салады деп ойлады (Бул да сонда, 461-б.).

Әбил сөйлесиу (А.) — ашылысып, қызғын сөйлесиу (Кр.). Еки тууысқан өзлерин еркин тутып, олар менен әбил сөйлеседи (Т. Қайыпбергенев. «Бахытсызлар», қарақалпақ дәстаны, 2-роман... 33-б.).

Әбиретсе (А.) — операция. Пийшемби күни әбиретсе жасайды екен (Мр., Тик.).

Әбисәрең (А.) — әбигер. Бизлер әбисәрең уағында тууғанбыс (Ткр., Дийх.).

Әбәс (А.) — уят. Бул бир әбәс болар (Кр.).

Әгүрөт (А.) — огород, бақша. Жаз боса әгүрөтта ислейди (Мр., Шеге).

Әгәйинни (А.) — агайинли. Еки әгәйинни жигит (Мр., Қ. — дәр.).

Әдалатый (А.) — әдил. Бул бир әдалатый... болды (Шым. р., Орж.).

Әддел (А.) — отделение, бөлим, басқарушысы мәнисинде. Сосын әддел айтты... (Кр., Алт.). Тоққыз жыл әддел баслық болду (Кр., Айт.).

Әдди (А.) — тағдийри. Тутымның әдди усындай болду (Кр., Мам.).

Әдеби//әдеп (А.) — әуәели, дәслеп дегенди аңлатады. Әдеби қыйуалыдан қашқаңғо... (Шр.). Бүйерде әдептери қалхоз болду (Кр.).

Әдик (Қ.) — етик; былғарыдан, резинадан исленген аяқ кийими (Әр., Қылыш.).

Әдип//мағыз (А.) — 1. Көрпени тиккен адам оның шетине қарадан белги қояды. Оны «әдип» деп атайды; 2. Көйлек ямаса басқа кийимлерди әдиплеу (Мр.).

Әдирағалтыр (А.) — бир бәрсеңнің бар ямаса жоқ екенлиги ҳаққында айтылатуғын қарғыс сөз (буйырмасын, не қылайын деген мәнилерди аңлатады). Менде бар боса әдирағалсын... (Мр., Мар.). Таң қарағым мынадаң қыйуалаған екен әдирағалғырды (Мр., Тик.).

Әжәп болуу (Қ.) — мақул болуу, истиң орынланыуы тууралы мақуллаушы жууап бериу. Әжәп болур дийди (Тр., Аққ.).

Әжжеләу (А.) — 1. Әшекейлеу, барлық уқыпшылық пенен ислеу (Кр.). Сырты әжжеленген тамлар түуе тырнағы желлинип, қулауға сәл-ақ қалған тамларда ызғып атыр... (Т. Қайыпбергеннов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 204-б.); 2. Ҳәклеу. Әжжелеп алыуға болады (Шым. р., Б. — қыт.).

Әжик-гүжик (А.) — 1. Анау-мынау нәрселер (Кр.). Әжик-гүжик пенен иркилиң қалдым... (Т. Қайыпбергеннов. «Мамаң бий эсанасы», роман, 1-кітап... 191-б.). 2. Ауыз биршилкли деген мәнини билдиреди (Кр.). Қудағайын менен әжик-гүжик болып отыратуғын адамсаң (Аталған автор. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 148-б.). Қеште әжик-гүжик болысып сырласатуғын әке-баланың ҳәрекеттери де, дауыслары да ҳәрқашанғыдан өзгеше (Сол автор. «Бахытсызлар», 2-роман... 19-б.).

Әжирал (А.) — инженерлик жұмыс. Баламызда әжиралға кирип еди (Хож., Хат.).

Әзел (А.) — әуәел, ең баста. Йерназар аталықлар әзелден кийатырған (Кр., Айт.).

Әзели (Қ.) — тийкары, негизи, түп сағасынан дегенди билдиреди. Бул әзели билимсиң адам деп айтқан (Тр., Аққ.). Әдебий тилде әуәели, бурында, әуәел бастан, бириншиден (ҚҚРС., 71) деп айтылады.

Әззи (А.) — ҳәлсиң, нашар. Бурунам әззи еди, жатаққа жатты (Кр.). Аманлық тез кетип атларды әкелди. Оларға еки әззи ҳаялды балалары менен мин-

дирди (Т. Қайыпбергенов, «Мамап бий эпсанасы», 55-б.). Сыр алдырамыз, эззи екен деп ойлайды (Бул да сонда, 160-б.). ...көпирдин эззи жерин аяғы менен түр-тип көрсетип кетипти-ә, жәниұар!... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиўдәрья», 1974, № 1, 27-б.). Қанша эззи болса да я қыз, я анасы оған келесим бермей жүр (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-китап... 39-б.).

Эззилетиў (А.) — ҳәлсиретиў. Солар менен ойла-сып буны эзилетесен... (Кр., Мам.).

Эззилик (А.) — ҳәлсизлик (Кр.). Айдос өзиниң бий орын сөйлеп, падашы алдында эззилегин көрсеткенине пәнтленгендей, қамшысын атының саўрысына шырп еттирип, бирден жүрип кетти... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар», қарақалпақ дәстаны, 2-роман... 7-б.), ...бир-бирине налынып эззилик қылгысы келмей киятыр (Бул да сонда, 199-б.).

Әйдик (Қ.) — үлкен, кең; узун әйдик көпир (Тр., Аққ.). Қазақ тили говорларында әйдик: 1. үлкен — әйдик өгіз; 2. Жақсы. Аталған сөз әдебий тилде ушыраспайды.

Әйел (А.) — ҳаял. Әйели, бала-шағалары уйқы қушағында жатырған уақытлары қайтатуғын еди... (Кегейли районлық «Ленин жолы» газетасы, 1972-жыл, 25-январь, № 12).

Әйем билуў (Қ.) — бұрыннан, көп уақыттан берли билуў. Әйем билипти (Тр., Аққ.).

Әйнекқап (А.) — айнаға тутылатуғын перде (Мр.).

Әксер (А.) — себеп, тәсир. Бәри сонуң әксери (Кр., Бәш.).

Әламат (А.) — салдар, бир нәрсениң ақыбетинен деген мәнини аңлатады. Бәри ғаррылықтың әламаты (Кр., Хал.).

Әләумат (А.) — халық, ел, журт. Алашапан әләумат болып, болшуйбек (большевик) болып, Шайдаков келип, егин ектирип, халықтың қарыны тойа баслады (Ткр., Қайшы.).

Әлгелиншек (А.) — ҳақыйқат келиншек болғап уақытларда деген мазмунды аңлатады... Әлгелиншек уақтымда бир балам өлди... (Мр., Зай.).

Әлги (Қ.) — «жаңағы» деген сөздин орнына қолланылады. Әлги балларымызам өзбекчә сөйлийди. (Тр., Ақб.). Арқа диалектинде бул сөз ушыраспайды. Қара-

қалпақ әдебий тилинде «әлги» варианты жоқ. Оның «Қарақалпақша-русша сөзликте» гезлесиунн сийрек жагдай деп есаплау керек (қараңыз: ҚҚРС., 71). Аталған сөз тийкарынан қазақ тилинен өзлескен.

Әлемчи (Қ.) — шырашы, бакенши.

Әлленемир (А.) — көп дәуир, ұақыт дегенди билдиреди (Кр.)... ауыл молласынан ашқан сауаты бойынша қайга-қайта иркилип, әлленемирде оқып шықты (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар», қарақалпақ дәстаны 2-роман... 12-б.). Әлленемирде Мыржық үн қатты... (Сонда, 72 б.). Айдос әлленемирде бас көтерди...) Сонда, 166-б.). Сөйлеуге тили гүрмелмей тығылыи, әлленемирде өзине келди (Бул да сонда, 287-б.).

Әлли//елиу (Қ.) — слли. Әлли йылдан буйан сырнай чертәмен (Әр., Қылыш). Өзб. эллик, қырғ. әлүү.

Әлуадақ (А.) — хош бол дегенди аңлатады. Улум әлуадақ (Мр., Шеге).

Әлхасыл (А.) — қулласы, тийкары. Әлхасыл сол қалага баратугун болды (Лр., Қап.).

Әмән (А.) — орташа күнелтиу, турмыс кешириу. Әмән отырмыс соманда (Шым. р., Орж.).

Әмгеме//эмгимэ//әнгеме//әңгиме (А.) — гүрриң. Сол әмгеме Хийуа ханына жетеди (Кр.). Әмгимәгә түсөтүн... (Шым. р., Шах.). Ана әнгемениң бағдарына қарап... (Кр., Аран.). Әңгиме... (Мр., Мар.).

Әменгер//әмеңгер (А.) — тууысқан, жақын агайин, пана, сүйениш сияқлы хызметлерди атқарады. Бизин әменгеримис, йа төркин жоқ. (Ткр.). ...әменгеримис жоқ (Мр., Қар.).

Әнайы (А.) — керекли, зәруирли дегенди билдиреди. Әнайы жумысын соннан питеди (Ткр.).

Әнәйдей (Қ.) — ауыз биршиликли, татыу. Әнәйдей хожалық боботур (Нр., Н.—хан.). Бул сөз әдебий тилде жақсы, тәуир деп айтылады.

Әлек-шәлек (А.) — қәрежетти хәр жаққа жумсап қарызланыу, қысылысна табыу. Үй тигемис деп әлек-шәлек болыбатырмыз (Мр., Қ.—дәр.).

Әлжууаз (А.) — тәкәббир, сауатсыз, аңқау адам жаққинда айтылады (Кр.). Қәнекей, Қутымбайдың әлжууаз хаялының үстинен шықсам (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 263-б.). ...Қутымбайдың өзегин шириген тораңғылдай геуек, әлжууаз қатынын есигиме салсам (Бул да сонда, 270-б.).

Әли (А.) — барлық, гүллі деген мәңгілерді аңлатады (Ткр.). Айдос әли қарақалпақтан салық жыйған (Д. С. Насыров., Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақтардың... 59-б.).

Әлипай//әлипай (А.) — жұмыс іслегенде мийнет өнімділігін арттыруға шамасы келмейтуғын адамды ұсылай атайды (Мр.).

Әлки-шәлки болуу (А.) — келіспеу, ауыз біршилігі болмау мәнісінде. Азгантай әлки-шәлки боп, кейін тым-тырыс боп кетті (Кр., Мам.).

Әллегімдей (А.) — танымайтуғын, билмейтуғын адамдай дегенді билдиреді (Шр.).

Әлұан (Қ.) — байрақ, қызыл байрақ дегенді аңлатады.

Әнегүн (А.) — анау күні. Тозды әнегүн бір бала алып кетті гоі (Мр., Мар.).

Әнеңдей (А.) — әнейдей, пәкізе деген мәңгілерді аңлатады (Мр.).

Әңгименің бийноқаясы (А.) — гәптің төркіні, мәнісі (Кр.). Есенгелді бийдің отау тиккен тойына барғандағы әңгімелердің бийноқаясын анасына айтқысы келмей «еркек жолбарыс» болғысы келіп жүрген жігіт енді барлық ұақыяны анасына айтып, оннан кеңес тынлап көргісі келді (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы», роман... 384-б.).

Әпишә (А.) — конфета (Хож.).

Әплеу (А.) — адамның ісін кетіуіне байланысты қолданылатуғын сөз. Келіннің иші әплеп кетті (Мр., Қар.).

Әпсетте (А.) — сәл жерде, күтілмеген жерде, тезден дегенді билдиреді (Қр.). ...Қоңырыт қаласында әпсетте демонстрация басланып кетті (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмнүдәрья», 1963, № 4, 52-б.). — Жүрің жігітлер, турайық, тамақ тайын болса керек, — деп отырғанлар әпсетте тарап, өз қосларына кетті... (Бұл да сонда, 61-б.).

Әптигенлеу (А.) — автогенлеу. Әптигенлеп атыр, шамаға гелді (Кр., Алт.).

Әпшан (А.) — шырай, түр, көриніс (Кр.). Мыржық ауылының әпшаны қаша баслағаны қашшан (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар» қарақалпақ дәстаны, 2-роман... 267-б.).

Эрэби қаншық (Қ.) — эреби қаншық, ийт туқымлас хайуанлардың ұрғашысы. Бизид ийт эрэби қаншық (Тр., Келт.).

Эрем (А.) — ҳарем, жердин дөгерегине тутылған қора (Мр.).

Эреп тили (А.) — араб тили деген мәниде. Эреп тилинде сөйлейди (Мр.).

Эрманлар (А.) — «эрман» сөзинин көплик жалғауынын формасын қабыл етип қолланылыуы. Мениң эрманларым врач болуу (Кр., Аран.).

Эррә (Қ.) — ҳәрре, шыбын-ширкейдин түри; шаққан жерин көгертип жиберетуғын ширкей (Бр., Шым.).

Эруана (А.) — бир өркешли ана түйе (Мр.).

Эсә (Қ.) — онда, олай болса дегенди аңлатады. Диалектлик «эсә» сөзи бул жерде қарсылықлы мәнидеги дәнекер сөз. Қауун кесип жең эсә (Тр., Хәм.). Өзбек тилиндеги «эса» сөзинин диалектке ауысқан түри. Фонетикалық өзгериске, ушырап э>э өзб, эса, диал. эса түринде ушырасады.

Эсем (А.) — сулыу, сымбатлы деген мәнини аңлатады (Мр.).

Эсир (А.) — тутқын. Артына мингестирни эсир эке ле берди (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардын... 59-б.).

Эспек (А.) — жерди сууғаруу қуралы. Бурун бизлер эспек пенен суу ишетуғын едик (Кр.). Суу эспектен келеди (Мр., Ткр.).

Этәшгир (Қ.) — этешкир. Көмир хәм басқа жана туғын отынларды пайдаланғанда керекли қурал. Бул сөз ҳаққында С. Ибрагимов мынадай пикир айтады: «Таджикские слова «оташ» и «олов» являются синонимами узбекского слова «ўт» — огонь. Узбекские металлисты прибавив к этим словам «курак» использовали их для обозначения двух предметов: оташкурак — «шипцы», оловкурак-«совок» (С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка. Т., 1961, 104-б.).

Тийкарынан диалекттеги «этәшкир» сөзи өз төркинин «оташгирак» сөзинен алған, себеби тәжикше «оташ» от, жалын, ал «гиро» — алыушы, жабысуушы, тислеуши, гиреуши деген мәнилерди аңлатады (Таджикско — русский словарь., М., 1954, 104, 290-б.). Демек, қубла диалектиндеги «этәшгир» сөзи диалектке

тажик ҳам өзбек тиллериндеги формаларынан ауысқан деп айтыу мүмкин.

Этирин келтириу (А.) — жөнин келтириу, ислеген истиң жақсы болуына қызығыу (Кр.). Ҳаслы еркек болса да этирин келтирип, жүк жыйнауға шебер екен (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Эмиударья», 1974, № 1, 45-6.).

Этирэт (А.) — отряд. Этират аңлыған (Шым. р., Шах.).

Эттен (А.) — эттегене, ең болмаса. Эттен қунымды алып өлмедим деген (Ткр., Қ.-ой.).

Әуелемен-дүуелемен (А.) — ойынның бир түри (Мр., Тик.). Бунда еки бала бир-бирине қарама-қарсы отырып, аяқларын тийгизеди. Соннан кейин бармақларын биримлеп санап, «әуелемен-дүуелемен, қарағойдың қаны менен, Әуез молла қайда гетти? дузға гетти; қашан гелер? йаз//жаз гелер, жаз гелмесе гүз гелер, пәллем-пүш»... т. б. деп айтатугын өзиниң айтымалы бар.

Әуели (А.) — шығыс, арғы төркин дегенди аңлатады. Бизиң әуелимис Шыңғыс (Кр., Тыр.).

Әуметинде (А.) — өз орнында, керекли жеринде деген мәниде. Әуметинде кәрәкғой экә-шешә дәгән (Кр., Айт.).

Әүпилдек//айақ сериппе (А.) — адамның күши менен суу шығаратуғын қурал (Кр., Шым. р., Ткр.).

Әшәкөй-әләкөй//әшәкөй-әләкөй (А.) — еп-леп сүлдерин салыу, қол қойыу дегенди аңлатады. Әйтеуір өзим әшәкөй-әләкөй етип қол қойаман... (Шр.). Әшәкөй-әләкөй ...қол қойаман (Хож.).

Әшир-мешир//әшир-нәшир//әшир-пәшир (А.) — бақырыс, тартыс, ерегис, жәнжел. Әширип те меширип, беглерни аттан түширип (Ткр., Б, 1, 65). Әшир-нәширдің узаққа созылатугын түри бар еди (Кр., Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Эмиударья», 1974, № 1, 11-б.); Ол қоңсымыз әшир-пәшир болғаны менен басқалары жақсы (Ө. Хожаниязов. «Әлхәпбиз», сатиралық гүррин. «Жас ленинши», 1973, 13-июнь, № 30).

Әштархан (А.) — кемениң атамасы (Мр., П. — тау).

Бабасыр (А.) — аўырыўдың түри. Көпшилик жағдайда адамның мазасын алып қышытады. Бабасыр жети түрлі болады. Оның хан бабасыр, жел бабасыр, мүйизгек, адамды кекиртетуғын қыйлы т. б. бар. Халық медицинасында бул аўырыўды сынап пенен емлейди. Мен бабасырдың, хан бабасырдың себебинен ишемеп деген (Қр., Бас.).

Багор (А.) — кемениң ишине аўға түскен балықты салыу үшін қармақ сияқлы узун саплы қурал (Мр.). Кемеге үлкен ылақаны багор менен салатуғыны хэмме балықшыға да мәлим (А. Бекмуратов. «Мойнақтың маяклары»... 178-б.).

Багалар (А., Қ.) — балалар, жас өспиримлер, нәрестелер дегенди билдиреди. Қолунда багалары бар. Багаларды қалхозға бердик (Хож.). Багалар сау болса көнәрдә (Тр., Ақб.). Мына багалар не иш менән кегән (Бр., Ийш.). Армияға кеткен багалар (Әр., Қыран).

Аталған сөз өзбек тилинде болалар, фарзандлар (РУзС., 160), түркменше чагалар, балалар (РТМС., 140) деп қолланылады. Диалектлердеги «багалар» сөзи өзиниң фонетикалық формасы бойынша түркмен тилиндегиге жақын екепиги көринеди.

Баған (А.) — жай салғанда узына бойына тиккелей қойылатуғын ағаш (Мр.).

Баған қозы (А.) — семиз, ерте қозыларды «баған қозы» деп айтады (Қр., Бәш.).

Баған (А.) — сазан балықты аўлау үшін қолланылатуғын аўдың түри — нәретениң аўыз жағы усылай аталады (Мр.).

Бағр (А., Қ.) — бауыр (Мр., Тр.).

Бағынуу (А.) — бас урыу дегенди аңлатады. Келер ме деп жолларыңа бағындым (Мр., Шеге).

Бад қылмау (А.) — жәрия етпеу. Садақаны бад қылмай бер дийди (Мр.).

Бадақ (Қ.) — салма, каналдың бир шақапшасы (Тр., Ақб.).

Бадар (А.) — жайдың арқалық ағашы (Хож., Шр., Қр.).

Баддуға болыу (А.) — жиңли болып кетиу дегенди билдиреди (Мр.).

Бадйа табақ (Қ.) — бадья табақ; табақтың үлкен түрі. Күн булытлы болса қыста сақлаған қауын айныйды. Опы аман сақлау үшін қауынды бир бадйа табаққа салып, жан-жағына көмір қояды; көмір булыттын пууун тартып алады (Тр., Аққ.). Бадья табақтың хожалықтағы хызметі тууралы информаторлар жоқарыдагыша гүрриң етеди.

Бадырақ (А.) — батрак. Иен әуелн бадырақ. Бизди бадырақтың дизимине алды да... (Кр., Тоң.). Бадырақшылықтың турысы ғаргыс қой... (Шым. р., Орж.).

Бажман (Қ.) — бажбан. Тогай байлығын қорғаушы ариаулы адамның кәсиби. Бажманның жанында он танап ери бар (Бр., Қарамазлы). Хорезм говорларында бажьман (тогай қарауылы, базар беги), өзбек әдебий тилинде айтылған сөз гезлесней «ұрмон қоровули» (РУзС., 334) деген анықлама бериледи. «Бажман» сөзиниң диалекттеги варианты Хорезм говорларындағы сыяқлы екенлиги көринеди.

Базарошар (А.) — базарлық жұмыс, оған барғандағы алыуға тийисли затлар деген мәниде қолланылады. Базарошарыңа соләм болады (Шым. р., Қошқар.).

Базмырт (А.) — басым, зор. Махан базмыртлау келди (Шр., Сағ.).

Байабан (А.) — шәлистан мәнисинде (Шр.).

Байар (А.) — бай, хожейни. Ақшам қонған байары түни менен дәрдәдан өткерип саған... (Кр.).

Байбәлдәр (А.) — қазыуға қатнасыу үшін бай адамлардан алынатуғын белдар (Кр.).

Байлы (А.) — байланыслы, дерекли (Мр.). Бүгинги шақырық, отырыснаның соңы, дослық хәммеси сол сөзге байлы еди (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 120-б.).

Байлы туруу (Қ.) — байлаулы, бир жерде өз орнынан қозғалмай туруу. Байлы турған екен (Тр., Келт.).

Байыз (А.) — мәни, сыр (Кр., Хал.). Сени буншелли сыналан отырғанымның байызына түсиниди бе? (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 44-б.). Ал, енди, буны саған айтып турғанымның байызы, сен енди жарық дүнья көрмейтуғын адамсаң (Сонда, 46-б.).

Бақ (Қ.) — бак. Суйықлық қуйуу үшін қолайластырылған үлкен ыдыс. Мотордағы суу туратуғын бақ (Нр., Н.-хан.).

Бақалақ (А.) — 1. Үзиктің ернегиндегі пағыс; 2. Шананың киши жақлау ағашлары (Мр., Шр., Сағ.); 3. Қара үйдің бақалағы (Ткр.).

Бақалшық (А.) — қара үйдің керегесинің бір-бирине қабысатуғын жери усылай аталады. Олар ярым кереге болады (Шр., Сағ.).

Бақан (Қ.) — отын айырыу үшін әсбап (Нр., Н.хан.). Әдебий тилдегі «бақан» сөзи қара үйдің түтін шығатуғын жолын ашыу хәм жабыу үшін қолланылатуғын буйым.

Бақаншақ (А.) — теңиздин түбинде болатуғын жуқа қабыршақты тас (Мр.).

Бул теңиздин бақаншақлары,

Бәри жақсы, көзге рәушан...

(Ш. Мәмбетмуратов. «Мениң Аралым», қосықлар топلامы... 12-б.).

Бақанша нағыс (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Бақатосқун (А.) — сууда өсетуғын өсимликтің атамасы (Мр., Тик.).

Бақашәйнек (А.) — қайнаған чайды ишине демлеп ишетуғын кишкене чайниктің бир түри. Формасы жалпақлау, сыртқы көриниси бақаға мегзес болғанлықтан усылай деп аталыуы итимәл (Мр.).

Баққал (А.) — бакалея затлары менен (майда-шүйде) сауда етиуши адам. Сержан баққал деген боладекен (Қр., Мам.). Бир баққалдан пул сорайдекен (Қр.). Тилеуимбет баққал деген уәтти (Қр., Аран.). Хәр қыйлы нәрселерди сататуғын баққалларды көрди... (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-китап... 260—261-б.).

Баққыға жиберіу (Қ.) — дем алыуға, курортқа, санаторийға барыу. Бажамызды баққыға жиберген екен (Тр., Досб.).

Бақраш (А.) — балықшылардың дүзде балық қууырып жеу үшін пайдаланатуғын ыдысы. Оның көлеми хәрқыйлы формада — үлкен хәм киши болып келеди (Мр.).

Бақта (А., Қ.) — пахта. Өзинен түрли товарлар тоқылатуғын хәм басқа да керекли затлар шығатуғын техникалық өсимлик. Оның хәрқыйлы сортлары бар. Бә-

хәрде егилип, гүзде жыйнап алынады. Мен елли синт-нәрдән бердим бақтаны (Әр., Қыт.).

Келтирилген сөз қазақша мақта (ҚТТС, II, 123), өзб. пахта (РУзС., 933), түркм. пагта (РТМС., 823) деп айтылады.

Бақууат (А.) — қууатлы мәнісінде. Бақууат бар-сызлар ма? (Мр., П.-тау.).

Бақши (Қ.) — халық дәстанларын жырлаушы бақсы. Аман бақши дегән өткән (Тр., Ақб.). Досназар солақай деген бақши бар еді (Бир. орайы).

Аталған сөз өзб. ҳофиз (РУзС., 531), қырғ. обончу, обон салуучу (РҚрС, 529). «Бақши» сөзи усы объектин барлық жеринде де қолланылады.

Бақыл (Қ.) — өзиниң жұмыс илеп тапқан затын басқаға бермеуши адам (Бр., Қарамазлы). Оның әдебий тилдеги мәніси «сықмар» деп айтылады.

Балагүрең (А.) — жылқыға қойылған ат. Жазасын тартарсаң балагүреңниң (Мр.).

Балапан қуу (А.) — қуудың бир түри (Мр.).

Балар ағаш (Қ.) — жайдың дийуалының үстине салынатуғын ағаш. Мысалы, жайдың ени 4 метр, узынлығы 6 метр болса балар ағаш қойылады (Тр., Бр., Әр.). Балар ағаш қарыулы, қәлемше оған қарағанда хәлсизирек (Тр., Хәм.). Бул сөз Хорезм говорларында да «балар» деп аталады.

Балдақ (А.) — сырғаны илдірген уақытта услап туратуғын жери (Қр., Хал.). Түби тесилген дүн де. балдағы сынған сырға да усы кәрадан «дәртине дауа» тауып кетип атыр (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман, «Әмиўдәрья», 1974, № 2, 29-б.).

Балөгөшки ау//балақушка (А.) — балықшилиқ қуралының бир түри (Мр., Мар., Шеге.). Бул сөздин гейпара жерлерде «балақушка» деп айтылуын да гезлестирнүге болады (Мр., Қыз, П.-тау., Мар.).

Саламан көк теңизге,

Балақушка ауымды,

Балақушка ауымды,

(Ш. Мәмбетмуратов. «Мениң Аралым», қосықлар топламы, 24-б.).

Балтамтап (А.) — мазасыз гүрриң, бос сөз, жәнжел, ызым-сызым гәп (Қр., Нр.). Адамлардың екеу-ара бир

балтамтабы жөнге түсетугын түри болды (Т. Қайыпбергенов. «Мамап бий эпсанасы», роман... 204-б.).

— Балтамтап тамам. Қәне кәтқудалар, анау нөкерлерди аттан түсириңдер, — деп буйырды Мәхрем (Бул да сонда, 471-б.).

Балтамтап айтыспау (А.) — анау-мынау керек емес сөзди айтыспау (Кр., Нр.). Қәне, балтамтап айтыспайық... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар», қарақалпақ дәстаны, 2-роман... 110-б.).

Балтамтап айтысыу (А.) — анау-мынау пәтиұасыз гүррин, бос гәп айтысыу (Кр.). Мамап бий бул ашыұлы адам менен хәзир балтамтап айтысыудың пайдасызлығын уғып, артына айланып, ашыу менен отаудың ергенеклерин қатты-қатты сартылдатып, ашын шықты (Т. Қайыпбергенов. «Мамап бий эпсанасы»... 435-б.).

Балүстинен гетиу (А.) — баланы тууыу процесинде қыйыншылыққа ушырап, гейде қазаланыуға байлапыслы да айтылатугын сөз. Балүстинен геткендей болды (Мр.).

Балықгөз (А.) — өсімликтң түри (Мр.).

Балықшының ханы (А.) — балықшылардың басшысы деген мәниини аңлататугын сөз. Ол балықтың қайсы жерде бар екенлигин билип, айтқан жерине ау салынса, балық шығады. Тийкарынан көлдің сырын билетугын көниге адам (Мр., Мар., Шеге, Қ.-дәр., Қр., Кр., Әб., Бәш., Доб.).

Барабан (А.) — балықты қыршыу ушын арналған әсбап (Мр.).

Барақ (А.) — балықшылардың қысы-жазы балық аулау мәусиминде туратугын жайы, орны. Барақтың ишине олардың мийнетин жақсылап шөлкемлестиріу ушын түрлише турмысқа керекли мүмкиншилликлер туудырылады (Мр.).

Барақа (А, Қ.) — гөрек тазалайтуғын машина. Барақаны қурады да жегізеди (Шым. р., Орж.).

Барғанасы (Қ.) — барлығы, түүели менен деген мәниини аңлатады. Барғанасы үжимнің тийинде (Тр., Аққ.). Әдебий тилде гүлләни, хәммеси деген түсиниклерди (ҚҚРС., 85) билдиреди.

Барды (Қ.) — бар шығар, бар болыуы мүмкин, ити-мал деген сөзлердің орнына қолланылады. Барды бешалты үйли (Әр., Қыт.).

Бардымлы (А.) — қәрежетли адамға байланыслы айтылады. Бардымлы бомаса Әплатун боғанының пайдасы жоқ (Қр.).

Баржуқ//баржығ (А.) — барлығы, хәммеси. Бу шегелердин баржугы да бармайды. Баржығ адамлар менен таныстым (Мр., Зай.).

Баржығолтық (А.) — баржа туратуғын орын (Мр.).

Барқас (А.) — баркас, сууда жүретуғын моторлы қайықтың бир түри (Мр.).

Өз үйімдей Ордабай хәм Дарқашым¹,

Пырақ яңли суу айырған барқасым...

(С. Зняуов. «Тербелер толқын»... 9-б.).

Баруу-жоғу (А.) — бар ма ямаса жоқ па деген мәнилерди аңлатады. Бизлердин баруу-жоғумуз... (Мр., ТБ., ҚТДМ, 127).

Барш-барш сындырыу (А.) — ортасынан шорта сындырыу (Қр., Хал.). Бир дәсте жас жыңғылды қолтықлап ишке кирди де, ошағының басына әкелип «барш-барш» сындырды (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 49-б.).

Барып тастау (А.) — белгили бир жерге барып мақан етиу, орнығыу мәнисинде. Сонун үйинө барып тастан бир бойан ұоргызип амасам (Қр., Бас.).

Бас алай (А.) — тарының унынан исленетуғын быламық (Қр., Шым. р., Тқр.).

Бас алақ—жумалақ (А.) — хешнәрсеге қарамау, жағдай т. б. итибарға алмау (Қр., Мр.) ...Сонда айтылатуғын сөздин түри екен бул айтқанларыңыз, оған қарамай басалақ—жумалақ жасауыл жиберипсиз (Қ. Ерманов. «Ояпыу», роман... 138-б.).

Бас артыу (А.) — мойынсыныу (Қр.). Адамлардын сөзлеринө қарағанда түркпен күшли, сирә басартпас, сылайы жаман дегенди айтады (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 48-б.).

Бас ғамы (А.) — өзинин мәпи, пайдасы дегенди аңлатады. Басғаммысты ғыламыс деп араласпады (Шым. р., Шағр.).

¹ М. ойнақ районындағы балық ауланатуғын орынлардын аталары.

Басқалдақ (А.) — балықшылық кемесине минип, түсиўге қолайластырып исленген буйым (Мр.).

Басқылаў (А.) — ермек, күлки етиў. Елеге дейин бизлерди басқылайды (Қр.).

Басқы таўу (А.) — қандай да бир себеп табыўға байланыслы айтылады. Қашыбжүрүп басқы таўу... (Шым. р., Шах.). Сөйерден булар ғырра басқы таўу кетти (Қр., Хал.).

Басмахана (Қ.) — баспахана; газета-журнал т. б. шығаратуғын орын. Бурун ўо басмаханада иследи (Тр., Досб.).

Усынылған мысал өзбек тилиндеги босмахона (РУзС., 864), сөзиниң айтылыўына жақын. Қубла диалектинде әдебий тилдеги формасына салыстырғанда еринлик п>м даўыссызлары ҳәм өзбек тилине қарағанда о>а даўыслы фонемалары фонетикалық өзгериске ушырап (диал. басмахана, өзб. босмахона, әдебий тилде баспахана), бул сөздиң өзбекше варианты диалектке аўысқан.

Басмашы (Қ., А.) — баспашы; бурында елге бұлдириўшилик ҳарамы нийети менен басып кириўши адамлардын топары. Басмашыларды тутаман деп... (Бр., Шым.). Басмашы бар екен (Қр., Аран.).

Бул сөз өзб. босмачи (РУзС., 37), түркм. басмачы (РТмС., 34) формаларында қолланылады. Диалектлердеги «басмашы» сөзи түркмен тилиндеги вариантқа жақын екенлигин сезиўге болады. Олардын арасындағы өзгешелик ш<ч сеслериниң алмасыўы менен сыпатланады.

Баспа (Қ.) — чайник. Чай қайнатыў ушын арналған алюминий чайникти усылай атайды (Нр., Н.хан).

Баспай (А.) — бәхәрде, гүзде суўдың қайтар мәҳәлинде көллер, айдынлардағы балықлардың көп жыйналатуғын жеринен оларды аўлаў ушын арналған қурал (Мр., Қр., Ткр.).

Баспай бассақ етип талай шалалық,
Шабағыннан көп алдандық, Кегейлим...

(А. Хожанбаев. «Кегейлиниң жағасында», қосықлар топламы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нокис, 1973, 8-б.).

Баспақ (А.) — сегіз айдан кейін бузау//бызау «баспақ» деген атты алады. Ол екі жасқа дейін баспақ болады (Мр.).

Баспа—шүйелме (А.) — тийелген жүк арбаның алдыңғы тәрепине көп жүкленсе баспа, егер артқы//артыңғы жағына көп жүкленсе шүйелме дейди (Шым. р., Буй.).

Бассалақ — жумалақ етиу А.) — қешнәрсеге, қәр қандай жағдайға қарамау деген мәнини аңлатады (Мр., Қр.). Басқаша төрешилик қылып, бассалақ—жумалақ етип Зийбағұлди аталыққа берип жиберейин десе, Зийбағұл сире қайыл болажақ емес (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 72-б.).

Бастақтай (А.) — балықшылардың қайығының бас жағында адамның ескек есип отырыуы ушын ийкем-лестирилин исленген тақтай (Мр.).

Басуу болуу (А.) — бир жерди суу алыу мәнисинде айтылады. Шомышкөл басуу болду (Шр., Сағ., Қр.).

Басы исли (А.) — қылмыслы, жынаятлы болуу, жууанкершиликке тартылуу дегенди билдиретугын днзбек (Мр., Қар.).

Басылуу (А.) — жеңилиу. Урыстан басылып кәләбәрәди (Қр.).

Басымшылық (А.) — баспашылық. Басымшылыққа шыдамай кетти... (Қр., Дәу.).

Басын дан қылмау (А.) — басын ауыртпау, айналдырмау мәнисинде қолданылады (Мр., Қр.).

Ақыл айт, жол силте, басым дан қылма,
Қасыңа ертип жүр, шетте қалдырма...
(Қ. Ерманов. «Балықшылар қассасы»... 59-б.).

Басыу (А.) — бир жағында боз жерлерге суу бармай жатса, көлемн ошпат жерлерди суу басады. Суу қайтып, ол жерлер босаганиан кейин арпа жазлық егиледи. Бул жердин дақылы суу ишпейди. Суудың бундай жол менен келиу усылын «басыу» деп атайды (Шым. р., Арал.).

Батқақ (Қ.) — жердин құрғақ қалынан батпақ болып ыласланыуы. Буйаққа өт, батқақлама, уоны (Тр., Аққ.); Қара батқақтың ийиси шықты (Бр., Ийш.).

Батпан (Қ., А.) — Нөкисте хәм Қыпшақ (хәзир Әмиўдәрья) районларында 20 кг., Қоңырат, Төрткүл

хәм Шаббазда (Бируний) 40 кг (ауырға батпан)... тен. Бир батпан жүүерини жедирәдәкән (Тр., Досб.). Елли батпан бийдай (Әр., Қытай).

Қубла районлардағы (Төрткүл, Бируний, Әмиүдәрья) батпан өлшеми: 1 батпан — 100 қадақ, 0,5 батпан — 50 қадақ, онсери — 25 қадақ, қырқағары — 12,5 қадақ, жигирмағары — 5 қадақ 12 мысқал, онағары — 3 қадақ 12 мысқал, бешағары — 1 қадақ 54 мысқал, бирағары — 31 мысқалдан ибарат.

Мойнақ районындағы Зайыр, Қазақдәрья сияқлы меканларда дәнниң 24 кг. бир батпанға есапланады.

Батуу (А.) — қыздың турмысқа шыққан жериндеги күн көриси, оңысығына байланыслы айтылады. Батып жүр ме?... (Хож., Сәб.).

Бау//күлте жоңышқа (А.) — биринши ораққа келип турған жоңышқаны усылай атайды (Қр., Кен.).

Баулық (А.) — қамысты ямаса пишенди орғанда оның жыйнақлы болыуы ушын бөлек-бөлек етип дәстелейди. Буны байлап қойыуға арналған зат (өзинен исленетугын) «баулық» атамасына ие (Мр.).

Бауурағаш (А.) — қара үйднң сыртынан жабатуғын ямаса басқа да керекли жерлерине жумсау ушын тоқылатуғын шийди таярлау процесинде кесесине қоятуғын ағашқа айтылады. Оған аурықты байлап қойған жиплердин барлығы бекитиледи (Мр.).

Бауургурт (Қ.) — бауыр қурты. Қара мал менен қой, ешкинин ауырыуы. Олардың бауыры қуртлап без пайда болады (Әр., Қылыш.). Бул сөз уйғыр тилинде «қурут» формасына ие.

Бауурсақ гүл (А.) — қурақтың бир түри (Мр.).

Бауурсақ ғурақ//бауурсақ қурақ (А.) — көрпешеге салатуғын қурақтың түри, сыртқы формасы бауурсаққа ұқсас болып келеди (Мр.).

Бауырына қурт болыу (А.) — дәртине дәрт қосыу мәнисинде айтылады (Қр.). Жигитлер, өз бармағын өз тисине қыйдырған жигиттин бауырына қурт болмайық, шыдайық (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 337-б.).

Бахмал (Қ.) — мақпал, тығыз тоқылған, қалың түкли қара тканьнң бир түри. Бахмал көйләк әпәрсәкпәкән (Бр., Майем.).

Пахтаны көпберсең кийәрсең бахмал,
Дүньяда қәдрли болған ағалтын

(Аллаяр Дилекеев, Бируний районы, «Правда» колхозы, Қарамазлы ауылында туратуғын шайыршылығы бар адам)

Башарта алмау//башартпау (А.) — 1. Басқара алмау, басқарыуға күши жетпеу (Қр., Нр.). Әлле қартайып, мийи орталанғанлықтың әламаты, әлле елин башарта алмай жүр (Т. Қайыпбергенев, «Маман бий әпсанасы»... 113-б.); 2. Күш бермеу, мойынсынбау (Қр.). Толыбайдың башартнай жүргенни сезинген Мәдияр: — биреуницз қаныға келиц... — деп ауызын жаппастан ақ бир бәле «дүнк» етти (Ш. Сейтов, «Халқабад», роман, «Әмиўдәрия», 1974, № 1, 48-б.).

— Айдоғ Доспанға башартнай, сарай дәрұазасына басып урын өлеши деп атырғанда, жаңағы арбадағы бағман менен Юсупжан шабандоз келип қалыпты (Т. Қайыпбергенев, «Бахытсызлар», қарақалпақ дәстаны, 2-роман... 319-б.).

Башлық (Қ.) — баслық, белгили бир хызметти атқарыушы мәкеме, кәрхананы басқарыушы рәсмий адам. Башлық боса өз машинынам берип жибәрәди (Тр., Аққ.).

Усынылған мысал түркмен тилиндеги башлық (РТМС., 556) сөзи сияқлы болып көринеди. Диалектеги «башлық» сөзи фонетикалық тәрәпинен өзгерип (тислик — альвеолярлық с>ш сеслери), әдебий тилдеги «баслық» сөзинен парқы бар. Буған қарағанда қубла диалектине түркмен тилиндеги «башлық» тың сыртқы фонетикалық формасы ауысып, мазмуны және хызмети өзгериске ушырамай, тийкаргы мәнисин сақлағанлығын көриўге болады.

Башпурт (А.) — паспорт. Башпурт бар (Шым. р., Шах.).

Башшуўғы (А.) — басты жуўатуғын зат (Мр., Қар.). Башшуўғы торақтан қант көпир салып... (Аяпберген шайырдан).

Бәәне (А.) — себеп, сылтау. Бәри бәәне менен, бәәнеспз нәрсе жоқ (Мр., Тик.).

Багор//бәгүр (А.) — багор, асай. Шаңның қақпақтың орнына үстине жайып қойылған тақтайларын алыу үшін исленген қурал. Сабының ушында илмек қармақ-

қа ұқсаған темир хәм шанышқы темири болады (Мр., П. — тау.).

Бәдик (А.) — балалар ауырғанда айтылатуғын диний қосықтың атамасы (Мр.).

Бәдирөй сөгис (Қ.) — сөгистің түри. Мазмуну, мәниси жағынан жаман сөгис. Сосын менам бәдирөй сөгис пенен сөктим (Тр., Аққ.).

Бул сөз қазақ тилинде ушыраспайды, ал өзбек тилинде бад-жаман, оңбаған, ипләс (УзРС., 49) деген мәнилерди билдиреди. «Бәдирей» сөзи морфологиялық жағынан еки жекке компоненттен турып, «и» изафетлик конструкциядағы анықлаушты анықланыуши сөз бенен байланыстырушы изафетлик көрсеткиш.

«Бәдирөй» сөзи тәжик тилинде мынадай формаларда қолланылады: оңбаған, жаман сөзи «бад», ал бет, жүз, жақ, шеке сөзи ру, руй, чехра, афт, сима деген мазмунларда ушырасады. Өз алдына мәниге ийе бад хәм рой сөзлери «И» изафетлик көрсеткишиниң көмеги менен биригип, жүзи, бети жаман, оңбаған деген түсиниклерди ацлатады. Қубла диалектиндеги «бәдирөй» сөзи тәжикше бад, ру, руй сөзлерине салыстырғанда фонетикалық өзгериске ушыраған, ал жергиликли халық оны өзиниң сөйлеу нызамына сәйкеслеген. Буган қосымша аталған дизбекти өзиниң тууры мәнисинде емес, ал ауыспалы түринде «түри жаман сөгис» деп қолланады.

Бәдирәң (Қ.) — қияр, овощь өсимлигиниң түри. Аталған сөз қубла диалектине Хорезм говорларынан ауысқан. Хорезмлик өзбеклер қиярды «бадран», өзбек әдебий тилинде бодринг (УзРС., 78) деп атауы буган дәлийл. Диалекттеги «бәдирәң» сөзиниң қолланылуындағы тийкарғы өзгешелик бул а>э дауыссыларының алмасыуы және эпентеза процесси нәтижесинде қосымша «и» сеси пайда болуында деп қарастырған мақул.

Бәдирек (А.) — кемситиу мәнисинде айтылатуғын сөз. Қазы тоғуз бәдирек (Лр.).

Бәзим (А.) — хәзлик, ойын — зауық мәнисинде қолланылады. Айдос ауылында жаңа қаланың қурылысы гүжип кетти! Отауында қызлар бәзими... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар», қарақалпақ дәстаны, 2-роман... 60-б.). Узын арқан менен ағаштай қундақлатқан күйинде иргеге жатқарды да, қонақлары менен бәзим құра

Берди (Аталған автор, «Маман бий эпасанасы»... 440-б.).

Бәйкем етик (Қ.) — етиктің түрі. Бәйкем етик деген бар еді, өкшеси жоқ, нәл қағады (Тр., Досб.).

Бәки (А.) — пәки сөзі ұсылай айтылады (Мр.).

Бәкташ//бектес (Қ., А.) — ойынның түрі (Тр., Аққ., Ақб., Досб., Мр.).

Бәл үздү болуу (А.) — үзиліске түсіу. Екеуінің арасы бәл үздү болды (Кр.).

Бәләйниш (Қ.) — қанбақ, таулы жерде көп болады. Тамыры жулынғаннан кейін кеуіп қалған, шар сияқты жеңіл, самал менен дөнгеленетуғын өсімлик (Тр., Келт.).

Бәләнт//бәлент (Қ. А.) — билет, ақша төлегені үшін қандай да бір нәрсе менен пайдаланыу хуқуқын беретуғын документ. Бәләнтке барсам жата берің... бәләнт алып (Тр., Досб.). Бәлент (Мр., Қар.). Сол келгеніне бәлент алып қойайын (Қр.).

Бәлшебек (А.) — большевик, ВКП(б), соңынан КПСС ағзасы. Бәлшебек кегеннен бурун үөлгөн (Кр., Лйт.).

Бәнки шөлмөк (А.) — шөлмек, ыдыс (Мр.).

Бәнт (А.) — түйін, сөздің тийкарғы мәнісі (Мр.).

Бәрәкәлладай бала (А.) — энейдей, тәуір деген мәніннн аңлатады. Бәрәкәлладай бәлекен... (Қр.).

Бәрбайа билән (А.) — мақтаныш, наз етиу деген сөзлердің хызметлерін атқарады... Бәрбайа билән қашып қақышы (Қр., Марқ.).

Бәргасына шақыруу (А.) — өзіннн қасына шақыртыу. Ұезиннн бәргасына шақырып алыпты (Кр., Дәу.).

Бәрбик//бәржуқ// бәржүгү (Қ. А.) — хәммеси. Ол жоқарыда келтирилген «барғанасы» сөзиннн синонимнн претинде хызмет атқарады. Бәржигин қазып көрдим (Тр., Аққ.). Бәржүгү бизден кишкене (Кр.). Бәржуғун айталмайман (Мр.).

Әдебий тилде бул сөз барлық, барлығы, хәмме, хәммеси деген формаларда ушырасады.

Бәрин тақлау (А.) — хәммесин жәмлестириу, топластырыу, бир жерге қойыу дегенди аңлатады. Кеген өзбеклердің бәрин тақлап жыгып жиберипти... (Кр., Ақт.).

Бәркәшийде (А) — бас, аягы кесилген туйық жер мәнисинде қолланылады (Шр.).

Бәршә (А.) — барлық деген сөздің хызметін атқарады. Бәрше истин илажы бар, сум өлимнің илажы жоқ (Ткр., Дйх.).

Бәси жоқ (А.) — бақасы жоқ. Мүлүктін бұақта бәси жоқ, аслан (Мр.).

Бәшәрт//бәшерт//бәшерти (А., Қ.) — егерде, қәпелімде, бәлким, мүмкин сөзлериннің орнына қоланылады. Бәшәрти со киси кесе (Мр.). Бәшерт, биз өлсек қәйтемиз (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 58-б.).

Бедә (Қ.) — қуураған жоңышқа, мал жейтуғын көп жыллық өсимлик. Он төрт арба бедә апардық (Тр., Келт.).

Беки (Қ.) — мал ауырыуы. Ыссы-сууықлы болғанлықтан малдың бир жери тесилип, қан ағын жүреді, көбинесе бул ауырыу жылқыда болады (Бр., Қарамазлы).

Бекире (А.) — балықтың үлкен түрі. Бекиренин тумсуғу тасқа тиймей қайтпайды (Мр.).

Булар нағыз «домалақ арзашыл»,
Бекиреге де жазған арзасын...

(С. Зняяұов. «Тербелер толқын»... 32-б.).

Бекире ғармақ//бекире қармақ (А.) — бекире балықты аулау үшін арналған құрал. Оны темирдің ушын ийип, майыспайтуғын бекем темирден ислейді. Ушы қайтқандай болса қайрап турады (Мр.). Қармаққа жем кленка ямаса қандай болса да тери қыстырса болады... Қармақ бир салынса бир ярым айға шекем салынған орыннан өзгертпеуге де болады... (А. Бекмуратов. «Мойнақтың маяклары»... 56-б.).

Бекире майы (А.) — бекирениң ишинен шыққан шоғалды (май) күйдиреди. Ол қолланыуға таяр болған да «бекире майы» деп аталады (Мр.).

Бел бериу (А.) — белги бериу дегенди аңлатады. Жай бел берди (Қр., Тыр.).

Белгәшықты ма? (Қ.) — үсти ылай болған жерди дәслеп кепше менен қазады, ал құрғақ топырақ шыққаннан кейин оны бел менен қазыу мүмкин. Бул ис процесслериннің аралығы «белгәшықты ма?» деп айтылады (Тр., Хәм.).

Белдеу (А.) — қара үйдің сыртынан байлайтуғын бау, белдеу делинеди (Мр., Қар.).

Белдеуғазық (А.) — қара үйдің белдеуінен төмен қаратып жип байлап, қазыққа тарттырады. Буны «белдеуғазық» деп атайды (Мр.).

Белдің түрлері (Қ.) — 1. Кепчә бел — кишкене бел; ол жаптың ылайып қазыуға арналып, басқа нәрселерге қолланылмайды; 2. Намбар бел — үлкен бел; 3. Тарач кепче-жай, дийуал салғанда ылайды қыратуғын бел; 4. Арба бел-орташа бел (Тр., Аққ.).

Белжесуу (Қ.) — гүресіу, айқасыу, беллесіу, биреуден өзінің өшіні алыуға байланыслы айтылады (Тр.).

Белжескенде душпанды,
Жығармаз деген шырағым,
Күрәтін ой өкен

(«Қырқ қыз», 236-б.).

Белли (А.) — белгилі. Иаттан белли болар ақыллы, жұмшыл (Ткр.).

Беллик (А., Қ.) — қыснақ. Жайдың ямаса оның ұлыма майданын қоралаған уақытта (жыңғыл, шеңгел т. б. менен) оның беккем болыуы үшін тугылған қораның белинен беллик (қыспақ) жүргізеді (Мр., Қр., Тр., Келт., Бр., Ийш., Әр., Қыран).

Белше (Қ.) — писирілген палауды аударыстырып көріу үшін арналған кепкир (Тр., Аққ.). Бул сөз өзбек тілін Хорезм говорларында да «белчә» деп айтылады.

Бергаубай//бергеубай жылым (А.) — балықты аудауға арналған жылымның түрі (Мр.). Оның атамасы рус тіліндегі «берег», «береговой» сөзлерінен өзлестіріліуі итимал (ТБ, ҚТДМ, 52).

Берғасты (А.) — бергі жағындағы асты, тәреин дегенди ацлатады. Мына таудың берғасты. Сұлайманның қоласты... (Мр.).

Береген (А.) — бир нәрсени бериуші адамға байланыслы айтылатуғын сөз (Ткр., Б, 1, 327).

Бережесиз (А.) — бере жақсыз сөзінің фонетикалық өзгеріске ушыраған түрі (Хож.).

Берең қалыу (А.) — тул, саяқ қалыу (Қр., Хал.). Беріше себеп, сениң анау байға ғана тиймей берең қал-

ғырың! (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 45-б.).

Берим тас (А.) — өлшеу құралы. Буны ертеректе бай адамлар қолланған (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақ-такөпир районындағы жасаушы қарақалпақтардың... 56-б.). Қ. алым тас.

Берсе тастамау (А.) — берген затын, нәрсесін хеш жерде қалдырмауға байланысly айтылады. Берсен тастамайман, бермесең қақсамайман (Шр., Қр., Хож., Мр.).

Бес енеден белли (А.) — айтпай ақ белгили деген мәнини билдиреди (Қр., Хал.). Бирақ қорадағы қалған қос өгизни, жийрен қасқа менен арбашы ябысы бул қарағанға бес енеден белли (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман... 5-б.).

Бети шанаштай болуу (Қ.) — адамның бетин териден тигилген ун салатуғын шанашқа салыстырыу. Бети шанаштай болып жыйрылып қапты го (Нр., Н. — хан.).

Бетимбет (А.) — бетпе бет деген мазмунда қолланылады. Бетимбет турганда биреуу... (Қр., Аран.).

Беш (Қ.) — бес, мөлшерлик сан. Хәммәңиз беш кила пахта тәриң. Беш күннен соң бараман депти. Келини бир беш жыл отырды (Тр., Аққ.).

Изертленген объекттин барлық жеринде де әдебний тилдеги «бес» сөзи «беш» формасына ийе.

Беш атар (А.) — бес атар; қарыу — жарақтың бир түри (Қр.).

Биз қуйрық (А.) — қустың бир түриниң атамасы (Қр.).

Бизөкшө (А.) — ертеректе өкшеси биз тәқилетинде исленген аяққа кийетуғын етиктиң түрин усылай атаған (Мр.).

Бий болмау (А.) — анау ямаса мынау хәкимшилик, басшы жумыслар да болса да адамгершиликти, иззет—хүрметти сақлай билиуе байланысly айтылатуғын сөз. Бий болмаң, бий түсетуғун үй болун (Шр.).

Бийгаршы (Қ.) — қазыушы. Бурынғы уақытларда қазылған жап-салмалардың ишинен суу ақпай, мийнет бийкарға исленгенликтен бийгар — пайдасыз талап, көсип, кәр сөзи келип шыққан болуы керек (Бр., Шым.). Бул сөз өзбекше «бекорчи» — ненужный (УзРС., 63) деген мәнини аңлатады.

Бийда//буйда (А.) — түйениң мурны тесилип, мурындық (әдебий тилде мурынлық) жип өткизиледи. Ал мурындықтың ушына байланатуғын жип өз гезегинде бийда//буйда деп аталады (Мр.). Қ. мурындық//мурынса.

Бийдайық (А.) — 1. Өсимликтің атамасы; көпшиктің, көрпениң ишине жумсақ болуы ушын пәр ямаса пахтаны салғанда, оның сыртынан материал менен қаплайды. Усы тысланған затты улыұма «бийдайық» деп атайды (Мр.).

Бийе (А.) — ана байталды жергиликли адамлардың афузекі сөйлеу тилинде «бийе» деп айтады (Мр.).

Бийжум (А.) — бир нәрседен хабары бар болуы мәненде. Бәндешлик айтсаң, бийжум болмайды (Кр.).

Бийке (А.) — абыройлы хиял деген мәнини аңлатады (Мр.). Бийке басым күң болыш... (ТБ, ҚТДМ, 128).

Бийнет (А.) — мийнет. Не бийнет боса көрдик (Лр., Тибек).

Бийноқоян (А.) — тү бағдар, жөн-жосақ деген сөзлердің хызметин атқарады (Кр., Нр.). Оны сөйлетип барлық истин бийноқоясын биліп алғаннан кейин желкесине қол апарып, бірақ қасынбай көп отырды (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар», қарақалпақ дәстапы, 2-роман... 272-б.).

Бийұарық (Қ.) — исленетугын иске бийпаруасыз қарауға байланысly айтылатугын сөз. Бийұарық айтатуғын йеди (Тр., Аққ.).

Бийшәк қауун (Қ.) — пәшек қайын. Түри торлы, пошағы жуқарақ, қызғыш, үлкен боса төрт беш килограмм келәди. Май айдан соңғы айларда йегиледи (Бр., Майем.).

Бил-бил (А.) — бүлбүл, қустың түри. (Хож.).

Қыз — қызыл гүл болады,

Жигит бил-бил болады.

(Фольклордан).

Билек (А.) — колхоздың жумысына қатнасатуғын, мийнетке жарамлы адам. Билек ғой исләб жүр (Кр., Қул.).

Билимдар (А.) — билимпаз, билимли адам. Йелди йаманлама болсаң билимдар (Мр.).

Бир айдың жәми (А.) — бир ай шамасы деген мәниде қолланылған. Бир айдың жәминдей болды (Қр., Алт.).

Бир араңға қамалыу (А.) — бир жерге қамалыу дегенди билдиреди (Қр.). Кең далада тебисип, сүзисип жүрген асаулар бир араңға қамалса ғана бир-бири менен емиренсип жаласады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 102-б.).

Бир асым (А.) — балықшинның өз үйинде бир ирет писирип жейтуғын қазан балығы. Соң бизлер бир асым балық берип жибердик. Балықшы айтпайды ырасын, қазаға түспесе бир асым (Мр.).

Бир әумет (А.) — бир уақытларда деген дизбектин орнына қолланылады. Бир әуметинде ханлық тийген уақтында жалшыған ғо (Қр., Алт.).

Бир байлам жекен (А.) — бир байлауға келетуғын жекенди усылай атайды (Мр.).

Бир бау жантағы бар (А.) — ойында қандай да бир қыял, өкпеси бар деген мәниде. Ойында бир бау жантағы бар (Шым. р., Шах.).

Бир гирәм (А.) — ҳеш қандай деген сөзди аңлатады. Бир гирәм пул жоқ (Мр.).

Бир гүлшө жер (А.) — бир сотых жерди усылай айтады (Шр.).

Бир жал қамыс (А.) — бир жерге үйилген, жыйналған қамыс (Қр.). Бир жал қамыстың артында әстен жылысып баратырған еки адам келген адамның сөзин еситип, қолындағы таяғын сууға салмастан еле жүр (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1963. № 3, 50 — 51-б.).

Бир кәлата//кәләта (А.) — бир тегис, сыбайлас қонысланған ел, урыу мәнисинде. Қыйат, ашамайлы бир жағалай кәләта елғой... (Шр., Сағ., Қр.). Аманлық түе бир кәлата урыудың басшысы Убайдулла бийдің анау налысы (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий эпсанасы»... 167-б.). Аманлық ябының бир кәләта ауылына бий деп дағазаланды (Бул да сонда, 287-б.). Ақыры сизлер хәм биркәләта елсиз (Сол автор. «Бахытсызлар»... 93-б.).

Бир кәм (А.) — биреуи кем, аз дегенди билдиреди. Бир кәм йәтмиш (Шым. р., Орж.).

Бир қабырға ағәйин (А.) — қыз алыспайтуғын ағәйин (Мр., Шере).

Бир мыңғарға (А.) — жалғыз бала мәнісінде айтылады. Құдайдың берген бір мыңғарғасы бар (Қр., Там.).

Бир нәмәрсе (А.) — бір мәртебе дегенди билдиреди (Мр.). Бир нәмәрсе тауупперсен не болду... (Аяп-берген шайырдан).

Бир салар (А.) — көрпешениң кишкене түри (Мр.).

Бир тала мал (А.) — жайылып жүрген пада-пада мал. Бир тала мал берсе... (Мр.).

Бир тамаша көруу (Қ.) — сондай қызықлы, таңқаларлық тамаша көриу мазмунын аңлатады (Тр.). Шу күн бир тамаша көрдик (Сыдық шайырдан).

Бир тартым (А.) — қыз келиншеклердің басларына тартатуғын орамалының кишкене түри (Мр.).

Биргазан//бирқазан//пиргазан (А.) — қустың бир түри (Қр., Мр.).

Қыйырдан көзге илинген,

Бирқазан жүр зиккийип...

(С. Зияуов. «Тербелер толқын»... 4-б.).

Бирғарын (А.) — барлық малларда да болатуғын ауырыу, әсіресе герданның төли усылай болып тууылады (Қр., Доб.).

Бирдайым (Қ.) — бирли жарым, шамалы деген мәнилерде қолланылған. Өзбәкләскәни бар бирдайым (Бир. орайы).

Бирдийар//бирдижар (А.) — бирли ярым. Қыз баллар бар бирдийар. Бирдийар бомаса аз болама диймен (Ткр.). Бирдижар бомаса келеди (Мр., Қар.).

Бирегей болыу (А.) — 1. Ауыз бирликли болыу мәнісінде. Қызларым бирегей болды (Шр.); 2. Бирдей, бир түрли (Қр.). — Бәри де бирегей екен (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 193-б.).

Биримлеп (А.) — биреулеп дегенди аңлатады. Биримлеп, екимлеп... (Мр., Зай.).

Бирки (А.) — балық салынған қалтаның аузына этикетка жазыу үшін тағылатуғын кишкене тахта (Мр.).

Бирлән (А.) — ойынның атамасы (Мр.).

Бирленши (А.) — биринши, дәслепки, тұңғыш деген мәнилерди билдиреди. Бирленши бала дийтуғун йек (Шр.).

Битим (А.) — питим, келисим. Сөйөрдө битим болду дийди (Кр., Айт.).

Битим етпей (А.) — келисимге келмеу. Мың тиллага битим етпей... шалдырып кеген (Ш.).

Битисиу (А.) — келисиу. Сөйтип битискеп (Кр., Эж.).

Биткин жигит (Қ.) — адамгершиликли, жақсы жигит (адам) деген мәниде қолланылады. Биткин жигит еди (Бр., Ийш.).

Биттә//питтә (Қ., А.) — бир, мөлшерлик сан. Биттә бир тикләнәп жүрмән (Тр., Аққ.). Және питтәсин беремис (Хож.).

Бул сөз өзбек тилинде «битта» деп айтылады (УзРС., 76). «Биттә» (бир) сөзи «Девону луғотит турк»те (қысқаша «Девонда») бир хәм бийр формаларында қолланылғанлығын С. Муталлибов дәлиллейди (С. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959, 69-б.).

Деген менен арқа диалектинде «бир» сөзи басым қолланилса, қубла диалектинде «биттә» саны басымырақ ушырасыуын көрнуге болады.

Биттә-биттә (А.) — бирден-бирге деген мәнини аңлатады (Қр., Марқ.). Биттә-биттә халық болып жақсы болып кетти ғо (Қр., Қат.).

Битуу (А.) — шыгыу, өсиу дегенди билдиреди. Йекатыз қауун битти (Қр., Қай.).

Божаратыу (А.) — шатастырыу мәнисинде айтылады. Ғаррының божаратып айтып болғаны (Ткр., Қ. — ой.).

Боз қарық (А.) — боз жерлердің бәрине суу шыға бермейди. Оған салма қазып алып барып, арасын 2 — 3 метрдан етип қарық жарады. Сууды қарық пенен ағызады. Бул «боз қарық» деп аталады (Шым. р., Буй.).

Бозай бала (А.) — жас бала. Бозай бала ғой (Мр., Тик.).

Бойақ (А.) — шийшеден таярланып, аудың үстинги жағындағы көңгесине жип пенен байланады. Ол басқа адамларға сол жерге аудые салынғанлығын аңлатыушы белги болып табылады (М.).

Бойалыш (А.) — өсимликтің түри (Қр.). Буның Үстирте ақ боялыш хәм қара боялыш деп аталатуғын түрлери бар (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртиннің от-шәп ресурслары... 44-б.). Оның еки түри де маллар

ушын ең әхмийетли жайлау өсимликлеринен есапланады. Шақасын отын есабында пайдаланып, калориялылығы сексеуілден кейин екінші орында тұрады (Бұл да сонда, 44-б.).

Бойау (А.) — гәптиң тыңлаушыға барлық тәрешинен сулыу, дәлилли түрде жеткерилнуине байланысly айтылады. Әңгимениң бойауы түспесе қыйынлау бөлады (Мр., ТБ, ҚТДМ, 124).

Бойдақ (А.) — 1. Тууатуғын урғашы мал жылынан соң қысыр қалып қойса «бойдақ» дейди; 2. Үйленбеген адам (Мр.).

Бойжууери (А.) — жууериниң түри; бойы узын, дәнни тығыз, басы иймек (Мр.).

Бойра (А.) — қамыстан тоқылып, оны жерге төсеу, дәнни сақлап қойуу ушын пайдаланады (Шым. р.).

Бойын бөлеу (А.) — бұл жерде: ҳәр нәрсени сылтау етип айтылған өтниништи орынламау дегенди билдиреди (Мр.). Қол қақыны молырақ алыу ушын бойын бөлеп отырған кемпир, ылақты еситкен соң: — қәйдем, қәйдем?... деп түйген қурсауын жаздыра берди (Қ. Султанов. «Южинияз», роман... 71-б.).

Болдырмақты тилеу (А.) — бир нәрсениң өзінде болыуын қәлеу, тилек етиуге байланысly айтылады (Мр.). Өзинде дуутар болдырмақты тиледи (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 22-б.).

Босаға қәде (А.) — қәдениң түри. Бұл көпшилик жағдайларда үлкен адамларға бериледи (Қр.).

Бота (А.) — он еки айға дейин бота болып табылады (М.).

Бөген//бөгөн (А.) — 1. Қара үйдиң шаңарағының кесе ағашлары; 2. Бесиктиң бөгенекшеси (Мр.).

Бөгенкли телеген арба (А.) — арбаның бир түри (Мр.). Көштиң алдында бөгенкли телеген арба (Қ. Султанов. «Әжинияз», роман... 217-б.).

Бөзкөрпе (А.) — ертерек уақытларда көрпениң астары ҳәм үстинги жағын бөзден тигип, сырыған. Көрпениң бұл түри «бөзкөрпе» деп аталған (Мр.).

Бөке (А.) — жууериниң дәнеси... (Мр.). Шалыны урмас, жууери сирә аман болар, оның бөкеси тонлама-са ҳешнәрсе қылмайды ғой, — деп қасасында қалған чайды шетке серпип жиберди (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 7-б.).

Бөкелектей нәзик (А.) — жүде нәзик, хәлсиз дегенди аңлатады (Кр., Хал.). Мойыны да жинишке, сау-сақлары да бөкелектей нәзик (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман... 48-б.).

Бошан (Қ.) — бос, хәлсиз, сылбыр (миңезли). Бул сөз көпшилик жағдайларда адамның миңез — қулқына байланыссыз айтылады. Бошаң йигитқо (Тр., Келт.). Келтирилген сөзде әдебий тилдеги вариантына қарағанда эпентеза процесі бар (диал., бошаң, әд, бос.), яғни «аң» аффиксінин сөздің тийкарына қосылуын көриуге болады.

Хорезм говорларындағы бош, буш сөзлери диалекттеги «бошаң» ға салыстырғанда фонетикалық өзгеріске ийе екенлігін көрсеміз (бошаң — буш, яғни $a > u$)

Бөкөлеп-шөкөлеп (А.) — топай хәм асық ойындарында арқасынан түсіп, қыясынан қарауға байланыссыз айтылады. Бөкө, бөкөлеп-шөкөлеп... (Мр., Тик.).

Бөлеуит (А.) — бөліклеу, айыруу белгисине айтылады. Бул түйілген қамысты «бөлеуит» дийди (Кр., Тыр.).

Бөлим (А.) — жайдың орны мәнісінде. Джай бөлим алып джай салды (Шр., Кетен.).

Бөлтәк-бөлтәк (Қ.) — хәрқайсысына арнаулы, бөлекленген атама деген мәніде қолланылады. Атама бөлтәк-бөлтәк берілген (Тр., Аққ.).

Бөлтирик (А.) — қасқырдың баласы (Мр.).

Бөргө (А.) — балықтың түрі (Мр., Б, 1, 327).

Бөрен//бөрне//бөрөн (А.) — жайдың үстине арқалық ушын салынатуғын тақ ағаш. Жайды бастырғанда бир ағаштан бөрен тастап бастырады (Мр., Ткр.).

Бөрте//бөртө (А.) — түри ақшыллау болып келген атқа айтылады. Бөртө ағы болса айтады (Қр.).

Бөтөн (А.) — басқа, бөтен дегенди билдиреди. Ханның басын хан алады, бөтөн киси кесууге ақы жоқ (Кр., Бер.).

Бу маллар (А.) — бул, усы жерлер деген мәніде қолланылады. Бу маллар шығыр болду (Кр.).

Бұғағ (А.) — қарамалдың тамағының төмен түсіп салбырап турған жери. Ол адамларда да болады (Мр.). Бұғаты салбыраған киши қызының күйеуі екен (ТБ, ҚТДМ, 83).

Бугырлақым (А.) — усыншама дәрежеде деген сөздің хызметін атқарады. Бугырлақым турмыс құрдық (Қр.).

Бузау//бызау (А.) — сегіз айға дейінгі уақытта бузау//бызау атамасы сақланады (Мр., Шым. р., Орж.).

Бузаубас (А.) — өсімліктің түрі (Хож., Шр., Лр., Қр., Мр., Шым. р., Ткр., Қр.). Бул өсімлік май айының дәслепкі күнлерінен баслап көгеріп шығады, июнь айының орталарында гүллейді; июльдің ақырынан баслап сентябрьдің басына шекем тухымы писеди. Октябрьде жерге төгіліп қуурайды. Бузаубасты маллардың барлық түрлері жейді. Ол маллардың ауқаты ушын ең бағалы от-шөп... (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртіннің от-шөп ресурстары... 65-б.).

Бузау қулақ қобыз (А.) — қобыздың формасы бойынша бір түрі (Мр., Шеге). Екі көзі есіктен тесіліп қарап, бузау қулақ қобызын бір жөн шалып отыр. (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 175-б.).

Бул адыра (А.) — усы әтирап, усы жер сыяқлы сөзлердің орнына қолланылады. Бул адыраға Хыйуа ханнан бір жаман адам келген... (Қр.).

Булдуруқ (А.) — булдырық, қустың атамасы (Ткр., Қр.).

Булдуруқ деген құс болар,
Бугуп барсан, аттырмас,
Адамлардың жаманы,
Пискен асынан таттырмас.

(Б, 1, 96).

Булқын (А.) — арбаның екі жағындағы тесіктері арқалы екі арыстың ушына бекитилетуғын хәм өгіздің мойнына кийгизіп қойылатуғын жалпақ ағаш (Ткр., Қол.-бес.).

Булқып сөйлеу (А.) — асып-тасып ерсилі қарсылы сөйлеу (Қр.). Есенгелді мәхрем өз үйіне жыйналған ауылдаслары, зәңгилеслері, бийлер арасында булқып сөйлеп отыр (Т. Қайыпбергенев. «Маман бий әпсанасы»... 469-б.).

Бурқан — тарқан болыу (А.) — қатты ашыулануы (Қр.). Қойсаңа, Шамурат, усындай қуяңқы сөзінді, жүрген жерінде Аллиарды сөз қыласаң да жүресен, —

деп ашыуланып, бурқан—тарқан болды (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәръя», 1963, № 3, 43-б.).

Бурмаша (А.) — жип ийиретуғын уршықта болатуғын зат (Мр.).

Буррақ (А.) — бурынырақ. О ғаррылардан буррақ гетти. (Хож., Қара тер.). Буррақ атланған (Шр., Сағ.).

Бурун//бурну (Қ.) — мурын, адамлар менен қайуақлардың ийис сезиу ағзасы. Оның бурунун тилмәсэн болмайды (еркек ешек тууралы), себәбә бурну қысылып жүрәлмайды (Тр., Хәм.).

Бул сөздеги өзгерис тууралы Н. К. Дмитриев: «Түрки тиллериндеги «бурун» сөзи фонетикалық тәрәпинен жеңил өзгерислерге ушырай отырып, өзіндеги нос (мурын), хәрқандай нәрсениң алдыңғы бөлеги, қолтық (мыс) деген мәнилерди сақлайды» — деп көрсеткен еди (Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962, 556-б.).

Буршақ (А.) — 1. Дақылдың түри, дәни домалақ, ақшыл көгис, собықлап түйнеклейди. Дәни собықтың ишинде турады. Писип шамаласыудан орып алмасаң собығы ашылып, дәни төгилип қалады (Шым. р., Қс.); 2. Бузаудың мойнына жууан жипти тағып қояды. Оны жергиликли адамлар «буршақ» дейди (Мр.).

Бууаз (А.) — жүкли болуға байланысly айтылады (Ткр.). Ақ күшүгүм жууура-жууура бууаз болды (Б, 1, 58).

Буудай сабақ (Қ.) — бийдайдың сабаны. Оны таза-лағаннан кейин қалған қуураған сабағы (Тр., Келт.).

Буунақ (Қ.) — бууын. Буунағы көринбей, күн қақпай туруу керек (Тр., Хәм.).

Буура (А.) — үлкен туқым түйе (Мр.). Қ. дөнен буура.

Буусаныу (А.) — еркинсиу. Соннан соң мен саған буусанып, дарды кестим депти Турым бий (Ткр., Қ.көк.).

Бууын ашыу (А.) — егинниң пақаллары бууынлап өсүүине байланысly айтылады (Ткр.). Қубла диалектинде бул дизбек «бууазақ болды» деп қолланылады.

Бухары бас (Қ.) — бухара басly бийдай. Гүзлик бийдайдың бир түри (Тр., Хәм.).

Бүйтон//бидон (А.) — сүт, май т. б. қуятуғын ыдыс (Мр.).

Бүкүл (А.) — пүткил, гүллөн. Бүкүл қоңрат биледи, жүз басы бол деп тиледи (Қр., Сор.).

Бүлдирги//бүлдүрги (А.) — қамшының бөлекшесі, яғни ондағы дөңгелек темир. Бүлинген елден бүлдирги алма... (Мр.).

Бүлдирик (А.) — қасқырдың күшиги (Мр.).

Бүр (А.) — қараталдың ямаса сөкиттің түймесі (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақтардың... 60-б.).

Бүргін (А.) — өсімліктің түрі (Қр.). ...Бұл өсімлік тақырларда, дузлы топырақлы хәм таслақлы жерлерде жақсы өседі. Маллар үшін пайдалы хәм жуғымлы болып табылады. Шопанлардың айтыулары бойынша бүргін өсімлігі сууық урмастан бұрын жыйнап алынып, жақсы кептирилсе, оның сапасы гүнжарадан да артығырақ екенлігін көреміз (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртиннің от-шөп ресурстары... 58-б.).

Бүрүнч (Қ.) — салыны түйіп, қабығынап ажыратқаннан кейін тазартылған, ақланған дәни гүриш болады. Бұны диалектте «бүрүнч» дейді (Тр., Бр., Әр.). Қ. гүш//бурунч.

Бутиниси (Қ.) — барлығы, хәммеси.

Бүтүн (А.) — пүтин, тутас.

Иарым ақыллы босан бүтүн қылады,

Бүтүн ақыллы босаң дана ғылады — деген.

(Қр., Айт.).

Быдайық//бийдайық (А.) — астарға ямаса тигисинен сөтилген кийімге салыу үшін арналған зат (Ткр., Б, 1, 330).

Бый-тый (А.) — хәр жаққа таралып кетиу. Бый-тый боп кеткен-ғо... (Шр.).

Былайлау (А.) — басқа жер деген мәниде... Қәрежетлі боса былайлау барып оқыйды ғо (Мр., Мар.).

Былқымбай (А.) — ойынның бир түрі (Мр.).

Бырнағы (Қ.) — өткен жылдың алдыңғы жылы. Бырнағы йыл (Бр., Майем.). Өзб. бурноғи (РУЗС., 590).

Быршып кетиу (А.) — ашып кетиу дегенди билдиреди. Быршып кетәди деди қамырды (Қр., Тыр.). Жайының биринши пақсасын салған күпи жумыстан терлеп келип, табақта быршып турған қатықты симирер ме?

(С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүд:рья», 1963, № 4, 45-б.).

Бытпай-шытпай (А.) — андай-мындай деген мәнини аңлатады (Мр.).

Бэтсызғы (А.) — қара үйдің керегесиниң бас бетиниң сызылыуы усылай аталады (Шр., Қр.).

Г

Гәдә//гәде (А.) — гейде дегенди аңлатады. Гәдә мынам минәсэн (Қр.). Гәде шығад, гәде жоқ (Мр.).

Гәж болыу (А.) — иси келиспеу мәнисинде. Талабым гәж болды Қр.).

Гәзермен//гезарман (А.) —казарма. Гезарман бар екен. Бизлер гәзерменде тырақтырды оқыдық (Қр., Қаз.).

Гәзийтхана (А.) — редакция. Гәзийтханада бууалдыр (Шым. р., Шах.).

Гәллеңлеу (А.) — уақытын босқа өткеріу, бийпаруа болыуға байланысly айтылады (Қр.). Көшеде гәллеңлеп жүретуғын иссиз гезенделер, саяқлар, есикпе-есик қол жайып, қайыр сораитуғынлар әдеуір сийрексиди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 165-б.).

Гәп бар (Қ.) — бир нәрсениң жөнин билиу, сол тууралы гүманланыу. Мунда бир гәп бар (Әр., Қыт.).

Гәп жөплеу (А.) — сөз баслау деген мәнини аңлатады (Қр., Хал.). Қудайберген сақалын қайырып жалмап, бираз үнсиз отырды да, гәп жөпледи (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 39-б.).

Гәп қарны (А.) — гәптиң төркини, тийкары (Қр.).

— Олай болса айт, гәп қарны не болады?

Гәптиң қарны қулақ болады, ханымыз...

(Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 84-б.).

Гәпи есилиу (А.) — гәптиң бириншиси екіншисине үйлесиуі (Қр., Нр.). Буннан соңғы олардың гәплери есилип кете бермеди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 188-б.).

Гәрдан (А.) — қарын, иш. Ығбалы болсын жигиттиң, ура берди гәрдана (Қр., Ақп.).

Гәрдан бау (А.) — өгиздің алқымынан асырып самығанға байланатуғын жип (Қр.).

Гәрди-ғубыр (А.) — кир, шаң, тозаң деген мәнилерди аңлатады (Мр.). Майданнан Бағдагүлдің жегдесини шалғайына салынып келген қырқ ағары гүриш кертсеңге төгилди. Әбден гәрди-ғубыры кеткенше қайта-қайта жууылды (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 18-б.).

Гәртишки (А.) — картошка. Гәртишкиге шығарды (Кр., Айт.).

Гәси (А.) — гейбиреуи, гейпарасы (Мр., Қар.). Гәси сәккиз-тоққуз йашар (Мәтен шайырдан).

Гәүдә (А.) — геүде, турпат. Сарымайдан дәмәткән гәүдәң гурсун (Шым. р., Орж.).

Гәүирәк (А.) — жабайы шөп атамасы (Шым. р., Орж.).

Гәшир (Қ., А.) — гешир, палыз егини. Тийкарынап ауқатқа салыу үшін егиледи, дәми жүдә жақсы. Ана, бир еки гәширим сан жибер (Бр., Майем., Кр., Мам.).

Гәбеже (А.) — ағаштан исленин, ишине ыдысларды, үйдән керекли буйымларын салын қойыуға арналған зат (Мр.).

Гәз ағаш (А.) — ағашты жарыу ұақтында қолланылатуғын сызғыш (Шр.).

Гәзәндә (Қ.) — гәзбе, ел аралаушы, қыдырыушы адамға байланыслы айтылады. Үш гәзәндә чыққанда (Тр., Аққ.).

Гәзги (А.) — ұақыт, мезгил деген мәнилерди аңлатады. Ол гәзгисинде азғантайдан калхоз бола берген гөй (Ткр., Дийх.).

Гәзиу (А.) — ирет. Гәзиуи гесе кеме арбаға минеди (Мр., П.-тау.).

Гәзлик (А., Қ.) — етиктің қонышына салып жүретуғын кишкене пышақ. Оның қырына жақын жеринде ойылған сызығы (гәзи) болады (Мр., Бр., Ийш.).

Гәйиси (А.) — гейбиреуи, гейпарасы Мр.).

Гәнапаттай сөз (А.) — көп сөз. Бир китап гәнапаттай сөз (Шр.).

Гәней (А.) — толай ойынында айтылатуғын заттын атамасы (Мр., Шеге). Он бир, он еки жастағы қара бала алыста қатарласып турған гәнейлерди қолындағы сақа менен баудай түсірип еди (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 100-б.).

Гәрбиш кәмпийт (А.) — гәрбиштің сыртқы формасы тәқилетинде болып келген «Кавказ конфетасы» ұсылай

аталады. Гербиш кәмпийт дийди бизин баллар (Мр., Қ.-дәр.).

Гердан (А.) — 1. Үш жастан өткен, пишитирилген танаға айтылады. Оннан төл болады, бірақ көп турмай төли өледі, себеби бір қарын болып тууылуына байланысly; 2. Дуұтардың белгили бир бөлеги усылай аталады (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардың... 56-б.).

Гериз (А.) — кериз, шығырға суу келип туратуғын шуқыр. Усы шуқырдан шығыр гүзелери менен суу шығарады (Шым. р.).

Геуәк (А.) — ҳешкимге жаман пикири жоқ, жүристурысы дүзиу адамға байланысly айтылады. Геуәк кетө берәди йекен (Бр., Қарамазлы.).

Геукеу (А.) — тереңнен ойланбайтуғын адам. Әмет геукеу жалатай жигит (Хож.).

Геүүл (А.) — өсимликтин атамасы. Гейпара орындарда оны «геуирек» деп атайды (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталган мийнети, 57-б.).

Геүүш//геуиш//кеүүш (А.) — аяққа кийетуғын галош. Өкшөсү бир гарыс Нәкәлай геүүш//кеүүш (Кр., Жам.).

Гешкирт (А.) — кескирт, қуралдың атамасы; орташа пышақтың түри (Кр. Алт.).

Гидай//гддай (А.) — гедей, жарлы. Буруннан гидай//гддайдың баласыман дедим (Кр., Бас.).

Гизнеу (А.) — жасырыу, қупия сыр сақлау. Өзим затымды гизнеп апарған едим (Мр.). Сөзди қаншелли гизнеймиз десекте арты ашылып, көринип қалды (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 73-б.).

— Дуұтар ҳәм үйрендиң бе? — деп сорады.

— Жоқ, үйрене алмадым, — деп гизнеңкиреди Ахмет (Бул да сонда, 143-б.).

Гийа (Қ.) — көкнар. Уөзи гийа ишәди (Тр., Ақб.).

Гил//гилкий (А.) — 1. Барлық, гүллан. Бизлер гил рабочий бириктик (Ткр.). Гил ақ теректин майда нарт шыбығы (Шым. р.); 2. Шетинен, бирдей. Гилкий терең боладдийди (Мр., Шеге)

Гила//гилә (А.) — килограмм... Гилә шықты (Кр., Аран.).

Гилаңгир//гүләңгир (А.) — 1. Тауықтың ири, етли түри (Мр., Ш.р.); 2. Ири, келиксиксиз турпат. Гүләңгир жорамысқо (Мр.).

Гилемғурақ//гилем қурақ (А.) — қурақтың бир түри (Мр.).

Гилең (А.) — хәмме, хәммеси. Гилең мийнет сүйгиш жаслар (Кегейли районлық «Ленин жолы» газетасы, б. I. 1972, № 3.)

Гилмақпал (А.)—хәммеси мақпал деген мәнини аңлатады. Гилмақпал бешпент (Мр., Қар.).

Гилмала//жылмала (А., Қ.) — жай сыбау исинде қолланылатуғын гилмала. Қубла диалектинде — жылмала.

Гилт шалғыш (А.) — гилти байлап қоятуғын зат (Кр., Аран.).

Гимө (А.) — ким ол (ол ким) деген мазмунды билдиреди. Өйдеген гимө? (Мр., Шеге).

Гинарат (А.) — белги, сылтау, дәлийл (Кр.). Оның үәдеге сарраслығын да билетугын еди, гүманланыуға гинарат ташнады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 282-б.).

Гиндик//киндик (А.) — 1. Тийкар, тирек (Кр.). ...бул дүньяның кудайдан-эм күшли гиндиги-наи (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 349-б.); 2. Орай, орталық жер, пайтахт (Кр.). Пүткил Хорезмнің гиндиги Хийуа бәхәр липасын кийип, сыйқырлы ҳаялдай обаяқазаланып көзге тасланып тур (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 58-б.), ...биреу «кала пүткил қарақалпақ жерине киндик орынға салыныуы тийис» деп иреу берди (Еул да сонда, 151-б.); 3. Балықтың киндиги (Мр.).

Гиндик бау//гиндик қазық//белдеу газық (А.) — қара үйдиң сыртынан байлап қоятуғын зат. Қазық қара үйиң сырт жағынан жерге дөгерекетип кағылып, оған үйдиң сыртынан өтетугын арқан байланады (Хож., Шр., Лр., Қр., Мар.). Қ. белдеуғазық.

Гиндик бойы (А.) — узынлық өлшеминиң түри... Гиндик бойы суу. Гиндикке дийин бойлау (Мр.).

Гирэнт (А.) — кран (Мр.).

Гирдикарлы (А.) — атақлы, тоқ анау-мынау затлары мол жер (Мр., Шеге). Дәстүр бойынша жырау менен бақсы елде аты шыққан гирдикарлы үйге түседи (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 174-б.).

Гирдикарлы адам (А.) — ислейтуғын жұмысы көп, хожалығы хәртүрли тараулы адам деген мәнини аңлатады (Мр., Қр.).

— Сиз гирдикарли адамсыз, сизиң үйиңизге, дийханшылығыңызга әлбетте хызметкер керек болар... (Қ. Ерманов. «Ояныў», роман... 165-б.).

Гиренде (А.) — жазалаўшы дегенди билдиреди (Мр.). Бир қазы гирендеси менен қиятырса алдынан Қүнхожа шайыр шығыпты... Қазы айтқан соң гиренде де не турыс... Қүнхожа шайыр екенин биледи екен (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 81-б.).

Гиреў//гиреў қәде (А.) — 1. Той беретугын адамның үйине алып барылатугын сыйлық (Ткр.). Гиреўге қой апардық (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов., аталған мийнет, 59-б.) 2. Тазадан жай салып ямаса қара үй тигилсе, який жанадан аў қайық сатып алса жақын-жууықлары, ағайинлери ақшалай, затлай мал менен қәде алып келеди. Бул «гиреўқәде» деп аталады (Мр.).

Гиркире (А.) — дийирманның белгили бир бөлеги (Кр., Хал.). Гиркиреннің тартқышын мәс адамдай қыйсаңлатып, мудама жарма жарып отыратугын едін (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 38-б.).

Гиркирени көтериў (А.) — елден биротала шығып кетіу мәнисинде (Кр.). Шартасышызды алып, елден гиркиреңизди көтергеніңиз жөн (Т. Қайыпбергенев. «Маман бий әпсанасы»... 487-б.).

Гитжақ (Қ.) — кетежақ; жүриў, қозғалыў арқалы бир орыннан узақлаў, турған жерин қалдырыў. Ертән ояққа гитжақ едик (Тр., Ақб.).

Түркмен тилинде фейилдин келер мәҳәлинин аффикслери — жақ, — жек (дәслепки-а — е-ниң жәрдемисиз), буған қосымша усы мәҳәлдин түркмен тилиндеги формасы тек бетлеў алмасықларының көмеги менен, ҳәрбир бетке көрсеткишсиз бетленеди: мен гитжек, сен гитжек, ол гитжек «я пойду, ты пойдешь, он пойдет».

Қубла диалектиндеги «гитжақ» сөзи фейилдин келер мәҳәлин билдиреди. Мазмуны ҳәм формасы түркмен тилиндеги гитжек сияқлы. Диал. гитжақ, түркм. гитжек сөзлеринде е>а дауыссызлары ҳәм к>қ эксплозив дауыссыз фонемалары өз— ара алмасқан. Келтирилген дереклерге сүйенип, диалекттеги «гитжақ» фейили түркмен тили арқалы ауысқан деп айтыў керек.

Гөдек (А.) — инанғыш, аңқаў адам туўралы айтылады. Айдос гөдек, ашыўшақ екен (Шым. р.).

Гөзгир (А.) — карта ойынындағы көзгир. Гөзгирди оиримлеп айдап отырғаным бұған сол (Кр., Аран.).

Гөзеу//гөзеу (А.) — үлкен ағаштын ишин дөңгелек етип қашау үшін арналған көлеми үлкен қашау ұсылай аталады (Хож., Шр.).

Гөзеуитлеу (А.) — излестириу, қарастырыу. Бердыратты Шымбайдан гөзеуитлеймен хеш көрмеймен (Лр., Қан.).

Гөйэндэ (Қ.) — қосық айтпай тек наmanın өзін орышлаушы адам. Гөйэндэ қосық айтпай нама шертэди (Тр., Ақб.). Бул сөз фонетикалық хэм морфологиялық өзгеріслерге ушырауы нәтижесинде бизге «гөйэндэ» формасында жеткен болыуы лазым (салыстырыңыз: әдебий тилде — сазенде) (ҚҚРС., 555).

Гөлөгейлеу//гөлөгөйлөу (А.) — көленке етиуге байланысты айтылатуын сөз. Гөлөгөйлөнकिреп отыр (Қр., Хал.). «Тап бир қуяшты ецесине қондырып, ауылға киятырғандай! Апырмай, көзиме ме?» — деп алақанын гөлөгейлен, тагы бир қараса, алдында биреу қара мал жетеп киятырғандай ма, қалай-қалай?! (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 27-б.).

Гөмуу (Қ.) — көмиу, жерлеу, жер астына топырақ пенен жасыруу. Ол өлгэндэ Султан бабаға гөмэди (Тр., Аққ.). «Гөмэди» феибли келер мәхэлди билдирип, түркмен тилиндеги «гөммэк» ке (РТМС., 549) ұқсас ексилги көрinedи (тийкарынан фонетикалық формалары бойынша). Сөздин мазмуну хэм морфологиялық қурылысы қарақалнақ тилинің жағдайларын сақлаған.

Гөней (А.) — үпик дегенди билдиреди. Орыс жууэри гөнейлеу болады (Кр., Айт.).

Гөргө гируу (А.) — өлген адам мәнисинде. Гөргө гирген тири шықбас (Мр.).

Гөргұмыра (А.) — қорлықлы өмир мәнисинде айтылады. Гөргұмыра болып отыра беремиз (Ткр., Қ.ой).

Гөрқара (А.) — қарабарақтың бир түри (Мр.).

Гөрқуман (А.) — хеш нәрсеге түсинбейтуғын ладан адам дегенди аңлатады (Мр.).

Гөрүу (А.) — көриу. Барып өзи гөрет... (Мр.).

Гөрү (А.) — салыстырыу, тенестириу деген мәнилерди атқарады. Силлерден гөрү (Мр., Қар.).

Гөттерип уруу (А.) — гүресте жығып шығууды аңлатады... Гөттерип урган (Кр., Дәу.).

Гөш (Қ.) — ет (Тр., Бр., Әр.). Ең характерли жағдай «гөш» сөзиниң әдебий тилде де қолланылыуында болып табылады. Бизиң ойымызша аталған сөз әдебий тилге кубла диалекти арқалы ауысқан. Келтирилген мысал қаз. ет (ҚТТС, 1, 195), өзб. гүшт (УзРС., 116), уйғ. гош (УйРС., 56), түркм. эт (РТМС., 334), татар. ит (РТТС., II, 221) формаларына ийе.

Гөшлеу (А.) — бир нәрсени нышанаға алыу, гөш-шелеу. Мылтықты гөшлеп атты (Мр.).

Гөя (А.) — сирә, тап (Мр.). Гөя усы сөзлер бул ҳақында еместей (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 70-б.).

Гүбелек (А.) — ойышның түри (Мр.).

Гүдиреклеу (А.) — жақпас ҳәрекет ислеу, турпайы минез билдириуге байланыслы айтылады (Кр., Хал.). Бирақ «араласпайды» деген менен «райком ықтиярды берди» деп гүдиреклейтуғынлар болса, жылауды кекшийтип тартыуға шебер (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 32-б.).

Гүдүғарым (А.) — гүднниң әтирапынан қазылған қарым (Мр., Тик.).

Гүжжоқ//гүзжоқ (А.) — қыс қатты келген жылы жер муз қала болып, маллар дүзден от таба алмай қалып, арық болады. Бундай жағдайды гүжжоқ//гүзжоқ деп атайды. Малда гүзжоқ (Мр., Шеге).

Гүзем (А.) — бәхәрде айдындағы қамыслықтың түбинен ортаңғы бармақтай болып өсип шыққан өсимликти «гүзем» деп атайды (Мр.).

Мен әўели гүзем едим, бос, жумсақ,
Темир болдым мийнет пенен гүресип...

(С. Зүяүов. «Тербелер голқын»... 23-б.).

Гүзөк//гүзәк (А., Қ.) — гүз, жылдың мәүсими. Кәткән жылы гүзөктә урус басланды (Шым. р., Мын.). Гүзөктән ақ қамал болду (Кр., Хал.). Ауа, былтыр гүзәк кетип еди (Тр., Ақб.).

Гүзуу (А.) — өрмектиң бир бөлиги (Лр., Аш.).

Гүй (А.) — 1. Ҳал, жағдай... Келалмадым гүйимәй (Мәтен шайырдан); ден саўлықта шалқып жүрген гүйим бар (Мр., Шеге); 2. Көп гүрриң мәнисинде. Күйгеннен гүй шығады... (Мр., П.-таў.).

Гүйе (А.)—күйе. Көрсен қазанның гүйесиндей (Мр., Шеге).

Гүйлениу (А.) — құрғынласыу. Гүйленгенлери гүйленин гетиб атыр (Хож., Шр.).

Гүймеңлеу (А.) — айнасылуу, жұмыс ислеу (Кр.). ...скинши үйдеги жас келиншектің қазан-табақ жууып, ана-мынау ислерге гүймеңлеп атырганын тыңлады да жатты (Т. Қайыпбергенев. «Бахытсызлар»... 63-б.).

Гүйретюу (А.) — басқа ислейтуғып жұмысы болмағанлықтан иси ериккен адам дегенди аңлатады. Бир жигит барды гүйреткен (Мр., ТБ, ҚТДМ, 127).

Гүкирт//гүкүрт (А.) — шырпы (Кр., Хал.). Бир гүкирт ушын қулағырдағы Халқабадқа қатнап жүрмес едик (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 25-б.). Гүкүрт жоқ па? (Хож., Шр.).

Гүлабы (А.) — қауынның ири түри (Мр.).

Гүләңгир таууқ (А.) — тауықтың түри, ири ҳәм ет-ли болады (Шым. р., Орж.).

Гүлгүләнсан (А.) — 1. Адамның бетинде ямаса денесинде белги берип шыққан қәлеген ауырыудың аты; 2. Усы ауырыуды емлеуге байланыслы айтылған диний қосық... Ал онуң менен кетпесе гүлгүләнсан айтады (Мр.).

Гүлдөгелек//гүлдөгелек (А.) — самаллы күнлери балықшылық қайығын желқомның жәрдеми менен жүргизгенде желқомды көтерип турыуға тик ағаш орнатылып, оны «машта» деп атайды. Усы маштанын (рус. машта) орнатылатуғын жери балықшылардың тилинде гүлдөгелек//гүлдөгелек деп айтылады (Мр.).

Гүлдир//гүлдүр//гүлдиреуш//қулдырауш (А.) — қара үйднң шаңарағында орналастырылған майда-майда қәлемге мегзес ағашларды «гүлдир//гүлдүр» деп атайды (Кр., Хал., Қр., Мр.). Аталған сөз әдебий тилде «гүлдиреуш» формасында қолланылады. Шамураттың афьсық сабанлары қари үйднң гүлдиреушинде бирнешелен панинн турады (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1963, № 4, 48-б.).

Гүлжайми (А.) — қурақтың түри, төрт мүйешли болады (Ткр.).

Гүлләни//гүлләң//гүлли//гүллийн//гүллү (А.) — ҳәмме, барлық деген сөзлердин орнына қолланылады. Сонсун гүлли қарамойын Мырзабай деген атамьсы усы жерге қоныс басқан. Гүллийн Қоңырат бир жақ, қытай гүллийн бир жақ болуп урусқан (Ткр., Боз.). Гүл-

лән гемпир... (Мр., Шеге). Гүллүсин жазып бердим (Мр., Қ.-дәр.).

Гүллегелек (А.) — ойынның бир түри (Мр.).

Гүлләүгә келуү (Қ.) — өсимликтин гүллей баслауы, писиүге кирисер алдындағы процеси. Памадыр гүлләүгә кегәндә қыйар жоқ болды (Тр., Досб.).

Гүлмыйық (Қ.) — қадақлы арба, ауылхожалық ислеринде қолланылады. Материалы ағаштан болады. Қубла диалектинде оны «гүлмыйықлы арба» деп те айтады (Бр., Майем.).

Гүлхоза (А.) — глюкоза. Йеки пашкидан гүлхоза жиберди (Шым. р., Орж.).

Гүлше (А.) — 1. Нанның кишкентай түри, күлге писириледі (Шым. р., Шах.); 2. Кишкене атызды усылай атайды.

Гүлше атыз (Кр., Бәш.).

Гүм болуу (А.) — хәш жерге шықпай бир орында отыруу, Уйдә гүм бол... (Мр., Қыз.).

Гүмпей//гүпү//пүпәйке (А.) — ишине пахта салынған келте сыртқы кийим, фуфайка (Мр., Шеге.). Сары гүпү беретугун еди (Кр., Тыр.).

Гүмпей нан (А.) — нанның түри, жүдә былқылдақ болады (Мр., Тик.).

Гүмпилдек (А.) — майгүптин гүмпилдеги, балықты қашырып, аўға түсириу үшін қолланылады (Кр., Доб.).

Гүн (А., Қ.) — күн, сутканың 24 саатынан ибарат. Сегиз гүн жатып тоғызланыш гүни чақырды (Тр., Ақб.). Сәккиз гүн (Кр., Аран.).

Гүн орта (Қ.) — гүски уақыт, саат 13 тиң мезгили... Пахта машынлары бар, гүн ортада геләди. Гүн ортада қатын тур дийди (Тр., Досб.). Гүн ортаға дийин отырыппан (Тр., Аққ.).

Гүнайы бар (Қ.) — жазығы бар, қылмыслы деген мәниде қолланылады. Хәй, бала, мунын гүнайы бар деди (Тр., Аққ.).

Гүналыны гүнде бауы менен сорау (А.) — айыплы адамды биротала сорап алыу мәнисинде. «Тақсыр гүналынды гүнде бауы менен сораيمان» — дәпти Турумбий (Шым. р., Шах.).

Гүнбәгүн (А.) — күннен күнге дегенди аңлата. Гүнбәгүн бәләнттур залым тәшүиши (Мр.).

Гүнжи сууун (А.) — дақылдың түрі. Гүнжини орып, итыздың ишинен қырман ислеп, оның дәстелерин шоқайтып сууынлайды. Пақалы кепкеннен кейін сырық пенен урып, дәниін түсиреди (Шым. р., Арал.).

Гүннер//гүннәр (А.) — күнлер дегенди билдиреди. Бир гүннери Нәужан келип Избанға атты (Шым. р., Шағ.). Усу гүннәри қырқтан асса (Шым. р., Орж.).

Гүңгара (А.) — тамның сыртқы мушларына тиреуіш иретінде өриледи (Шым. р., Шах.).

Гүр (А.) — 1. Теңиздің музы қатар алдында оны қатты сең қысады. Бул сеңнің күшине шыдамай гейпара майда-майда музлар қысылып, бир жерге үйиледи. Усы үйинди музды балықшылар «гүр» дейди (Мр.); 2. Оттың қатты жанып кетиуіне байланысly «гүр жанды, гүрлеп жанды» деп айтылады; 3. Адамның қатты болып шығыуына да «гүрлеп кетти», «гүрлеме» делинеди (Кр., Бәш.).

Гүрбек қауун (Қ.) — жазда писетугын, хәмме жери торлаған гүроек қауун. Бул көк, ала, ақ гүроек болып үшке бөлинеди. Ақ гүрбек сыртқы пошағы ақ болыуына байланысly усылай аталған. Үшеуи де торлы, ең үлкені 6—7 кг. келеди, бәхәрде егиліп, жазда писеди (Тр., Хәм., Досб.). Қауынның аталған түри өзбек тили Хорезм говорларында «гүрбәк» формасында айтылады.

Гүрең ел (А.) — хәмме сыбайлас отырған ел (Мр., Шеге). Олардың ишиндеги балықларды алыуға (қолма-қол) гүрең ел, сансыз қол керек... Гүрең ел, сансыз қол сауаш майданында (К. Султанов. «Ақ дәрья», роман... 81—82-б.).

Гүрес жасау//гүрес тутыу (А.) — гүреснү, айқасыу мәнісінде қолланылады. Қалған жети палуан гүрес жасады (Кр., Дәу.). ...Гүрес тутады (Кр., Аран.).

Гүржи (А.) — қоржынның ауыз жағындағы илмеклери, бәу, түйині Мр., Шеге, Қар., Қр., Кр.). Ахмет атты қантаалли барын, қанжығаны шешип, қоржынның гүржисин жаздырып, көйлек-ыштанын ишинен тартып алды (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 33-б.). Қоржынның гүржисин шеше бергени, хәлсиз хаял баласын қушақлауы менен келип, оның зәңгилегине басын тиреди... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 145-б.).

Гүржилеу//гүржилеули (А.) — бүрип, байлан қойылған деген мәниде. Қоржын аузы гүржилеули (Кр., Қул).

Гүрме (А.) — бир затты байлаудың белгили түри.

Базардан алып келген ала қоржын,
Мен гүрмелмей ким гүрмеледи.

(Б, 1, 332).

Гүртөше (А.) — адамның денесине жыллылық бериу ушын ишине пахта який жүн салып сырылған жеңсиз кийим (Мр.).

Гүсини жүзүм (Қ.) — жүзимнің түри, үш жылда мийуе береді, 25 — 30 жылға дейін жасайды (Тр., Бр., Әр.). Өзбек тили Хорезм говорларында ҳәси:нь (әдебий тилде хусайын) формасында ушырасады.

Гүуен (А.) — бас жип (Қр.). Алмагүл гүуенинен ҳәзир босанған қозыдай секирип, әжағасының мойнына асылды (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 62-б).

Гүуенлеп қойуу//гүуенлеу (А.) — байлау, жүуенлеу, тусаулап қойуу. Гүуенлеп қойуп қарылпақтың қулақ-мурнун кести гоо... (Қр., Айт.). Гүуенлеген ылақтай әрман-берман тыныршылай берді (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 272-б.).

Гүулеу (А.) — ауыз биригиу деген мәниде айтылады. Олар гүулен келді (Қр., Кен.).

Гүш//бүрүнч (Қ.) — гүриш, ашық түсли, көп жыллық дийханшылық дақылы. Гүш етмиш беш сомға дийин болды (Бр., Шым.). Салыны бүрүнч етәдәкән (Бр., Ийш.).

Хорезм говорларында бүрүнч, буруч деп айтылады. Шымбай хәм Қонырат районларындағы қарақалпақлардың сөйлеу тилинде гүриш, Қараөзекте гүрүш (Б, 1, 332), ал әдебий тилде «гүриш» деп айтылады.

Гәмә (А.) — кеме. Гәмә менен барасан (Қр., Дәу.).

Ғ

Ғаз мойун (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Ғазна мақпал тақыя (А.) — тақыяның мақпалдан исленген түри (Қр., Хал.). Сайыпназар ғазна мақпал тақыясын кери ысырықырап: — яқ, қан шығармай өлтirse керек... — деди (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 31-б.).

Ғазуу (А.) — шаршау мәнісінде (Мр., Шеге).
«Сауашлардың хызметі бизден он есе ауыр ғой, биз несиіне мийнеттеі ғазыймыз» — деп ишинен бир-бирине... (К. Султанов. «Ақ дәрья», роман... 81 — 82-б.).

Ғайбар (А.) — өжет, қырсық (Мр.).

Бәлкім ғайбар теңізде,
Сүйдимекен ақ айды.

(С. Зияұов. «Тербелер толқын»... 11-б.).

Ғайын-ғайын (А.) — ойынның түрі (Мр.).

Ғалмағал (А.) — 1. Керек нәрсе, жұмыс, үй жұмысы (Кр.). Таң атыудан бас кәрі — Айдостың үйінің дөгерегін сыпырыу, қорасын тазалау, соннан кейін ғана өз ошағының ғалмағалына айналысады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 160-б.). ...балаларын уйқысынан турғызып, хаяллардың бир жөн ғалмағалы басланатуғын мезгил... (Сол автор. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 253-б.). 2. Ауқал, жағдай. Бир ғалмағалдан хабарың болса, сонда боладау әңгиме деген (Мр., Кр.). Мыржық қазақ ауылларына араласыудан бұрынғы ғалмағалын ұмытқан еді (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 189-б.).

Ғана (А.) — пахтаның ханасы. Бир ғана терәтуғык пахтаң жоқ.. (Шым. р., Шах.).

Ғанжар (Қ.) — үлкен пышақ (Бр., Ийш.). Әдебий тилде бул сөз еки жағы да жүзлі, ушы өткір, қысқа саплы қарыу деген мәніни балатады (ҚҚРС., 371).

Ғапутта ғапут (Қ.) — капут хәм капут. Бул сөзлер душпанның өлип, жоқ болыуына байланыслы айтылады. Гитлер ғапутта ғапут (Тр., Аққ.).

Ғар қатын (Қ.) — турмыстан бузылған, жолы бузық ғаял (Тр., Аққ., Ақб., Досб.).

Ғар қатындай Суртайша,
Бир сөзінде турмадың.

(«Қырқ қыз», 266-б.).

Қалтирилген мысал өзб. ғар — распутная женщина, развратница (УзРС., 641) сияқлы мәніде айтылады.

Ғарнам (А.) — қарағым. Өзің береғойса ғараам (Мр., Шеге).

Ғарауул (А.) — қарауыл. Усу ғарауулдун өзине биз-лер зорға шыдап жүрмүз (Кр., Алт.).

Ғарбыз (А.) — қарбыз. Оның ала ғарбыз, ақ ғарбыз, қара ғарбыз, ақ мүррүк деген түрлери бар (Шым. р., Мын.).

Ғарбыз ғауун (А.) — қауынның бир түри (Шым. р., Шах.).

Ғарғатуйақ (А.) — тарбайтып исленетугын нағыстың түри (Мр., Кр., Хал.).

Ғарқ болуу (А.) — сууға батып кетиуге байланыслы айтылады. Сонда қайығы ғарқ болған... (Мр., Зай.).

Ғаррашылық//ғаррышылық (А.) — ғаррышылық. Ғаррашылығым//ғаррышылығым жүдә қыйын йекен (Кр., Кул.).

Ғаррығуртаң//ғарры-қартаң (А.) — кемпир — ғаррылар, олар сияқлы жасы үлкен, қартайған адамлар дегенди аңлатады (Мр., Кр.). Күнде сәскеге шекем чайын қайтарып отыратугын ғарры — қартаң да териниң басылғанына қарамай қолына илингенин ийнине суғып, егин басына сууыт жүрип баратыр (К. Султанов. «Әжинияз», роман, 1-китап... 41-б.) ...ғарры — қартаңлар, жетим — жесирлер, арман — берман шапқан атлылар... түсиниксиз шауқымлар (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 320-б.).

Ғаррығыз (А.) — қауынның бир түри (Мр.).

Ғаррыжилик (А.) — малдың ғарры жилиги (Мр.).

Ғасқалдақ (А.) — қустың бир түри. Ғасқалдаққа қырқағары май питсе, ғарқылдасып ушар көлин танымас (Мр.).

Ғау (А.) — артық, үлкен деген мәнини билдиреди. Менде өзлериңизден ғау емес (Ткр.).

Ғауал сөз (А.) — өтирик сөз. Ғауал сөзди айтқан менен айтыушыға да зыйан, жазуушыға да зыйан (Шым. р., Бес.).

Ғауға (А.) — шелек (Мр.).

Ғауға бас (А.) — басы шелектей дегенди аңлатады... Ғауға бас сартларға гөш (Мр., Шеге.).

Ғауқулдақ (Қ.) — сериппе, тийкарынан суудың қәддин жоқарылатыу ушын қурылады. Ғауқулдаққа бир қаданы байлап серпатуғун йеди (Тр., Ақб.).

Ғаулау (А.) — ирирек дегенди билдиреди. Өзүмө қарағанда да ғаулау (Шр., Сағ.).

Ғаууар (А.) — гәуҳар. Гүмбәзи ғаууардан айланып... (Шым. р., Жал-ман.).

Ғаууққус (А.) — қустың түрi (Мр.).

Ғауурақ//ғауырақ (А.) — үлкенирек деген мәнини аңлатады. Оннан сәл ғауурақ бирәуу... (Кр., Айт.). Мен енди жаңағы баладан гәри ғауырақпан (Хож., Сәб.).

Ғаууш//ғауыш (Қ., А.) — жүүери, узын болып өсетуғын өсімлик. Жууан сабақлы хәм үлкен домалақ дәңли дақыл. Өзгәрткән жергә ғаууш егәмән (Тр., Хәм.). Ғаууштан үш йүз бау (Кр., Хал.). Ол қалаға кирген менен ғауыштың қарыйдары бирден табыла қоймаған соң «пош-пош» дең базаршыларды айырып, иркилместен жүре берди (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, I-кітап... 242-б.).

Ғәзебетлениу (А.) — ғәзабатланыу, қәхәрлениу (Кр., Нр.). Хәзир қанша ғәзебетленип келген менен айырылысқан хаялына ийнедей тәсир ете алмады (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, I-кітап... 229-б.).

Ғәйри (Қ.) — ғайып. Диний түсиниклер бойынша дүньяның, адамның жаратылысының барлығын ғайыптан (белгисиз) болды деп идеалистлик түрде түсиндиреди. Әуәл хәммә ғәйридән болған экән (Тр., Досб.).

Ғәлбир (Қ.) — бийдай, жүүери, мәш т. б. елеу ушын арналған зат. Мәш елейтуғын ғәлбир (Тр., Аққ.).

Келтирилген сөз Хорезм говорларында «ғалвьр», Таулы Алтай автономиялы областы Қошағаш районының территориясында жасаушы қазақлардың тилинде қалбыр (елек, елеуиш) формасына ийе. Қарақалпақ тилинің арқа диалектиндеги говорларда — Тақтакөпир хәм Қараөзекте елек (Б, I, 343), Мойшақта елеуиш, елгезер, ал әдебий тилде елек, елгезер түринде қолланылды.

Ғәрежет (А.) — қәрежет. Оқыуына ғәрежет керек (Кр., Ақт.). Бир гилемди, холодильникти сатып ғәрежет етinti (Кегейли районлық «Ленин жолы» газетасы. 1972 жыл, 25-январь, № 11).

Ғәрез (А.) — түбинде, ақырында деген сөзлердин хызметин атқарады. Ғәрез усыйәрде болдық (Кр.).

Ғәремет (А.) — жала (Кр.). Кисиге ғәремет аударуудан онай нәрсе жоқ... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 311-б.).

Ғәррем (А.) — гүман, исенимсізлік (Кр.). **Ҳақ** кеу-или ғәрремге айналған келиншектің көзлеринен еки тамшы жас шықты (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 34-б.).

Ғәхет (А.) — жоқшылық, жетіспеушілік дегенди аятады. Со жылы бир ғәхет... болады (Мр., Мар.).

Ғойқаң-ғойқаң (А.) — адамның жүре алмауына байланысly айтылады. Ғойқаң-ғойқаң зорға барамыс (Мр., Тик.).

Ғомша (Қ.) — ғумша, гүлдің ғумшасы деген мәниде (Бр., Майем.). Бул сөз өзб. ғунча, шона (РУзС., 59), түркм. ғунча (РТмС., 53) формаларына ийе.

Ғоппық шалбар (А.) — ертеректе пайдаланылған шалбардың бир түри (Кр., Хал.).

... Бир жағында сумкасы, үстінде кител, ғоппық шалбар, етиги жалт-жулт еткен, ат жақлы (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 18-б.).

Ғоша (А.) — жуп, қос деген мәнилерди билдиреди Ақ йүзінде гоша қаллары бардур... (Мр., Тик.).

Ғөренжи (А.) — ҳәлсіз, күшсіз емес дегенди аятады. Менде онша ғөренжи емеспен (Кр., Аран.).

Ғужурлу (Қ.) — жигерли, жеделли, гошшақ. Жапақын бир ғужурлу адамда (Тр., Аққ.). Бул сөз әдебий тилде «жигерли» формасына ийе.

Ғузғун (А.) — бузық, дүзиү жоллы емес адам. Ғузғун адам көп... (Шым. р., Орж.).

Ғулақ (А.) — қулақ... Бир ғулағы жоқ (Кр., Кен.).

Ғулғула (А.) — дәрт, әрман (Кр.). Бирақ неге еке-ни белгисіз, сол қыз көкирегине ғулғула салып кеткен тәризенди (Т. Қайыпбергенов. «Қар. қалпақ қызы», роман... 121-б.).

Ғулғула таратыу (А.) — ызым-сызым өтирик хабар таратыу (Кр., Хал.). Журт арасында жортаға ғулғула таратып, халықты мәзи алаң қылып, елге зыянын тий-гизиүши деген мәниде шығар (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 40-б.).

Ғулғулалы кеуил (А.) — қапа, ууайымлы кеуил (Кр.). Айдостың ғулғулалы кеули бираз жубаныш тауып: «жана ақыл келди» — деди ишинен... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 32-б.).

Ғум (А.) — қум, шеге. Үлкен жалғыз ғум (Шр.).

Ғунажин//гунажын (А.) — үш жастағы жылқының қарамалдың урғашысына айтылады (Қр.).

Гунаң//гунаң (А.) — жигирма айдан үш жасарға шекемги қарамалға, жанлыққа «гунаң» деп айтылады (Шым. р., Мр.). **Гунаң қой** (Қр.).

Гунаң шығар (А.) — малдың сауыудан қалғаннан кейінги дәуири «гунаң шығар» деп айтылады (ТБ, ҚТДМ, 85).

Гунаңша (А.) — жас түйеге усылай ат қойылады (Мр.).

Гурғун (Қ.) — ауқатлы, тоқ, қәрежетли дегенди билдиреди. **Гурғун адамға жүдә** (Әр., Қыт.).

Гурыж//ғужыр (А.) — күш, ғайрат (Қр., Нр.). **Гурыжға минген елге бул өз алдына бир күтилмеген жеңис болды** (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 346-б.). **Маман бий ғужырланды** (сонда, 358-б.). **Маман бий ғужыр менен атқа минип, салықшыларға қарсы барлық елди аяғынан тик бастырыпты** (Бул да сонда, 479-б.).

Гурыжланыу (А.) — ғайратланыу, күшке мниңу (Мр., Қр.). **Арадан азғана уақыт өткеннен соң Ахмет тағы гурыжланды...** (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 204-б.).

Гыйбат (А.) — бир адамның өзи жоқта сыртынан айтылатуғын унамсыз сөз. Бул ғыйбатқа жатады (Қр.).

Гыйқтабас (А.) — таласыу, айтысуу, урысуу сияқты мәнилдерде қолланылады (Қр.). **Науадағы сууға таласқан баснақлардай бирин-бири ийтерисип, бир қысым тары үшін ғыйқтабас болып атырған масақшыларға қызыға қарап турып, шабарманға бет бурды** (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 180-б.).

Гыйтақ (А.) — қыйтақ. **Бир ғыйтақ жүуери** (Шым. р., Бек.).

Гырма (А.) — бирден, иркилместен деген мәнилерди билдиреди. **Гырма көтүне қайта берди** (Қр., Тыр.).

Гышша//қышша (Қ.) — суу алған жерге шығатуғын шөнтин түри (Тр., Аққ.).

Д

Даббы (А.) — семиз. **Даббы адам** (Қр., Там.).

Дабилшик (А.) — табельщик, табельди жүргизиуши адам. **Дабилшик сол күни урысты ма?** (Ткр., Дийх.).

Дағы (А.) — басқа, бөтен деген мәнилерди аңлатады. **Қосық, дағы менен исим жоқ** (Мр.).

Дағыспалы (А.) — тарқасып кетейик деген мәниде. Ал йенди дағыспалы (Кр., Мам.).

Дағытуу//дағытыу (А.) — тарқатыу. Бир дағытууға Әбдимаат... (Мр., Қар.).

Дағып кетиу (А.) — тарқасыу. Өне соннан дағып кеткен (Қр.). Сөйтип бир гүлләри дағып кәтип, қырық үйлү болып қалдық (Кр., Тыр.).

Дайым (Қ.) — мудары, барлық уақытта сөзлериниң орнына қонанылады.

Дақылласыу (А.) — дәллеклесіу, бир-бири менен әлпи алысыу (Кр.).

Бүлбил гүлге ашық,
Гүл сәнемлерге ашық,
Дақылласып отырған,
Бир биреуге минәсип...
Көринген соң көзге,
Шыққан соң дүзге,
Екки — үш ауыз дақылдың болмаса,
Неге келдің бизге...

(Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 81-б.).

Дарағаш (А.) — үстине кийим таслап қойыу ушын жайдың мушына кесесине қойылады (Кр., Мам., Айт.).

Дасқал (А.) — жаслас, қатар. Бизин менен дасқал болып өскен (Кр., Доб.).

Дастығын алуу (А.) — өш алыу, өзиниң пайын туурау дегенди аңлатады. Ерназар дастығын алып кетти (Мр., Шеге).

Дастық гөз (А.) — дастықтың сыртына тигилген көз (Мр.).

Дауабыйласыу (Қ.) — айтысыу, қууысыу, сорасыу мәнилеринде қолланылады. Дауабыйласқанда дәрийның буйағын берген ақыры (Тр., Досб.). Диалекттеги бул сөздин формасы әдебий тилде ушыраспайды. Ол «дауласыу» сөзине сәйкес келеди.

Дәдәгә (А.) — қара үйдің үзигине жабыстырыла туғын киши кийіз усылай аталады (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардың... 56-б.).

Дәдикли ұақ (А.) — мүддетли, мезгилли ұақыт дегенди билдиреди. Дәдикли ұағында екпәсән пахта писейди екен (Кр., Аран.).

Дәдималла айтыу (А.) — бир өзи атқарыу, менгеріуге байланыслай айтылатуғын сөз. Тең жарыға дәдималла айтыбжүрду (Қр., Марқ.).

Дәйек (А.) — гәллениң гектарына қарай салынатуғын салық. Хап егинди дайысы арқалы дәйеклетинти, дәйекти аұур салыпты (Лр., Тийек.).

Дәйексиз (А.) — тийкарсыз, дәлийлсиз (Кр.). — Қа солай, дәйексиз бир нәрсе болса керек (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 74-б.).

Дәкене (А.) — ҳаял-қызларда басты ораудың бир түри (Кр.). Басына ораган шақлы дәкенесине сын көзлери менен тигиледи... Қолындағы төрткүл ақ шытынын шетин оның дәкенесине илгешек пенен өткерип, манлайына жапты (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап, 72-б.).

Дәкең (А.) — «өзим» деген мәнини аңлатады (Шр., Сағ., Ткр.).

Хан қасында Қабыл зор,
Шешенликке Арзы зор,
Өгизликке Ораз зор,
Қаратаудан өткен соң
Бәрипен де дәкең зор.

(Ерназар алакөз).

(Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, жоқарыда аталған мийнети... 59-б.).

Дәли дийұана (Қ.) — есинен айырылған дәли дийұани (жинли дийұана), жинли, тиленши (қайыршы) болдым деген мәниде айтылады. Үш күнгә дийин дәли дийұана етти (Тр., Аққ.).

Диалекттеги «дийұана» сөзи тийкарынан алғанда тиленши, қайыршы, ҳәркимнен қайыр сораушы; «дәли» сөзи тамаша адам, күлкили, мәжгүнлеу, әжайып иялм... т. б. түсиниклерден ибарат.

Дәлуу (Қ.) — териден ямаса ағаштан исленип, қуйыдан суу илуу ушын арналған буйым (Бр., Майем.). Сөздин тийкары тәжик тилиндеги «далв» сөзи менен төвкиләс (Тадж. — рус. сл., 114-б.) екенлигин көремиз.

Дәмлі туруу (Қ.) — демленген чай деген мәнини аңлатады. Чайыцәм дәмлі турушты (Тр., Келт.).

Дәндан (А.) — тис мәнисинде. Турым қарақалпақ, неге ұазирдин еки дәнданын сындырдын депти (Ткр., қара). Бул сөз тәжикше дандон — тис (Тадж.-рус. сл., 115-б.). парс. дандан — тис (ПРС., 226-б.) деп айтылады.

Дәндәнә (Қ.) — дәндене, маланың бир түри. Сүрилген жердин кесек топырағын езип, майдалау ушын күш көликтин соңына тиркеп сүйрейтуғын жууан ағаш (Тр., Хәм.).

Дәне (А.) — 1. Дана адам (Кр., Нр.). — Дәне, баяғы сөзиң есинде ме? «Дәне бийдин ақылы орталаңған, усылайте берсе томарға сүрнигеди» — деди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 265, 385-б.). Уллы Қоңыраттын дәнеси баслаған көшке ермесек, тәғдиримиз ғәреп екенин билемиз (Бул да сонда, 433-б.). 2. Туқымның дәнеси (Кр., Ес., Әб.).

Дәңбә-дән (А.) — ойынның аты (Мр., Тик.).

Дәнәң (Қ.) — қысқа, келте бойлы адам. Дәпән кемпир (Әр., Қыт.). Бул сөздин әдебий тилдеги мәнисі қысқа, орташадан да төменлеу дегенди билдиреди.

Дәптерден өткеруу (А.) — есапқа алыу. 100 мың әскерди дәптерден өткерип алды (Кр.).

Дәрәзә (Қ.) — әйнек, жайға жақтылық бериу ушын орнатылған айнаға формасына қарай бөлинип, орналастырылады. Жалайырды дәрәзәдән аттылар (Бр., Шым).

Бул сөз ноғай тили Ақ ноғай диалектинде «терезе» (окно), қара ноғай диалекти менен өзинлик ноғай (собственно ногайский) диалектлеринде «тәрәзе» мәнисинде қолланылады; ал, өзб. дераза (РУЗС., 478), қырғ. терезе (РКРС., 474), татар. тәрәзе (РТТС., II, 371) деп айтылады.

Дәригер (А., Қ.) — врач (Шр., Қр., Ткр.). Дәригер айтады «мунун аурууы тжаман, соның ушун муну үлкөн доқтырға жиберуу керек» дийди (Тр., Б, 1, 298).

Дәрис (Қ.) — мектепте оқыту процесинде оқыушылар менен өткерилетуғын сабақ. Мәктәп быйыл дәристи өдирди (Пр., Н.-хан.). Өзб. дарс (УзРС., 120) формасына ийе.

Дәрйа//дойра (Қ.) — дәп, музыкалық әсбап (Тр., Аққ.). Хорезм ғоворларында ол «дейра» (әд. орф. дойра). Келтирилген мысал өзбекше формасына қарағанда метатеза қубылысына (дәрйа-дейра) хәм дауыссы фонемалардың (ә>е) өзгеріске ушырауы нәтийжесінде диалекттеги сияқлы түрге енген. Бизнің ойымызша өз өзбек ауызеки сөйлеу тили хәм Хорезм ғоворлары арқалы өзлескен.

Дәс беріу (А.) — күш, қууат беріу. Қудайым дәс берди жықтым... (Қр., Жам., Қр.). — Ораз, сен олай тиришиликтен үмитинди үзбе, қудай дәс берсе хәзир ақ басынды көтересен (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 62-б.).

Дәске (А.) — зат, үй мүлки. Сонша дәске, сонша малы менен қатыны өтәгәттиғой (Шым. р., Шр.).

Дәскер//дәскир (А.) — ыссы қуманды, ошаққа асылған ыссы қазанның қулағын ұслап жерге түсіріу ямаса орналастырыу үшін кийизден исленип, ортасы жиппенен тутастырылған шүберек який айрықша тигилген затқа айтылады (Мр., Шеге, Ткр.).

Дәски (А.) — дәслеп. Қумға дәски қонған қасқыр бир тайлағын жеген (Мр.).

Дәс қайтыу (А.) — пәти, алған бағдары пәсейіу, қайтыу деген мәнини аңлатады (Мр., Шеге.). Өтемурат көз қыйығын салып еди, аңлыған аңын таппай дағдырып, дәси қайтқан ашыулы арысландай көзи қанталазып, шаншылып тур екен. Маңқыйып турған жигит дәсинен қайтты (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 116—117-б.).

Дәсмал (А.) — бет орамалы. Қолына дәсмалын алып отырады (Хож.).

Дәсмийа (А.) — иске керекли қурал — жарақлардың жыйынтығы. Мына дәсмийасы менен барса қырып салады (Мр., Шеге).

Дәсте қоймақ//дәстек қоймақ (А.) — ойынның аты (Мр., Ткр.). Бул жерде «дәстек» таяқ мәнисин билдиреди. Сөйлеу тилинде «дәстек» деген сөздің ахырындағы «К» сесин түсірип «дәсте қоймақ» деп айтатуғын орындары да бар (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнетн... 58-б.). Қ. дүңкү тайақ.

Дәүсебен (А.) — шағалдың бир түри (Мр., Тик.).

Дегди ийт (А.) — тап ийт сияқлы деген мәниде айтылады (Қр.). Салық апарған күни дегди ийтке усатып

жууынды қуйғаны болмаса, босағасына жолатпайды (Т. Қайыпбергенев. «Бахытсызлар»... 44-б.).

Дегеннер (А.) — дегенлер сөзинің хызметін атқарады. Қазақ дәйіа дегеннер көп го... (Мр.).

Дегершик (А.) — арбаның айналып туратуғын дөңгелеги. Дегершикте бирнеше бөлекшелер болады: шабақша, гүпшек, қылыш т. б. (Шым. р., Қол.-бес.).

Дегмент (А.) — белге байлайтуғын белбеудің түрі. Белин дегмент пенен орап бууған... (Мр.).

Дембе-дем (А.) — тынымсыз, минут сайын деген мәниде (Шым. р., Б, 1, 334).

Демирдәллы (Қ.) — халық намаларының биринің атамасы (Тр., Ақб.). Ол фонетикалық тәрәпинен өзгеріске ушыраған (бизинше «Темир тонлы» намасы болыуы итимал).

Денсат (А.) — дени сау, саламат. Денсат барсыз ба? (Кр., Хал.).

Деңгел (А.) — 1. Тең, бирдей. Гүлли ишкен — жегінің алатуғынына деңгел келди (Мр., П-тау); 2. Өзине тең келмейтуғын адам. Деңгел менен дең әйлеме өзинди... (Мр., Қар.).

Джармал (А.) — 1. биреуге жөнсіз жармасыу, жұмысына зиян етиу; 2. балықты түйреп шаншыуға арналған қурал... Джийренше... маған бир ау, бир шанышқы жууан жармал алып кеп бер деген... (Қр., Шр., Б, 1, 232).

Джарым джан (А.) — ауырыу, хәлсіз, зорға тирпишлик етиуши адам тууралы усылай айтылады. Джарым-джан адамға... (Мр., Тик.).

Джелпүүш (А.) — желпигиш (Шым. р., Б, 1, 339).

Джеметей (А.) — қармақты суу астыпа салғанда оның өткір ушына илдирилетуғын жем (Шым. р., Б, 1, 339).

Джийын (А.) — көпшилик адамлардың жыйналған жери. Енди джийында гезлик (пышақ) шығарма деди (Мр.).

Джурт (А.) — қара үй тигилетуғын орын, журт (Мр., Тик.).

Джылман//джылпаң (А.) — өтирик айтыу, сырғыяшылық етиуге байланыслы айтылатуғын сөз (Шым. р., Ткр., Б, 1, 342).

Джылпаңлаушы (А.) — өтирикши, алдаушы, сырғыя (Ткр., Б, 1, 342).

Дигилдик (А.) — сууда жасайтугын қус (Мр.).

Дигир (А.) — шығырдың суу қотарып шығаратуғын күзесі (Кр.).

Дизбе//дизбэ (А.) — қара үйдің ууығын байлайтуғын құралды усылай атайды (Шр., Қр., Хож., Қр., Хал.).

Дизбек (А.) — қатар (Кр., Бас.).

Дизе бойы (А.) — ұзынлық өлшемінің бір түрі. Дизе бойы суу, дизеге дейін (Мр., ТБ, ҚТДМ, 119).

Дизкийим (А.) — ишки көйлек — ыштан (Мр., Шеге). — Әсембай, гөнерек көйлек, дизкийим берсем, кийермисен жора? — деди Әжинияз ийбе етинкиреп сөйлеп (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 59-б.).

Дилгирам//дилгирэм (А.) — телеграмма. Дилгирам келди дийди го! (Мр., Тик.). Дилгирэм жибэргэн йеди (Шым. р., Орж.).

Дилуар (А.) — сөзиуар, қатықулақ адам тууралы айтылады (Мр., Тик.).

Диянатлы тухым (А.) — қасийетли хэм өнерли адам, тухым (Кр.). Тасланған сүйекке жууырмағаныңыз ушың диянатлы тухым көріп айтып отырман (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 354-б.).

Доғдур (А.) — врач. Балам доғдур оқууында оқыйды (Мр.).

Доққыз//тоққыз (Қ.) — тоғыз, сегіз бенен онның арасындағы мөлшерлик сан. Доққыз қатыны бар... (Тр., Ақб.). Со патыраттың арасында мен тоққызай бос жүрдим (Тр., Аққ.). Сууамалыбатыр, тоққыз қат жайам қулаб атыр (Бр., Шым.).

Домбақ//домбық (А.) — пәрте тоқыйтуғын жууан жиптің түрі. Мойнақ балықшылары буны «домбақ жип» деп атаса, жипішкесін «пәуедек» дейди (Мр.). Қарақалпақ тили Тақтакөпір говорында да усылай айтылады (ТБ, ҚТДМ, 55). Қ. пәуедек.

Домзақ (А.) — тюрьма (Кр., Хал.). Уры болсам домзақта бес күп жатып гүнамды өтедим... Бизди домзаққа баспаса болар еди... бир қақ шеке дырылдатып апарып, домзаққа қаматты. Ол уақытта мен домзақтан... (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 46-б.). Атылсан атыларсан, атылмасан да домзақта боларсан (Бул да сонда, «Әмиүдәрья», № 1, 46-б.).

Доңғуз (Қ.) — доңыз, қабан, жабайы җайуанның түрі. Жабайы доңғуздың аузу мынйәрдә боладу (Тр., Аққ.).

Доңғыл (А.) — мийримсиз адам тууралы айтылады. Бардыр... доңғыл ақсақал (Мр., Қар.).

Доңызғабақ (А.) — егинди қорығанда доңызды қашырыу ушын қолланылатуғын қурал (Қр., Бәш.).

Допулуу (А.) — топылыу, қарсылық көрсетиу мәни-синде қолланылатуғын сөз. Адамлар уоған допулуп... (Қр., Хал., Қаң.).

Допылыс (А.) — топылыс, қурал менен хұжим жасау. Йаумыт бизге допылыс жасап... (Қр., Хал., Бас.).

Досыйат (А.) — дос, жолдас. Досыйат қазақтың уйиннә қоныпты (Шр., Лр., Бек., Қр.).

Дох урыу (А.) — бир нәрсени миннет етиу, өзин көрсетиу (Қр., Хал.). Қашанға шекем сенин ушын душпанды мен тутып жүремен, басқа да жумысымыз бар да бизиң деп дох уражақ... (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әмиудәрья», 1974, № 1, 60-б.).

Дөнбеу (А.) — айнып кетпеу, басқа ойға берилмеу мәнисинде айтылады (Қр., Мр.).

Теңне қосылса, қыз тыныш жасар,
Уәдеңе офа қыл, дөнбей Арыухан...

(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 170-б.).

Дөнен (А.) — үш жас пепен төрт жастың арасында «дөнен» деп аталып, бул атама ғуаннан кейинги уақытта бериледи (Мр.). Қ. ғуан//ғуан.

Дөнен атан (А.) — жаслау еркек түйени усылай атайды (Мр.). Қ. атан//атан түйө.

Дөнен буура (А.) — тухымлық түйенин жаслау түри (Мр.).

Дөнен қымыз (А.) — төрт күн удайына ашытылатуғын қымыз усылай аталады (Ткр., Ырг.).

Дөнен шығар (А.) — төрт жасар еркек усақ малды усылай атайды (Мр.).

Дөнөжин (А.) — үш жастан өткен жылқының, қарамалдың урғашысы (Қр.).

Дөңөңгой (А.) — төрт жастағы қой (Қр.).

Дөңгелек бергенек (А.) — арбаның гүпшегиниң ишинде темирден исленген зат (дөңгелек бергенек) болады (Шым. р., Буй.).

Дөңгелек курақ (А.) — нағыстың түрі (Мр.).

Дөңерек (А.) — дөңерек, айнала, этирап. Назлым-
дан сулуудың дөңерегінде болдық (Хож.).

Дөрт (А.) — төрт. Парахатлар да дөрт йарым жыл
болдым (М., П.-таў.).

Дугагөй (А.) — дуғагөй, дуғаны айта билетуғын
адим. Дугагой ким бар... (Шым. р., Шах.).

Дугдур (А.) — доктор, врач. Бул жерде аталған
сол ауырыўхана мәнисінде қолланылған.

Дугдурда жатқанда (Шым. р., Орж.).

Дузақ (А.) — аў мәнисінде. Дузақ керек, аў керек
(Мр., Тик.).

Дузбел (А.) — балықты дузлағанда қолланылату-
ғын құрал (Мр.).

Дузғалақ (А.) — балықтың дузланыуы ушын ислен-
ген шанның дузын суўға араластыруға арналған құ-
рал. Оны усы кәсіптеги адамлар «дузғалақ» деп атай-
ды (Мр., ТБ, ҚТДМ, 186).

Дузлық (А.) — басшы, ири баслы адам (Кр.). Төре-
құл елдің дузлығы — бийлери... (Т. Қайыпбергенов.
«Маман бий әпсанасы»... 320-б.).

Дунай//дуғанай аў (А.) — Дунай дәрьясының ата-
масына байланыслы келип шыққан аўдың бир түрі
(Мр.).

Дусма-дус (А.) — туұрыдан-туұры, қарама-қарсы
дегенди аңлатады. Қоңрат пеен дусма-дус (Мр., Қыз.).

Дуссыз ас (А.) — барған адамға арналмаған аўқат,
ас деген мәнини билдиреди.

Көгершин деген құс болар,
Ийнеликтен жем етер,
Мусырманның кәпирі,
Дуссыз астан дәм етер

(Мр.).

Мусырманның кәпирі,
Дуссыз астан таттырмас...

(Кр.).

Дуў көтериў (А.) — шаўқым, жәнжел шығарыў,
Қобилалар дуў көтерди (Шр., Сағ.).

Дуўбағ//дуўбақ ат (А.) — жүдә асаў болып өскен
ат. Дуўбағ атларды, асаўды бас салып минип алады
(Кр., Мр.).

Маған анау көлге урған қабан да,
Ысық, тең көремен дуубақ шақлы ма...

(С. Зияұов. «Тербелер толқын»... 17-б.).

Дууқат//дууқаты//дууқат шапан (А.) — кийимнің сыртынан кийетуғын дууқат шапан. Оны ғаррылар бұрынлары екі қат, хәзир жалаң қабат етип кийетуғын болғап. Материалы хасыл товардан сайлап алынады (Мр., Кр., Ткр.). Дууқат шапанын ийиние желбингей салған Айдос қатты-қатты жүриси менен булардың қасына келди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 53-б.).

Дуума//дууматай (А.) — жаңа тууылған нәресте. Дуумалы болдыңыз... (Шр., Кр.). Сен тууылғаннан кейин көрген жерде «дууматай қалай, өсип атыр ма?» дейтуғын еди... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 20-б.).

Дууқан (А.) — дууқан, сыйқыршы (Ткр., Б., 1, 334).

Дууырланыу (А.) — туулау, бир орында турмауға байланысly айтылады. Со ат дууырланып кеткен (Кр.).

Душшы тилли//мазалы жигит (Қ., А.) — хешкимге ауыр сөз айтпайтуғын, сөзи мәнили адам. Қәдир го душшы тилледи (Бр., Майем., Кр., Доб.).

Дүгилдик кесе (А.) — чай ишегуғын кесениң кишкене түри (Мр.).

Дүд тоғай (А.) — қалың тоғай (Ткр., Дийх.).

Дүжирке (А.) — фуфайка, кийетуғын үст кийими (Шым. р.).

Дүз (А.) — Мойнақ районында жасаушы қарақалпақлардың сөйлеу тилинде «дала», «басқа жер» деген мәнилерде қолланылады.

Писент етпес долы тәбият дүз заңын,

Сүйген жаспан балықшылық кәримди

(С. Зияұов. «Тербелер толқын»... 9-б.).

Дүз басыу (А.) — тууры жол менен, баратырған бағдарға байланысly жүриу (Мр., Қр.).

Оқыған қыз аяқларын дүз басар,

Гүбелекте қонса гүлге жарасар...

(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 17-б.).

Дүкән (Қ.) — устахана (Нр., Н.-хан.). «Дукон— бул құмбызшылар (гончары) ислеуи ушын арналған үскенеленген устахана». «Дукон» этимологиялық тәрепинен араб сөзи. Ол өзбек өнерментлериниң лексикасында кеннен қолланылып, тек устахананы емес, ал құмбызшылар лексикасында бәлким станды (яғни құмбызшылық кругын), тоқымашылар лексикасында тоқыу станогын, ағаш усталарын да верстакты т. б. билдиреди» (С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка... 33-б.).

Дүкән ағаш (А.) — ағашты сүриу ушын арналған құрал (Хож., Шр.).

Дүкен (А.) — дүкән, магазин. Усу жерден дүкен ашқан (Кр., Хал., Бас.).

Дүккиш (А.) — бульдозер... Дүккишлер ырашын дүктү (Кр., Дәу., Әб.).

Дүкүмет//дүкүмэт (А.) — документ. Арқасындағы дүкүметлерди кетириң дийди йекен (Кр., Кен.) — Дүкүмэтин сазлап... (Шым. р., Шах.).

Дүл-дүл (А.) — ертек, дәстанларда ушырасатуғын қиялий аттың түри (Мр., Мар.).

Дүмбиле (А.) — бир нәрсениң дәрежесин, қандай шамада екенлигин билиуге байланыслы айтылатуғын сөз (Мр., Қар.). Бул айтылған қандай дүмбиле дурыс гәп деп Зийбагүл хаулыққандай болды (Қ. Ерманов «Ояныу», роман... 86-б.).

Дүнийадан//қайтыу (А.) — қайтыс болуу, өлиу мәнинде айтылады. Атасы дүнийадан қайтқанда намазға айтыпты (Кр., Қул).

Дүң//дүңке (А.) — суу құятуғын ыдыс (Мр.).

Дүңкүтайақ (А.) — ойынның аты (Мр., Тик.). Бунда ҳәр баланың қолында бир таяқтан болады. Қимниң таяғының ирети келсе, сол таяқты жерге жатқарып қойып, қалғанлары жаңағы таяқты урады. Бул ойында көп таяқлар сынады (ТБ, ҚТДМ, 116). Буны «тайақ қоймақ», «дәстек қоймақ» деп те атайды (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардың... 58-б.).

Дүристе (А.) — ярымы жоңышқадан шабылған, ярымы бийдайдың ақ топанынан болатуғын от-жемнин бир түри. Дүристеге ақ топанды араластырамыс (Мр., Шеге).

Дүрре//дүррө (А.) — халықтың әйем заманлардан киятырған ойындарының бір түрі. Оған қатнасушылар бір орамал ямаса жуған арқанды есип таярлап, суға батырып, ойында жеңілген ойыншыны дүрре//дүррө менен сабайды. Жеңілген адам өз гезегіне қарап ойынды дауам еттiredi (Мр., Тик.).

Дүткәч//дүткеш (Қ., А.) — түтін жолы. Жайдың (бөлмениң) ишиндегі түтін сыртқа шығуы үшін арнаулы қалдырылған орын хәм усы мақсетке исленген темир буйым (Тр., Ақб., Аққ., Досб., Бр., Шым., Нр., Н.-хан., Кр.).

Мийманлардың гәпинен иши дүткешке айланған бий бийғам улының құрылдысын жек көргени соншелли... (Т. Қайылбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 179-б.). Таң атса үш жүзлеген дүткештен түтін көтеріледі (Аталған автор. «Бахытсызлар»... 4-б.). Шет шебирдегі дүткенлер үстинен және бір көз жууыртты... (Бул да сонда, 11-б.).

Дүүден (А.) — ыдыстың түрі, аузы үлкенлеу болып келеді. Тийкарынан ол анау-мынау затларды салуға қолайластырып исленеді (Мр., П.-тау.).

Дүфән//дуфән//түпән//түпен (А., Қ.) — қырлы мылтық. Сәхәр уақта йақлы дүфән атылды (Мр., Тик.).

Дығыр (А.) — машина менен кийим т. б. тигиу үшін арналған сабақты орайтуғын үлкен тийекти «дығыр» дейди. Дығыр деп үлкөн тийекти айтады... (Мр.). Бул сөз әдебий тилде «түте» деп аталады.

Дығырт-дығырт (А.) — қандай да бір тарсылды ямаса гүрсилднии билдиретугын еликлеуиш сөз (Ткр., Б, 1, 335).

Дығырық (А.) — айланба. Есимнің бойында дығырықта отырмыс (Ткр., Қ.-ой.). Хәр дығырықта биреуу отыр (Шым. р., Шағ.).

Дыққатқа тутуу (А.) — кеуил бөлну, нәзер салуу (Мр., Қар.). — Қурбанияз Россияның пухарасы болмақ түе, шуршут пухарасы болса да Ахметти үйге салың, — деп дыққатқа тутты бий... (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 141-б.).

Дым боған адам (Қ.) — бул жерде: адамгершилиги жүдә басым, иззетти, хұрметти билетугын қасийетли адам деген мәниде айтылған. Бу гиси дым боған адам (Бр., Майем.).

Дым ҳаруу (Қ.) — жүдә шаршау, өз күшин жоғалтыу ямаса қартайыуға байланыслы қолланылатугын дизбек. Быйыл дым ҳарыды (Тр., Ҳәм.).

Дым-дым (А.) — ҳешқандай, ҳешбир деген мәнилердиң хызметин атқарады. Дым-дым адамның түри жоқ сөз билетугун... Ой дым-дым сызбайды (Қр., Хал.).

Дымы жоқ (А.) — ҳеш нәрсеси, ҳеш қандай заты жоқ дегенди аятады. Енди бизге беретугун дымы да жоқ (Мр., Мар.).

Дыррыңбай (А.) — үлкен, салдамлы. Нәмнаған дыррыңбай жигит (Қр., Хал., Қан.).

Е

Ебесе//емесе (А.) — ямаса, болмаса. Ебесе неге (Мр.). Емесе ҳәммеиздики бир ауулго... (Қр., Кеп.). Ебесе өз тилимизде оқый бер. Ебесе ҳәкимниң қанға жазған хатынан маған көширме бериң, — деди Зийбагүл (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 169-б.).

Егә//егә (Қ.) — бир нәрсеге ийелик, хожайынлық етиүши адам.

Суу егәси Сүләйман,
Сизден медәт тиләймән...

(Тр., Аққ.).

...егә бомай аштан өлип қалды (Тр., Досб.). Ийттәм егәси менен қыйнасын дегән. Бир герой атағына егә болып, со жерде алған (Тр., Аққ.).

Тақтақопир, Кегейли, Қоңырат ҳәм Шоманай районларында жасаушы қарақалпақлардың сөйлеу тилинде ийе (Б, 1, 350), Хожели районындағы өзбеклердиң тилинде эга, түркмен тилинде әйе формаларында гезлеседи (Б, 1, 397, 408).

Егәр (Қ.) — ср. Көликлердиң үстине (жауырнына) салынатуғын арнаулы исленген ер. Арба егәрдә турады (Тр., Аққ.). Бир егәрдиң үстинде йети йыл дауласқан (Бир. орайы)

Улыұма алғанда егәр (эд. ер) бирнеше бөликлердеп ибарат: үзәнги — үзенги (ҚҚРС., 687), қуйушқан (эд. қуйысқан — ердиң басына аттың қуйығын орап алып туратуғын қайыс), қанжырға (эд. қанжыға) т. б.

Егинағаш (А.) — гүнде ағаш (Мр., Қр.).

Ежел (А.) — әуәели. Қазақ дәріяны ежелде қазақ-лар қазып түсирген (Мр., Қ. — дәр.).

Ежесиү (А.) — ерегисиү дегенди аңлатады (Мр., Шеге). Өз тентегіңе ежесіп қылышың елице тийіп кеплесін... (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 207-б.).

Екимлеу (А.) — екеулеу. Биримлеп, екимлеп... (Мр.).

Еки шайым (А.) — үлкен еки қасық мәнісінде айтылады. Еки шайым быламық ишти... (Мр., Қ. — дәр.).

Ел абай қәде (А.) — қәдениң түрі (Қр., Қр.).

Елбирэк (А.) — ақ көкірек деген мәнінде қолланылған. Елбирэк ғана кисі ол да (Қр.).

Елгезер//елеуүш//елэк (А., Қ.) — ун, тары, бийдай т. б. затларды елен, тазалау үшін ісленген бұйым, елек. Қырманның басында бийдай, жүүерини тазалағанда да керекли (Тр., Досб.). Қубла диалектинде еләктің «усақгөз» деген түрі де бар. Ол тары, гүнжи елеуге керек (Тр., Аққ.).

Бұл сөз арқа диалектинде елгезер//елеуүш формасына ийе (Мр., Қр.). Келтирилген диалектлик вариант өзбек тили Хорезм говорларында «ушақгөз» түрінде ушырасады.

Еле женшилмеу (А.) — сынақтан өтип ысылмаған деген мәни де айтылады. Бұл еле женшилмеген (Қр., Ақт.).

Елтиу (А.) — еритиу, елжиретиу (Мр., Шеге). Шешен бий тыңлаушыларын әбден елитип қаңыл қылыу үшін тағы бир жаңа әңгиме баслады (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 204-б.).

Елтири (А.) — қырқылмаған қозының терисинен тигилетуғын тонның түрі (Мр.). Әдебий тилде бұл сөз «елтир» формасына ийе.

Ембек (А.) — мийнет. Ембегин берсин... (Мр., Мар.).

Емеурин (А.) — тили майлы мәнісінде айтылады. Оның тилинің емеурини келискен адамлар (Мр., П. — тау.).

Емеше (А.) — диңке (Қр., Мр.) ...Есназар бай киятырған жолынан шетирек турған мениң қасыма қайырылып барып, күтә емешеси құрып киятырған адамдай аман-есенлик сорасты (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 209-б.).

Емиски (А.) — шала. Ғаррыны емиски билемис (Шым. р., Жал.-маң.).

Емэн шот (Қ.) — ағашты жоныуға арналған балта. Керэгәнің басында емэн шот (Бр., Ийш.).

Енапат (А.) — әдеуір, мол, зор (Қр.). Жүзлеген жигитти баслап, оларды енапат келешектен дәмелендіріп жүрген әкеси қорқынышқа берилип... кисиге тиклене алмайтуғын дәрежеде жүретуғын еди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 272-б.).

Енедәрек (А.) — бир нәрсенің төркини, тийкары мәнисинде айтылады (Қр., Нр.). Енедәрегине ой жиберсен, кимнің бабасы дүзиу... (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 397-б.).

Енедәрексіз гәп (А.) — тийкарсыз, мәниссіз гәп (Қр.). Бәлким енедәрексіз гәп шығар (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 189-б.).

Ең дәски (А.) — ең дәслеп деген мәниде. Ең дәски құрылғанда... (Шым. р., Шах.).

Ең көкөси (А.) — жақсысы, ең жақсысы. Ең көкөси рәлди дүзуу буратуғун йеди... (Мр., Қар.).

Еңсе (А.) — балтаның шүйдесин отырықлы адамлар усылай атайды (Мр.).

Еңсе басар (А.) — гүндениң услайтуғын сабы (Ткр., Дийх.).

Ербегей-сербегей (А.) — басы-аяғы жоқ ағып, тамып жүрген ямаса қолайсыз етип исленген зат.

Ербегей де сербегей,

Хәргиз үйге кирмегей

(Ткр., Б, 1, 48).

Ерек (А.) — бөлек, айрықша. Ерекке турған там бар йеди... (Қр., Аран.).

Ерис (А.) өрмектің бөлиги (Лр., Тийек.).

Еркек шапан (А.) — ер адамлардың кийетуғын шапаны (Мр.).

Еркеше (А.) — ердің астына салынатугын зат (Мр., Шеге). Хәрқыйлы ирендеги атлардың үстиндеги гүлмыйықланған ақ баслы ер менен әшекөйленген еркешелердің гайры нағышына сақал хәм ажары хәр түсли сыпайылардың құрашлары... жалт-жулт етеди (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 96-б.).

Иерманы (А.) — жыңғылдың бір түрі. Буны «үрпекбас» деп те атайды (Мр., Тик., Ткр.). Қ. үрпекбас.

Иерниғызыл (А.) — балықтың түрі (Мр.).

Ертеси (А.) — ертен, бүгіннен соңғы күни. Ертесине Раушанда адам өлди деп хабар келди (Қр., Балық.).

Еруу-кешуу (А.) — ертели-кеш. Еруу-кешуу мәкәнға барамысғо (Қр., Сор.).

Ерше (А.) — теңиз ямаса дәрья жағасынан орып алып келинген қамыс хәм пишенди ауылдың жағысынан тасыу үшін ешектің жауырынына ағаштан исленген ерше салынады. Ершениң еки тәрәпине пишен, қамысты, гейпара жағдайларда арнаулы ыдысларға қуып сууды да тасыуға болады (Мр.).

Есалаң (А.) — еси, аны дурьс емес адам (Қр.). Баласы есалаң кисидей; — ұай, ұай, ағам, оқ басынан тийди! — деп көлди басына көтерди (С. Арысланов. «Қонырат», роман. «Әмиўдәрья», 1963, № 3, 51-б.).

Есәк//есек//ешек (Қ. А.) — ешек, төрт аяқлы хайуанның бір түрі. Усуйәрдән есәкли кетип-кетип жүрүпти шопанлар (Нр., Н. — хан.). Есекли йеккүнде бір барып келетуғун йедик (Қр., Алт.).

Еселениў (А.) — тәкирарланыў, қууатлау (Қр.). Шайық шәкиртлерин елге тарқатсын, мениң гәпим еселенсин, — деди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 111-б.).

Еси зайыл (А.) — сөйлеген сөзине есап бермайтұғын, еси орталау адамға айтылады. Еси зайыллау дайысы бар (Шр.).

Есик (А.) — шийден тоқылып, қара үйдин есиги иретинде пайдаланады (Шр., Сағ., Қр., Мр.).

Есикғас//есикқас (А.) — тийкарынан қара үйдин жоқарғы тәрәпинен сулуу етип нағыслар исленеди. Оны жергиликли адамлар есикғас//есикқас деп атайды (Мр.).

Есикке бармау (А.) — турмысқа шықпау, күйеуге тиймеу деген мәнилерди аңлатады (Мр.).

Есикке түсуу (А.) — келип, келиншек болып таныс емес, жат жерге келиу (Мр.).

Есил сөз (А.) — бос сөз. Келмеске жылаған еки көзим, тыңламасқа сөйлеген есил сөзим (Ткр., Б, 1, 62). Бул сөз ауыспалы мәниде «өлген адамға жоқлау айтыу» дегенди билдиреди (Б, 1, 62).

Ескекши (А.) — қайықтың ескегин еки қоллап жүргизиўши (есиўши) адам (Мр., Қр., Қр., Әб.). Сол гезде ескекши бала менен екеўимиз қорқайын дедик (А. Бегимов. «Балықшының қызы», роман. Нөкис, 1958, 71-б.). Ескекши жигит әлле нени сезгендей ескекти ашыўлы пишинде қулашлап тартты (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 20-б.).

Еским А.) — ийис, сезим, белги (Мр.), Шеге). Сол думанның ескиминдей таңның өлпең самалы есип тур (К. Султанов. «Әжинияз»... 82-б.). Үшеўинде де быыл муҳаббат ескиме бар... (Сонда, 159-б.). Қууаныш ескиминен жүреги де әжеп тәуир соқты (Бул да сонда, 187-б.).

Еспе//еспе нағыс (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Ет нисирим (А.) — әдеўир уақыт, 1,5—2 сааттың көлеминде иркилиў (Мр., Шеге). Ат суўғарған кисе болып, дәрьяның жағасында ет нисиримдей тағы иркилип қалды (К. Султанов. «Әжинияз»... 193-б.).

Етекли йел (А.) — қоныс басқан, мекәнлаған ел. Бүйөрдө үлкен көп етекли йел (Қр., Айт.).

Етигине қараў (Қ.) — төмен үндемей отырыў. Етигине қарап отырды (Тр., Хәм.).

Етмиш йеки (А.) — жетпис еки (Қр., Хал., Бас.).

Ешек арқа (А.) — жайды салыўдың бир түри жергиликли халықтың сөйлеў тилинде усылай аталады (Мр., Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаўшы қарақалпақлардың... 57-б.).

Ечәк әрре (Қ.) — ешек ҳәрреси. Ешектің денесине жабысып, оны шағатуғын ширкей. Шаққан жерин иси рип, қанатып жибереди (Тр., Қ. қыз), Қ. Әррә.

Ешек бәк (А.) — ешектің үстиндеги ершеге суйық нәрсени қуйып, алып жүриў ушын усындай бак қолланылады (Мр.).

Ешек//шайтан ешек (А.) — дуўтардың тийеги аўызеки сөйлеў тилинде усылай аталады (Мр.).

Ешкимар (А.) — жер баўырлаўшы омыртқалы ҳайуан-гүмгимди Тақтакөпир районының гейпара жерлеринде жоқарыдағыдай формада атайды (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаўшы қарақалпақлардың... 57-б.).

Ешкитон (А.) — ешкинің терисинен тигилген тон (Ткр.).

Ж

Жабағы тай (А.) — еки жасқа шыққан тайға айтылады (Лр., Қр.).

Жабан (А.) — аўыллық жер мәнісінде айтылады. Жабанда мал бар, ҳал бар (Қр.).

Жаға жылым (А.) — жазда сентябрь айына дейін салынады. Буны салыу ушын он адам, төрт ат керек (Мр.).

Жағағаза (А.) — ҳәрқыйлы балықларды аўлау ушын балықшылар қамысты женшип, оннан балық аўлау қуралын ислейди. Буны көл, сайыз суулар ҳәм теңиз жағалауларында салады (Мр.). Қ. қаза.

Жаға толқун//толқын (А.) — теңиз ямаса дәрья толқынының бир түри (Мр., Қ. — дәр.). Қ. толқун//толқын.

Жадыкеш (А.) — еситкенни ядынан шығармайтуғын адам (Мр.).

Жазған (А.) — бийшара деген мәниде (Мр., Шеге).

Көсүлүп жолым үйде жата бермей,
Келдиң бе жеңермен деп мени жазған

(Әжинияз шайырдан).

Жазымғашар//жазым қашар (А.) — еки жаста қашып кеткен қашарға айтылады (Қр.).

Жазып қалуу (Қ.) — ҳеш қандай қылмысы нси болмаса да гүпалы, жазықлы болыу, биреудің кеўилине унамау. Сорқайнаған... сөйлэймән деп жазып қалыпсан (Тр., Хәм.).

Жайғыш (Қ.) — үй жумысларында үстиге кийген кийимниң ыласланбауы ушын арналған буйым (Тр., Досб.).

Жайдақ ат (А.) — үстине жабыуы салынбаған жалаңаш ат. Айдосты жайдақ атқа терис миндирип кеген (Қр.).

Жайдақ шана (А.) — тек ғана жүк тасыйтуғын шана. Буны муздың үстинен адамның өзи тартып жүреді (Мр.).

Жайдары (А.) — 1. Тарының түри. Оның қызыл тары, қара тары ҳәм жайдары деген түрлери бар. Жайдары тарыны шымшық жеп қоймайды (Шым. р., Шах.); 2. Минез — қулқы жақсы адам. Жайдары жигит екен

(Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындагы жасаушы қарақалпақлардың... 56—57-б.).

Жай қайық (А.) — ишинде балығы жоқ тек қайықтың өзине айтылады (Мр., Мар.).

...Сақшы дәудей турған тикке,
Судиолар, жай қайықлар...

(С. Зияұов. «Тербелер толқын»... 10-б.).

Жайма-шууақландырыу (А.) — салпаусытыу, босастырыуға байланысly айтылады (Қр.).

— Мыржық қашан келди, периштем? Сорау Бегисти жайма-шууақландырды (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 155-б.).

Жайуу (А.) — жүннен тоқылған шал, буған гәлле т. б. төгип қояды (Ткр., Шр., Қр.).

Жайын (А.) — ылақа балықтың ең үлкен түри (Мр.). Жайын жемекке қайым (Б, I, 36).

...Деди жайын тары көзи жылтырап,
Тортаға оқ нәзерде бир қарап...
Ортаға торта шықты,
Арза бериуин берсе де,
Жайынға қарап қорқа шықты...

(С. Зияұов. «Тербелер толқын»... 30—31-б.).

Жақ жарыстырыу (А.) — сөз жарыстырыу, жарыса, қабатласа сөйлеу (Қр., Хал.).

— Хә, болса-ә, жақ жарыстыра бермей!...

(Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 30-б.).

Жақлауағаш (А.) — есиктиң қапталларындағы маңлайша хәм табалдырықты бириктирип туратуғын ағашты «жақлауағаш» дейди (Шр., Сағ., Қр., Мр.).

Жақпай (А.) — кеш болғанда үш адам қайыққа минип шығып, оның биреуи шом жағады, бир адам қолына шанышқыны услайды, биреуи қайықты ескек пенен есип жүргизеди. Жарыққа келген балықты көлдин ямаса айдынның тынық сууында қолында шанышқысы бар адам шаншып алады. Улыума бундай балық аулау усылын «жақпай» деп атайды (Мр.).

Жақпас//жапсақ (А.) — ауырыу, ауырыуы бар адам. Аталас ағасының сыйқы қашып келгенин Қосы-

бай қызының жақпасынан көрди (К. Султанов. «Әжинияз»... 38-б.). Өзи жапсақлы адамға жауупда қарсы келди (Шым. р.). Көб жылдан бери жапсақпан... (Кр.). Ғаялы жапсақлы еди (Т. Қайыпберген. «Бахытсызлар»... 86-б.).

Жақыңғы заман (А.) — қазіргі заман деген мәніде айтылады. Жақынғы заманның Ұөзү (Кр., Мам.).

Жал (А.) — 1. Бекирениң төменгі жағындағы қалашларының қосындысы «жал» деп аталады (Мр.); 2. Ылақа балықтың жалы (бир ағзасы).

Жалаңашлау (А.) — тазалау, босатуу, таярлау. Бир жайды жалаңашлап қойыпты ғо... (Кр., Хал., Қаң.).

Жалаңғат (А.) — жалаң қабат. Жалаңғат шапан... (Мр., Қыз.).

Жалаппас (А.) — шаққан, тиришең, уқыплы. Жүде жалаппас (Кр., Хал., Бас.).

Жалас қара жер (А.) — кишкене көлемлі жер. Еки жағы суу екен де, ортада жалас қара жер бар (Мр., Тик.).

Жалау (А.) — терең сууға ауды салған уақытта оның қайсы жерге салынғандығын анықлау үшін белгили жерге қазықтың ушына шамалы товар материалды жыртып қыстырады. Буны балықшылар «жалау» деп атайды. Оның сууға батырылған жағына тас байланады (Мр., ТБ, ҚТДМ, 54).

Жалаудың тасы (А.) — балықшылар сууға салған аулары белгили болуы үшін жалау қағып қояды да, оның (жалау) ушына тас байланады (Мр.).

Жалбыр-жалбыр (А.) — үсти басы жыртылған адам тууралы айтылады (Кр., Мр.). Сол уақытта өзи сыймай отырған үйге үсти-басы жалбыр-жалбыр бир дийхан кирип келип:

— мениң тууысқаным да жоқ, ағайиним де жоқ... (С. Арысланов. «Қонырат», роман. «Әминүдәрья», 1963, № 3, 46-б.).

Жалқын (А.) — 1. Жантақ шөпті жергиликли халық усылай атайды (Мр.); 2. Арбаның жантақтасы (қаптал ағашы) (Мр.).

Жалп еткизиу (А.) — от жағып жиберіу мәнісінде айтылады. Сексеуулден бир-йекеуун әкеп жалп йеткизейик (Кр., Хал.).

Жалпақ гэмэ (А.) — кемениң бир түри... Жалпақ гэмэ орыслар кэгэнсоң гэлди (Кр., Баш.).

Жалпақ түйме (А.) — түйменнің түрі, формасы жалпақ болып келеді (Қр., Арап.).

Жалыншақ адам (А.) — бір нәрсені удайы сорап алыушы адам. Жалыншақ адам йекен (Қр., Қан.).

Жалыншаң (А.) — оттай болып жалынның шығыуына айтылады (Қр., Б, 1, 66).

Жам (А.) — 1. Писениннің жамы; 2. Тезликке, бір нәрсені тез іслеуге байланысты да айтылады. Жам қыстырғандай (Қр., Доб.).

Жамай (А.) — топар, бөлек (Мр., Шеге.). Ханзаданың үйлери дәрьядан ығырақ, бір жамай болып отыр (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 214-б.).

Жамалзатуу (Қ., А.) — жылқыда болатуғын исиңк ауырыуы. Бұндай да оның бауыры иседі (Қр.).

Жамаллы болуу (А.) — жаман атлы, гүнәкар болуу деген мәніде айтылады. Қарылпақ уо жерде жамал-болыпты... (Қр., Айт.). Сонда ұзнейрлер бір жамаллыңыз бар дийди (Қр., Ақт.). Хан менен жамаллы болып, Қоңыратқа бий етип жибереді (Хож., Сәб.).

Жаман атқа тағыу (А.) — жазықлы, гүналы етиу дегенді аңлатады. Атың шықса жаман атқа тағады (Мр., Зай.).

Жаман ауруу (А.) — тосаттан ауырып, тезлетіп сауалатуғын ауырыудың түрі.

Жаман аурууға жақсас,

Узун аурууға кесбас...

(Мр., Қар.).

Жаман жақ (А.) — төрт адам балық аулауға шығып, соның үш жағына балық молдан түседі, төртіншісине түспеген. Усыған байланысты төртінші жағы «жаман жақ» деп аталады (Қр.).

Жаманнан жарты ғасық (Қ.) — өзі жаман адамнан жарты (ярым) пай ауысса да болады деп қанаатланыу. Енди жаманнан жартығасық дегендэй (Нр., Н.-хан.).

Жамбай (А.) — бұл жерде жанапайшы (подхалим) адам деген мәніні аңлатады. Көп болады болыслардың жамбайы (Мр., Мар.).

Жамбас пул (А.) — қонып шыққаны ушын жатқан жердің алатуғын ақшасы (Қр., Мр.) ...Түнде еки қа-батлы жайға барып, бір өжиресинде түнеп шықтық,

қонақ жай екен, азанда жамбас пул алды (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 59-б.).

Жамбау//жанбау (А.) — қара үйдің ақ қуры менен ушласып, шийдің үстінде турады. Сонлықтан онда ишки хәм сыртқы деп аталатуғын еки жамбау болады (Мр., Кр., Хал., Қаң.).

Жам бирлән (А.) — дослық, ауыз, биршиликли ислеу (Мр.). Жигитлерим ғайрат етип, жам бирлөп (Мәтен шайырдан).

Жамбылша//жамылша (А.) — ерте жазда писетуғын қауынның түри. Ол торлы хәм торсыз болып келип, ақ жамылша, қара жамылша, азғын жамылша сияқты түрлери бар (Мр., Шым. р., Орж.). Оны жамбылша//джамылша деп те айтады (Шым. р., Б, 1, 337).

Жам қазан (А.) — үш аяқлы, мергеншиликте (аңға шыққанда) асылатуғын қазан (Кр., Әб.).

Жаммыс (А.) — мылтықтың жамы (Мр.).

Жампық (А.) — келте бойлы адамды усылай атайды (Ткр., Б., 1, 347).

Жан ағаш (А.) — ағашты ушлап турыу ушын қолланылатуғын құрал (Кр.).

Жан бериу (А.) — қайтыс болыу дегенди билдиреди. Жұлдыз шыға жан берген (Кр., Тон.).

Жан сағалау (А.) — жан сақлау, паналауға байланысly айтылады. Қашып барып жан сағалайтуғыны көл (Шым. р., Шах.).

Жаны арам алыу (А.) — дем алыу. Бир майдан жаның арам алсын дедим... (Кр., Алт.).

Жандалбаслық (Қ.) — бир нәрсени қызғаныушылық, өшигиушилик деген хызметлерди атқарады.

Жандалбаслық қойсын ба,
Ырғып турды Журынтаз,
Тарпа басты шунақты...

(«Қирқ қыз», 123-б.).

Жаннық//жаллық (А., Қ.) — қой менен ешки Мойнақ, Кегейли, Шымбай, Төрткүл, Бируний, Әмиүдәрья районларындағы қарақалпақлардың ауызеки сөйлеу тилинде жоқарыдағы формада қолланылады. Быйыл қой, жаннықта көбейди (Мр.). Жаннық сатыбалып (Шым. р., Шах.).

«Жаннық» формасы әсіресе Мойнақ районының Қазақдәрәя елатындағы мүйтен урыуларының сөйлеу тилинде басым көпшилик жағдайда айтылады (Мр., Қ.—дәр.).

Жан энүү (А.) — таң атыу дегенди билдиреди. Таңға жан энип кийатқан Ұағ (Шым. р., Шах.).

Жаң//жәң (А., Қ.) — 1. Топар деген сөз (Қр.); 2. Дабыл, урыс. Хан алманы атып көрөйик деген жаңына түсүп, аты үркүп кетип, хан өлгөн, қулақ кесиспе тоқтатылған (Шр., Сағ.).

Жаңғыз (А.) — жалғыз. Ұөзи жаңғыз бала (Хож., Қр.). Жаңғыз ат бар (Шр., Кетен.).

Бүрөкүш тайым бар, жаңғыз бийем бар,
Бир өғүз, бир тана және үйүм бар
(Мр., Шеге).

Жаңғыз толқын (А.) — жалғыз толқын. Теңизде тау сияқлы үйилип, пайда болатуғын толқынның түрин балықшылар «жаңғыз толқын» деп атайды (Мр.).

Жаңғырық (А.) — ағаш шапқанда ағаштын астында туратуғын қалың ағаш (Шр.).

Жаңғырыу (А.) — жаңарыу дегенди билдиреди.

Байдың ғайалы өлсе, төсөги жаңғырады,
Жарлының ғайалы өлсе, басы қаңғырады
(Кр., Мам.).

Жаң шығара алмау (А.) — сөз баслай алмау деген мәнини ақлатады (Кр.). Турымбет түпиригин үстине жутынып әри-бери отырып бақты. Өзлигинен жаң шығара алмады (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 230-б.).

Жапакешленуу (А.) — жөгилик, сырғыялық етиу. Жапакешленбесен... (Мр.).

Жапатармақай (А.) — барлығы бирден, хәммеси бирликте, қосылып дегенди билдиреди. Жапатармақай ислейди... Жапатармақай ишбейди... (Мр., Тик.). Дәр-хәл бригада ағзалары хәммеси жәм болып, жапатармақай тәрбияны қолға алды (Кегейли районлық «Ленин жолы» газетасы, 1972, 1-февраль, № 14).

Жапсар (А.) — қара үйдин ишки бир қапталына айтады. Тийкарында еки жапсар болып, қазанаяқтың

туратуғын тәрепин «жапсар» дейди (Мр., ТБ, ҚТДМ, 96).

Жаптың қақы (А.) — ертеректеги салғырттың аты (Мр., Шеге). Бизиң салғыртымыздың саны жоқ. Жасауыл келеди «жаптың қақы» деп... (К. Султанов. «Әжинияз»... 78-б.).

Жапырақ (А.) — өсимликтің түри (Шр., Қр.). Оның 20 дан аслам түри бар, ал Үстиртте өсетуғын түри «жапырақ» деп аталады. Ерте бәхәрден баслап тамырынын жердин үстине жақын жайласқан бөлиминен кишкеңе бүртиклер топырақты көтерип, көгерип шығады (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртиниң от-шөп ресурслары... 32-б.).

Жарға соғар ғарға (А.) — бул жерде қартайған адам мәнисинде айтылған. Енди жарға соғар ғарғадан бирекүш ғарры қалып тур (Қр., Әб.).

Жарғақ (А.) — шет, қаптал, жийек (Қр., Хал.). Қулағының жарғағы дастыққа жаңа төселиуден тағы биреу есикти тақылдатты (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 40-б.).

Жарғақ гилем (А.) — түксиз гилем, гилемниң бир түри (Мр.).

Жармағалқы (А.) — Қорғасын аудың қалқысының бир түри. Ауды ауырланды деген жағдайда оның ауырлығын жеңиллетиу ушын жарма қалқы пайдаланылады. Бундай болыуының себеби бир қалқыны екиге бөлип қояды (К., Әб.).

Жарнек//жәрнек (А.) — жарник. Кемениң үстине ямаса балықшылық судноларында баратырып, балық тисирип жейтуғын қурал (Мр.).

Жаровой дуз (А.) — балықты дузлаудан кейин қалған дуз (Мр.).

Жарым (А.) — жарын, ендиги жылы. Жарым мийға берәди (Шым. р., Б.-қыт.).

Жас киши биз (А.) — етикши усталардың күнделикли жумысында пайдаланатуғын қуралларының түри. Ол тийкарынан шегениң орналасатуғын жерин теснуге керекли (Мр.).

Жас уллы қәде (А.) — жасы үлкен адамларға берилетуғын қәдениң түри (Мр.).

Жасаботқан (А.) — жасап отырған, көп жасаған сияқлы мәнилерди аңлатады. Ол да сохур пахыр жасаботқан кемпир (Мр., Қар.).

Жасмық (А.) — найман жүүерини гейпара орындарда усылай атайды (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындагы жасаушы қарақалпақлардың... 56-б.).

Жастау (А.) — урыу, сабау. Билип жастаппыс (Қр., Ақт.).

Жасық (А.) — хәлсиз деген мәшини билдиреди (Қр., М.). Ишиндеги жасығы, душпаны менен алыса алмайтуғын, басымызды қорғай алмайтуғын бизлер болып тутқында отырмыз (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1963, № 5, 28-б.).

Жасыл бас (А.) — қустың түри (Қр.).

Жасылкөн (А.) — жасы үлкен адам. Жасылкөн-нәрдин отырған жәри (Шым. р., Орж.).

Жата — дастана (А.) — ертели — кеш, асықпай дегенди аңлатады. Жата — дастана уулан устауға... (Шым. р., Шах.)

Жатағжай (А.) — жататуғын орын, жасайтуғын жер. Жатағжайға келдик. (Қр., Жам.).

Жатақ//жатақ малақай (А. Қ.) — ғарры адамлардың түнде уйқылағанда кийип жатыуына қолайластырып тигилген басқа кийетуғын кийимнің түри. Ол териден таярланып, ишки хәм сыртқы тәреплери жүн болады. Тигиүшилер оны таярлаған уақтында жүниннің бар жағын сыртында қалдырады (М., Қар., Қр.). Басынан түсип қалған жатақ малақайын тауып кийип, сыртынан ақ белбеуин орады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 275 б.). Жатақ малақай дийди (Нр., Н.-хан).

Жатаққа жатыу (А.) — жатыслы, науқас болыу. Бурунам әззи йеди, жатаққа жатты (Қр.).

Жатүйир жылқы (А.) — үйири басқа жылқы. Кийа-тырып жатүйир жылқы қууыпты (Қр.).

Жау болыу (А.) — қарсыласыу, жәнжеллесию урысыу. Жау боса жауын айтсын, ел боса елин айтсын (Қр., Қан.).

Жау бүйрек (А.) — малдың стинен исленетуғын ауқаттын түри (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, жоқарыда аталған мийнети, 57-б.).

Жау жағадан аған уақыт (А.) — душпан урысып атырған уақытта деген мәниде қолланылады. Жау жағадан аған уақытында да жыққын жаман болду (Қр., Ақт.).

Жау кийим (А.) — күнбе күн жұмысқа хәм дүзде-
ги ислерге кийип барыуға арналған кийимнің түрін
«жау кийим» деп атайды (Мр., Қ. — дәр.).

Жау шымшық (А.) — қустың түрі (Мр.).

Пошша торғай көкте ушар шырылдап,
Жау шымшықлар нама салар жуғырлап...

(С. Зияуов. «Тербелер толқын»... 17-б.).

Жауап (А.) — жууап. Биреудің айтқан сөзи яма-
са гәпине жууап қайтарыу (Мр.).

Жаудыраған гөз (А.) — бала мәнисінде. Ана жау-
дыраған гөз (Шр., Сағ.).

Жаумыты//йаумыты (А.) — аттың түрі. Бул шаууп
жүрген со йаумытының баллары (Мр., Қ. — дәр.).

Жауырынша (А.) — сүйеиш, арқа сүйеп, қоллай-
туғына адам (Қр.). Маманға орыс саудагери айтқан-
дай, ол хан жауырыншамыз жоғын, киси қорқытқан-
дай күшимиз жоғын биледи (Т. Қайыпбергенов. «Ма-
ман бий әпсанасы»... 57-б.). Жауырыншамыз қалың
болсын (Бул да сонда, 140-б.).

Жә-жақ//жә-жәжақ (А.) — жоқ-жоқ болмайды,
керек емес деген қәлемәу мәнисіндеги сөз. Жә-жақ, бо-
са неғылайын. Жә-жәжақ... (Мр., Шеге).

Жәдуу (А.) — жәдигөй, көз бояушы. Аташ жәдуу
нәлендей ылдыйға бар деди дийди (Қр., Қылқ.).

Жәнәүүт (А.) — ағаштың түрі (Шым. р.).

Жәнжел-шарым (А.) — жәнжел — тартыс (Қр.,
Мр.). Болды бир жәнжел-шарым... (Қ. Ерманов. «Оя-
ныу»... 71-б.).

Жән темир (А.) — ертеде урыс ислерине шақыр-
ғанда хабарлау ушын қағылатуғын темир (Қр.). Ауыл-
ды айналып жүрген сақшы нөкерлер жән темирлерин
урып, жанғыр-жуңғыр урыс дабылы ауылды тик аяғы-
на көтерди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 297-б.).

Жәүзеки ерик (Қ.) — ериктің түрі. Бир ай он бес
күнде басқаларынан ерте писеди (Тр., Келт.).

Жәхандайтуу (А.) — көп гәплерди, сөзлерди айтыу.
Жәхандайтып күлдүрүп отырады бизлерди әйтеүүр
(Қр., Кен.).

Жәхәнкеш (А.) — дүньяны гезиу, көп жерлерди
иралаушы адам. Бизлер жәхәнкешти болуп гезгенимиз
жоқ (Қр., Бас.).

Жедэл етуу (Қ. А.) — ерегисиу, жәнжеллеснуге байланысы айтылатуғын сөз (Тр., Аққ., Қр., Бәш.).

Жез бауырдақ қамшы (А.) — қамшының бір түрі (Мр., Шеге). Қолында жез бауырдақ қамшы... (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 147-б.).

Жез зәңги (А.) — аттың ерине байланатуғын зәңгинің бір түрі (Қр., Хал.). Әне, оның жез зәңгиси, шерім етиги, белине байлаған қатары көринеди (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 34-б.).

Жекен болуу (А.) — егилген салы түптеп, пақалы тутас қалақтай болып турады. Оның жекени де усындай тәқилетте ер жетеди. Улыұма бул процессти «жекен болуу» деп атайды (Ткр., Қ.-өз.).

Жекен пилик (А.) — тас шыраның жекеннен исленген пилиги (Мр., Шеге). Жекен пиликли тас шыра жанған соң жолаушы Өтемуратқа қолын узатып, сәлем берип, оң жапсарға барып отырды (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 114-б.).

Жекир жөке (А.) — шыпта тоқыйтуғын жекен (Мр.).

Жекке жылау (А.) — аттың мойнына тағылатуғын жылау (Қр.).

Желбау (А.) — күшли дауыл болған күнлери қара үйдің шаңарағына жууан жиптен байлап, төмен түсирип, ауырлау затты байлайды. Ол жип «желбау» деп аталады (Мр., Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақ-такөппр районындағы жасаушы қарақалпақлардың... 56-б.). Қ. қазықбау.

Желбезек//желбизек (А.) — балықтың сағағынан құйрық ушына дейинги аралықтың үстки тәрепин усылай атайды (Мр.).

Желғайық (А.) — дәслепки шыққан заманларында ҳәзирги пароходты жергиликли халық «желғайық» деген (Мр.).

Желек (А.) — 1. Аттың жабыуы (Мр.); 2. есиктің ишки тәрепинен тутылған шымылдық (Мр.).

Желинсай (Қ.) — қарамал ауырыуы. Арқа диалектинде оны «желинғурт» деп айтады.

Желқом (А.) — қайық сууда самаллы күни ескек-сиз жүриуи ушын орнатылған желқом. Ол ақ товардан исленеди (Мр.). Желқом болып қолпылдайтуғын солардың үйлери (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 69-б.).

Желқом қурып қайыққа,
Жағада бала ойнайды...

(Ш. Мәмбетмуратов. «Мениң Аралым»... 60-б.)

Желқомын илип өрликке,
Қалғандай қалғын қайықлар...

(С. Зияұов. «Тербслер толқын»... 10-б.).

Желле (А.) — кендирдің қабығынан ямаса беккем жиптен исленген дузақ. Олар желлеге түскен. Тышқанлар айағындағы желлени қыйып геткен (Лр., Аш.).

Желпәрик//желпәррик адам (А.) — ушқалақ, жел өкпе, жеңил минезли адам (Кр.). Соның ушын да гейпара жел өкпе, желпәрик адамлар пәтленип баратырса, дос яранлары «сен қуйыпқан ба» дейди (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 258-б.).

— Бийбаба хәм билгенин көргенге айтатуғын желпәррик емес (Аталған автор. «Бахытсызлар»... 110-б.).

Желпүүш (А.) — сыйырдың ямаса өгиздің қуйрығынан исленип, қара және ақ желпиуіш болып бөлінеди (Мр.).

Желтырмаш (А.) — қаңғырған, аш адам (Кр.). Қәне, не қыламыз, Қоңыратты желтырмаш гедейлерге берип қала береміз бе... (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1964, № 4, 50-б). Енди желтырмаш гедейлерге Қоңыраттың тәғдирин бере қойыуға болмайды (Бул да сонда, 50-б.).

Жем (А.) — жылқының ауырыуы. Атымның айағына жем түсип ауырды (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети, 58-б.).

Жемелек//жемелик (А.) — ертеректе ҳаял — қызлардың шашын бурым етип өргенде оның уш жағына лента т. б. затларды қосып өрген. Оны жемелек//жемелик деп атаған (Мр.).

Жеметей (А.) — сууға балық аулау ушын қармақ салғанда оның ушына илдиретуғын жем. Дәу жууур-ул келсе еле байағы илдирип кеткен жеметей екен... (Ткр., Б, I, 32).

Женәуит (А.) — тоғай, тал (Мр., Тик.).

Жеңли бешпет (А.) — ҳаял-қызлардың кийетуғын бешпентиниң жени бар түри (Мр., Қар.).

Жеңсе (А.) — мауытының жеңине жеңсе тигетуғын болған. Ол пағыс салынып кестеленген (Мр., ТБ, ҚТДМ, 106).

Жәппә//жеппе ау (А.) — газды услайтуғын құралдың атамасы. Оған газлар топары менен келип түседі (Қр.).

Жер гөмис (А.) — мерз шөбин ауызеки сөйлеу тилинде усылай атайды (Ткр.). Қ. мерешшөн.

Жер-жер (А.) — ҳәр жер дегенди билдиреди. Соларды жер-жерге таратып жиберген (Мр.).

Жер төлө (А.) — тереңлиги 2—2,5 метр етип қазылған жер. Оның үсти ағаш пенен бастырылып, аузына қапы, ишине печь құрылса, бул «жер төле» болады (Мр., Шеге).

Жер шөпкер (А.) — астына саз салынбай құрылған шөпкер жайға айтылады (Шым. р.).

Жерсимбеу (А.) — бир жерден екинши бир мөканға көшип барып, үйренисе алмауға байланысly айтылады. Жерсимбеген соң қайтып келди. (Мр., П.-тау.).

Жете//жетес (А.) — 1. Балтаның еңсеси; 2. Егеу, орақ, жоңғының сапланатуғын жери. Балтаның жетеси (Мр., Мар.).

Жетим-сетим (А.) — жетим-жесир деген мәнини аңлатады (Ткр., Б, 1, 348).

Жетим ултан (А.) — аяқ кийимлердин ултанының астына салынуатуғын материал. Оны «жетим ултан» деп атайды (Мр., ТБ, ҚТДМ, 113).

Жетиси (А.) — жетеуи деген мәнде қолланылған. Со гүнү хийуалының жетиси өледі (Қр., Әж.).

Жетмиш//жетпис//йетмиш (Қ.) — жетпис, мөлшерлик сан. Жетмишкә баратырғо (Нр., Н. — хан.). Атамыз жетмиш йекиде өлип еді (Тр., Ақб.). Жас йетмиштән асып кеткән, сексәнгә шамаласқан (Әр., Қыран). Бир ҳайал йетмишкә шықтым деп барады (Бр., Ййш.).

Жешший (А.) — жезден исленген ший. Қара үйдин сырт жағынан тугылатуғын шийдин түри. Оннан көпшилик жағдайларда қара үйдин есиги тоқылады. Қамысы майда, жез қамыстан ислейди. Жешший деген буруңғу уақта боған (Мр., ТБ, ҚТДМ, 96).

Жигилдик (Қ.) — шигилдик жийде (ямаса майда жийде), түри қызғыш, формасы кишкене, дәми құрышлы. Ҳо анау жигилдикти өтир (Әр., Қыт.).

Жигир-жигир (Қ.) — биреуге батырып сөз айтыу, Фаррыларға жигир-жигир сөйләйди (Тр., Хәм.). Әдебий тилде бул сөз «дигирлеу» формасында айтылып, бир нәрсени айтыу, оны қайталай бериу дегенди билдиреди.

Жийде жапырақ//жийдә жафырақ//жийде жарпақ (А.) — қауынның бир түри. Узын, иреңи көгис, тилик-тилик белгилери бар. Ишиндеги мағызы ақ, қызыл, сарғайып писетугын қауын (Мр., Шым. р.).

Жийенник (А.) — жийенлик, жийен болыушылық қәдеси (Мр., Қ.-дәр.).

Жийрен (А.) — аттың сыртқы түрине қарай аталады. Жийрен ат деп тийкарынан жал, күйрығы ақшыл-лау жылқының түрине айтады (Қр., Кр., Ткр.).

Жик ашуу (Қ.) — бир нәрсениң шегарасын, төркинин, тәғдирин билиу. Усундай сауал сорағанында бир нәрсениң жигин ашады (Нр., Н.-хан.).

Жиндей-жиндей көриу (Қ.) — шамалап ишимлик ишиу дегенди билдиреди.

Жинни (А.) — жинли. Дәри жинни қылып жиберген (Мр., Қ.-дәр.).

Жиңишке жапсақ (А.) — рақ, қылтамақ ауырыуы (Кр.) ...Ишлей күйиниш Ақбийдайды жиңишке жапсаққа тап қылды (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 350-б.).

Жиңишкеден алыу (А.) — кем-кемнен есабын табыу деген мәниде қолланылады (Кр.). Айдос Хийүадан қандай атлы келсе де, кеулин тауып, жиңишкеден алатугын сум адам (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 60-б.).

Жипә-жиксиз (А.) — ҳешқандай себепсиз, сылтаусыз (Кр.). Опы көргенлер жипә-жиксиз ойқан салыуға жүрексинбейди (Аталған автор. «Бахытсызлар»... 306-б.).

Жипгилең (А.) — халықта жаңбыр жауғаннан соңғы өрности усылай атайды.

Жипек нағыс (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Жоба (А.) — биреудиң сыртынан шамалап сөз айтыу, жаманлау (Мр., Қр.). Соншама ғәржеетти жолына сарп еткен екен, енди адамлардың жобасына қалмайын деди... (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 78-б.).

Жойа (А.) — пахтаның, басқа да егисликлердиң арасын сеялка менен егиуди, сондай ақ мәккениң арасын да «жойа» дейди (Кр., Доб.).

Жойбар (А.) — план, алдын ала ойланган ис (Мр., Қр.). Зийбагүл ушын Әбилез тәрәпинен қурылған жойбар туұры орынланбады (Қ. Ерманов. Аталған шығармасы... 59-б.).

Жолкерлик (А.) — жол тапқышлық деген мәниде айтылады (Мр., Шеге.). Хәш қайсысына да болыспай, әдил сөйлеп, бийдің жолкерлигин туұры айтқан балаға ол да рийза болды (К. Султанов. «Әжинияз»... 165-б.).

Жолым үй (А.) — қара үйдің жүдә әпиұайы, көлем бойынша отаудан кишилеу хәм пәс, көп безеуди талан етпейтуғын түри (Мр., Шеге.).

Жом (А.) — бочканың ишиндеги балықты қысыу үшін арналған қурал, пресс (Мр., П.-тау.).

Жон (А.) — балықтың жоны (Мр.).

Жонғу (Қ.) — сүрги, усташылық қуралы. Ағашты қырып, тегислеп сүргилейтуғын төрт қырлы қәлипке орнатылады. Сүргиниң тили (жүзи) темирден болады (Тр., Қ.-қыз.).

Жоң түйе (Қ.) — бир өркешли түйе, өркеши узын, ирени қызғыш, адам қууатуғын тислеуик келеди (Тр., Бр., Сар., Бий.). Бул сөздің Хорезм говорларында «жон дыйе» деп айтылуын көриу мүмкин.

Жоңыршқа//жоңырышқа (А., Қ.) — 1. Жоңышқа, өсимликтің бир түри. Жоңыршқаға атыи жибереберәди (Хож.). Жоңыршқа//жоңырышқа орақ. Жоңырышқа нанды жийтуғун едим (Қр.). Кейин жоңырышқа тухум тайарлайтуғун мәкемеде болдум (Шым. қ.); 2. Үстиге кийетуғын шапанды материалдың түсине хәм сапасына қарап усылай атайды. Жоңыршқа көнә шапан (Әр., Қылыш.).

Жорап (Қ.) — носки. Түрли жиптен қурастырылып тоқылған, аяққа кийетуғын буйым. Жораппенән болады го (Тр., Досб.). Тийкары түркмен тилиндеги «жорап» (РТМС., 390) сөзинен ауысқан.

Жормал (А.) — 1. Шанышпайдың ұақтында ауланған балықтың сағағынан өткерип, дизип қоятуғын узын жип (узынлығы 10 метрге дейин болады). Онын бир жағында (ушында) жыңғылдан ортасы жақсылап гертилген ис (сағақтан тесип алатуғын) болып, балықты аулаушы адамның белине байланады. Бундай усыл балықтың суу ишинде жипке дизилген халында өлип қалмауы ушын керекли (Мр.) ...Екинши қолын сазанның

сағағына өткерип, жормалына тас етип байлап, шанышқыны силкип-силкип жибергенде шанышқыдан жырылған сазан сууға дүмп ете қалып, қуйрығы менен сууды бир урыш жормалды силкип... қалашлары менен сууды сызды (А. Бегимов. «Балықшының қызы»... 171-б.); 2. Аңшының аулаған аңларының аяғынан тусап қойыуы ушын арналған, узынлығы 4—5 метр жип, ол екиге бөлинип, бөктергиге салынады (Кр.). Жормал тола қоян менен қырғауылларды тайлап-тайлап бөктергиге таслапты... (Т. Қайыпберген. «Бахытсызлар»... 126-б.).

Жортақ (А.) — аттың жүрисине айтылады (Мр.).

Жоса (А.) — қара үйди соғыушылар оны бояудан алдын-ала жосаға бояйды. Жосаның түри қызыл, тауларда көбирек ушырасады. Таудың топырағынан, тастан, ылайдан алынады. Бурынғы уақытлары көбирек қолланылған (Кр., Бәш.).

Жоспақлау (А.) — шамалау. Аианы — мынаны жоспақлайды (Хож., Сәб.).

Жохары — төмөн (А.) — дәрьяның жоқарғы хәм төмен жағы деген мәниде айтылады (Мр., Қар.). Жохары—төмөннен уста жыйдырган (Мәтен шайырдан).

Жөнбағыш (А.) — бир жөнли дегенди билдиреди (Мр.).

Жөнелтиу (А.) — қайтыс болыу, өлген адамды жерлеу. Кемпирдәм жөнелттиң, ийманын берсин... (Мр., Қар.).

Жөңкей (А.) — қолайсыз, жөнсиз, иретсиз, ерси (Кр.). — Сеннің ше Турымбет қалай өзи? Мен ғой оны жөңкейлеу көремен (Т. Қайыпберген. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 218-б.). Турымбеттиң жөңкейлик хәрекетин Сәнемнен еспткен Төребай шыдамады... (Бул да сонда, 259-б.).

Жөплеу (А.) — қоллау, қууатлау, мақуллау дегенди билдиреди (Кр., Мр.).

— Гәп солай, ауылластың тайы озса, бизикин жөплейсең, — деп нықлады бай гәпин... (Қ. Ерманов. «Ояныу»,... 54-б.).

Жөткирмеу (А.) — жөтеллемсү. Оның есигиниң алдынан адамлар жөткирмеге қорқып өтетугун еди (Кр.).

Жөткүрүк (А.) — жөтел. Жөткүрүк болуп кәмнирим төмөлләди (Кр., Аран.).

Жуғуруу (А.) — жууырыу, жууырып келиу мәнисин ацлатады (Мр.).

Жул-жул (А.) — аттың үстине салынатуғын жабыу усмалай аталады (Мр.).

Жулдыз шығыу (А.) — тацның ататуғын уақты. Жулдыз шыға жан берген (Кр., Тон.).

Жулмай (А.) — бийдай қамырды кеспей, қазанга кишкенелеп жулып салып, асқатығына айран менен торақ қатқан суйық ауқаттың түри (Р. Қосберген. Қарақалпақлардың колониаль дәуирдеги мәдениет хәм турмысы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1970, 58-б.).

Жулпус//жулпыс (Қ., А.) — хеш ким менен келисими жоқ, тартысууды, кейисиди қәлеуши адамға айтылатуғын сөз. Өзиде жулпус қатын (Бир. орайы). Қарақалпақ тилиниң Кегейли хәм Мойнақ говорларында да жулпус//жулпыс формалары қолланылады. Сондай ақ оларды алмастырыушы урысқак, бийқайа вариантлары да бар (Кр., Әб., Мр., Шеге). Жулпыс дегеним, анау-мынау ынжық қыз үш жигиттен қаймығады (К. Султанов. «Әжинияз»... 161-б.).

Жулынына пышақ урғандай (А.) — айтылған сөздин адамға бирден сескендирип тәсир етиуине байланыслы қолланылады (Кр., Мр.). Бул сөз беглербегиниң жулынына пышақ урғандай болып, оны шоршытты... (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 37-б.).

Жумалақ мүйүз (А.) — нағыстың түри (Кр., Хс., Қай.).

Жумалақ түйме (А.) — түймениң түри, формасы домалақ болады (Кр., Аран., Әб.).

Жумыс балалау (А.) — ислеитуғын жумыстың көбейип кетиуи (Кр., Нр.). Шарбақшылар жумысларының әбден балалағанына қарамастан, қуяш енкейип, базаршылардың қайта баслағанына қууанышлы шырпылда-сыуда (Т. Қайыпберген. «Маман бий әпсанасы»... 425-б.).

Жупқа (А.) — қыз-келиншеклердиң басына тарта-туғын нағысы жақсылап салынған орамалдың түри (Мр.).

Журтлақ (Қ.) — көшип жүриуши адамлардың қоныс басып отырған жериниң орны. Байағы бөкөлөктің журтлагындаго (Нр., Н.-хан.). Бул сөз парс. тура-туғын жер, мөкан, турақ жай, лагерь, стан (ПРС., 605), тағы да парс. йейлак — а/ дача; б/ жайлау (ПРС., 605) деген мәнилерге ийе.

«Журтлақ» сөзиниң түбири журт — «лақ» аффиксинин қосылыуы нәтижесинде атлықтан атлық сөз пайда болып, ол ис — хәрекеттиң болыу орнын билдирип турғанлығын көремиз. Парсы тилиндеги мәнилери менен салыстырғанда диалектлик сөз функциялық жағынан тарайған.

И. А. Баскаков арқа диалектинде «джурт» сөзиниң халық, ел, мәмлекет, ұатан мазмунын аңлатыуын көрсетеди (Б, I, 341).

Журтлатып жиберіу (А., Қ.) — үйиндеги қызын басқа жерге турмысқа шығарыу, узатыу деген мәнини билдиреди. Қызымызды журтлатып жибердик (Хож., Сөб.).

Жутықы (А.) — «жутқыш» деген мәниде айтылған сөз (Мр.).

Үстинен жазылған жутықы шорғанның,
Дослар, арзасын қараймыз тортаның...

(С. Зияұов. «Тербелер толқын»... 30 б.).

Жууан тайақ (А.) — мүйтен урыуларының ураны. Буның менен бир қатарда «үлкен тайақ» деп те қолланыла береді. Бул Есимбет деген адамның аты екен. Келинлери Есимбет деп айта алмай «жууан тайақ» қайнаға деп, соннан «жууан тайақ» болған (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, жоқарыда аталған мийнети... 59-б.).

Жууғыш (А.) — қазанды жууатуғын қурал. Ол көпшилик жағдайларда дәсмалдан исленеди. Гейде оған кендирдиң қабығында пайдаланады (Мр.).

Жууғалардың етип отырғаны (Қ.) — өтирикши, пасық адамлардың еткен иси мәнисиндеги түсиник. Бирийгатта жууғалардың етип отырғаны (Бр., Сар.).

Жүзге аты шықпау (А.) — көпшиликке аты тарамаған, ҳеш нәрсени, дүзди көрмеген адам тууралы усылай айтылады. Баллар симилтир, жаман, жүзге аты шықпаған... (Шым. р., Бес.).

Жүзгүм (А.) — сууда жасайтуғын құс (Мр., Тик.).

Жүйке (А.) — динке, дәрман (Мр.).

Жүйреме-жүйре (А.) — избе-из деген мәниде айтылған. Жүйреме-жүйре өлегойды (Мр., Шере.).

Жүл (А.) — жабыу. Жипек жүл шашақлы болады, аттың саурысын жауып тұрады. Оларда терликтің үстінде жүл салады (Мр., Қыз.).

Жүн топ (А.) — топтың түрі, оны қарамалдың жүнінен істейді. Гейпара жағдайларда «кийіз топ» деп те атайды (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақта-көпір районындағы жасаушы қарақалпақтардың... 58-б.). Қ. кийіз топ.

Жүни аууу (А.) — жарлыланыу деген мәніде. Жүніміз аууп үсейгеге шықтық... (Шым. р., Жал. — маң.).

Жүнин жатқаруу (А.) — ашыуды қойу, тынышланыу (Кр., Хс., Қаз.). Сен, балам, питегене жүнін жатқар. Уәжлесейік (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әміндәрья», 1974, № 1, 44-б.).

Жүрек ауруу (А.) — өкпе ауырыуы, туберкулез (Кр.).

Жүрек тықпа (А.) — ауырыудың атамасы, бронхиаль астма. Баталионнан келгелі жүрек тықпамыз (Шым. р., Мын.).

Жүрмел (А.) — аттың түрі. Жүрмелді сүрсе болады, базарда йүзеллиге алады (Кр.).

Жүрәгинің құрты бар (Қ.) — құжданлы, ар — намыссы адам. Сәл жүрәгинде құрты бар адам келә берді (Тр., Хәм.).

Жүттә (А.) — жүдә. Жүттә батырам йемес (Кр., Қылқ.).

Жығылғанын көруу (Қ.) — белгилі рәсмий адамның хызмет орнынан алыныуына байланыссы айтылады. Никалайдың жығылғанын бизлер көріп келдик (Бр., Бий.).

Жығырдан (А.) — зығырдан (Кр.). Доспанның жығырданы қайнап, мушын түйді (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 309-б.). Айдостың жығырданы қайнап, тисін қайрағанынан пайда болмады (Бул да сонда, 313-б.).

Жыйнақ (А.) — жыйналыс (Шр., Қр., Лр.).

Жыл (Қ.) — жал, ғалыдан ісленіп, шашағы жалпылап тұрады (Тр., Аққ., Ақб., Бр., Шым.).

Жыланбас (А.) — моншақтың түрі (Шым. р.).

Жыланның жүуериси (А.) — гүллірі үркердей болып (тийкарынан ол ақ түсли формада) бүртикленип тұрады, гүллі де көп. Өсимликтің бул түрін «жыланның жүуериси» деп атайды (Шым. р., Буй.).

Жылаўжын (А.) — аяққа тағылганда жанғырып сес беретугын қоңыраў. Сосын жапағы теке сарықлы палуан қолларында қоңыраў, аяқтарына жылаўжын тағып келеди (Кр., Тон.).

Жылаўхана (Қ.) — малхана. Тийкарынан малларды бағыў ушын исленетугын үскене (Тр., Аққ.). Бул сөз өзб. жиловхона формасына ийе (УзРС., 154).

Жылжыйа беруў (А.) — жылысыў, хызмет орны бойынша жоқарылаў. Жылжыйа берип қарылпаққа аталық болады (Кр., Әж.).

Жылқын (Қ.) — жыңғыл, отқа жағуға арналған отын. Машиналарды жылқынға жибәрди (Бр., Шым.).

Келтирилген сөз қаз. жыңғыл (ҚТТС, 1, 253), өзб. юлгун (РУзС., 855), қырғ. жылгын (РКРС.) деп айтылады.

Жылқышы (А.) — қустың атамасы (Кр.).

Жылым//жылым аў (А.) — балық аўлаў құралы. Жұртлар жылымын суўға саса//салса, мен қырға саламан (Мр.). Бизлер жылым менен балық уўладық. Қыста жылым аў салынады (Кр., Доб.).

Дизиле тартып кәрүандай,
Суднолар барар алдында,
Әрманы тпир «мәржанға»
Жылымы батса айдында

(С. Зияўов. «Тербелер толқын»... 28-б.).

Жылым жай (А.) — жылымды балық аўлаў ушын алып барып салатуғын орын (Мр.).

Жүрген жерде арақ тайын,
Ондай иске жүдә қайым,
Басы қызып тапғай жүр ме,
Салатуғын жылым жайын

(Ж. Тилеуберген. «Қыздырмақ керек жарысты», қосық. Мойнақ районлық «Қызыл балықшы» газетасы (қазир «Арал балықшысы»), 1947 жыл, 10-апрель, № 14).

Жылыў (А.) — теңиздиң, дәрьяның сууының қәмме-си муз болып қатқанда, гейпара жерлери қатпай да қалады. Бундай орынлар «жылыў» делинеди (Мр.).

Жылыу сорау (Қ.) — қандайда бір жұмыстың орын-
ланыуы үшін жәрдем сорау.

Жынтыу (А.) — қатнасығы, шатағы, байланысы
жоқ деген мәніни аңлатады (Мр., Шеге.). Пирим бол-
са «маған жынтыуы жоқ гәп» деп мәни бермеді (К.
Султанов. «Әжинияз»... 161-б.).

Жыр табуу (Қ.) — себен, сылтау табуу, өсек айтыу.
жыр тауу... (Тр., Хәм.).

Жырмаш (А.) — кийимнің шалғайында болатуғын
жырық жер (Мр., Тик., Қр.). Пердегүлдің жаслы көз-
лери жегденнің жырмашынан жытырап бийбабадан
қандай төрелик күтетуғынын өзи де билмей ғайран
(Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 166-б.).

Жырсыз болуу (А.) — даусыз, шатақсыз болуу де-
генди билдиреди. Арты жырсыз болар деп ем... (Ткр.,
Дийх.).

Жыртыс (А.) — қыз күйеуге шығарда қыздың үй-
не үлкендер, жасы-кишилер, ғаяллар, кемпирлер жый-
палады. Оларға мал сойылып, ауқат бериледи. Қайта-
туғын уақытта жасы үлкен кемпир — ғаррыларға ақ
товардан ямаса мақпалдан азғантайдан үлестиреди.
Бұл қәдени жергиликли адамлар «жыртыс» деп атай-
ды. Усындай қәде күйсүдин үйінде де болады (Мр.,
ТБ, ҚТДМ, 97).

Жыс тоғай (А.) — қалын тоғай (Мр., Тик.). Жыс
тоғайды кетмән алып отадық (Аяпберген шайырдан).

Жәккән адам (А.) — жұмысқа жұмсап пайдалана-
туғын, айтқанын ислейтуғын адам мәнісінде қоланыла-
ды. Өзіннің жәккән адамы бар (Шр., Кетен.).

Жәрләнгән жәр (А.) — жерлескен ямаса қоныслан-
ғап жер (Қр., Балық.).

Жәсир ғайал (А.) — байсыз ғаял дегенди аңлатады
(Шым. р., Жамбас.).

3

Забыт (А.) — қәжәрленуу, ашыулануу дегенди бил-
диреди. Кемпиримис забыт жасап отырған екен (Мр.,
ТБ, ҚТДМ, 128).

Зақша (А.) — ұзақша (Қр.). Акыбетінде зақша-
лардай шоқысып тарқаспа дейбер (Т. Қайыпбергенов.
«Бахытсызлар»... 56-б.).

Зал (А) — узын кисилерди усылай атайды (Мр.).

Заманнар (А.) — заманлар. Нәшшә заманнарға дейи. Өзин кәлип-кәтиб жүрген заманнарда (Шым. р., Шах.).

Заңар (А.) — узақ. Қаралпақ заңар деген жерден көшкән (Хож., Шр., Лр., Қр.).

Заппы (А.) — жекириниу. Кербоға ҳайалға заппына қылды (Ткр., Б, 1, 42).

Зарқом//зарқум//зархом (А.) — ишине суу қуйып пайдаланатуғын ыдыстың түри (Мр.).

Зарнағыс (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Заты (А.) — ҳасылы, тийкары. Заты Шәрийп мақсымзада өзүнис... (Мр., Қар., Аяпберген шайырдан).

Заулама (Қ.) — тез, шаққан ҳәрекетке келиуши адам тууралы усылай деп айтылады. Султан заулама дийди (Бр., Байем.).

Зауут (А.) — ертедеги батырлардың қурал — жа-рақлары, сауыты... Ақ киреуке, зауут (Мр., Шеге).

Захмет//зәхмет (А.) — азап, мийнет. Мың қашсаң да захметин көресен. Өлген соң неден захмет көрди екен деп ишин жарған. Сонун захмети ме шамам жоқ (Мр., Ткр., Қр.).

Захар (А.) — сөздин салтында узақ жер дегенди билдиреди (Хож., Қара тер.).

Зээр (А.) — зәхәр, уулы зат. Ишпесе зээридишин! (Мр., Мар.).

Зәбир (А.) — жәбир, азап. Зәбир берме... Зәбир шегип... (Мр., П. — тау). Шешесинен зәбир көреди (Шр.).

Зәкки (А.) — кеуили қалыу, бир нәрсеге өкпелеу. Зәкки бол... (Шым. р., Б, 1, 349).

Зәкүан қаңбақ (А.) — жабайы өсимликтин бир түри (Мр.).

...Зәкүан қаңбақ домалап дүзде алыстан,

Паналат деп иркилгендей тораңғылларға

(С. Зияуов. «Тербелер толқын»... 18-б.).

Зәлбәр (Қ.) — зәмбер. Топырақ т. б. нәрселерди тасыу ушын ағаштан соғылатуғын қурылысқа керекли буйым (Нр., Н.-хан).

Зәмийин (Қ.) — аттың мойнына салынуға тийисли мойындырықтың (ҚҚРС., 462) еки жағында жүретуғын ағаш (Бр., Сар.).

Зәңги ағаш (А.) — жайдың басына шығыу үшін арналған зәңги усылай аталады (Мр.).

Зәңгисин басыу (А.) — хызмет етиу. Қимнің аты боса, соның зәңгисин басқан (Ткр., Боз.).

Зәрде//зерде (А.) — 1. Қапалық, қапалаңуу (Кр.). Ернің жүзінде зәрде көрген келіншек бийтақатланып, баласын бесигіне бөлей сала, даладан бір дәсте жыңғыл әкеліп, отты лаулатып жиберди (Т. Қайыпбергенев. «Бахытсызлар»... 173-б.); 2. Дақ белгі. Бірақ жүрегінде ешкісіннен айырылған қара кемпирдің кегі өшпес зерде болып қала берди (К. Султанов. «Әжинияз»... 62-б.).

Зәртәң-зәбәртән (А.) — тез, шаққан мәнісінде айтылады. Атты зәртәң-зәбәртән йертлеп қууға қарады (Шр., Лр., Қр.).

Зәрән қасық (Қ.) — зерен қасық. Кишкене табақ пенен қасықтың орнына жүреді (Тр., Қ.-қыз). Бул сөз қазақша «зерен» (ҚТТС, 1, 263) деп қолланылады.

Зәуүлдей болыу (А.) — зәулимдей, гүналы ететугын сияқты болыу дегенди билдиреди. Зәуүлдей боп ұшадам гәлди (Шым. р.).

Зерә (Қ.) — нанға салатуғын шөп. Ийиси нанның ийсіндей болып келеді (Әр., Қыт.).

Зерен (А.) — 1. Қырма мәнісінде, формасы тигирек; 2. Зерен-кишкене нағыссыз табақ мәнісінде, иши шүңгиллеу, түп жағында ұслайтуғын орны бар (Кр., Мр.).

Зерзәбил болыу (А.) — сандалыу, әбигер болыу Сыйырымды таппай, ылағып кеттiме деп зерзәбил болды. Зерзәбил етiп қойыпты (Ткр., Дийх.).

Зимлан //зимлән//зимләң// зымлан//зымнан (А.) — ертерек замандарда жер астынан қазылған тюрьма сияқты орын, зиндан. Ағүйлү қылып Хийуаның қаласына зимланға салдырады. Бар зимләнға сал дийдекен... Ерпазар пәлуанды зимләнға жатқан жеринен әкеледі (Кр., Қыяқ)... Нәкәлайды ушлаң, зимлән ташлайық (Мр., Шеге). Уәзирди зимләңға салды (Кр., Сор.). Зымланда жатты (Кр., Там.). Зымнан... (Шым. р., Ткр., Б, 1, 350).

Зиммаға алыу (А.) — мойынға алыу (Кр.). Әне сонда сизің қалаңызға уста жиберіп тұрыуды өз зиммама аламан... (Т. Қайыпбергенев. «Бахытсызлар»... 99-б.).

Зинә (Қ.) — зина, биреу менен байланыс жасау, җарамылық ис етиу, гүнәлы болуу, бузақылық. Зинә ис еткен (Тр., Аққ.).

Бул сөз тәжик тилинде зино — бузықлық, турақсызлық, неке бузғышлық (Тадж. — рус. сл., 155) формаларында гезлеседи.

Зинә пайа (Қ.) — қара үйдің табалдырығы, есиктиң басқалдагы мәнисинде қолланылады (Тр., Хәм.). Ол өзбек тилинде «зина» (УзРС., 167) формасына ийе.

Змийна (А.) — звено. Бизлердиң змийнамызда бар ма? (Кр., Қылқ.).

Зонның (А.) — зорлық. Саған зонның йеткәним жоқ дегән (Шым. р., Шах.).

Зорайуу (Қ.) — күшейуу, үлкейуу. Басым аууруу зорайып турупту (Тр., Аққ.).

Зулпыхар (А.) — қылыш (Мр.).

Зуу (А.) — 1. Самалдың қатты зууылдап есиуи; 2. Атылған оқтың зуулап өтиуи; 3. Аттың тезлиги сияқлы зуулап шабыуы (Кр., Бәш.).

Зууала (А.) — қамырды жайуу ушын таярланған белгили бир бөлеги усылай аталады (Шым. р., Ткр.).

Зүлмет (А.) — қыйыншылық (Кр.). — Бул дүньяның басқа салған зүлметин қайтарыуға күшним жоқ. (Т. Қайыпбергенев. «Маман бий әпсанасы»... 9-б.).

Зүлп (А.) — қара үйдің есигиндеги темир атлама (Мр.). Әдебий тилде ол «зулып» деп аталады.

Зым тым-тырыс (А.) — ҳешким гәп қозғамау, толық тынышлық дегенди билдиреди (Кр., Хал.). Хәмме бир зым тым-тырыс бола қалды (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиўдәрья», 1974, № 1, 14-б.).

Зымзымыйын (А.) — зым-зыя, изсиз, белгисиз жууаптың түри. Зымзымыйын деген бир жууаппар (Мр., Шеге.).

Зымран (А.) — ертеклердеги болатуғын қустың атамасы (Шым. р., Б, 1, 350).

Зыжыр (А., Қ.) — шынжыр. Ешекке тағылған зыжырғо (Шр.).

Зыңуу (А.) — шыңғытуу, ылақтырып жиберуу (Кр.) Әнейдей келисип турған исимди бузып, қудаларымның геуишин зыңғаны ушын тап усы өле өлгенимше айтысқаным айтысқан! (Ш. Сейтов. Аталған шығармасы, «Әмиўдәрья», 1974, № 1, 7-б.). Есбергеннің қалтасынан шығарып, зыңған мәрин қақшып алып Қуназарға ус-

латып болып сөйледи (Бул да сонда, «Әмиүдәрья», 1974, №2, 22-б.).

Зыргып келиү (А.) — жортыү, жууырыү, тез-тез келиү мәнисинде. Ешектің кейнинен зыргып келди ғол (Мр., Мар.).

Зыт (А.) — қа., өш. Айдостың зыты бар ғо... (Хож).

И

Игри (А.) — 1. Үлкен, ири. Мурны игри қус (Мр., Шеге.). 2. Қыйсық, натуұры, ҳарамы (Кр). Лекин биз Айдостың игри исин туұрылап атырмыз (Т. Қайыпбергенев. «Бахытсызлар»... 193-б.). Айдостың игри нийет пенен жыйнаған қызларын тек тарқатып ғана қоймадық... (Бул да сонда... 194-б.).

Идара (Қ.) — белгилі мәкеме ушын арнаулы салынған бина, соның жайы. Қубла диалектинің барлық жеринде актив қолланылады, ал әдебий тилдеги эквиваленті «кеңсе» сөзи ушыраспайды. Идара не идара бу? Келтирилген сөз арқа диалектинде «кеңсе түрине ийе, өзбекше идора (РУзС., 625) деп аталады.

Изейкеш//зейкеш (А. Қ.) — жердің бетине көтерілген изей сууларды ағызып туратуғын арнаулы тармақ (Кр., Тр., Бр., Әр.).

Изейхана (А.) — жер асты суы жоқары көтерілип, изейленген жер. Изейхана болуп кетти (Кр., Марқ.).

Изеп басыү (А.) — қәдем таслаү, бағдар алыү (Кр.). Анау-мынау саяқ еркеклердің қызлар отауы таманға изеп басыуы түе, солай қарауына имкәният қалмады (Т. Қайыпбергенев. «Бахытсызлар»... 165-б.).

Изиңги (А.) — изги. Асаңда Гөруглының изиңги жағы бар (Ткр., Мыр.).

Ийбетиү (А.) — тартыныү, уялыү дегенди аңлатады (Мр., Тик.).

Ийгә тартар (Қ.) — қәжетке жарарлық нәрсе. Ийгә тартарымызды алып берди де отырди (Тр., Қ.-қыз).

Ийеклик (А.) — жүеңнің бөлеги (Мр.).

Ийжан (А.) — гүнжи, кендир, қауынның тухымы, ыссы зағарадан да исленетуғын ауқаттың түру (Кр., Аран.). «Қауынның қағы қант орнына қолланылып, ол сөк пенен араластырылады да, келиде түйиледи. Буны «ийжан» деп атайды, ауқаттың түри. Оны нан араластырып түйип те жеген (Р. Қосбергенов. Қарақалпақ-

лардың колонналь дәуирдеги мәденияты хәм турмысы... 60-б.). Тасманлай бир есе қолын алдындағы гүнжи ийжанга, биресе шайы жоқ шубар кесаға жууыртты (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, №1, 43-б.).

Ийикбау (А.) — қара үйдин есигиниң қапталында орналасып, бир жағы үзикке бекитиледи, саны екеу болады (Мр., ТБ, ҚТДМ, 96).

Ийиңки//иңки кейин (А.) — ең соңы, ақыры, кейини. Ийиңки кейнинде қуптанға дийин адасған (Мр., Қ. — дәр.). Иңки арқадағы дүкән соғатуғын қостын иңки кейниндеги үй гүллү мүйтен. Иңки изинде бираз шаршадым (Мр.). Иңки әуелде тууған баласы го. Иңки сағасы балгалы дийди (Мр., Зай.).

Ийир (Қ.) — шөптин аты, дәри исленетуғын өсімлик. Ийирли жердә ер өлмес (Тр., Досб.).

Бул сөз өзбек тилинде «игир» формасына ийе (УзРС., 171.).

Ийисли чөп (Қ.) — укроп, дәри болатуғын өсімлик. Халықта бушы қара қаптал ауырыуына буйырады (Тр., Досб.).

Ийлениу (А.) — үйреннисиу, көшлигиу. Бизлер дегелер бирге ийлеңген қалхозға (Мр., Тик.).

Ийне (А.) — балықларды кептирип ямаса бир жерге топлап қойғанда оларды дизиу ушын ағаштан ийне ислейди (Мр., Қ. — дәр.).

Ийнелик (А.) — балық аулайтуғын нәретениң, жылымның яқий аұдың көзиниң жыртылған жерин тоқыу ушын арналған ағаштан таярланған құрал (Мр.)... балықшылар оны «ийнелик» дейди.. Бул жумысты ийнелик салыу дейди (К. Султанов. «Ақ дәрья», роман... 58-б.).

Ийнесинен жибине шекем (А.) — басынан аяғына шекем майдалап сөйлесиу (Қр., Мр.). Бастан өткен қаллар, көрген қорлық-зорлықлар, исленген ислер ийнесинен жибине шекем қалмай шешилип сөйленди (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 188-б.).

Ийнәу//инеу (А.) — қара үйдин ууығының иймейген жери усылай аталады (Шр., Лр., Қр., Мр.).

Ийрекей нағыс (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Ийри (А.) — қыйсық, иймек. Ийри ағаштан оғжай етеди (Кр., Тыр.).

Ийтарқа (А.) — қамыстан салынған жайдың бийик жери (Шым.р., Шағ.). Ийтарқа — жайды салыудың бир түри. Бул жайды салып болып бастырганнан кейин қыры ешектің ямаса ийттің арқасына уқаслығына байланыслы келип шыққан болыуы лазым (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөңир районындағы жасаушы қарақалпақлардың... 56-б.).

Ийтергиш (А.) — балықты арнаулы түрде дузлайтуғын заводларда який пунктларда оны дузлау ушын арналған шаңның ишиндеги балықларды аударыстырып турууға арналған құрал. Ийтергиш пенен аударған жағдайда дузлаушы пискен балықлар үстине, ал дузлауы мүддети еле толмаған балықлар шаңның астыңғы жағына шөгеди. Оны гейпара адамлар «пискек» деп те атайды. Ол тийкарында ағаштан таярланады (Мр., ТБ, ҚТДМ, 54).

Ийтқуйрық (А.) — ойынның түри (Мр.) .

Ийтсийгек//ийтсийкек (А.) — өсимликтин бир түри. «Мал жемейди, ашшы шөп, көкирек арууға тамыры ем болады» — деп гүрриң етеди мағлыұмат бериушилер (Мр.). «Ийтсийгек дузлы, топырақлы жерде көбирек ушырасатуғын өсимликтин түри; бийиклиги 30 — 50 см, жер бетиндеги бөлими көп шақаланып, жапырағы жақсы рауажланбаған болады. Ол жуўсан, қарабарақ, боялыш, кейреуик, тас бүргин т. б. өсимликлер менен қосылып өседи. Медицинада туберкулез кеселлигин емлеу ушын пайдаланылса, ауыл хожалығында егинлерди зиялы жәнликлерден қорғауда кең түрде пайдаланылады. Оны қойлар, ешклер, түйелер хәм жылқылар тек қыс айларында азлап жейди. (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртинин от-шөп ресурслары... 59-б.).

Ийттабан (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Икайа (Қ.) — әңгиме. Белгили бир әңгимени тыцлаушысына ауызша айтыи жеткизиуіге байлапыслы айтылатуғын сөз (Бр., Ийш.).

Өзбек тилиндеги «ҳикоя» (РУзС., 720) атлық сөзинин қубла диалектинде сөз басында дауыссыз сестин түсип қалуу процесине (контракция, аферезиске) ушыраған гүри (салыс. диал. икайа. өзбек. ҳикоя). Келтирилген мысалда дауыслы фонемалардың өз-ара сәйкес келиу қубылысы (а≈о) бар (диал. икайа, өзб. ҳикоя). «Икайа» сөзи өзбек тилинин жергиликли өзгешеликлері арқалы диалектке синискен деп айтыуға болады.

Икки (Қ. А.) еки, мөлшерлик сан. Икки йыл (Бр., Бий.). Келтирилген сөз өзб. икки (УзРС., 172), қырг. эки (РҚрС. 149), татар. ике (РТтС., 220) түрінде гез-леседи.

«Девонда» бул сөздин «икки» деп қолланылуы, оның көп жерлеринде икки (еки) деп те айтылуын, яғни еки вариантта жумсалыуын С. Муталлибов дәл-дәлелмен көрсеткен еди.

Келтирилген жағдайларды есапқа алғанда мындай жуу маққа келиуге болады: «икки» сөзи қарақалпақ ти-линнің қубла диалектінде көпшилик жағдайларда гез-лессе, арқа диалектінде сийрегирек дәрежеде (мысалы: икки бирдей жеңгемиздин, ҳәр бир қийаллары бардур — Мр., Аяпберген шайырдан) қолланылады.

Илэгән табақ (Қ.) — үлкен ақ табақ (Тр., Ақб.). өзб. лаган — большое блюдо с плоским дном (УзРС., 237).

Иләнэзик (А.) — ҳәлсиз, жүдә нәзик деген мә-нилерди аңлатады (Қр.) Төрсбай соңғы гезде иләнэзик болып қалды (Т. Қайыпбергенев. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 232-б.).

Илгери // илгеррек (А.) — бурын, ертерек деген сөзлердин синонимлери претинде хызмет етеди. Бу-рын илгери уақтысында жолбарыс бир келип кетипти (Ткр.).

Илгерректе көрип едим (Шр.). Булар илгерректе со жигирма бешинши жыллары шықты (Мр., Тик.).

Илгешек (А.) — илмешек (Қр.)... Қолындағы төрткүл ақ шытының шетин оның дәкенесине илгешек пенен өткерип, маңлайына жапты (Т. Қайыпбергенев. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 72-б.).

Илгәкләү кәрабат (А.) — жолға, сапарға шыққанда өзи менен алып жүриуге қолайластырылған жеңил кровать (походка) (Шр., Қр.).

Илесий (А.) — белгилі бир хызметке араласыу дегенди аңлатады. О. баланың илесетин орны бар (Шр., Сағ.).

Илик (А.) — себеп, бәне (Мр., Қр.). Ол айтқанының жөнн бардағы. Бирақ оның бир илиги бар қусай-ды,—деди Ахмет... (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 58-б.).

Иликтир (А.) — электр жақтылығы. Иликтирдин тоғы... (Шым. р., Мын.).

Илинбеу (А.) — жұмысқа орналаса алмау деген мәнін аңлатады. Пибо зауыттан шыққалы жұмысқа илинбей жүр (Шым. қ.).

Илиу (А.) — келиншектің тойы тамам болғаннан соң арадан көп уақыт өтпей-ақ оның күйеуінің ағай-инелери, жақынлары тазадан түскен келиншек пенен танысыу үшін аұқат таярлап алып барады хәм ол үйдің босағасынан қәдем атлайды. Келиншектің шақырған үйге әкелген заты «илну» қәдеси болып есапланады (Мр., ТБ, ҚТДМ, 98).

Иллер//иннер (А.) — инилер. Уөтештің иллери (Қр., Сан.). Ол иннерим гой (Қр., Балық).

Иллетленіу (А.) — ауырыу, науқасланыуға байланысты айтылады. Онуң бержағында да иллетленип.. (Қр., Бас.).

Илме зәнги (А.) — зәнгинің бір түри. Буны айырым ауылларда «ойма зәнги» деп те атайды (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардың.. 58-б.).

Илменағыс (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Илметоғанақ (А.) — гүресте қолланылатуғын хәмедлің түри (Қр.). неге илметоғанақ салмайды (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 337-б.).

Имдәмлы (А.) — әндамлы, пәкизе. Имдәмлы көлхозға баслық болып исләдик (Шр., Сағ.).

Имди // инди (А.) — енди... Атам кетер болды имди... (Мр., Шеге). Инди бирөуу қалды (Қр., Бер.).

Инген // инген (А.) — жигирма төрт айда инген болады. Улыума урғашы ямаса ана түйе деген мәнін билдиреди (Мр., Шым. р.).

Индиуәлит // иниуәлит (А.) — инвалид, майып. Өзім екінші группа индиуәлитпен (Шым. р.). Иниуәлит болдуқ (Шым. р., Жал. — ман.).

Инқылап (Қ.) — революция, аударыспақ. Инқылапты құрған экән (Бр., Ийш.). Сөздің тийкары араб — парсы тиллеріндегі «инқылап» — революция деген сөз болыуы лазым.

Иң кишкене (А.) — ең кишкентайы. Иң кишкенеси қалада ислейди (Лр., Қан.).

Ирәтин көриу (Қ.) — ислеген мийнетинің рәхәтин көриу деген мәніде айтылады. Ирәтин көргәй деймиз (Тр., Ақб.).

Ирезек (А.) — қыстың күнлери қамыс, жазда құрғақ жерден пішен орыу ұшын арналған құрал. Оның жүзі өткір болып, ағаш сапқа сапланады. Қамысты орақ пенен орғанға қарағанда ирезек өнімлірек екенлігі сезилип тұрады (Мр.).

Ирей (А.) — қайыққа желқом құрылғанда ирей туратуғын ағаш (Мр.).

Иреу (А.) — жаптың рашы. Жаптағы иреудің шаны усу йерге урады (Шр.).

Иреу беріу // иреу салыу (А.) — 1. иркиниш етиу, қарсылық көрсетиу (Қр)... биреу «қала пүткіл қарақалпақ жерине киндик орынға салынууы тийис» деп иреу берди... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 151-б.); 2. адамға ой пайда етиу, ойландыруу (Қр.). Бул гәп жигитлерге иреу салды. (Аталған автор. «Маман бий әпсанасы»... 303-б.).

Ирзенкетик (А.) — суу өтпейтуғын етип резинадан исленген естиктің түри (Мр.).

Ириғаба (А.) — ири баслы деген мәниде айтылады. Ириғабасын ап түни менен кашып кетер еди (Мр., Тик.).

Исек (А.) — еки жастағы еркек ұсақ мал, қой ямаса ешки (Мр.). Исек — серке козының тарттырылған түрине айтылады (ТБ, ҚТДМ, 85).

Исенім дәнесин екпеу (А.) — исенім белгисин орнатпау, инанбау дегенди билдиреди (Қр., Нр)... Сол себепли Төремурат сууы ләшкериниң жартысын алып Қоңыратқа кеткени жөниндеги хабар екеуине де өсек көринип, кеуиллерине исенім дәнесин екпеди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 263-б.).

Иси батыр//искебатыр //искибатыр (Қ., А.) — экскаватор. Иси батыр дебедиго (Әр., Қылыш.). Искебатыр деген үлкен болады (Қр., Әж.). Искибатыр шықты (Шым. р., Жамбас.).

Исин асыруу (А.) — мойынламау мәнисинде қолланылады (Мр., Шеге).

Искенжә//искенже (Қ., А.) — пресс. Бир нәрсени қатты қысып, тығызлауға арналған механизм (Әр., Қыран., Бр., Қарамазлы., Тр., Досб.). Қыс болып, муз қатқап уақытлары атты тағалағанда оны искенжеге салады. Искенженің бийиклігі аттың бойы менен теңдей болады. Атты искенженің ишине өзинің тиккелей қад-

ди менен киргизип қойғаннан кейин ол жап-жаққа ҳеш қандай қозғала алмайды. «Искенжеге салғандай», «искенжедей қысады» деген дизбеклер усы жағдайларга байланыслы келип шыққан (Мр., ТБ, ҚТДМ, 102). Искенже темирди тислен былай-былай жибермейди (Шр.).

Исла (А.) — есап, иләж (Қр. Қай.). — Кемпирдин ислаасы болар, иним, — деди ТОЗ баслығы. Кири-қоңын болса бизикине әкеп тасларсаң (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 11-б.).

Испек // найша (А.) — қауынның жаңа пайда бола баслаған найшасы, түйнеги (Ткр.).

Истәүнек (А.) — балық аулайтуғын қазаның бир түри (Мр.).

Истемеу (А.) — қәлемәу, тилемеу мәнісінде айтылады. (Мр., Қр.).

— Мен күнликке ырза емеспен, күн болмақты истемеймен, бирақ мени бул бәледен қутқаратуғын адам жоқ... (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 87-б.).

Истеу (А.) — тилеу, қәлеу. Истегенин ишип жүрөдү (Лр., Тийек.).

Исәк (А.) — пиштирилген қой. (Шым. р., Мын.).

Итайқ (А.) — ийттин аұқатланатуғын ыдысы (Мр.).

Ичак-силә (Қ.) — адамның ишәк силәси қатып күлиүне байланыслы айтылады (Әр., Б, 1, 351).

Иш аұыруу (А.) — мал аұырыуының атамасы (Қр.).

Ишжақ (А.) — ҳеш қандай жер, орын. Ишжаққа барғанымс жоқ (Мр.).

Ишарат (А.) — 1. документ; 2. белги (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, жоқарыда аталған мийнети... 59-б.).

Иши ғымылдау (А.) — ишинен өзінше сезиклениу (Қр.). Айдостың сырлы айбатынан сескенип мәжбүрий ийбе менен жап-жағыла қаранып, сыйпаланып алатуғын адамлардың еркин келиуи тек Доспанга батып, иши ғымылдау менен маңлайын шыта, бий бабасына бир нәзер таслады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 233-б.).

Иши дууғардай тартылған (А.) — жүде арық мәнісінде. (Қр.). Қостан иши дууғардай тартылған арық жигит шықты (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 172-б.).

Ишине шеребе қуйылыу (А.) — иши дәртке толыу дегенди аңлатады (Қр.). Нурым келип кеткели ишинс шеребе қуйылғанын бай хеш кимге билдирмеді (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 111-б.).

Ишки жамбау (А.) — қара үйдин ишки арқаны (Мр.).

Ишкирне (А.) — ишинен тынған, сумлықлы, жасырын (Мр., Қр.). Қызда жигиттин қас-қабағынан әлле қандай бир ишкирне жумбақты аңғарды (К. Султанов. «Әжинияз»... 235-б.). Мұхаммед фана ишкирнелеп сақлаған сырын сездирмеуге тырысып, қанша жайып жуўса да... оның бет-әлнежарынан сезип қалды (Бул да сонда, 291-б.). Ишкирне, өжет Шамурат бийде «мақұл» деді (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 338-б.).

Ишкөт (А.) — желқомды тартып, жиберип отыратуғын жип (Мр.).

Ишлик (А.) — иштен салынған астар (Мр., Қр.). ...Ишлиги алып тасланған ғөне қурашты айналдырып кийген, бақалтай бир сары жигит (Қ. Ерманов, «Ояныу»... 6-б.).

Ишли-тыслы (А.) — 1. Иштеги хәм сырттағы жағдайларға қатнасығы болыу. Аржақтан келген, ишли-тыслы Хийўаға қатнасығы бар йекен (Хож.); 2. Еки жүзлилик, душпанлық етиу, уәдесинде турмау (Қр., Қр., Мр.). Хийўа менен ишли-тыслы болып... (Қр., Айт.).

Хәкимлер ишли-тыслы екен,

Алдау оларға усыл екен...

(К. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 56-б.).

Иштинэ (А.) — хеш нәрсе. Иштинэ ғылмайды (Қр., Алт.).

Иштэги (Қ.) — қырмандағы дәнди айдаған уақытта ишке қосылатуғын (жегилетуғын) атты халықта усылай атайды (Тр., Досб.).

И

Иабы (А.) — қазақы аттың түрин усылай атайды (Қр., Марқ.).

Иағ (Қ.) — май. Бөдэнэ басын йағ босын деген екен (Бр., Майем.). Бул сөз. өзб. мой, ёғ (РУЗС., 304), қаз.

май (РҚазС., 332), түркм. яғ (РТмС., 306), татар. май (РТтС., II, 178). формаларында айтылады.

Йадгәр (Қ.) — естелик, өткенди есте сақлау үшін белги, нышан. Тек йадгәрлик учун йазылған.. Йадгәрлик учун болған (Бр., Қарамазлы). Келтирилген сөз өзбек тилинде ёдгор, ёдгорлик (РУзС., 525). түркменше ядыгарлик (РТмС., 460) сияқлы формаларда келип, қубла диалектиндеги «йадгәр» сөзине жубай болады. Келтирилген сөз өзбек хәм түркмен тиллеринде бар екенлигин есапқа алып, олардың екеуинен де теңдей аўысыуы итимал деген ой пайда болады. Буны «йадгәр», «йадигәрлик» сөзлеринин аталған диалекттеги вариантлары тастыйықлайды.

Йадъкеш (А.) — еситкенин умытпайтуғын адам мәнисинде қолланылады (Мр).

Йалп еттируу (Қ.) — сатып алыу мәнисинде айтылады. Қазир йуз сомға йалп еттирәди (Тр., Ақб.).

Йалшытмау (Қ.) — қанаатландырмау. Қарры бизләрди йа йалшытмайды, йа мандытпайды (Бир, орайы).

Йаман билгир (Қ.) — көп билетуғын, өз үстинде тынбастан ислеуши адамға байланыслы айтылады. О йаман билгир (Бр., Сар.).

Йамбаш (А.) — жанбас, гүресте қоланылатуғын усыл, әмел. Қуйруқтун тусунан йамбашты урдум (Қр., Арап.).

Йанги (Қ.) — жаңа. Йанги техника деген қарылпақта (Бр., Бий.). Диалекттеги «йанги» келбетлиги Хорезм говорларындағы «йаңа» хәм өзбек әдебий тилиндеги «янгий» (РУзС., 444) сөзлери менен төркинлес және қубла диалектине өзбек тилинің жергиликли өзгешеликтери тийкарында аўысқан.

Йаңағы (А., Қ.) — жаңағы. Йаңағы төрт батыр.. (Қр., Қай.).

Йарғанат (Қ.) — жарғанат, түнде ушатуғын тышқан сияқлы жәнлик (Бр., Шым.). Ол қаз. жарқанат (ҚТТС, I, 218), өзб. куршапалак (РУзС., 335), түркм. ярғанат (РТмС., 289), татар. ярқанат (РТтС., II, 147) деп айтылады.

Йарлық грамота (Қ.) — сөзбе сөз: грамота-грамота, қағаз (жарлық, фәрман). Саналы иси, тәртиби, халық алдында көрсеткен хызмети үшін берилетуғын жазбаша түрдеги документ. Йарлық грамота алдым (Бр.,

Ийш.). Бул жерде йарлық (рус. грамота), грамота (рус. грамота) мәнилерише ийе. Информатордың айтыуға ти-
йисли ойы «мақтау грамотасы» тууралы болууы сөз-
сиз». Йарлық грамота» өзб. «мақтов ерлиги» (РУзС.,
621, УзРС., 446) деген мазмунда, ал М. Қашгарийдин
сөзлигинде *يارلىغ* қағанның (түркше), хаиниң (мон-
ғолша), императордың (қытайша), аўыспалы мәнисин-
де хожайынның хаты, буйрығы (чигиль тилинде), буы
оғузлар билмейди («Девону луготит турк», Ш. т., 49-б.).
— деп көрсетилсе, ески түрки жазыулары естеликлерин-
де *jarlug* (*jarlug* деп оқылады); *jarlug* приказ (буйрық),
монғолша *zarlik* мәнилерин наңлатады (С. Е. Малов.
Памятники древнетюрской мисьменности... 385-б.).
«Йарлық грамота» сөзиниң ертеректеги хызмети «буй-
рық», «фәрман» (рус. приказ) түринде болса, ҳазир
хызметти баҳалау иретиндеги расмий ис қағазы деген
мазмунға ийс. Аталган сөз қубла диалектине өзбек тил-
линиң фонетикалық формасын қабыллау арқалы сипен.
Айтылған пикир диалекттеги ҳәм өзбек тилиндеги
(диал. йарлық, өзб. ёрлиқ) вариантларды салыстырып
көриу арқалы тастыйықланады.

Йатыруу (Қ.) — есаплау, белгилн группаға жатқы-
зыу. Күш көликке йатырды (Бр., Шым.).

Йәнэ (Қ.) — және. Сөзлер арасын өз ара байланыс-
тыруушы дәнекер сөз. Йәнэ келдик (Тр., Келт.). Атал-
ган сөз өзб. яна (РУзС., 188) сөзиниң фонетикалық өз-
гериске ушырап диалектке аўысқан өзгешелиги болып
есапланыуы лазым.

Йедди // жетти (Қ.) — жети. Мени йедди йашымда
экәп тастаған. Жетти жасымда Нарымжан баба экәп
тастаған (Бр., Бий.). «Жети» сөзи тарийхый-эпикалық
дәстанларда да «жетти», «жеттиленши» формаларында
гезлеседи.

Қыз болмайды ғаррыларға жетти қат,
Ғош жигитлер болмас ҳеш те биймурат...
(«Қырқ қыз», 183-б.).

...Жеттиленши күнинде,
Мәканына қайтады...

(Бул да сонда, 287-б.).

Иеклик (А.) — жүөенниң бир бөлөкшеси (Мр).

Иерли жүгәре (Қ.) — жергиликли жердиң жүөерисин, бойы узун, басы қатты. Иерли тез писпәгәннән кейин ломманы, қатты баш, йасмық егәди (Тр., Қ. — қыз).

Иерниғзыл (А.) — ақ марқа балығының жергиликли атамасы (Мр.).

Иийдәни қақма (Қ.) — жийдени қақпау. Ишиндеги бар сырды айтып қойма деген мәниде. Иийдәни қақма (Бр., Сар.).

Йоға (Қ.) — жоқ ау. Истин орынланбауы, болмауына байланыслы айтылатуғын жууап. Йоға әзир керәкпийди (Әр., Қыт.).

Бийкарлау мәнисин аңлатыушы «йоға» жанапайы (частица) өзбек тилинде йуқ (РУзС., 438) түринде қолланылады. Бул форма өзбекше аталған «йуқ» сөзиниң фонетикалық өзгерис пенен хызмет стиуши түри.

Йөткируу (Қ.) — адамның ауыра баслауынан-пайда болатуғын жөтелюу процесин (Әр., Қыран).

Йурт шабдалы (Қ.) — журт шабдалы. Шабдалдың бир түри (Тр., Келт.).

Йүгән (Қ.) — жүөен, аттың басына салынады (Бр., Сар.).

Йүз (Қ.) — жүз. Йүз сомға амайтуғын баспақларды йүз елли сомға саттығо (Нр., Н.—хан.). Йүз табақ, йетмиш табақ, сәксән табақ (Тр., Досб.).

Йығлатуу (А.) — жылатыу. Йеки жетимди йығлатқан (Қр.).

Йылқы (Қ.) — жылқы (Бр., Әр., Тр.).

Йырма (Қ.) — жигирма. Отуз, йүз йырма берәди (Тр., Ақб.).

К

Капрон қалқы (А.) — аудың қайсы жерге салынғанығын билиу ушин оған байланатуғын кишкене ағашлар. Оның материалы тийкарынан капроннан болатуғынлықтан усылай аталған. Суудың бетинде қалқып жүреди. Балықшылар оны «өкпе қалқы», «қалқы» деп те атай береди (Мр., ТБ, ҚТДМ. 36).

Кара//қара (А.) — адам. Журт ийеси қарағо (Мр.)

Карта // қарта (А.) — пахта егилетугын жердин көлеми. Хәр карта 15—20 гектар келетугыны да бар (Ткр., Той.).

Каса // кәса // кәсе // кәсә (А., Қ.) — кесе. Чай, сорна ишиүге арналған ыдыс. Касаң ғайда?... Каса бар ма? (Кр., Саң.) Кәса... (Мр.). Қалай да сыр бергиси келмей, кәсеге қуйып қойған чайын ара-тура бир уртлап қойып отыра берди (Қ. Ерманов. «Балықшылар қысса-сы»... 42-б.). Кәсәни бұйаққа әппәр (Тр., Хәм.).

Келтирилген сөз қаз. Кесе (ҚТТС, 1, 292), өзб. коса (УзРС., 218) формаларында ушырасады. Оның аргы төркини араб. кассатун — үлкен дөңгелек, ылайдан жасалған кесе формасындағы ыдыс.

Катта // кәттә // кәтте // кәттә // кәттехан (Қ., А.) — үлкен, ең үлкен деген мәнидеги вариантлар қубла диалектинин хәмме объектінде, сийрегирек жағдайларда арқа диалектинде де айтылады. Мысаллар: кәттә ағашларды жонуу ушун (Нр., Н.—хан). Аннан сон... биздән кәттәрақ ... кәттә адам болады (Тр., Досб.). Кәттә қызмәткәрлердин... қуронты болады экән (Бр., Сар.). Нәпси кәттә болыпты (Әр., Қылыш.). (Бул жерде непси ашылыпты деген мәнини аңлатады). Кәттә мазар бар дийди (Тр., Аққ.). Кәттә әулийе Мискин дегән. Калхозлар кәттә болды (Тр., Ақб.).

Жоқарыда усынылғанлардан басқа оның арқа диалектинде қолланылыуын дәлйиллейтуғын мысалларды да табамыз: со кәттә бизиң синтир еди (Кр., Аран.). Аталары кәттә еди (Кр., Қаз.). Әкемиз кәттә адам боған (Кр., Алт.). Отызыншыыл кәтте тасуу болду... Кәттә жыққын боп кетти (Кр., Қат.). Бурун дым кәтте жумуста йеди (Кр., Қай.). Сонып ала жүдә кәтте боп кетти (Кр., Әж.). Өтәйяз кәтте адам боған... «Шым., р., Мамбас.). Әр жерде насоз бар, кәттехан (Кр., Там.)

Сондай — ақ арқа диалектинде қубла диалекти лексикасындағы усынылған сөзлерден өзгеше Қараөзек, Тақ-такөпир, Кегейли районларының территориясында «уллу», Қоңырат, Шоманайда «уллы», Мойнақта «үлкен» сөзлери айтылады (Б, 1, 390, 406—407). Ол әдебий тилде «үлкеп» формасында хызмет етеди.

Кауап (Қ.) — иске шаншып қууырылған ет. Онын аңлататуғын мәниси әдибий тилдегиден өзгешеликке ийе емес. Ғаз атын кауап егәтин еди (Бр., Сар.).

Бул диалектлик сөздин әдебий тилдеги формасы-кәбап.

Кәбзә (А.) — адамның кебзеси (Кр.).

Кәдик (А.) — қул деген мәніни аңлатады. Сақуу менен қабасан, ашамайлыға бабасан, арғы басын жәдикти, аның түби кәдикти... (Мр., ТБ, ҚТДМ, 128).

Кәйуу (Қ.) — урысуу, бақыруу, кейнуу мәнісінде. Ишисн боғасын кәйип атыр (Бр., Шым.).

Кәкөлғайық (А.) — балық аулайтуғын жеңил қайықтың түри (Мр., Тик.).

Кәлата // келата (А.) — бир тутас ел, шоқ отырған ауыл. Биз кимлерден кем едик, бир келата ел едик (Ткр., Қара.). Аталған сөз «келата» формасында Қоңырат, Шоманай қарақалпақларының ауызекі тилинде де ушырасады.

Кәллә // келле // гелле (Қ., А.) — бас. Хийуалы жау болса Жәмшійти жаман, қудаға мың кәтте шүкир, кәлләмиз аман (фольклордан). Йақ қуру кәллә емес (Тр., Ақб.).

Бул сөз арқа диалектинің бирқанша жерлерінде гезлеседи. Төрөбийдин келлесин аган екен (Мр.)... барғанын барғандай келлесин қағып тастайды (Кр., Алт.) Баласының геллесин сорады (Кр.).

Бул мысалла қаз. бас (ҚТТС, 1, 93), өзб. бош, калла (УзРС., 83, РУЗС., 137), қырғ. баш (РКРС., 135), татар. баш (РТТС., 1, 198) түрінде қолланылады.

Аталған сөздеги хәрқыйлы қубылысларға байланыслы Ф. Г. Исхаков былай деген еди: «Слово кәллә // келе//кала персидского происхождения. Оно употребляется также и в турецком языке в значениях темя, макушка, маковка, головка. Ср. тат. кәләпуш «тюбетейка» заимствованное из персидского (ср. перс. кәлле пуш — головной убор). (Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», IV, Лектика, М., 1962, 11-б.).

Кәлләкәсәр (Қ.) — бас кесер. Жолы бузық, пласлық пенен шугылланыушы адамды усылай атайды. Ол адам кәлләкәсәр екен (Тр., Аққ.).

Усынылған сөз өзб. каллакесар, безори (РУЗС., 137) деб айтылады.

Кәлхоз кесе (А.) — лауабы кесе (Мр., Шеге).

Кәмәндир // кемандйар (А.) — командир. Кәмәндир дибий-зийа (Шым. р., Мып.). Кемандйар... (Кр., Тыр.).

Кәмәнт // кәнет арқан (А.) — арқанның түри. Кемеге ауыр жүк салғанда тартылатуғын арқан (Мр., ТБ, ҚТДМ, 55). Кәмәнт пенен қудуққа түсүрдү (Кр.).

Кәмир (А.) — камера, балықты түгин менен ыслайтуғын орын (Мр.).

Кән бир жақтырмау (Қ.) — көп уақытқа дейи жаратпау, мақұл көрмеу мәнисинде айтылады. Кән бир жақтырмаймыз (Бр., Майем.).

Кән жыл // кән уақ (А.) — көп жыл, әдеуір уақыт. Әй маған кән жыл болады (Кр., Әж.). Кән уақыттан соң Сейитназар ҳажыға бул қусаған адамынды әкеме дийди (Кр., Кен.).

Кәңсәрт (А.) — концерт. Кәңсәртти соғам бәриптүгой (Шым. қ.).

Кәпиранау (А.) — капрон жибинен исленген ау... Кәпиран—ау тутқур екен (Мр., П. — тау.).

Кәппә (Қ.) — кептирилген, қуұратылған көкнар ямаса тирийек... Бир кәппә таслайды ақыры (Тр., Аққ.).

Бул сөз өзб. қапаки (УзРС., 201) формасына ийе.

Кәр (А.) — кәсип. Ата кәримиз дийханшылық. Балықты кәр еттик (Ткр., Тем.). Жылдағы кәри го (Мр.).

Кәрбиш // кербиш (Қ.) — гербиш, бурылыс материалы. Көнә кәрбишләри қап қара болуп тур (Әр., Қыт.). Сениң кәрбишин бомайды да (Бр., Бий.). Онун кәрбишләри катта, половой... (Тр., Ақб.).

Өзбекше бул сөзди «ғишт» деп атайды. Ферғана говорларының кәсип — өнерлик лексикасындағы «кирпич» сөзиниң XIII—XIV әсирлердеги әдебиятларда ушырасыуын, ғишт (парс. — тәжик. хишт — кирпич) сөзи өзбек әдебиятында XIV әсирден баслап көрине баслауын С. Ибрагимов өз изертлеуинде дәлийллейди. Н. К. Дмитриев аталған сөздиң Codex Sumanicus те ерте уақытларда ушырасыуынан мағлұмат береді (Н. К. Дмитриев. Строй тюрских языков. М., 1962, 567-б.).

Кәри (А.) — ғарры. Келин бираз кәрилерди канторға шақырды. Кәриси кимниң бар болса, қазынасы сол екен... (Мр., Тик., Қар.).

Карнай (А.) — карнай, музыка аспабы, узин саплы болып, жезден исленеди (Тр., Бр., Әр.). Өзб. карнай (УзРС., 202).

Кәрсән (Қ.) — керсен, үлкен темір табақ, қамыр ийлеу ушып қолланылады (Тр., Бр., Әр.). Өзб. корсон (УзРС., 219).

Кәсәки ерик (Қ.). — ериктің түрі, кишкентай, тұқымы да майда (Тр., Бр., Әр.).

Кәсәки журт (А.) — өзге ел, шет ел. Кәсәки журттан палуан шақыртқан (Ткр., Майшы.). Кәсәки журтларға барып өз дастығынан өлди (Қр., Майлы).

Бұл сөзді Қоңырат, Шоманай районларында «кәсәки ел» деп атайды.

Кәсәл (Қ.) — ауырыу, ауырған адамды ұсылай атайды. Кәсәл болып, не болып баллар (Бр., Сар.). Биің мынадан үлкен баламыз кәсәл болып... (Тр., Ақб.).

Қарақалпақ тілінің Мойнақ говорында «кәсәл» сөзі «мақау кәсәл» (рус. прокоженный) деген ауырыудың түрін аңлатады. Ол қаз. ауыру (ҚТТС., 1, 59), өзб. касал (УзРС., 203), қырғ. оору, ноокас, сырқоо (РҚрС., 53), татар. ағыру, чир (РТтС., 19, 61) формаларында қолланылады. Келип шығуы төркіні араб. «кәсәл» сөзінен алынған (Л. З. Будағов. Сравнительный словарь, т. II, 28-б.).

Кәсәлау (Қ.) — қауын-қарбызды кәспелеп, бөлек-лерге бөлну. Кәсәләй бер (Тр., Ақб.). Бұл сөз әдебиі тілде кәспелеу, бөлеклеу дегенді аңлатады.

Кәсәлбәнт (Қ.) — ауырыу. Бу баласы да кәсәлбәнтірек (Әр., Қыт.). Өзәм кәсәлбәнтірек (Тр., Ақб.).

Келтірілген мысал тийкарынан өзб. касалман (УзРС., 203) сөзінен алынған. «Кәсәлбәнт» сөзі Ұрқыйлы вариантта қубла диалектіндегі изертленген объектлердің барлық жерінде де айтылады. Мысалы: кәсәлбәнт боған-соң (Әр., Қылыш.). Кәсәлбәнд болып жарамай (Тр., Досб.). Ғарры кәсәлбәнтләу... менам кәсәлбәнтпаң... (Бр., Бий.).

Кәттә (А.) — үлкен. Әкеси кәттә бақсы боған (Ткр., Қос.).

Кәуин (Қ.) — кеуіл. Бир нәрсени ис жүзине асырудың ишки сезими, тилек. Кәуиниңиз бар екен (Бр., Қарамазлы). Аұқатландырып йибәрмәсәк кәуиниңиз бомайды (Тр., Ақб.).

Кәуүш // кеуиш (Қ., А.) — геуиш. Мениң кәуүишим қайда? (Әр., Қыран). Рас со кеуүштүң езууу айырылған Қр., Алт.).

Кәшаубай шана (А.) — шананың түри, оған 10 центнер балық тийеледи (Мр.).

Кебетейин бар (А.) — зияны бар (Мр., Шеге). Асты таслама, кебетейин барды (К. Султанов. «Әжинияз»... 66-б.).

Кегәй терәк (Қ.) — теректің түри. Қубла районларда жасаушылар оны «ақ терек» деп те атайды. Он үш, он төрт жылда өзиниң нағыз қалпине келеди, қыйсығырақ шақалы болады (Тр., Ақб.).

Кездик (А.) — кишкене пышақ (Мр.).

Кейреуик (А.) — ярым пута өсимликтің түри, биікliği 15—17 см. шекем жетеди... Әсиресе ол ойпауыт хәм шуқыр жерлерде тығыз жайласып, кейреуикли массивлерди пайда етеди. Оны қойлар, ешкілер хәм түйелер сүйсинип жейди. Қалың өскен жерлеринен қыс айларында маллар ушып азық ауқатлық құрғақ түриндеги от-шөплерди таярлап алыуға да болады (Шр., Қр., Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртинин от-шөп ресурслары... 49—50-б.).

Кейуаны (А.) — жасы үлкен хаял мәнисинде айтылады. Бизлер енди кейуаны болдық (Мр., Шеге).

Кекеси (А.) — териси, қырсығына деген мәниде. Не болду бу бөдик кекесине... (Мр., Тик.).

Кекире // кекирэ (Қ., А.) — 1. гүркире. Салыны гүришке айландырыу ушын гүркиреден өткереди. Бунда бир адам да, еки адам да ислей алады. Оннан өткерген менен де бәри бир ярымы қалады. Қалғанын соқыға (гүнди) салып тазалайды. Кекире тийкарынан салыны биринши тазалаудан өткеріу ушын керек (Тр., Қ. — қыз.); 2. Кекире ащы отақ шөп. Жылда егин егилип жүрген атызларға өсип шығады (Шым. р., Қол.—бес.).

Келажак (Қ.) — енди дүньяға келиуи тийисли жас әуладтар дегенди аңлатады. Келажактағы балларға көрсетпесин оны (Тр., Аққ.). Әдебий тилде оның келешекте, алдында болыуға тийисли, енди күтилиуши деген формалары бар.

Келген сун (А.) — келгеннен сон, кейин,, Өзбектиң қасынан көшүп келген сун (Мр., Тик., Аяпберген шайырдан).

Келе бой//келе бойу (А.) — тик бойы, турпаты. Өзіннің келе бойымды саған сұұретте бар... (Қр.). Өзіннің келе бойун зордан көтөрүп баратыр (Қр., Ақт.).

Келек қамыс (А.) — сийрек қамыс деген мәниде айтылады (Мр., Қ.—дәр.).

Келешшыл (А.) — келеси, ендиги жыл. Қош жигит-ти жарлы деме, келешшыл гүнжү егеди (Мр.).

Кели (А.) — килограмм. Жаман емес кели, отыз кели, жыйырма кели балық береді екен (Мр., Қар.).

Келисиги келиспеген // келискен (А.) — сымбатлы, күшлі, болымлы, жетиліскен деген мәнилерді аңлатады. Со келисиги келиспеген жигит йеди (Қр., Алт.). Келискен адам... (Мр., М. — ат.).

Келсәнэ // келсене (А.) — келе ғой, кел, келиң. Мында келсәнэ жора... (Қр., Алт.).

Айдалып кеттім алыс,

Келсене ата, қайдасаң?

(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 53-б.).

Келсең — кел (А.) — келисикли, әндамлы (Мр., Шеге). Енді бәрі келсең-кел, пәкизе қатын болды (К. Султанов. «Әжинияз»... 48-б.).

Келте // келте ауруу (А.) — ауырыудың бір түрі (Мр., Шеге). Келте ауырыуынан турғандай түсі (К. Султанов. «Ақдәрья»... 167-б.).

Кемесоғуу (А.) — ойынның бір түрі (Мр.).

Кемеші (А.) — кемени сууда жүргизиу іси менен шуығлланыушы адам (Мр., Шеге). Биз өрден киятырған кемешимиз (К. Султанов. «Әжинияз»... 66-б.).

Кемзол // гамзол // кәмзор (А.) — кийімнің түрі (Қр.).

Кеминэ жибәруу (Қ.) — белгили мөлшерден, уақыттан арттырмай кемине есаплау мәнісінде айтылады. Маңлайы қара бизди кеминэ жибәрипти (Нр., Н.—хан.).

Кеммағал // кеммағал адам (Қ., А.) — кәмбағал, дүнья малсыз жарлы адам (Тр., Аққ.). Әкемис кеммағал боған (Мр., Шеге).

Кемпир (А.) — қара малдың ауырыуы. Мал бундай жағдайда өкирип өледі (Мр.). Сыйырым кемпир

менен ауырды (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, Жоқарында аталған мийнети... 57-б.).

Кемпир бет (А.) — қауынның бір түрі, торсыз, сарғайып піседі (Шр., Лр., Қр., Шым. р.).

Кемпир өлди (А.) — қәдениң түрі. «Келиншекті күйеу алып келгеннен кейін узағыраққа қояды. Алдынан қаяллар, бала—шағалар шығып қәде алады. Келиншек күйеудің үйіне жақынлаған жерде бір кемпирді оның (келиншектің) алдына кесегіне жатқарады. Ол кемпир өлген болады. Қәдесін алып, кемпир жатқан жерінен турады. Сол уақытларда алынатуғын қәдени «кемпир өлді» деп атайды. (Қр., Мр., ТБ, ҚТДМ, 98., Шым. р., Тай.).

Кемсалыйқа // кемсәлийға // кемсәлийха (А.) — кеуілдегидей болмау, немқурайдылық, іске қолы бармау (Мр., Тик., Қр.). Күтилмегенде Айдостың Бегисти өз қолы менен өлтиргені жөнінде хабар жетті. Жұрттың қоллары суып, кемсалыйқалық пайда болды (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 283-б.).

Кенсер // кеңсер (А.) — консерва, оның қутысы. Кенсер бәнки (Мр.).

Кең гөз шабақ ау (А.) — шабақты аулайтуғын аудың бір түрі (Мр.).

Кең қолтыққа келиу (А.) — 1. Қолай келиу. Неғылса да кең қолтыққа келеді ғо (Ткр.); 2. Қолайлы уақыт (Қр., Әб.).

Кенесик (А.) — ақылласу, кенесіу, ойласу дегенді билдиреди. Кенесикке келеді йекен дийди (Қр., Қул.).

Кенесик ерлерді жаза бастырмас,
Ылайық орын алар, бул сөзде белли...

(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 34-б.).

Кеңе б лыу (А.) — кетіу, қайтыс болу мәнисінде қолланылады. Баласының алдында кеңе болғаны со (Мр.).

Кеп (А.) — үйрек ямаса газларды атыу ушын аңшылар дәл өзлерінен айнытпай, оның сұлдерін (макет) іслеиди. Қуслар усы кепти көріп, сууға келип қонады (Мр.).

Кепилағаш (А.) — қара үйге шийден таярланып тусылған есиктің төменгі жағының бүкленип қалмауы үшін кесесіне қойылған ағаш (Мр., ТБ., ҚТДМ, 97).

«Кепилағаш» дәслеп қазақы үйлерде болып, соңынан қарақалпақы үйлерге тараған. Қара үйдүн есгінде кепилағаш боса йесик бүклембейди (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, жоқарыда аталған мийнети... (56-б.).

Кепкир (А.) — темиршилик исінде отқа әбден қыздырылған темирлерди шығарып алыу үшін арналған құрал (Мр.).

Кепшик // паймана (А.) — түби териден ямаса жуқа тақтайдан исленетуғын дөңгелек қаснақлы ыдыс. Ол тийкарынан дән салыу үшін жумсалады (Шым. р., Ш. Қәримхожаев. Қарақалпақ тилиниң диалектлеринде дийханшылық терминлериниң қолланылыу өзгешеликлері. «ӨзССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының хабаршысы», 1969, № 4, 58-б.).

Керги (А.) — 1. Қара үйдің кирер аузында шеп қапталда керип байлайтуғын ыдыс. Оның ишине қасық, табақ, сүзеки т. б. үй буйымлары салынады (Мр.); 2. Қайықтың ишки жағынан керилген ағашлар (Мр.).

Кери (А.) — 1. Аттың түрі. Сыртқы формасы бойына өзи торылау, қуйрық жаллары ақшыллау болып келсе ұсылай атайды (Қр.); 2. Гәпте бузып, ишти болмайтуғын тәрепине қарай сөйлеуді аңлатады... Гей уақта кери сөйлейди (Хож.).

Кериз (А.) — шығыр құрғанда суу шығаратуғын жерди «кериз» дейди (Қр., Әб.).

Кермау (А.) — қыс айларында сазан, шортанларды аулау үшін муздың астына керип салынатуғын ау. Олардың көзлери жети, сегиз, ең соңы үш елиге дейин келеди. Муз мәусим де кермау... (Мр., Шеге).

Кермыйық (А.) — мурты тауланған адам Кермыйық беглерим... (Мр., Шеге).

Керсен (А.) — үлкен ас табақ (Қр., Мр.). Қоллар жууылды, семиз қойдың барлық мүшелери керсенде үйиллип келип ортаға қонды... бир керсенге қуйылып келди (Қ. Ерманов, «Ояныу»... 35-б.).

Керт (Қ.) — пәшек, шөп атамасы, ҳәрқыйлы ирсеңли болады. Ол қаз. шырмауық (РҚазС., 122), өзб. пещак гул, чирмовик (РУзС., 125) формаларына ийе.

Керши (А.) — балық аўлау құралы, яғни ылақа, сазанды услауға арналған қармақ. Бір күні керши тутуп отырса, кершисине жақсы балық түседі (Қр., Балық., Б., 1, 242).

— Бүгін түни менен Жанқолайға уйқыламай керши тутайын, құдай оңлап бір нәрсе иле қойса, соны апарасаң (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 162-б.).

Кес болмау (А.) — кесент етпеу, тосқынлық жасамау (Қр.)... Кеширим сора. Елдің ығбалына кес болма! (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 266-б.).

Кес болыу (А.) — зиян етиу, кесент келтириу (Мр., Қр.). Хаялдың ақылы жолға кес болады, — деп, жекиринип таслады (К. Султанов. «Әжинияз»... 135-б.). «Бахтына кес болған екенмен!» — деп ишинен қан жылап, жудырықлады (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 17-б.).

Кесәк (Қ.) — жайдың сыбауына пайдаланылған ылай, оның ийленип, кеуіп қалған түрі. Жайдың кесегін салмаға тастап едим мен (Тр., Қ.—қыз). Майда кесәклер түседі (Бр., Майем.).

Кесгеллем (А.) — биротала, гүллән, гәптин тоқ етери деген мәнилерди атқарады (Қр.).

...Жуңғарлар шабыуылынан соң намазды кесгеллем койды (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 9-б.). ...«жоқ» ямаса «ауа» дегизиу ушын кесгеллем бир сорау қойды (Бул да сонда, 440-б.).

— Аманлық аға, елден хабарың бар ма?

— Кесгеллем! (Сонда, 479-б.).

Кесектей домалау (А.) — ҳеш иркилмеу мәнисинде. Машын деген кесектей домалайды (Мр., Қ.—дәр.).

Кеселлик (А.) — ауырыу, ауырыушылық... бурыңғы уақытлары врачлар жетиспей бираз кеселликлерге ушырады (Қр., Алт.). Жуқпалы кеселликлер ишинде грипп айрықша орын ийелейди. Бизин мәмлекетимизде жуқпалы ауырыуларға қатты кеуіл бөлип, барлық емлеу мәкемелеринде жуқпалы кеселликтин алдын алыу, емлеу кең жолға қойылған (Кегейли районлық «Ленин жолы» газетасы, 1972, 19, 20-январь).

Кесесине үөскен адам (А.) — дугжымлы, ири, шыныққан адам деген мәниде қолланылады. Жаңабай палуан деген кесесине Үөскөн адам йекен, туп—тутас (Қр., Хс., Қан.).

Кесим (А.) — бирден кесип айтыу. Бақсы деген кесим болатуғын йеди (Қр., Сор.).

Кескир (А.) — өткір, жүзи өткір зат. Тыйығам кескир ғо (Қр., Хс., Қаң.). Йеки орақ апар буган кескир (Қр., Қаз.).

Кескирт // кешкирт (А.) — 1. Орақтың кишкене түрі (Мр., Мар.); 2. Үлкен емес пышақ (Мр.).

Кеспас (А.) — кесбас, уннап исленген ауқат (Мр.).

... Қағып-соғып шананы майдана қойдың,
Сүт қатқан кеспасқа ширеніп тойдың
(Мәтен шайырдан).

Кеспе (А.) — балықтың кесілген бөлегі (Мр., Тик., Шеге, Мар.).

Бекіре кесісі беліңе дәрман,
Жегеннің кеулінде қалмайды әрман...

(А. Бегимов. «Жыллық план толсын жүзге», қосық. Мойнақ районлық «Қызыл балықшы» газетасы», 1948 жыл, 27-январь).

Кеспе пийаз // кеспе пыйаз (А.) — пияздың түрі, оннан туқым алынады. Кеспе пийаздың//кеспе пыйаздың өскен түру «ныш пыйаз» деп аталады (Қр., Қен.).

Кестелижаға (А.) — кестеленіп нағыс салынғай жаға (Мр., Қыз.).

Кетэк (Қ.) — кетек. Тауықты қамау үшін піспеген гербиштен ямаса пақсадан (ылай) дүзетилип, үсті бастырылады (Тр., Хәм., Әр., Қыран).

Кетғуда // кетқуда (А.) — кәтқуда, жасы үлкен адам (Мр., Зай., Қыз.). Кетқуда адам... (Қр., Қен.).

Биймис Әуез бий, кетқудамыс Сәәт... (Мр., Мар., Тик., Әжинияз шайырдан).

Кетик // мәпелик // мәпилик (А.) — тиссиз адамды (кетик) усылай атайды (Ткр., Б., 1, 354).

Кетик топ (А.) — пушка, әскерий құрал-жарақтың бір түрінің атамасы (Қр., Ақп.).

Кетмән // кетпен шот (Қ., А.) — кетпен, ауыл хожалығында жер ислеу ислери үшін қолланылатуғын құрал хәм оның улыуа атамасы. Хәзир механизацияның кеңнен еп жайыуы нәтийжесинде оның атқарату-

ғын хызметі төменледі. Кетмән урып қарық тарттық, кетмән урдық (Тр., Ақб.). Кетпен шот... (Шым. р., Сал., Б., 354).

Кетуу (А.) — сууға шүмип, жоқ болып кетіу мәнісінде. Қәдірек кетти сууларға... (Мр., Тик.).

Кеуілге қабыу (А.) — унатыу, жақтырыу дегенді билдиреди (Қр.). Арал теңизине кирген ярым атаулардың бири бираз кеуілге қапқан еди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар», 151б.).

Кеуілдеги қал (А.) — ойлаған ой, мақсет (Мр., Қр., Лр.).

Кеуілдеги қалды бәржай етилмей,
Қуралпа, жыйнақлар қалды етилмей...
(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 52-б.).

Кеуили тоғайу (А.) — кеуили толыу, жүдә уақты хош болуу (Қр.). Айдос қай жылы, қай мәхәлде соңғы сапарғысындай болып Хийуадан кеуили тоғайып қайтқанын еслей алмады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 112-б.).

Кеуили ярый бермеу (А.) — кеуили толмай гүманланып қарау, исенбеу (Мр., Мар., Шеге., Қыз., Зай.).

Қолмен Әжиниязды баласынып, еле де кеуили ярый бермей, жалт-жалт қарады (К. Султанов. «Әжинияз»... 211-б.).

Кеуин // кеуін // көңил (А.) — кеуін, қал-жағдай, денсаулық (Мр., Қар., Қ. — дәр.). Урмай-соқпай кеуині өсүп (Мр., Қар.). Бузулған нашардың кеуинин алыңыз... (Аяпберген шайырдан). Буған Қоразбектин кеуин питип қалды (Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 107-б.). Көңлимди көтерип қайтайын (Шым. р., Шах.). ...Көңил айтайық, пәтия қылайық деп келе бердик... (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 16 — 17-б.). Көңлицизге мәләл келмесе қаланы аралайман, — деди (Сонда, 143-б.)... Зийбагүлдин көңили көтерилип, аяғы жеп-жеңил болып, ауырған-сызлағаны билинбей кетти... (Бул да сонда... 171-б.).

Кеуин сорау (А.) — денсаулығын биліу, оннан хабардар болуу (Мр., Қар.). Кеуинмди сорап қасымай... (Мәтен шайырдан).

Кеўинидәги боғай (Қ.) — өз ойыңа алған, мақсәт еткен исиң болғай деп тилек билдириү. Кеўинидәги боғай, тилиндәги бомағай (Бр., Шым., Қарамазлы).

Кеўли үйткесиү (А.) — кеўили көтерилиү дегенди аңлатады. Бирмың тилланы алған адамның кеўли үйткести (Хож., Қара тер.).

Кеўлиндә кири йоқ (Қ.) — ҳешкимге душпанлық, қаслық ишкири жоқ, жолы дүзиү адам. Кеўлиндә кири йоқ йақшы бала (Әр., Қыран).

Кеўлине ғұлғула түсиү (А.) — кеўилине бир нәрсени алып, ойланыү мәнисинде айтылады (Кр.). Аманлықтың кеўлине ғұлғула түсти... (Т. Қайыпбергенев, «Маман бий әпсанасы»... 448-б.).

Кеўсер (А.) — диний түсиник бойынша «бейиш сууы» мәнисин аңлатады (Мр.).

Кеўүл көли (А.) — кеўил төркини (Мр., Тик.).

Сөйлемейин дебедем.

Сөз қозған кеўил көлинен

(Х. Үббаниязов).

Кешеллеү (А.) — кешигиү (Мр., Қар.).

Кешеуиллемей (А.) — кешикпей, кешиктирмей (Қр., Мр.).

— Хызмет бар болса кешеуиллемеген мақул, — деп жууап берди Ахмет (Қ. Ерманов. «Ояныү»... 211-б.).

Кеширме (А.) — күн көриү, тиришилик (Кр., Хал.). Адамның ишки кеширмесинин айнасы — көз (Ш. Сейтов. «Халқабәд», роман. «Әмиүдәрәя», 1974, № 2, 31-б.).

Кешке тура (А.) — кешке жақын, кешке таман. Күн кешке тура айаз болды (Мр., Мар.).

Кидик (А.) — кийиктин баласы (Мр.).

Кийгиз (Қ.) — кийиз (Тр., Бр., Әр.). Бул сөз қаз. кийиз (ҚТТС, 1, 298), өзб. кигиз (УзРС., 212) формаларына ийе.

Кийиз топ (А.) — қарамалдың жүнинен исленген топтың түри (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнетн... 58-б.).

Кийиз шалаң // тикен шалаң (А.) — шалаңның түри, сууда өсетуғын өсимлик (Мр., Тик.). Қ. шалаң.

Кийиз шопақ (А.) — қауынның түри, тухымы сийрек болып келеди (Кр., Алт.).

Кийин (А.) — «кейин» формасының орнына қолланылады (Кр., Кен.).

Кийкилик // кийкиман (А.) — кийиктин асығы. Бұны бір қатар ауылдарда «кийкиман» деп те атайды (Ткр., Қ.—ой).

Киймешек нағыс (А.) — қара хәм қызыл ушығаға тигилетуғын нағыс (Кр., Қаң.).

Кийттай // киттай (А.) — кишкене, кишкентай. Мына баллар кийттай балларед... (Мр.).

Кимнер // кимселер (А.) — кимлер деген мәнини билдиреди. Кимнер не, балғалы ма? (Мр., Қ.—дәр.).

Кимселер ойылып, кимселер жүзүп,
Кеш боғанда қосға гелдик, йараллар

(Мр., Шеге, Мәтен шайырдан).

Кимселер жығылып, кимселер ойылып жүрду (Кр.).

Кинэз (А.) — кербаз адам хаққында усылай айтылады. Өзи кинэзлау к/и/си (Мр., Тик).

Киндик жип (А.) — қара үйде қазыққа белдеуден байланып, жерге қағылады (Шым. р., Шах.).

Киндик қазық (А.) — қара үйдің белдеуінен төменге қарай тартып, байлап қоятуғын қазық (Мр., Шеге, Қыз., Зай.).

Киндик қалаш (А.) — балықтың қалашы (Мр.).

Кир (А.) — 1. Тәрези. Атты кирге саламан дебайтты дийди (Мр., Мар.); 2. байлық (Кр.). Қолдың кири деген сөз — байлық деген сөз. Жырауларда сол ушын «мал деген бул қолдың кири, жуўсан кетер бир күши» деп жырлайды (Т. Қайышбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 162-б.).

Кир болуў (А.) — даулы, шатақлы болуў. Арты кир боған (Ткр., Дийх.).

Кире (А.) — жүк. Кире тасып жүрмиз (Мр.).

Киреу // киреўке (А.) — гиреу, гиреўге беріу (Шр., Лр., Қр., Б., 1, 356).

Кирпикшешен // кирпитикен // кирпишешен (А.) — кири, жер бауырлаушылар топарына киретуғын жанлы мақлұқ (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, жоқарыда аталған мийнети... 57-б.). — Кирпикшешен, кирпитикен деп айтылмайды (Кр., Әб.).

Киртийиў (А.) — гиртийиў, киширейиў (Кр.). Зуҳ-

ратдийиннің көзлери киртийип, сақал — мурт алыудан қалды (Кегейли районлық «Ленин жолы» газетасы, 27-январь 1972 жыл № 12).

Кирттай (А.) — азмаз, азғантай (Мр., Шеге, Қыз., П. — тау Зай.). Кирттай тамақ қылайын (Мр., Тик.).

Киршөп (А.) — шөптің түрі, оны сабын орнына қолланып, кийім жууатуғын болған (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 57-б.).

Кисенгулп (А.) — ертерек уақытларда атлардың аяғын кисенлегенде оған қулып салған хәм ол «кисенгулп» делинген (Мр.).

Кисиниң жағасынан услау (А.) — гүресиу деген мәниин аңлатады. Мен онжети жасымнан баслап кисиниң жағасынан услап... Жацабай палуанлардың изинен палуанлық қылдым... (Кр., Кен.).

Кислик (А.) — гүндени услап жүретуғын шүй ағаш (Кр., Ткр.).

Көбаса (А., Қ.) — көбирек, жийирек, көпшилик жағдайда мәнилериңде қолланылады. Бүйерде көбаса масқарамаздың ойыпы бар (Лр.). Көбаса жүргенимиз жоқ (Мр., П.—тау). Бу кемәйди көбаса (Нр., Н.—хан).

Бұл сөз әдебий тилде көбинше, аса көп (ҚҚРС., 33) деп айтылады. Әдебий тилдеги форма диалекттегиге салыстырғанда өзгеше, бирақ мәнилери бирдей екенлиги көринеди.

Көгәгис (Қ.) — мәкке жүуери. Маллар ушын әхмийетли от — шөп болып есапланады. Басы ири, сопақша, жапырақлары үлкен, түри сарғыш, ал сабақлары жууан. Оннап жыйналған зүрәәтти «көгәгис» деп атайды (Тр., Бр., Әр.).

Көгжон // көкжон (А.) — балықтың түри (Мр., Мар., Тик., Қыз., П.—тау, Зай., Қ.—дәр.).

Көгжон // көкжон ақ марқа балығының жергиликли балықшылар тилиндеги атамасы. Ол тийқарынан жыртқыш балықлар қатарына жатады. Узынлығы 80 см., ауырлығы 5 кг. ға жетеди. Хәзирги ауланып жүрген ақ марқаның ямаса көгжонның салмағы 3—4 кг., астыңғы қалашы және қуйрығы қызыл болады. Оны «йерниғызыл» деп те атайды (ТБ, ҚТДМ, 47).

...Сууда көкжон балықтай жүзетуғынымды билетуғын едің гой... (К. Султанов. «Ақ дәрья», роман... 12-б.).

Ҳеш жеринде миннц жоқ,
Қабыршағын алтындай,
Суу жұлдызы көкжон деп,
Айталаман тартыпбай

(Ш. Мәмбетмуратов. «Миннц Аралым»... 25-б.).

Көгилдир қуу (А.) — қуудың түри (Мр.).

Көгилжир (А.) — көк, көгирек деген мәнилерди аңлатады (Шым. р., Б., I, 354).

Көгиртпек (А.) — бир нәрсеге соқлығысыу ямаса урысыудың нәтийжесинде денеге түсетуғын көк дақ (Шым. р., Б., I, 354).

Көгнарый (А.) — көкнаршы, көкнар ишнүди кәр еткен адам. Уол бир көгнарый адам (Шым. р., Орж.).

Көз (А.) — қара үйдің керегесиннің көзи (Мр., Тик., Шеге, Қыз., П.—тау).

Көз ауыруу (А.) — мал ауырыуының атамасы (Кр., Доб.).

Көз ашық (А.) — билгиш, уәлий, хәр нәрседен хабарлы адам. Хожа шығыпты көз ашық (Бр., Ийш.).

Көз жарыу (А.) — жас босануу, балалы болуу дегенди аңлатады. Апам жас буусанып көз жарды (Кр., Алт.). Аман есен көз жарсаң бәри умыт болып кетер (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, I-кітап... 148-б.).

Көзгир алмау (А.) — уйқыламау (Кр.). Песиннен таң атқанша қозғалмай көзгир алмай атырган бийлердің арасынан бул усынысты ким жасағаны намәлим қалды (Т. Қайыпбергенов. «Маман бир әпсанасы»... 148-б.).

Көзгир алыу (А.) — азмаз уйқылап алыу (Кр., Мр., Кр.). Дәрриу үйге қайттымдағы, азырақ көзгир алып, ешегиме ерди басып, түни менен жүрип, күн шыға қалаға келдим (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиудәрья», 1963, № 4. 70-б.). Бир майдан көзгир алып барасан (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әмиудәрья», 1974, № 2, 15-б.).

Көзгир қылыу (А.) — көпшиликке бир адам тууралы айтыу, ол хаққында жаман пикир пайда етиу (Кр.). Усыннан барсам да, бармасам да халыққа көзгир қылады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 129-б.).

Көзи илмеу (Қ.) — көзи көрмей қалыуды усылай атайды. Көзим өмиримдә илмәйди (Нр. Н.—хан). Қарақалпақ тили Шымбай говорында бул дизбекти көзү саңлақсыз (көзү саңлақсыз боп қаған) деп айтылады.

Көзи қыдырыс (А.) — көзи қыйсық, денесинде бир кемислиги бар адам. Көзи қыдырыстың иси надурис (Шым. р., Б.—қыт.).

Көзи қыймау (Қ.) — бир отырған қонысын, белгили мөканын таслап кеткиси келмеуге байланыслы айтылады. Быйақты көзи қыймады (Бр., Сар.).

Көзи хайат (Қ.) — көзи тири, еле өмир сүриуде деген мәниде қолланылады (Әр., Қыт.).

Көзи хәкисли (Қ.) — көздің ауырыу табыуына байланыслы айтылады (Тр., Аққ.). Хайалдың көзи хәли хәкисли (Тр., Ақб.).

Көзин ақытыу (А.) — көзин алартыу, жаман кейин пенен қарау дегенди билдиреди (Мр., Шеге.).

— Кет енди! — Мүширип жекиринип, кемпирге көзин ақытты... (К. Султанов. «Әжинияз»... 61-б.).

Көзлери гиреүгели (А.) — көзлери гүңгиртленип, анау-мынауды көре бермеу (Кр.).

— Көзлерим гиреүгели, әдиүлим. Фаррылық женип киятыр (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 405-б.).

Көзү саңлақсыз (А.) — көзи соқыр деген мәниде (Шым. р., Орж.).

Көзүңдей көруу (А.) — өзіндей көриу, қәстерлеу, ядта сақлау... Көзүңдей көрүп жүрөйин деп шаққыға сап қылған (Мр., Тик.).

Көйлек//көйлөк (А.) — Мойнак районында жасашы халықтың ауызеки сөйлеу тилинде көйлектің лаудан көйлек, қалеке // қәлеке көйлек, шатыраш көйлек, аққас көйлек, қарақас көйлек, пашшайы көйлек, көк көйлек, ақ көйлек, қәдели көйлек, ойма жағалы көйлек т. б. түрлери қолланылады.

Көйлеңке (А.) — әдебий тилдеги «көлеңке» сөзи усылай айтылады (Кр., Кр.). Ала көйлеке болып турған үй ишинен оның жүзи де онша көринбейди (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиудәрья», 1963 № 4, 77-б.). Артына бурылып еди, көйлеңке сияқты биреудің ерип киятырғанын көрди (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, I-кітап... 53-б.). Дабылға

шыдамай тез атланған Айдос Қадирберген менен Доспанды ертип келип, әскербасының шатыры алдында қолларын маңлайына көйлеңке қылып, жау тәрепке қарап тұр (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 264-б.).

Көйлөкше (А.) — аттың үстине жабатығын жабыу, көйлекше (Мр.)... Шашағы көйлөкшениң қушақ-қушақ (Әжинияз шайырдан).

Көк (А.) — қара үйдің керегесинің көгі. Ол түйсіннің ийленбеген мойын терисинен исленеди (Мр., ТБ, ҚТДМ, 96).

Көкбас (А.) — үйректің түрі (Мр., Шеге, П—тау).

Көкирегіннің көзін ашыу (А.) — сауатлы етиу (Кр., Хал.). Көкирегіннің көзін ашыу — өзіңіз бенен биз қусаған мийнетлилердің жұмысы (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 40-б.).

Көкирегіннің құрты бар (А.) — айбағлы, аргы төркінінде бір нәрсе бар адам (Кр., Нр.).

— Көкирегіннің құрты бар көремеи, — деп жууап берди Убайдулла бий... (Т. Қайыпбергенов, «Маман бий әпсанасы», 136-б.).

Көкирегі соқыр (А.) — хеш нәрсенің парқын билмеу, сауатсыз болыуға байланысly айтылады (Кр., Хал.). Бул душпан емес, соқыр, көкирегі соқыр (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 40-б.).

Көкирек (А.) — арбаның бір бөлешесі. Тийелген зат ямаса минип отыратуғын адамлардың дегершиктің айналыуы менен оның қәуіпсизлігін сақлау үшін тақтайдан бийік етип ислеп, дегершиктің тусына арысқа қағып қояды (Шым. р.).

Көккәне (А.) — көгілтім. көкшил (Ткр., Қ.—өз., Б, 1, 355).

Көк кәптәр (Қ.) — кептердің түрі. Сур көкшил, ақ түсли кишилеуден келген құс (Тр., Хәм., Бр., Майем.).

Көккөйлек (А.) — жасы әдеуір жасларға барған хаяллардың көйлеги (Мр.).

Көклеу сабақ (А.) — көрпени тигиу үшін арналған сабақ (Мр.).

Көкли (А.) — аудың хәрбір данасы усылай аталады (Мр.)... Ауды бір көклиден бөлип салыудың балықтың көп түсиуіне үлкен пайдасы бар (А. Бекмуратов. «Мойнақтың маяклары»... 37-б.).

Көкмар (А.) — ойынның атамасы (Ткр.).

Көкмойун // көк мойын (А.) — балықтың түрі (Мр.).

Көкөси (А.) — жақсысы, төркінні, тийкары дегенди билдиреди. Гәптиң көкөси мынада (Мр., Мар.). Ол балықтың ең көкөси (Мр., Шеге).

Көкпери (А.) — кәраматлы, сыйқырлы мақлуқ. Көкпери жүзгө жетпесин, жүзгө жетсе де гүзгө жетпесин... (Мр., Тик.).

Көк пийаз // қырықпа пийаз (А.) — ерте шығатуғын пияз (Қр., Мр., Қр.).

Көк пишен (А.) — жаңа баслап шығып киятырған пишен (Мр., Мар., Тик.).

Көк торта (А.) — ақ марқа балығының жергиликлі атамасы (Мр.).

Көк шалаң (А.) — шалаңның бір түрі (Мр., Мар.).
Қ. шалаң.

Көл қаза // көлғаза (А.) — балықты аулайтуғын құралдың (қазаның) бір түрі. Оның материалы қамыстан исленіп, екі ауызы болады (Мр., Тик., П.—тау).

Көл шатыр (А.) — зонтик, саяман (Мр., Мар., Шеге, Қыз.). Қ. қолшатыр.

Көләт//көләт жер (Қ., А.) — бұрын егислік жер болып ямаса ел қонысланып, соңынан уақыт өтуі менен суу басып көләтқа (көл мәнісінде) айналған жер. Көләт жатқан (Әр., Қылыш., Бр., Шым., Ийш., Мр., Шеге, П.—тау). Ғайратың бар жигитсең, көләт жерге дақыл егіп, қыс азық таппайсаң ба! (К. Султанов, «Ақ дәрья»... 106-б.).

Көлбуға (А.) — бәхәр айларында гүңкілдеп сес шығаратуғын көл қусы (Мр., Шеге, Қыз., П.—тау, Қ.—дәр.).

Қууанышта қарсы алып бәхәрдің,
Келгенлигин гүллән мақлуқ тойлаған.

Көлбұғаның барабандай сестине,
Бәрше қуслар дауыс қосып сайраған...

(Т. Жумамуратов. «Жүрек мұхаббаты». Қосықлар хәм сатиралар. Нөкіс, 1956, 34-б.).

Көлденен (А.) — кесесине деген мәніде айтылады. Көлденен қойылған (Мр., Мар.).

Көлдің ултаны (А.) — көлдің ең түпкіри (Мр., Шеге, П.—тау). Таумурат пенен Әжинияз азат болып еркін отлап жүрген малларды көлдің ултанына қарай қуып айдады (К. Султанов. «Әжинияз»... 78-б.).

Көлмек // көлмөг (А.) — көлге айналған жер. Бурун көлмөг экэн (Ткр., Қ. — өз., Б., 1, 355). Қ. көлэт

Көлшэ//күлшэ (Қ.) — майда-майда атызлар болып, олар тийкарынан палыз егинлерин егну ушын арналады. Бир күлшэ кешир, бир күлшэ қауын ектим (Тр., Досб.).

Көмзор (А.) — жеңи узиннан келген комзол кийим жергиликли адамлардың сөйлеу тилинде усылай айтылады (Мр., П.—тау, Зай.).

Көмпей (А.) — фуфайка, үстиге кийетугын келте қыс кийими (Мр.).

Көмпей нан (А.) — нанның түри (Мр.).

Көн (А.) — қолдың жумысты көп ислегенликтен қабарған жери (алақанда болады). Қолымыздың көни кеткен жоқ (Мр., Мар.).

Көнгелеу (А.) — аудың жыртылып, сөтилип кеткен жерлерин жамау мәнисинде қолланылады (Мр.).

Көндик (Қ.) — конюшня, жылқылар ушын арнаулы салынған қора. Көндикте ислейди (Бр., Майем.).

Көнөк (А.) — бир қазан мәнисинде (Қр.).

Көнөпатлақ (А.) — гөне эңгиме, гүррин. Көнөпатлақ булардың изләб жүргэни (Шым. р., Шах.).

Көңге (А.) — аудың табанлық, арқалық, жууан жиплері менен тутастырылған жиңишке жиплери (Мр.).

Көңгейлениу (А.) — гүңгиртлениу, адамның көзиниң алды тыныу (Кр.). Ери ауырғалы көзи көңгейленип жүрген шығар (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап, 218-б.).

Көңгэм бала (А.) — бир нәрсеге көнликкен, үйренискен бала дегенди аңлатады (Шым. р., Жал. — маң.).

Көңли жай (Қ.) — кеуили шад, құргын, уақты хош болыу. Айтмурат ауғунның болду көңли жай (Тр., Сыдық шайырдан).

Көпир қәде (А.) — қәденің түри (Қр., Кр.).

Көпирақ (Қ.) — «көбирек» сөзиниң фонетикалық өзгериске ушыраған түри. Бир айдан көпирақта келип

шай ишип кетти. (Бр., Сар.). Әдебий тилде көбірек, көп, мол деген мәнилерди аңлатады.

Көпчик (А.) — әдебий тилдегі «көпшик» (бир адамға арналған) сөзи усылай айтылады (Шым. р., Шах.).

Көрбар (А.) — ақша салатуғын ыдыс (Ткр., Дийх.). Ол ақша дегенди көрбарға салып әкелди (Кр., Кен.).

Көрдемше (А.) — некесіз тууылған баланы усылай атайды (Мр.).

Көрик (Қ.) — тандыр қызғанда оның оты сууымауы ушын арнаулы тесилген жеринен кесек тыгып қояды. Буны «көрик» деп атайды (Тр., Досб.). Әдебий тилдегі «көрик» сөзи темиршилик көрки деген мазмунда ушырасады (ҚҚРС., 338).

Көримлик қәде (А.) — жаңадан түскен келиншекті, қайин журтына биринши ирет қыдырып күйеулеп келген күйсүди який дүньяға келген нәрестени ең дәсленки мәртебе көрген адам «көримлик қәдесин» береди (Мр.).

Көрпә (Қ.) — жоңышқаның жаңа шығып киятырған түрин усылай атайды (Тр., Досб.). Ол қаз. көрпе, көк (РҚазС., 469), өзб. курпа (УзРС., 235) формаларына ийе.

Көрпәш (Қ.) — қозыларға арнап исленген қораны қубла диалекти объектинде жасаушылар «көрпәш» деп атайды (Тр., Аққ.).

Көрсөтпе (А.) — көргизбе. Көрсөтпеде деп йсситемен (Кр., Ақп.).

Көртешә (Қ.) — былғарыдан ямаса пахта салып товардан исленген қысқа сырт кийим, яғний арнаулы тигилген сырт кийиминиң түри (Тр., Бр., Әр.).

Көрүк (Қ.) — темиршилик қуралы. Ол териден исленип, еки жағы қатырылады. Көмирди жандыруу ушын самалды үрип, жыйнап турады. Келтирилген сөз қубла диалектиниң барлық жерине тән (Тр., Бр., Әр.).

Ол қаз. көрік (ҚТТС, 1, 316), өзб. темирчилик босқони (РУзС., 365), қырғ. көрүк (РҚрС., 314) фермаларына ийе болып табылады.

Көсли жер (А.) — пайда табатуғын жер, орын (Кр.).

Шығын десе тура қашқан,

Көсли жерди тарпа басқан,

Дүнья ушын жолдан адасқан,
Дүйсенбайға бир сәлем

(Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман,
1-кітап... 78-б.).

Көтбау (А.) — қара үйдің шаңарағынан төмен салбырап түсіп туратуғын бауға айтылады (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Аталған мийнети... 56-б.).

Көтек (А.). — балықшылық үскенелеріндеги (ау, нәрте, жылым) шонтайды гейпара орынларда «көтек» деп те атайды (Мр., ТБ, ҚТДМ, 56).

Көтерме // көтөрмө жылым (А.) — ертеде қолланылған балық аулайтуғын жылымның бир түри. Буны еки қайық пенен алты адам салатуғын болған (Мр., Мар., Қыз., П.—тау., Кр., Әб.). Ғаңқалыларға дерек уллы ушан қайықтың салып киятырган көтерме жылымына илинип шығады (Қ. Ерманов... «Балықшылар қыссасы», дәстан... 103-б.).

Көти (Қ.) — бир нәрсениң соңы, дауамы (Тр., Ақб., Аққ., Бр., Майем.). Көтэр мына ағаштын көтин (Өр., Қыран).

Көтки азна (А.) — қайықтың ишиндеги кейин жағына орналасқан азна (Мр., Тик., Зай.).

Көтөре бер мушунды (А.) — қарсылық көрсетиўге, урысыўға таярлана бер деген мәнини аңлатады.

... Үйрөнгөн әдет қалама,
Көтөре бер мушунды...

(Шр.).

Көтү йақшы бомау (А.) — истин соңы, кейини жақсы болмайды дегенди билдиреди. Бүйер йенди көтү йақшы бомайды деди (Кр., Бас.).

Көше басар (А.) — қәдениң түри (Кр., Кр.).

Көшек (А.) — жас түйе, бота мәнисинде қолланылады. Алты айдан бир жылға дейин көшек болады (Мр., ТБ., ҚТДМ, 86; А. М. Щербак. Название домашних и диких животных. В кн.: «Историческое развитие лексики тюркских языков». М., 1961, 106-б.).

Көшер (А.) — арбаның көшери; еки дегершикти тутастырып туратуғын хәм кесесине салынатуғын арнаулы ағаш. Көшердің басы желинип кетпеуи ушын май-

лап турады және темир бергенекке кийгизиледи (Шым. Қ., Буй.).

Көшки // кошка // көшкү (А.) — теңизде ямаса жағадан қашығырақ жерде моторлы қайықтарды, катерлерди услап гурыу ушын көшки//кошка тасланады.

Коммунизм жағасында күлмлеп,
Беккемирек атсам болды кошқанды...

(Ш. Мәмбетмуратов. «Мениң Аралым»... 4-б.).

Көшкинің бойағы (А.) — кошканы (якорьды) суудың ишине жибергенде суудың бетинде туратуғын зат (бояқ) (Мр., Мар., Тик.).

Көшпе//көшпек (А.) — көлде, айдында, теңиздин үстинде көшин жүретуғын қамыс т. б. шөплер араласқан көлемсиз зат (Мр., Мар., Тик., Шеге., П.—тау., Қ.—дәр).

Самал ессе теңиздин көшпесиндей қалтылдайтуғын солардың үйлери (К. Султанов, «Әжинияз»... 69-б.). «Адам арықласа айдындағы көшпедей шошайған мурны қалады екен аў» — деди Ажар... (Аталған автор. «Ақ дәрья»... 106-б.).

II. көшпек — ойынның бир түри, оны қумалақ пенен ойнайды. Бунда қазан болады. Хәрким өз қазанына утқан қумалақларын салып қояды (Мр., Мар., Тик., Шеге, ТБ, ҚТДМ, 116).

Қустаны // құстаналы қылыу (А.) — айыплы, гүналы етиу (Қр.). — Алаяқ жийренди алыстан — ақ танып, иркилип турған ғарры оның сәлем бермегенин қустаны қылып бәд урды (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 74-б.). Бәри де мени құстаналы қылып атыр (Мр.).

Күйеу атландыруу (А.) — күйеуди атқа мингизгени ушын алынатуғын қәде (Мр., Тик.).

Күйи жетмәу (Қ.) — қалы жетпеу, шамасы келмеу. Мениң күйим жетмәй жүрипти (Тр., Келт.).

Күйикли // күйукли // жанықлы (Қ., А.) — жан күйдириу, күйип писиу, өлип-тирилиу деген мәнилерди аңлатады. Күйикли жанықлы адам экән (Тр., Аққ.). Бир күйүкли адам айтады ғо (Мр., Тик.).

Келтирилген сөз Хорезм говорларында жанықмақ формасына ийе. «Күйкли» сөзиниң тийкары «күй» (гореть) деген сөзден алыныуын С. Е. Малов, А. К. Боровков т. б. авторлар көрсетеди. «Жанықлы» сөзи әдеби тилде ушыраспай, күйкли, қайғылы сөзлериниң бар екенлигин көриуге болады (ҚҚРС., 342).

Күйкүлжүң (А.) — қайғы, дәрт, ууайым. Күйкүлжүң басып... Усу күйкүлжүң басып (Кр., Алт.).

Күкирт // күкүрт (А., Қ.) — шырпы. Күкирт әпкел... (Мр., Қар., Шеге). Жаңған уағында күкүрт чаққандай болады (Тр., Аққ.).

Күл төккән емәс (Қ.) — бул жерде бир белгили қоныста турақлы отырмады деген мәнини атқарған. Жети жердән көшип, жети жерге күл төккән емәс (Әр., Қыт.).

Күлгөмөш (А.) — сөнбеген күлдиң арасына табаға який былайша салып писирилген нан. Күлгөмөш етип нан қылып... (Кр., Кен.).

Күлтә (Қ.) — бау. Егин орылып, айдалып дәни алынғаннан кейин қалған сабанларын баулап алады. Буны күлтәләу (күлтә) делинеди (Тр., Досб.).

Келтирилген сөз қаз. күлте (ҚТТС, 1, 325), өзб. боғ (РУЗС., 806), түркм. дессе (РТМС., 715) түринде қолланылады.

Күлүш (Қ.) — гилт. ашқыш, ашар (Нр. Н.—хан.).

Күн сыбыр (А.) — күнге қаратып қойыу, шыжғыртыу мәнисинде гезлеседи (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Жоқарыда аталған мийпети... 59-б.).

Күн тиймес (А.) — күн тиймейтуғын жер дегенди билдиреди. Артыңнан күн тиймесин көрүнди гыз (Әжинияз шайырдан).

Күнгирали жай (А.) — бул жерде: күнгиралы печи бар жай деген мәниде қолланылады. Журттың күнгиралы жайынан жақсы өзимизге... (Шым. р., Мын.).

Күнде (А.) — күнде (Кр.).

Өткенде алдыман епкиннң қағып,
Жолларына күнде болғым келеди...

(Кегейли районлық «Ленин жолы» газетасы,
1972 жыл, 8-январь, № 4).

Күндек (А.) — тандыр печьлерди таярлауға арналған форма (Ткр., Қ — өз., Б., 1, 357).

Күннер (А.) — күнлер. Айағына шөгүр кирген күннеринде ақсайтуғын еди (М.).

Күнчығар//күнчығыш (Қ.) — шығыс, күннің шығатуғын тәрепи. Төрткүлдің күнчығарынан келди ғо (Тр., Келт., Досб.). Андрой Ташауыздың күнчығышында (Әр., Қылыш.).

Бул сөз өзб. шарқ, кун чиқиш (РУзС., 95), қырғ. чығыш, күн чығыш (РҚрС., 96) татар. кончығыш (РТТС., 1, 125) деп айтылады.

Күңил (А.) — кеңил, ұақты хошлық. Бизлерди күңил көтеруўге бақты (Қр., Кен.)

Күрет (А.) — курорт. Ағайилли екеуў күретке жиберген (Шым. р., Бек.).

Күржи (А.) — гүржи, қысқа аяқлы кишкене ийт. Биразларың тирилей күржиге тарттырып өлтирген екен (Мр., Мар.).

Күржөлкү//күржәки (А.) — жылымның табаның басып туратуғын узын саплы ағаш (Мр., Қыз., П.—таў).

Күрси (Қ.) — стул. Кишкене етип ағаштан соғылған стул який табуретка (Тр., Бр., Әр.).

Күрте (А.) — балалардың кийиуи ушын ишине пахта салып тигилген кийим. Ол көбинесе жеңсиз болып келеди (Мр.).

Күртүк (Қ.) — гүртик. Унды ийлеп, жайып, майдалап кесип исленетуғын тамақтың түри. Әнә сәнәм йибәрмәгән шу күртүк (Тр., Келт.).

Күшен/күшән (А., Қ. ә) — көликтің мойнына кийгизилетуғын күшен. Оның еки жағында бауы, төменінде қанжыгалығы бар (Қр., Шым. р., Ткр., Қр., Лр., Бр., Әр.).

Күшүген (А.) — қустың бир түри (Мр., Тик.).

Кәзлли болуў (А.) — келинли болуў, үйге келин түсриуіге байланыслы айтылады. Кәзлли болдуқ... (Шым. р., Шағ.).

Қ

Қабаданаў (А., Қ.) — Балық аулайтуғын қуралдың атамасы, жайылып турады. Оны балықшылар жиітен нәрете сыяқлы етип тоқыйды. Ауыз тәрепи үл-

кен, түби кем-кемнен киширейип бара береді. Тахта-көпир районындағы балықшылық кәсіби менен шұғылланатуғын адамлардың сөйлеу тилинде де «Қабадан» деп аталады. Бирақ бул жерде жыңғылға тораңғылдың шақасын араластырып тоқып, жапларға салады. Аталған сөз Төрткүл районы территориясында жасаушы қарақалпақтардың ауызеки сөйлеу тилинде де ушырасады (Мр., Ткр., Тр., ТБ, ҚТДМ, 53).

Қабырғасы қайысуу (А.) — қыйналыу, қанаатланбағанлық түр билдириу. Қабырғасы қайысып алды (Кр., Бас.).

Қабырғасынан жүрегі көриниу (А.) — ақ көкірек, миймандос деген мәниде (Кр.). Митрий төре жақсы тәсирленген. «Қарақалпақтар қабырғасынан жүрегі көринип турған халық» деп атады (Т. Қайыпбергенов. Маман бий эпсанасы... 9-б.).

Қабыртқа (А.) — адамның қабырғасы (Мр.).

Қағаннар (А.) — қалғанлар, қалып қойғанлар. Сууға таласып басы жарылып қағаннарам бар (Мр., Қ—дәр).

Қада // қәләмшә (Қ.) — жай салғанда арқалықтың үстине салынатуғын шабақшалар. Мыналар рас қастың үстине қәләмшә болады (Тр., Аққ.).

Қадақ (Қ., А.) — 400 грамм бир қадаққа тең. (Тр., Бр., Әр.).

Қадаққа жетпесе шайыңыз,
Үйиңізге срәмән дер

(Сыдық шайырдан).

Қадағы оның сәккиз сом (Нр., Н.—хан).

Арқа диалектинин Мойнақ говорында ол 400 грамм балықтың ауырлығына тең. Еки ярым қадақ бир килограмм балықты билдиреди. (Мр.).

Қадаубас (А.) — темірди тесетуғын құралдың атамасы (Мр., Шым. р.).

Қадәқ (А.) — етиктин өкшеси хәм басына қағылатуғын нәл (Ткр., Б., 1, 357).

Қажар етик (А.) — Өкшеси бийик, хаяллар кийиу ушын тигиледи. Қажар етик дегенди тиктик (Кр., Дәу).

Қаза (А.) — қамыстан исленген балық аулайтуғын құралдың бир түри. Оның менен көлдеги, сайыз суу-

лардағы, теңиз жағалауларындағы балықтарды ұстауға болады. Қазаның ишине түскен балық сыртқа шығуға мүмкіншілік таба алмайды. Мойнақ районындағы балықшылардың тилинде «қазандағы балық қазандағы балық» деген қанатлы сөзлер де бар (Мр., ҚТДМ. 53).

Қазақы//қазақы ат (А. Қ.) — аттың бір түрі, бақайы келте, бойы тапалтақ. Көпшілік жағдайларда оның күшинен пайдаланылады. (Мр., Тр., Бр., Әр.). Хорезм говорларында да «қазақы ат» деп аталады.

Қазам пышақ (А.) — Пышақтың үлкен түрі (Мр.).

Қазан жаппай (А.) — Қазанға жаппан нан. Қазан жаппайдан төртеуін жеп қойды. (Ткр., Қара).

Қазаншы (А.) — қазанға балықты салып, оны писиріп таярлайтуғын адам (Мр.).

Қазаңхана (А.) — қазан асылатуғын орын, кухня. (Мр.).

Қазүйрек // қазүйрөк (А.) — үйректің бір түрі. (Мр., Шеге, П.—тау, Зай.).

Қазық (Қ.) — Дийуалға қағылатуғын үлкен шеге. (Нр., Н.—хан), Әдебиет тилдегі «қазық» сөзі жерге қағылатуғын қазық мәнісінде (ҚҚРС., 352).

Қазық қып қағыу (Қ.) — қазық сыяқты етип жерге қағыу дегенді аңлатады. (Әр., Қыран).

Қазықбау (А.) — жүде күшли дауыл болған уақыттары қара үйдің шаңарағынан төмен түсіріп ауырлау затты жууан жип пенен байлайды. Оны байлайтуғын жипті «қазықбау» дейді (Мр.).

Қазықшы (А.) — қалаға базар хәм бийбазар күндері келетуғын ат, ешектерді белгили бир орынға байлау иси менен бәнт адамды усылай атайды (Қр., Мр.).

Қайаз (А.) — балықтың бір түрі (Мр.).

Қайқыбас шана (А.) — муздың үстинен жүретуғын шананың формасына (басының қайқы болуы) байланысly «қайқы бас шана» делинеди (Мр.).

Қайлар (А.) — қайсы жер, қайсы тәреп дегенді аңлатады (Мр.).

... Қайларға ушып кеттик деп.

Қаулығар теңиз көрмеген...

(С. Зияуов. «Тербелер толқын»... 9-б.).

Қаймақласуу (А.) — қыстың сууық күнлерінде муз қататуғын уақытта дәслеп бети жуқа, қаймақ сыяқлы болады. Бұны муздың «қаймақласуы» деп айтады. (Мр., ҚТДМ, 121).

Қайнақай (Қ., А.) — 1. Ис хәрекеттің жүзеге асырылуына тийісли истин анық болуы хәққында дурыс айтыу; бир гүндә қайнақай бараман (Тр., Ақб.).

2. Тезден, хәб заматта (Қр., Мр.). Хәзир басқалардан жууап алса қайнақай Ахметлердің пайдасын айтажақ еди (Қ. Ерманов. Ояныу... 65-б.). Келтирилген сөз арқа диалектинің көпшилик жеринде «анық» формасында ушырасады (Б., 1, 321), әдебий тилде — анық, дәл.

Қайнсақ (А.) — қәйин журтын жүдә тәуир көретуғын күйеу баланы усылай атайды.

Жаман күйеу қайнсақ,
Жамбасында бауырсақ...

(Шр., Лр., Қр.).

Қайтым (А.) — ирет, гәптің жөни, бағдары дегенди аңлатады. Сөздің қайтымы келип қалады... (Мр., ҚТДМ, 127).

Қайшы (А.) — Қашы. Отыз алтыншы жылдан баслап қайшы бекиди.

Отыз йекинши жылы маңлай қашы//маңлай қайшы деген кетти (Қр.). Қарасыйрақтан қайшы шапты (Шым. р, Орж., Қарасыйрақ — уруу атамасы).

Қайшығулаққаза // **қайшығулаққаза** (А.) — қазаның бир түри; суудағы балықты аұлау үшін қамыстан исленген құрал. Бул атама тийқарышан оның ислениу формасына байланысly болуы лазым (Мр.). Қ. қаза.

Қайығы қайырға тийиу (А.) — алдын-ала ойлаған планы, иси келиспеген адамға байланысly айтылады (Мр., Шеге)... Онда қайығыңның қайырға тийгени (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 215-б.).

Қайық (Қ.) — Қарық, егилген дақыл суу ишип нәрлениуи үшін жер бети менен салыстырғанда бийиклеу шығып турған жерге себилип, оның астынан ызғар өтип туруы лазым. Дақылдың усындай халда болуы үшін арнаулы қарықлар тартылады. (Бр., Сар.).

Қайық мотор (А.) — қайыққа орнатылған мотор. Ол арқалы кеме суудың бетінде ҳәрекетке келеди (М.).

Қайықшы (А.) — қайық пенен балық аўлаушы адам (Мр., Мар., Тик., Шеге, Қыз., П—тау, Зай, Қ.—дәр.). Айқыздың бул сөзи қапталындағы қайықшыларға, әсиресе қайықтың алдындағы балаға тәсир еткенликтен олар қалың қамыстан шыққанын да билмей қалды... (А. Бегимов. «Балықшының қызы»... 71-б.).

Қайыр қауун (Қ.) — Суусыз, бозы шығып жатқан жерге егилген қауын, басқа қауынларға қарағанда дәмли, суусыз, формасы жағынан хәртүрли. Бундай қауынлар қарық тартылмай егиледи (Тр., Досб.).

Қайырма қоша (А.) — мылтықтың бир түри. Қайырма қоша соң писең менен атылатугын болду (Шр.).

Қайырма жаға (А.) — кийилетуғын көйлектин түри. (Мр.).

Қақбаш//қақпаш (А.) — кептирилген балық. (Кр., Ткр., Мр., Қ.—өз., Б, 1, 359). Көбиси қаза салып, керегедей сазанлардан дизбек-дизбек қақпаш кептирип алды... (С. Арысланов. «Қоңырат» романы, «Әмиўдәрья» ж., 1963. № 3, 49-б.).

Қақпай (А.) — теңиз, көл ямаса дәрьяның жағасында отырып, шетлеу тәрепке жүзип шыққан балықларды қағып услау ушын арналады (Мр.).

Қақпалаша (А.) — жайдың еденине ямаса барлық шесберликлерди пайдаланып безелген алашалар болса, дийуалға илдирип те қояды. «Қақпалаша» атамасы тийкарынан оның тоқылыу усылына байланыслы келип шыққан (Мр.).

Қақыра (А., Қ.) — 1. Қамыстан исленген жай. Бунның дийуалына қамыстан бууылған шомлар көмилип, хәр жери қыспақланып, еки тәрепинен бекитиледи. Иши, сыртқы тәрептери сыбалып, печь қурылады (Мр., Шеге, Қыз., Қр., Лр.).

Атау көлдеги жекке отырған еки бөлмели қақыра Жумағалийдин жайы (С. Арысланов. «Қоңырат» роман, «Әмиўдәрья», 1963, № 3, 72-б.). Қоразбек ақсақалдың балықшылары, үйсиз-күйсиз малайлары жатауғын қақырасы аңсақ-саңсақ болып тур. (Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 10-б.).

2. «Қақыра» — сөзі әдебий тилде хәм арқа диалектинде қамыстан салынған жай, ылайдан салынған жай деген ұғымларды билдирсе (Қ.ҚрС., 361), құбла диалекти лексикасында үй—ишиниң ауысық керекли затларын қоятуғын қақыра мазмунын аңлатады (Тр., Бр., Әр.).

Қалақ (А.) — 1. Жекенниң қалағы, яғный сууда өсетуғын түп жағы, жалпақ хәм жууан болып келеди (Мр., Қр., Лр.). Сарымайдың көлнен алынған қалақ жекенди солдырып, шыжымында қолы менен тоқыған шыпта, үзиги менен жаман болсын ба, саңлақ деген жоқ... (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 15-б.).

Мойнақ районының гейпара жерлериндеги адамлардың сөйлеу тилинде «қалағ» формасы да айтылады; 2. Балыққа дуз шашыу ушын арналған құрал (Мр., П.—тау., Қ.—дәр); 3. Бир нәрседен артта қалыу дегенди билдиреди (Қр.)... Қалақ, артта қалған участкаларымызды қосымша азықлық затлар беріу арқалы алдағы участкаларға жеткеріуге, солай етип былтырғы тәбият қырсықларын өзлеримиздиң қадал маңлай теримиз бенен жеңіуге еристик (Кегейли райоңлық «Ленин жолы» газетасы, 6 январь, 1972-жыл, № 3.)

Қалбағай // қалбығай (А.) — Қустың бир түри (Мр., Қр.).

Қалдаурау (А.) — албырау (Қр.). Ханның сарайына толып-тасып киресең, басыңа таяқ тийген буралқы ийттей қалдаурап шығасаң (Т. Қайыпбергенов, «Бахытсызлар»... 8-б.). Доспан қалталарын сыйпалап, қалдауранқырап түргелди (бул да сонда, 188-б.). Кемпир қалдаурап келип есикти ашса, иште «қырманның қызырындай» одағайлап биреу жүр (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья» ж., 1974, №1., 30-б.).

Қалдырғаш (Қ.) — қарлығаш, қустың түри. Қалдырғаш уя салуу, балаларының жас қалуу дийди (Тр., Досб.).

Қәлеке көйлек (А.) — ер адамның кийетуғын көйлегиниң түри (Мр.).

Қалқы (А.) — суудан балық аулауға салынған аудың суу түбине шүмип кетпеуи ушын оның үстинги көңгейиниң хәр жеринен ағаштан ямаса капроннан таярланған қалқылар байланады. Қалқы аудың салынған жерин аңлатып турады. Егерде бурынырақта балық-

шылар оны қолдан ислесе, хәзир арнаулы таяр түрінде басқа жерлерден балықшыларға жибериледи (Мр., Қр., Кр.).

Қалқыдай қалқа бергенше, табан тастай усы Хорезм шуқырына шөксек... шеп болмас еди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 55-б.).

Қалмақәрем (А.) — қораның бір түри (Мр.).
Қ. қалмақы қора.

Қалмақы қора (А.) — қамыстың бас жағын жерге жайып көмып, ушынан 70 — 80 см дей жерин екінши тәрсинше қайырады да, биреу-биреуинне айқастырып тута береді. Буны «қалмақы қора» деп атайды (Шым. р. Шах., Орж.).

Қалп // қалып (А.) — бир нәрсениң қолайын, иретин табыу дегенди билдиреди. Қалпын тауып өлтирип (Кр., Қул.).

Қалтыратпа (А.) — адам ауырыуының атамасы (Кр.). Мына қалтыратпадан соның ийиси шығып тур, балам... (Ш. Сейтов. «Халқабат» роман, «Әмиүдәрья» 1974, № 1, 43-б.).

Қалфағ (А.) — жүннен бастырылып исленген қалпақтың бир түри (Мр.).

Қалы көрме (Қ.) — бир нәрсени көргенде аңсыз болма деген формада айтылады. Бул диэбек әдебий шығармаларда да ушырасады. Қәдиржан «шөпти көрсен қалы көрме» деген халықтың нақылы бар... (А. Бекимбетов. «Гүрес», роман, Нөкис—Самарқанд, 1961, 21-б.).

Қалып (Қ.) — қумбызшылардың тилинде қәлипке түсириу ушын қәлип (Тр., Бр., Әр.). Қырғ. қалып (РҚРС., 289), татар қалыб. (РТТС., 1, 88), өзб. қәлип—писирилген ылайдан исленген, қалыңлығы — 2—3 см., хәрқыйлы размерли болып келген ыдысты бир қәлипке келтириуде оның астына қойылатуғын диск.

Қамауғаза (А.) — қамыстан исленген балық аулауға арналғап қазаның бир түри (Мр.). Қ. қаза.

Қамба (А.) — ылайды ийлеп, писиретуғын жер усылай аталады (Мр.).

Қамбар бас (А.) — ақыллы, әдил адам дегенди аңлатады, иләж қанша, бизиң елге қамбар бас төре әулады ауыспады (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 216-б.).

Қам жылым (А.) — қайнап жетіспей шалалау қайнаған суу. Қам жылым суу босын (Шым. р., Шах.).

Қампәтир (А.) — белгисіз, намәлим (Қр.). Хайрансаң, биреуге биреудің тәғдири қампәтир (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар». ...89-б.).

Қам сүт (Қ.) — шийки, писирілмеген сүт. Емшектен шығатуғын аұқатлық ақ суйық зат писид жетілмеген шала пискен сүт. Хәрбир адамның аузына бир қасық қам сүт салып шығады (Тр., Аққ.).

Қамтек (Қ.) — жүзимнің қарам шақасы (Тр., Бр., Әр.).

Қамыр киби ийлеу (А) — қамырдай етип ийлеу мыжғылау, унтау, әбден ийин шығарыу (Қр., Мр.).

Бундай заман құрсын залым бийлеген,
Мийнеткешти қамыр киби ийлеген...

(Қ. Ерманов «Балықшылар қыссасы»... 69-б.).

Қамыртырыс (А.) — әдебий тилдегі «ашытқы» сөзинің орнында хызмет етеди (Мр., Гкр.).

Қамысак (А.) — шөп түри, көбинесе жоқарыға қарап өседи (Бр., Майем.).

Қамыстың басын түйиу (А.) — пишенди органда хәрким өзиниң шегарасын белгилеу үшін сол жердегі қамыстың басын түйип қояды (Қр.).

Қан (А.) — балықшылардың ишиндегі басшысы мәнисинде. ...Қазаға бир кеттик таза қан бирлән (Мр.). -

Қанап қап (Қ.) — кенептен тоқылған қап (Бр., Ийш.).

Қанәзил (Қ., А.) — 1. Адамның ишинен қан өтип ауыратуғын ауырыудың түри. Буны халықтың сөйлеу тилинде қара қаптал деп те атайды. Қанәзил кәсәлге жолықтым (Тр., Досб.); 2. Малларда болатуғын ауырыудың атамасы (Қр., Әб.).

Қандар (А.) — жау, бир—биреуге қанхор, душпан болыу. Қандар болып басын бағып атырған адам екен (Шр., Қр.). Еки ининди қандарлықтан емес, ал ел бирлиги үшін өлтирдин (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар». ...287-б.).

Қандек (А.) — қазылған шуқыр жер (Қр., Мр.). Көше менен жүриуге мүмкин болмаған соң, бизлерди қаланың арқа жағындағы қандектиң жағасы менен айдап

кетти (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмиүдәрья», ж., 1963, № 3, 53-б.).

Қаннаш А.) — қаллаш, жарлы батрак. Ол бұрын қаннаш еди (Ткр., Кс., Қ. — көк.).

Қант көпир (А.) — қызлар менен жигитлердің отырыспасында жигитлер тәрәпинен орамал айдасыу (Кр., Мр.).

Қант қайшы//қант қысқыш//қант сындырғыш//қант тислеуүк//қант тистегиш (А., Қ.) — қантты майдалау үшін арналған атауыз сыяқлы құралдың түрі, тиси өткір, көлемі кішкене болып келеді. Оны Тахтакөпир, Мойнақ районларында қант қайшы, қант тислеуүк//қант тистегиш, Шымбай районындағы қарақалпақтардың ауызеки сөйлеу тилинде «қант қысқыш» деп айтса, құбла диалектинин уәкиллери (Төрткүл, Бийруний, Әмиүдәрья хәм Нөкис районының Назархан елатында жасаушылар) көпшилик жағдайларда қант сындырғыш деген сөзди қолланады. Қант қысқышты көрдің бе? (Шым. р., ҚӘУ... с., Анна). Буну қант сындырғыш дийди (Нр., Н. — хан.). Қ. тисләуүш.

Қаным//қаным түкирик (А.) — күннің сәулелениуине уқсас сулуулыққа ийе болғанлықтан нағыстың түри усылай аталған (Лр., Қр.).

Қаңылтақ атты шабыу (А.) — жаны ашыу, бир нәрсениң болыуы үшін аянбай мийнет етиу мәнісинде (Кр., Хал., Бас.), «қалхоз, қалхоз» десип, қашаннан қаңылтақ атты қолпылдасып шауып жүрген мына Мәдияр менен Қунпанзар аға сайлансындағы, булардыки неси түе, тайын асқа танық болып! (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 34-б.).

Қапанбас//қапаңбас (А.) — қамыс тегис өсип жетилсип, қарағуйруқ (оның басының қарайып, үпелекленуи) шығарғаннан кейинги ен соңгы процесин «қапаңбас» деп аталады. Бул уақытта қамысты орып алыуға, оннан толық түрде пайдаланыуға мүмкиншилик тууады. (Мр., Қр.). Қамыслардың қапанбаслары түтеленип, үпелекleri ақ бастың үпелеги менен қосылып ушып жүр (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1963, № 5, 23-б.).

Қапталшы (А.) — жәрдемши. Со трақтырдың ийеси менен қапталшы боп жүре бердим (Кр., Алт.).

Қаптырғы (А.) — арбаның бөлекшеси (Мр.).

Қара (А.) — халықтың жергиликли сөйлеу тилинде қарамалды «қара» деп атайды. О уақлары төрт-бес қарамыс бар еді (Мр., ТБ, ҚТДМ, 85). Жигирма сомға ортаң қолдай қара береді (Ткр., Қара.).

Қарала (А.) — газдың түрі. Буның атамасы тийкарынан түсиниң қара, ала болып, хәрқыйлы ренде келиүине байланыслы дөреген. Ғазға бермес қарала (Қр., Доб.).

Қарабайыр (А.) — аттың бир түрі (породасы). Қарақалпақтың жергиликли атларын усылай депте атайды (Қр.).

Қара балық (А.) — шабақ, сазан, торта, шортан т. б., майда балықлардың топары жергиликли балықшылардың сөйлеу тилинде «қара балық» деп аталады (Мр., Мар., Шеге., П. — тау.).

Қарабарақ (А.) — отын болатугын өсимлик шөптин бир түрі (Мр., Шым. р., Орж., Шр., Қр.). Қарабарақ пута өсимлик, оның бийиклиги 80 — 120 см ге жетеді; шорлы топырақлы жерлерде топ-топ болып өседі. Үстирт жағдайында ол сийрек ушырасады... Қарабарақтың көк шақаларында силтиниң бар екенлигин адамлар бурынан ақ билген. Оның көк шақаларын бир орынға үйип өртеп күлиннн ишинде уйысып қалған силтинн ажыратып алған. Изертлеулерге қарағанда қарабарақта алкалонд затларының бар екенлиги анықланған. Қарабарақ өсимлиги сууық урганнан кейин маллардың барлық түрлери ушын жақсы азық-ауқатлық от-шөп болып табылады (Х. Зарипов, аталған мийнетн... 44-б.).

Қарабез (А.) — түйеннн ауырыуы. Буның менен ауырған жағдайда оның тамагында без пайда болып, от-жемди жеуге шамасы келмей өледі (Мр., Ткр.).

Қара бойалыш (А.) — өсимликтнн түрі (Шр., Қр.). «Қара боялыштын бойы келте, ал шақалары тығыз жайласқан болады. Олардың шақаларының орташа саны 40—50 дана; хэммеси түбинен өсип шығып, сыртқы көрниси шар тәризли домалақ болып келеді. Қара боялыш өзиннн тарқалыуы бойынша Үстирттин арқа тәрепиндеги массивлерде көплек ушырасады». (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиргиннн от-шөп ресурслары... 47-б.).

Қарагөз (А.) — қаракөз, ақ шабақтың түринне ұқсас семиз, майдалаудан келген балық. Оның орташа узын-

лығы 25—30 см ге дейін жетеді (Мр., Қр., ТБ, ҚТДМ., 47).

Қарагөт (А.) — ең соңы, кейіні деген мәніде. Йен қарагөтінде... (Қр., Марк.).

Қара гүлабы (А.) — қауынның бір түрі, формасы ири болып келеді (Мр., Шым. р., Қып.). Қ. гүлабы.

Қарағаз (А.) — керогаз. Со қарағаздан онысық болама? (Қр. Бас.).

Қарағаптал (Қ.) — ири малда әсіресе жылқыда болатуғын ауырыу (Әр., Қылыш.).

Қарағарбыз (А.) — сыртқы түрі қара болып келетуғын ғарбыздың түрі (Мр.).

Қарағуйруқ//қарағуйрық (А.) — қамыстың өсіп жетіліскен уақытында оның баслары қап-қара болып көрініп тұрады; бұны адамлар «қарағуйруқ» дейді (Мр.).

Қарағус//қара қус (А.) — кемелің бас жағы жергиликли адамлардың ауызекі сөйлеу тилинде ұсылай айтылады (Мр., Мар., Шеге., П. — тау.). Ескекши өкшесин азнаға тиреп, кемелің қара құсына тийгенше өңменін артқа таслап киятыр... Издеги кемелің қара құсы көрінди (К. Султанов. «Әжинияз»... 20-б.).

Қарадақ (А.) — балықтың ауырыуы (Мр.). Бұл Арал теңизіндегі балықтарда көп ұшырасады. Оның менен 16 түрлі балық ауырады, әсіресе сазан, тарта, ақ шабақта көбірек ұшырасады (ТБ, ҚТДМ., 50).

Қаражал (А.) — әдеби тилдегі «ылақа» сөзінің орнына қолланылады (Мр., ТБ, ҚТДМ., 28).

Қара жылым (А.) — балықшылық құралы, ұзындығы 8 метрге шамалас; қыс күндери он екі адам, жазда он адам салыуына болады (Мр., ТБ., ҚТДМ., 52).

Қарақ-шырақ (А.) — қарағым-шырағым деген жуп сөздің қысқарған варианты (Мр.).

Қарамешел (А.) — ылақа балықтың кишкене түрі (Мр.).

Қарапәйрек (А.) — қара пәреңнен келген адам (Қр.)... Қарапәйрек жигиттің жол азабынан болдырғанын шырайынап аңғарса да, бий шыдамады... (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 465-б.)

Қарап болуу (Қ.) — жоқ болуу, өмір сүріу, жасаудан қалыу. Әлидің заманларында қарап болған шығар... (Бр., Қарамазлы.).

Қарасалы (А.) — дәни ақ, ал дәннің туплери қаралтым болып келетуғын ертеректе егилген салының түрі. Писиргенде жүдә тоқ болады. (Мр., Шым. р., Ткр., Қөз.).

Қарасан//қарасаң (А., Қ.) — қарамалда, көпшилик жағдайларда сыйырда болатуғын ауырыудың түрі. Қарасанда қан талап, малдың саны қан-қара болып кетип, оның етип адам жеуге болмайды. Аталған ауырыудан мал көп қыйыншылықтар менен тек емлеу арқасында жазылыуы итимал (Мр., Қр., Ткр., Тр., Хәм., Бр., Ийш.).

Қара сексеуіл (А.) — сексеуілдің бір түрі (Шр., Қр.). Бойының ұзындығы гейпара жерлерде 7 м. ге шекем жетеді... Ол ойпатлы жерлерде, сай-салаларда, гипсли топырақтарда көбірек өседі. Қара сексеуілдер өскен жерлерде жер асты сулары күтә жақын жайласқан болады (Х. Зарипов, аталған мийнети... 62-б.).

Қарасуллу//қара сүлли (А.) — бийдайдың түрі Қара сүлли бийдай... (Мр., Зай.).

Қарасуу (А.) — муздың ерип, сууға айналған уақты жергиликли адамлардың ауызекі тилинде усылай аталады (Мр.).

Қаратабан (А.) — мийнеткеш адам. Қаратабан гәдәй болдық (Шым. р., Жәд.).

Қараталақ (А.) — шымшықтың аты (Мр.).

Қара тары (А.) — тарының түрі (Шым. р.).

Қара Тас (А.) — ауырлықты өлшейтуғын тас; ауырлық өлшеми. Хау келис, мен муну қара тасқа уөлшөн келдим дийди (Қр., Бас., Қан.).

Қаратоқпай (А.) — өзінше, қара басы жекке өзі деген мәнилерди аңлатады (Қр.). Жумагүлдің қаратоқпайдан шамалауы бойынша бөкесине көйлек. дизкийим, бесикке жабатуғын бір көрпешеге тыс ауысыуы керек (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, I-кітап... 188-б.).

Қаратыу (А.) — белгили бір адамға арнау, бағышлау. Оның бір тәуипке қаратқан қосықтары бар йеди (Қр., Алт.).

Қараударлық (А.) — қарауыл, қарауыллық хызметін атқаратуғын адам (Мр.).

Қарауул (А.) — мылтықтың түтесинің ушында оны атқан адамның атыуға тийисли қус т. б. гөшшелеп қарауына арналған кишкене белги (Мр.).

Қара чирик (Қ.) — қауын ауырыуының түрі. Қауынды күтпей, ызғар, асты ләм жерге сақласа, оның ызғарға қараған тәрепинен қара ширик пайда болады. Сонлықтан бундай жағдайдан қауынды сақлау зәурү. Халықта қауынды жақсы сақлау ушын арнаулы жайлар үскенеленеди (Тр., Хәм., Бр., Майем., Сар., Әр., Қыт.).

Қараша (А.) — пухара, мийнеткеш халық дегенди аңлатады. (Шым. р., Ткр.). «Ханды құдай қарғаса қарашасы менен қас болады, бийди құдай қарғаса душпаны менен дос болады»... (Р. Қосбергенов. Қарақалпақ халқының колониаль дәуирдеги мәдениаты хәм турмысы... 101-б.).

Қараша//Қарашағаз//қарашай ғаз (А.) — газдың түрі (Хож., Кр.).

Қарашағала (А.) — шағаланың бир түрі (Мр.).

Қарашалаң (А.) — шалаңның түрі (Мр.). Қ. Шалаң.

Қарашекпен (А.) — ертеректе басқа жақтан келген саудагерлер балықты көтере сатып алатуғын болған. Бундай адамларды «қарашекпен» деген. Бул атақ пенен дәслеп рус саудагерлерин атаған (Мр., ТБ, ҚТДМ. 128).

Қарашор//қара шор адам (А.) — лыққа толған көпшилик адам дегенди аңлатады. Хәмме қара шор адам... (Кр., Қул., Хал., Бас.). Дар ағашын қара шор адам қоршап алған еди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 89-б.). Турымбет шығанаққа жақынлай бергенде аллап киятырған бир қара шор көринди дейсен, қоя енди! (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 41-б.).

Қара шыбындай адам (А.) — жүдә көп адам деген мәниде. Қара шыбындай адам еди... (Кр., Бас.). Қ. Қара шор.

Қарғалық//арқалық (Қ.) — пардийуалдың үстинен салынатуғын арқалық, төрт қырлы ямаса домалақ бөрене (Тр., Досб., Аққ.).

Қарғын (А.) — ағыу тезлиги жүдә пәтли болған дәрья суына усылай айтылады (Мр.).

Қарма (А., Қ.) — 1. Балықтың әбден унталып кеткенше қазанда қайнатып, оның сүйегин алып таслап етин қалдырып ишине унды шайып «қарма» ислейди. Буған гүртикте салынады (Мр., Кр., Ткр.); Ығбалы бо-

сын жигиттің, ура берди қарманы (Мр.). Қарлы күни қарма дегендей, жата бермесек болатуғын емес, бир булағай дейсен, қоя бер енди (Т. Қайыпбергенев. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 171-б.); 2. Жерге туқым сеуіп, сүрилип мала басылғаннан кейін үстине жергиликли төгин төгиледи. Оны жайып, топыраққа араластырыуды «қарма» дейди (Тр., Бр., Әр.).

Қармақ (А.) — балықты аулау ушып исленген құралдың түри усылай аталады. Оның өткір ушы болып, бекире қармақ, ылақа қармақ т. б. бирнеше түрлерге бөлінеди (Мр., Мар., Шеге., Қыз., Қ. — дәр., Қр., Әб., Бөш.). Мениң билиуімше шайыр тили қармақтай өткір (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 13-б.).

Қармақшы (А.) — қармақ пенен балық аулаушы адам (Мр., Мар., Шеге., Зай.).

Пышыққа да аұқат керек,
Дәрті құрттай ғана шөрек,
Қармақшыдай аңлып отыр,
Ийесинен болмай дәрек

(Т. Жумамуратов. «Жүрек мухаббаты», 48-б.).

Қарманшы (А.) — еки адам теңиз ямаса дәрьяда шериклесип ау салғанда, ауды салатуғын адам «Қарманшы» деп аталады (Қр., Бөш., Мр., Мар., Шеге., Қ. — дәр.).

Қармыз (Қ.) — қарбыз. Қубла районларда қарбыздың хәрқыйлы түрлери өсириледи; түри ақшыл, көкшил, қара, формасы да түрлише. Соған қарап ол түрлише — қара, ақ, көк деген түрлерге бөлінеди. Қыртысларының қалыңлығы, туқымы да бирдей емес. Буны жергиликли адамлар «тарбуз» деп те айтады. Дәми жүдә мазалы, палыз өсимлигинин бир түри (Тр., Бр., Әр.).

Қарпып алыу (А.) — алған бағытынан қайтпай сөз айтатуғын адам (Мр., Шеге., Қыз.). Болмаса, дәслеп бир қарпып алыуға гүрт кисі... (К. Султанов. «Әжинияз»... 49-б.).

Қаррет (А.) — көлеми, мөшлери дәл келетуғын буйымларды ислейтуғын усташылық, токарьлық станогі (Ткр., Қөз., Б, I, 361).

Қаррет — уста (А.) — токарьлық станогінде ислейтуғын уста (Шым. р., Б, I, 361).

Қарры (А.) — ғарры. Қарры дайым бар йеди (Қр., Хал.). Бизди алдап кәткәнлеримә қаррылардың дэбай-тама дэп... (Шым. р., Орж.).

Қаррығыз (Қ.) — жазда писетуғын қауын (ғарры қыз). Қауынның бир түри. Иреңи сап-сары, бужыр-бу-жыр. Буның ириси де, майдасы да болады. Орташа қауынға жатады. Ең үлкенинің ауырлығы 5—6 кило-граммға дейип барады. Бәхәрде егилип, гүзде писеди. Мазалылығы жүдә шйрин (Тр., Хәм., Досб.). Хорезм говорларында «қаррь қыйз» формасында ушырасады.

Қарсақ (А.) — түлкиннің бир түри, дала тулкисинен кишилеу жуни қыста ақшыл, жазда саргыш көк бола-ды. Тауларда, Қызылқумда жасайды (Мр.). Көп адам-лар оның атын еситкени менен көрмеген (ТБ, ҚТДМ, 91).

Қарсылгек (А.) — ҳаял-қызлардың киңетуғын беш-пентинде болатуғын илгек (Мр.).

Қарта (А.) — пахта егилетуғын агыз. Еле писпеген қарталары бар (Хож., Қара тер.). Қ. қарта

Қарта сындыруу (Қ.) — бир нәрсенн, затты ортасы-нан бөлиу, шорта сындыруу. Туйағынан қарта сынды-рышты (Бир. орайы.).

Қартаң (А.) — қартайған ғарры. Кемпиримиз өзи-мизден де қартаңлау (Шр., Сағ.).

Қаршы Темәки (Қ.) — ақ темеки (қаршы темәкиси). Буны көбинесе махорка орнына қолланылады. Жапы-рағы үлкен, ақ; әдетте бул темекини сууық урмастан бурын жыйнап алады. Паслен туқымына жатады (Тр., Бр., Әр.).

Қарыз қауум (Қ.) — белгили, миннетли түрде ис-леуге тийисли хызметим бар деген мазмунда; мениң бир қарыз қауумум бар (Тр., Досб.).

Қарылай (А.) — әдебий тилдеги «сазылай» атама-сы жергиликли адамлардың ауызеки сөйлеу тилинде усылай қолланылады. Қарылай инсирилген ылайдың бир түри болып, оның менен адамлар тазадан салын-ған жайдың ең биринши сыбауыи сыбайды (Мр.).

Қарылпағы кеме (А.) — ерте заманда ақ талдан ис-ленген кемени усылай атаған (Қр., Әб.).

Қарым (А.) — малдың қыста жеуи ушын жаз, гүз айларында таярланған пишенди бийбастақ маллар жеп кетпеуи ушын гүдиленип қойылған пишен қоранын

сырт жағынан төрт-мүйешли майда-майда шуқанақлар аралары жйи етип қазылады. Бул «қарым» деп аталады (Қр. Мр., Қр.).

Қас (А.) — сүтіннің үстіндегі дастық (Ткр.). Қ. сүтин.

Қасаубас//қашауба шана (А.) — ертеректе қолланылған екі басы кесік тоғыз желқом менен жүретуғын, балық тасыу үшін арналған кеме. Ысақжан қасаубайын өрлетеді, өрлесе Ақпердеге тез жетеді... (Мд., Қыз.).

Қасғалдақ (А.) — үйректің бір түрі (Мр., Қр.).

Қаскене (А.) — кишкене етип қыйылып қойылған қас (Ткр., Б, I, 361).

Қаслы гүмис жүзик (А.) — қолдың бармағына салатуғын қасы бар жүзик (Қр.). Қаслы гүмис жүзикті де қолына салып көрді (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 70-б.).

Қаснақ (А.) — кемениң бір бөлекшесі (Мр.).

Қастам баруу (А.) — арнаулы баруу. Мен қастам бардым (Қр.).

Қат (А.) — бөлме. Қоңырат қарақалпақларының говорында «бөлме» мәнісінде актив қолланылады. Мыс: мениң ек(н) қат жайым бар (Қр., Балық.).

Қаталау (Қ.) — мал ауырыуының түрі, иши жүрмей қалады (Тр., Досб.).

Қатар (А.) — оқланған хәм атылған писенлерди салып қойуу үшін дүзетилип, аңға шыққанда белге байланады (Мр.). Қатарымнан оғымды аламан дегенше... (ТБ., ҚТДМ, 115).

Қатинек//қатынек (А.) — 1. Жарамсыз, қопал, пәтиуасыз деген мәнилерди билдиреди (Қр., Хал.). Бу қусаған қатынеклер ертең орталықтан хәм урлайды (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 28-б.). Бул ғана қатинек мениң ғана ашылмаған тақырыма тап боларма! (Аталған шығарма, 41-б.). 2. Көсе намайдан келип, формасы қатынға уқсаған адам (Қр.)... бул қанның қыз бақтыратуғын қатынек сууысы еди. Қатынек сууы жецин түсирип жиберип, қыздың билегин тутты хәм ишке тартты (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 273-б.). Қатынек сууы «ой ладан ханымша, ой ладан ханымша» деп шиңк-шиңк сөйленип, алдына думаланып ойнады (бул да сонда, 294-б.).

Қатпа (А.) — түйе ауырыуы. Қатпа менен түйе ауырады (Мр., Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 57-б.).

Қатты баш жүуери (Қ.) — қатты баслы жүуери. Бойы өскип, дәни тығыз, нық болады, өсиу уақты басқа жүуерилердей төрт ай он күн (Тр., Хәм.).

Қаттырақ тутпалы (Қ.) — қадағалау, қатаңырақ услау, беккем, мықлап қолда сақлау; келе гойса қаттырақ тутпалы (Бр., Ийш.).

ҚаҒығулақ (Қ.) — еситкенин, оқығанын ядынан шығармайтуғын умытпайтуғын дыққаты күшли адам. Бүгиси қатығулақ адам (Нр., Н. — хан.).

Қатынпурыш (А.) — алған қаялы//қатыны менен оңыспай айырылын кете беретугын адамға айтылады (Мр.).

Қатыншағала (А.) — шағаланың бир түри (Мр.).

Қауаша гүл (А.) — Нағыстың түри (Мр.).

Қауға//шекер/шелек (Қ.) — сууық зат қуыу ушын ағаш ямаса темирден жасалған баулы шүнгил ыдыс (Бр., Майем.).

Қауун-қауун//қауын-қауын (А.) — ойынның түри (Мр., Кр., Хал.). Бул қауын-қауын ойнағандай болып кеттигой, биреу дүзеп, биреу бузып жүрген!... (Ш. Сейтов, аталған шығармасы, «Әмиудәрья», 1974, № 2, 21-б.).

Қауық (А.) — пәр. (Мр., Шег.). Ала бүйреги менен қауығын жата-дастана айыарсаң (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 107-б.).

Қачық (Қ.) — қасық, суйық затты уртлап ишиуге арналған, кишкене сабы бар, ағаштан ямаса темирден исленген зат (Тр., Қ. — қыз.). Қаз. қасық (ҚТТС., II, 46).

Қашаған (А.) — қашыушы, жууырыушы адам (Шым. р., Б, I, 362-б.).

Қаш ағаш (Қ.) — жайдың төбесине пайдалануға тийисли арқалық мазмунында жумсалады (Бр., Ийш.).

Қашарман (А.) — ойын аты (Кр.). Қашарманды қашна узақтан ислесең де болады (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 99-б.).

Қашаубай шана (А.) — муздың үстинен ауланған балықты, жазда балықты сақлау мәқсетинде шоланлар-

да сақлайтуғын музды т. б. тасыу үшін арналған ша-
наның түрі (Мр.).

Қэд (А.) — кэдди-бойы (Кр.). Мине усы қатара са-
лынған жаңа турақ жайлар қапталынан тағы да жаңа
имаратлар қэд көтерип атыр (Кегейли районлық «Ле-
нин жолы» газетасы, 6 январь, 1972 жыл, № 3 (1814).

Қәдемге қәсенет//қәдемине қәсенет тилеу (А.) —
қәдемиңиз сәтли болсын, гүл питсин, жеңисли болсын
деген мәниде (Кр.). — Қәдемлеринңизге қәсенет, Ма-
ман бий (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»...
391-б.). Маман жас батыр менен қушақласып, жигит-
лердің хәммесине бас ийип, қәдемлерине қәсенет тиле-
ди (Аталған автор. «Бахытсызлар»... 296-б.).

Қәдик (А.) — 1. зиян (Мр., Шеге.). Есенгелди «қа-
рындасыма қәдик болар» деп шоршыпған жоқ... (Қ.
Султанов. «Әжинияз»... 137-б.); 2. Гүман, қәуип (Кр.,
Ткр., Қөз.). — Қәдигиңиз болса орыс патшасына ант-
ты тезлетейик, ханымыз (Т. Қайыпбергенов. «Маман
бий әпсанасы»... 140-б.). Бирақ Ырысқұл ханның жоға-
лыуына да Ғайып ханның ябылардан қәдиги зор (бул
да сонда, 203-б.).

Қәлбирдей болыу (А.) — елгезердің тесигиндей бо-
лып тесилиу. Шәнкиси Уоқтан қәлбирдей болған...
(Кр., Тыр.).

Қәлеке (А.) — қара үйдің есигинде болатугын бел-
гили бир орын усылай аталады... (Мр.).

Қәлем (А., Қ.) — 1. Қара үйдің ууығының ушына
«қәлем» деп айтылады (Мр.); 2. Металлды кесіу хәм
ағаш пенен алебастрға нағыс салыу ушын қолланыла-
ды (Тр., Қ. — қыз., Бр., Сар.). С. Ибрагимов «қалам»
(қарақалпақша — қәлем) сөзинің өзбек тили Ферғана
говорларинда 50 ден аслам түри бар екенлигин көрсет-
теди.

Қәлемше (Қ.) — терис хайуанға қойылатуғын бир
қыйлы ағашлар, опың үстинен ший ямаса қамыс пенен
бастырып таслайды (Бир. орайы). Хорезм говорларын-
да «қаламча».

Қәлийли жүзүм (Қ.) — шабдалдың түри. Үш жыл-
ға қарағанда мийуе берип, 25—30 жылға дейин жасай-
ды (Тр., Келт.).

Қәлийма (А.) — балықлардың ууылдырық шашып,
кобейетуғын уақыты усылай аталады (Мр., Кр.).

Ойламайсыз қалармыз деп,
Бір масқара болармыз деп,
Қәлимаға исебенциз,
Ендігі жыл алармыз деп...

(Ж. Тилеуберген. «Қыздырмақ керек жарысты»,
қосық, Мойнақ районлық «Қызыл балықшы»,
10. IV. 1947 ж., № 14).

Қәлтек арба (А.) — кишкене балалардың мишету-
ғын арбасы (Қр., Әб.).

Қәләуен//қәләуән (А.) — шөптің атамасы (Мр., Шым.
р., Сал.).

Қәләмшә (А.) — ууықтың уш шағы (Шр.).

Қәндәк (Қ.) — ой, қәндәк, сууды сақлап тұрыу
ушын исленеди (Әр., Қыран.).

Қәнети арқан (А.) — арқанның жууаңлаудан кел-
ген түрі (Мр.).

Қәнимәдан (Қ.) — тереңлигі хәттеки үш метрдей
суудан балық алып жейтуғын қус (Қр.).

Қәпәс (Қ.) — клетка, қәпәс, арнаулы жиптен який
жиңишке сымпан тоқылады. Оны кишкене яшиктің үс-
тинен төрт мүйешинен байлап кийгизип, ушына илмек
байлап, белгили жерге асып қояды. Бөдәнә ушын қәпәс
(Тр., Ақб.); өзб. қафас, қагақ (УзРС., 292), түркм. қа-
паса (РТмС., 252), татар, читлек (РТтС., II. 79).

Қәпәски (А.) — капуста (Шым. р., Арал.).

Қәррәт (Қ.) — оқ ийик жоныушы адамның кәсиби
хәм кәсибине байланысly лақабы (Тр., Аққ.).

Қәсеки (А.) — қауын, жамбылша, ғарбыздың қай-
сысын болса да ниспей турған уақтында қол менен көп
услай берсе ол өспей, қәсеки болып қалады. «Қәсеки»
сөзи малға да, адамға да қолланылады (Мр., ТБ,
ҚТДМ., 93).

Қәсер (А.) — қәсиретли, қайғылы адам мәнисинде
(Мр.). Ғәрип пенен қәсерге жетим менен жесирге...
(Жийен жырау, «Посқан ел», поэма, Нәкис, 1959 ж.,
27-б.).

Қәте болуу (А.) — адамның өлиуи, қайтыс болууы-
на байланысly айтылады (Қр., Әб.).

Қәтерли (А.) — қәтерели, абыройлы деген мазмун-
ды ацлатады. Қәтерли адамларды әкеп қәтере еттирди...
(Мр.).

Қәтлик (А.) — кемшилик, жоқшылық деген мәніде. Дәшнің қәтлиги ғой... (Қр., Алт.).

Қәупиржилениу (А.) — қәуиплену, сезиклениу (Мр., Шеге, П. — тау., Зай.). Күннің ырайына жалт-жалт қарап, қәупиржиленген Қосыбайдың есине баласы түсіп, үйде отырған қаялына: — Хәй, қатын! Ана Әжиниязың келди ме? — деп сүренледі (К. Султанов «Әжинияз»... 8-б.).

Қисса (А.) — қисса, дәстан. Бажасы бір қиссаны жазып алып жүрду (Шым. р.).

Қобаға (А.) — әребек (Ткр.). Қобаға соғып қондырың, қатыпыңның пушұқ мурнуна (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 59-б.).

Қобдый (А.) — ящик сөзиннің орнына қолланылады.

Қоға жекен (А.) — дәрьяның жағасында өсетуғын жекеннің майда түрі (Қр., Әб., Бәш.).

Қоғам болыу (А.) — топласыу, жәмлесіу. Көп болып, қоғам болып қонады (Шым. р., Жәд.).

Қоғам сот (А.) — жәмийеглик, жолдаслық суд (Мр., Қар.).

Қоға шалаң (А.) — шалаңның бір түрі (Мр.). Қ. шалаң.

Қоғурдан//қоғырдан (А.) — бет жағы жуқарып ойылайып деп турған оқпан, терең шуқыр. Қоғырдаңға жығылып мойны сыңғыр. Қоғырдаңға мойны сыңғыр (Мр., ТБ., ҚТДМ., 125).

Қодырен (А.) — туқымның көгеріп шығыуының еки түрлі усылы бар. Буның бириншиси егинди тухымнан егип көгертиу болса, екіншисінде ол туқымынан көгермей, өткен жылы егилгенинің орнына көгеріп шығады. Минне усы орнына көріп шыққан дақылды «қодырен» деп атайды (Шым. р., Қол. — бес.).

Қожамқул (А.) — қауынның бір түрі, шырайы хәртүрлі, сықылсыз болады (Қр., Жам.).

Қоз түсуу (А.) — асығыу, албырау, күйіп-писіу.

Ердің үйіне ер түссе,
Етегіне қоз түседі.

(Хож.).

Қозы (А.) — төрт айға дейін «қозы» атында болады (Мр.). Алты айға шекем «Қозы» болады (Шым. р., Қр., Аран.).

Қозылау (А., Қ.) — 1. қойлардың қозылауы; 2. Қуб-ла диалектте қаяллардың жас босаныуын айтады.

Қой (А.) — 1. Үш жасқа жеткеннен кейін улыма «қой» атамасы қабыл етиледі. «Қой» дегенде барлық қой атаулысы да түсиниледі (Мр., БТ., ҚТДМ., 85); 2. Ана (саулық) қой да усылай аталады (Шым. р.); 3. Қой сыяқлы жууас деген мәниде. Баллары қой қой (Шым. р., Сал.).

Қойтон (А.) — қыста кийіу ушын қойдың терисинен тигилген тонның түри (Мр.).

Қойып ишуу (А.) — белгили бир нәрсени ишиуди нормаға, мөлшерге сәйкеслендириу.

Тойып ишкениңди қойып ишсең,
Достыңның кеуулин аларсаң...

(Кр., Хал.).

Қойыртпақ (А.) — «примшк» сөзин гейнара орындарда усылай атайды (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тахтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақтардың... 57-б.).

Қоқтасын (А.) — пайда, жәрдем, шарапат (Кр.). Сондайлардың қоқтасынлары арқасынан атлы ләшкөрин бес жүзге шамаластырды (Т. Қайыпбергенев. «Бахытсызлар»... 212-б.).

Қоқтасынлы (А.) — қал-жағдайы, турмысы жақсы адамлар деген мәниде. Бурыннан қоқтасынлы (бардамлы) адамлар (Шым.). Соман бир қоқтасынлау боған (Кр., Алт.).

Қолатпа (А.) — қол сериппениң бир түри, суўғаруу ислеринде пайдаланылады (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, Аталған мийнети... 55-б.).

Қол жабыу (А.) — ғамхорлық етиу дегенди аңлатады. Көп адамларға қол жаптық бирақ... (Кр., Әб.).

Қолжазбақ//жазбақ (А.) — ойынның бир түри (Мр.).

Қолжайды (А.) — қауынның пәлеги жерге төселип өсиуине байланысly айтылады (Кр., Шым. р., Ткр.).

Қол жуқа болуу (А.) — кәрежеттиң жетиспеушилиги, керекли нәрсениң жоқлығын билдиреди. Қол жуқа болып айақландыр(а) алмай да отурмыс (Мр., Тик.).

Қолжууғыш (А.) — қол жууатуғын ләген мәнисинде (Мр.).

Қолкерги (А.) — қара үйдин төрги жағына керип қойып, ишине айна, тарақ салатуғын зат (Мр.).

Қолқайт болыу//қол қайыт етиу (А.) — қайтыс етиу, белгилі берилген уәдени бузып, оны бийкарлау (Мр., Шеге., П. — тау., Зай.). Егер Ержан қарындасын берсе, ол екеуі қолқайт болады (К. Султанов, «Әжннияз»... 94-б.). Бірақ ол қыздан қолқайыт етиуге мениң құдиретим жетпейди (К. Султанов, аталған шығарма... 289-б.).

Қол қарау қәде (А.) — келиншек ауылға келип, күйеудің үйіне кирер алдынан күйеу тәрешінен үш — төрт қарындаслары келиншектің қолларын, билегін қарайды. Қолларына билезик, жүзик т. б. тағып жүрген болса бәрінде алады. Буны «қолқарау қәде» деп атайды. Хәзирги уақытта қолдағы саатты да алады (Мр., ТБ., ҚТДМ., 98—99-б.).

Қолмашын (А.) — тигиу машинасы (Мр.).

Қолсуғанақ (А.) — уры. Қолсуғанағы боған (Мр.).

Қолтықшанағыс (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Қолтырнамақ (А.) — ойышың түри (Мр.).

Қолустатар (А.) — қәденни түри; ертеректе күйеу бала қалыңлығына келгенде биринши рет қараңғы жерде жеңгелери қыздың қолын услатқан. Буган күйеу тәрешінен «қолустатар» қәдеси берилген (Мр., ТБ., ҚТДМ., 98).

Қолушы (А.) — биреудің жумысына ямаса ҳәрқандай қыйып жағдайына өзиниң жәрдемни тийгизиуге байланыслы қолланылады. Қолушың бергендей жанажан қайда (Мр.).

Қолшатыр (А.) — зонтик (Мр.).

Қолы жабысыу (А.) — қолы үйлесиу, шаққан ҳәрекет етиу (Қр., Мр.). Онын искерлиги, шалтлығы, еплилиги, иске қолының жабысыуы кемпирдин аузынан түспеди (Қ. Ерманов, «Ояпыу»... 167-б.).

Қолы жипсиз байланыу (Қ.) — болмас кишкене бир нәрсениң себебинен күттириу, адамның босқа уақтың жибериуге байланыслы ушырасады. Қолым жипсиз байланды қалды (Тр., Хәм.).

Қолы кирли (А.) — дүнья-малы бар адам деген мәниде (Қр.). Бундай шараятлар Хийуаның қоқтасынлы, қолы кирли бираз байларынан да, сарайда хызмет ете-

туғын базы уәзирлеринен де табылады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 95-б.).

Қолы қолына тиймеу (Қ.) — шаққан, жұмысты шебер ислейтуғын адамға байланысly айтылады (Бр., Бий., Әр., Қыт.).

Қолым өзимә ауур (Қ.) — Өзин жаман сезиу, уақты хошлығы болмауға хәм шаршаған уақытта (жұмыстан) қолланылады; еки қолым өзимә ауур болды дийди (Тр., Келт.).

Қолын ойнатыу (А.) — исти жүргизиу мәнисинде. Қолын ойнатты (Ткр., Қөз., Той.).

Қолын ҳадаллатқан бала (Қ.) — бул жерде: еле ержетпеген жас бала еди деген уғымда. Мен келгәндә қолын ҳадаллатқан бала еди (Нр., Н. — хан.).

Қонақтары (А.) — тарының түри; дәни майда, тығыз (Мр., Шым. р., Шаг.).

Қоналқа (А.) — қонаққа берилетуғын ас, зиянат. Қазақлар қоналқасын берипти (Кр., Ақт.). ...Қоналқаға да тойын алдық (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, I-кітап... 140-б.).

Қоныу (А.) — қойылыу, жайғастырыу (Қр., Мр.). Қоллар жууылды, семиз қойдың барлық мүшелери керсеңде үйилип келип ортаға қонды (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 35-б.).

Қоңырат арба (А.) — арбаның бир түри (Мр.).

Қоңырау шөп (А.) — жоңышқаның ишинде жекке сийрек өсип турады. Фаррылар оны «партылдауық» дейди. Жапырағының астында жийденін қарамындай түйнекшелери болады. Қысып жиберсең партылдап сести шығады (Шым. р., Буй.).

Қоныр бас (А.) — өсимликтің түри (Шр., Қр.). «Оның бизин елимизде 107 түри бар. Қоныр бас көп жыллық өсимлик болып, оның төменги бөлимінде пияздың түбирине уқсаған тамырының жууаныған жери сақланып турады да, топырыққа қарай майда шашақ тамырлар урады... Оның пияздың түбирине мегзес тамыры узақ құрғақшылық уақытларында да (8—12 жылға шекем) шыдайды (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртинің от-шөп ресурслары... 31-б.).

Қопа (Қ.) — жүуериниң бир түри; бойы пасирек, басы шашақлы болады (Тр., Келт., Досб., Бр., Ийш.).

Қопалық (А.). — теңиз ямаса дәрьяның шетинде қамыс, жекен т. б. араласқан жер усылай аталады (Мр.,

Кр.). Хәр қопалықтың хәр шоқалақтың... бойында шашырап жүрген түтинди-ақ... айырым-айырым урыу деп айттым (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 469-б.).

Қора (А.) — мал шаруашылығы ямаса үй хожалығы үшін тумылған хәрем. Буның қалмақы қора, қалмақы хәрем деген түрлери бар (Мр.).

Қорамсақ (А.) — оқты салып, белге байлайтуғын қатар (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 56-б.).

Қорасаны (А.) — нағыстың түри (Лр., Қан.).

Қорғасын/қорғасын ау (А.) — балықшылық құралы (Мр., Кр.). Сүуен балықты аулау үшін аудың суу түбине шөгетуғын жағына майда-майда қорғасын бөлшекшелери байланады (ТБ., ҚТДМ., 52.). Май хәм жаз айларында қорғасын ау... Жазда қорғасын ау менен, қыста жылым ау менен көлде уұладық (Кр., Бәш.).

Қорқызуу (Қ.) — қорқытыу, қапаландырыу; бизиң бир қызға бир жаман жара шыгып бай бай қорқыздау (Тр., Аққ.).

Қос (А.) — уақытша турыу үшін балықшылардың қамыстан исленген мөканы. Қос бола геле дүзелер (Мр.).

Қосбаулы ший (А.) — қара үйдин сыртқы тәрепинен тумылатуғын ший (Мр.).

Қосеспе (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Қосмүйүз (А.) — нағыстың атамасы (Мр.).

Қоспақ (А.) — айыр өркешли түйе менен нар түйениң (тақ өркешли) қосылыуынан пайда болады. Буны «қоспақ» деп атайды. (Мр.).

Қотыр бийшек (А.) — пәшек қауыниның бир түри (Мр., Кр., Шым. р., Орж.). Жаңа бир қотыр бийшекти жеп алып, баласын сағына баслаған еди (Ш. Сейтов, «Халқабад», роман, «Әмиудәрья», 1974, № 2, 37-б.).

Қоша (А.) — қос ауызлы мылтық (Шр., Кр., Хал.). Анау күни бир таныс оралиски «баспағынды бер де мына қошаны ала ғой» деп еди... (Т. Иманов. «Пәтпелек» фантастикалық гүрриңлер топламы. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1973, 20-б.). Жақсымурат Хайтбайдың ийниндеги қошаға суқлапыңқырап қарады (Ш. Сейтов, аталған шығарма, «Әмиудәрья», 1974, № 2, 35-б.).

Қоша-қоша (А.) — топары, топ-тобы менен (Ткр., Қөз., Б, I, 363).

Қошаллыйар айтысуу (А.) — хошласуу мәнісін билдиреди (Мр.).

Қошауаз (А.) — қауазы, лапызы күшли, қосықты жақсы атқаратуғын хош қауаз қаққында айтылады. Ол бир қошауаз йеди (Мр., Тик.).

Қошқар (А.) — Үш-төрт жасқа жетип күшине толысқан еркек қой (Мр.).

Қошқар болуу (А.) — жүуери егилгеннен кейин қырық күн ишиндеги өсиу дәрежеси «қошқар болуу, қошқар болды» деп айтылады (Кр., Ткр.).

Қошқар мүйизли шың қобыз (А.) — шың қобыздың бир түри (Мр., Шеге, П. — тау.). Қарақалпақларда қошқар мүйизли шың қобыз болады (К. Султанов. «Әжнбияз», роман... 100-б.).

Қошқармүйіз (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Қошмақ (Қ) — Буура менен қызыл түйениң қоспағы. Оның өркеші екеу, узын, бирақ баслари бөлек, аралары жақын. Жоңы хәм айры түйелердің қоспағынан болады. Түйениң ишиндеги ең күшлиси (Тр., Бр.). Хорезм говорларында да қошмақ формасында ушырасады.

Қошылуу (А.) — қосылуу, жегилиуу... Огиз болып қошылып иследик го... (Шым. р., Орж.).

Қөренишлик (А.) — жетіспеушлик, әбигершлик (Кр., Хал., Бас.). Жаңа хожалық болып атырған қөренишлигин көрсеткиси келмеди ме «усы жерде — ақ жатайын, сен де бүгін бир алағадасыз уйықла» деген өтирик назға Атажан да бирден көне қойды (Ш. Сейтов, аталған шығарма, «Әмиудәрья», 1974, №2. 33-б.).

Қубүйрек (А.) — қубалаудан келген үйрек; үйректің бир түри (Мр.).

Қудағай-қудағай (А.) — ойынның атамасы (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 58-б.).

Қуйлануу (А.) — өзгериу (Кр.). Бәхәрги булттай қуйлана беретугын қандай адам бул? (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-китап, 251-б.).

Қуймагесе (А.) — чай ишетугын кесениң қандай да бир жери тесилген жағдайда оның тесигине қоргасын менен еритилип қуйылады да, қайтадан пайдаланууға болады. Кесениң бул түри қуймагесе» деп аталады (Мр.).

Қуйрық қалаш (А.) — балықтың қалашы (Мр.).

Қуйысғулақ (А.) — гүби соққанда қолланылатуғын курал аты (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 56-б.).

Қуйысқан (А.) — ер—турманның бир бөлиги, атап айтқанда зэнгиниң табаны «қуйысқан» делинеди (Кр., Шым. р., Арал.).

Қула (А.) — аттың түри; сарғышлау қоңыр атқа айтылады (Қр.).

Қулағы гер болуу (А.) — бир гәпти қайта-қайта еситип, қурышы қаныу (Кр.). Бундай қорлықлы гәпти есите-есите қулақлары гер болғанлықтан ба, ҳеш қандай ҳешқайсысының кәрине де келмеди (Т. Қайыпбергенов. «Мамаи бий эпанасы»... 243-б.). Хийуада қарақалпақлар жөнинде дуу-дуу гәптен қулағын гер болады (Бул да сонда, 480-б.).

Қулағын жалап өтиу (А.) — қулағына еситилиу (Кр., Хал., Қан.). Мына сөзлер Қудайбергенниң қулағын жалап өткени менен, санасына сиңип турған жоқ (Ш. Сейтов, аталған шығармасы, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 31-б.).

Қулағының жарғағын жалатпау (А.) — қулаққа илмеу, кеуил бөлмеу, есапқа алмау (Кр.). ...Мәдиярдың гәпине қулағының жарғағында жалатпаған Избасқан... (Ш. Сейтов, аталған шығарма, «Әмиүдәрья». 1974, № 1, 53-б.).

Қулақ (А.) — ойынның түри (Мр.).

Қулаққағаз (А.) — квитанция. Қулаққағазды алып жүре береди (Кр., Бер.).

Қулақ шүй (А.) — кемеге ескектің тесигин орнатуу ушын еки қалқанына шүй исленеди. Бул «қулақ шүй» делинеди (Мр., Мар., Шеге., Қ. — дәр.). Ескектің қалағының сууды сабалаған сестине қулақ шүйдің тынымсыз шыйқылдаған сықырлысы қосылып, зарлы бир шер төгеди (К. Султанов. «Әжинияз»... 19-б.).

Қуласа (А.) — жуумақ, пикир, ой (Кр.). Сағасы байланған салманың балығындай көзсиз өрлеген кици далада қалады деген қуласаға келдим (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 54-б.). Оғыры дурыс қуласаға келдиңиз, — деп жаңа сөйлеген кенескөй бирден пикириней қайтты (Бул да сонда, 213-б.).

Қулатуу (А.) — көшириу деген мәнини аңлатады. Муңайтпас атау дегенге халықтың алдын қулатып, теңизге барған йекен (Кр., Ақп.).

Қулашын жайып қулау (Қ.) — еки қолын узынына созып, қулашын жайып, ашып қулау; бир уақта қулашын жайып қулады. Буган уқсас дариаға қулау дегенде дизбек бар; жаңа дариаға қулады (Тр., Досб.).

Қулғыла (А.) — гүдик, гүманланыу (Мр., Шеге, П. — тау., Зай.). — «Қиятыр» деген сөз шығыудан — ақ бийдің ишки сарайына бир қулғыла түсти (К. Султанов. «Әжинияз»... 95-б.).

Қуллап (Қ.) — есиктин ашылып хәм жабылып турууы ушын оған орнатылған топса (Бр., Ийш.). Өзб. оник-мошиқ (РУзС., 552), қырғ. петля (РКРС., 553). «Қуллап» сөзиниң төркини қулып сөзи менен өзеклес болып, фонетикалық өзгерислерге ушырауы итимал (салыстырыңыз: қуллап-қулып). «Қулып» сөзи «қулуб» формасында бирнеше мийнетлерде бар. Өзбек тили Ферғана говорларында ол кулф — (замок) түринде айтылып (тийкары арабша куфл), кашгар қулыбы, сандық қулыбы, аспа қулып т. б. болып бирнеше түрге бөлинеди.

Қулун//қулуншақ (А.) — жылқы он айда бир жасайды. Тууылған күнинен баслап он айға дейинги дәуирде «қулун», «қулуншақ» атамасында болады (Мр., Шым. р.).

Қумған (Қ., А.) — қуман, жууыныу ушын суу қуятуғын шойыннан, мыстан исленген, тутқасы бар сопақша буйым (Тр., Бр., Ткр., Шым. Қр., Қр.). Қаз. қуман (ҚТТС., II. 89). Өзбек тили Ферғана говорларында бул сөз «қумғон» түринде ушырасады.

Қумғулақ (А.) — айтқан хәм еситкенин умытпайлуғын яды күшли, зейини өткир адам. Қумғулақ адам еди (Мр., Ткр.).

Қумшау//қумшауытлы (А.) — қумлық, қумы көбирек жер. Майда қумшау жер (Хож., Шр.). Эбелек өсимлиги Устирт шараятында қумшауытлау хәм саз топырақлы жерлерде күтә жақсы өседи (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Устиртиниң от-шөп ресурслары... 38-б.).

Қумыр (А.) — балыққа байланыслы атама, бирақ балықтың түри емес. Ақ шабақтың, сазанның ен семиз, жақсыларын усылай атайды (Мр., ТБ., ҚТДМ., 50).

Қумырысқа бел (А.) — нағыстың түрі (Шым. р., Мр., Шеге., Қыз., П. — тау.).

Қумырысқа бел ме, сууынның шақы ма... жалт-жулт етеди (К. Султанов. «Әжинияз»... 98-б.).

Қумырысқауыз (А.) — нағыстың түрі (Мр.).

Қур (А.) — 1. Бір жерге мерекеге, жыйынға келген адамлардың толары (Мр.); 2. Хәр бір қара үйдін үзигінде бес қурдан болады (Мр.).

Қурақ дастық (А.) — адамның басының астына болмаса шығанағына жамбаслайтуғын дастықтың түрі; қурақ дастықты қурақ-қурақ материалдан қурап истейди (Мр.).

Қурақ көрпеше (А.) — адамның отырыуы ушын астына төселген көрпеше товардың қалған бөлешелерінен исленсе «қурақ көрпеше» атамасына иіе болады (Мр.).

Қуралай (А.) — жергиликли халықтың сөйлеу тилинде кийиктин баласы усылай аталады... Қуралайдың көзи дөңгелек, қара болады (Мр.).

Қурама дуұтар (А.) — дуұтардың түрі (Шр.).

Қураууз кетпәу (Қ.) — белгили барған жерден нан жеу, тамақ ишиу; қураууз кетпесин (Тр., Ақб., Бр., Майем.).

Қурбүйен (А.) — жылқының ауырыуы. Буны «қуу-тезек» деп те атайды (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Аталған мийнети... 58-б.).

Қурдум (А.) — теңиздин ең терси жери. Адамлар «оның түби жоқ, көллер бир-бири менен ушласады» — деп гүррин етеди (Мр., ТБ., ҚТДМ., 121).

Қурнағыс (А.) — нағыстың түрі (Мр.).

Қурөзек (А.) — адамның ауырыуы (Мр.).

Қурт ауырыу (А.) — балықтың ишинде қурттың көбейип кетиуине айтылады. Оның менен көбирек қарп туқымлас балықлар ауырады. Балықлар ушын жүдә зыянлы ауырыу (Мр., ТБ., ҚТДМ., 51).

Қурт шабақ (А.) — шабақтың майда түрі (Мр.).

Қуршау (А.) — қоршау, қамал. Со уақта қуршауда да қалды ғо... (Кр., Майлы.).

Қурыж етиу (А.) — күш салыу мәнисинде (Қр.). Қырқ адамнан қуралған батыр жигитлерим бар, солар менен бир қурыж етип көремиз (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмиүдәрья», 1963, № 4, 58-б.).

Куры қарылпақ (Қ.) — тек отырған қарақалпақ мас-сасы (миллеті) деген мазмунда айтылады. Ҳәзир бир абина, қуры қарылпақ (Тр., Досб., Әр., Қылыш.).

Қурытқа балық (А.) — балықтың майда түрі, ша-бақ сияқты балықтар топарына киреди. Қарақалпақ ти-лини Мойнақ говорында «шабақ» аты менен де бел-гили.

Балықтың бир атасы қурытқа балық,
Белгили болған екен журтқа балық...

(Мр., ТБ., ҚТДМ., 50-б.).

Қусгезлик (А.) — қусты бауызлайтуғын пышак (Мр.). Қырында ойылған сызығы (гези) болғанлықтан усылай аталған (ТБ., ҚТДМ., 101). Қ. гезлик.

Қусғайық (А.) — қайықтың жеңил хәм кишкене тү-ри: буны көпшилик жағдайда мергеншилик ислеринде пайдаланады (Мр.).

Қусғанат//қусқанат нағыс (А.) — нағыстың түрі. Бул алашаға қустың қанатының формасында салына-ды (Лр., Қр., Мр.).

Қустили (А.) — нағыстың түрі (Мр.).

Қустүлек//қус түлеги (А.) — ғазлардың гүзде бир жерге жыйналып түлейтуғын жери (Мр.).

Қустырнақ (А.) — нағыстың түрі (Мр.).

Қус уйқылы адам (А.) — аз уйықлап, уйқысы қанып қалатуғын адам (Кр.). Ол қус уйқылы адам еди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 121-б.).

Қутан (А.) — қустың түрі. Көлдүн қуты кетсе үш жыл бурун қутаны кетеди (Мр.).

Қуту (Қ.) — күл салатуғын ящик (Тр., Досб.).

Қууақы (А.) — күлдирги сөзли, лаққы адам (Мр.).

Қуубүйен (А.) — жылқы да, қара хәм усақ малда болатуғын ауырыудың түрі (Мр.). Жазда сыраң деген-шөп өсип шығады. Шөп көклеген сон шық, қырау түсип солайды. Усы шөпти жеген сон мал қуубүйен ауырыуы менен ауырады. Қуубүйеннен қолкөтөрип шығасан... (ТБ., ҚТДМ., 89).

Қуубүйрек (А.) — үйректің түрі (Мр., Мар., Шеге., Қ. — дәр.).

Қууғамыс (А.) — кептирилген, қууратылған қамыс деген мәниде (Мр.).

Қуутезек (А.) — жылқы ауырыуының түрі (Ткр.).

Қууықбау (А.) — арбаның бөлешеси (Қр., Мр., Кр.). Бир жигиттин арбасының қууық бауы үзіліп, жолда турып қалды... (С. Арысланов. «Қонырат», роман, «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 58-б.).

Қууыршағаууз (А.) — нағыстың түрі (Мр.).

Қууысғулақ//қууысқулақ//қууыс қулақ қашау (А.) — қашаудың бир түрі. Оның менен ағаштың ишин дөңгелетип қашайды хәм нағыс салыуға болады (Хож., Шым. р., Шр., Лр., Қр.).

Қушмақ болуу (Қ.) — ата-анасы, яғный әкеси хәм анасы екеуи еки миллет болыуы; энди буда қушмақ буганы да (Бр., Қарамазлы).

Қыбла (Қ.) — түслик, қубла. Көне Төрткулдин қыбласында отыз километир йеди (Тр., Аққ.). Қыбла шетинде (Нр., Н. — хан.).

Қыбырсыбыр (А.) — жұмыс мәнисинде. Со үйдин қыбыр-сыбырында көбирек боламан (Кр., Аран.).

Қыдырма (А.) — қыдырыспақ, сайран етиу (Ткр., Б., I, 365).

Қыдырмай (А.) — қыдырыушы адамлар деген мазмунды билдиреди (Қр.). Қай қарақалпақтың үйине болса да қоңсы-қоба қыдырмайлар урықсатсыз келип, табақты жаласып кететугын әдети ғой. Сизикине де сондай қыдырмайлар келип қалса, ашылысып сөйлесе алмас киси (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, I-китаб... 102-б.). Сениң есигиң де гейде қазыхананың есигиндей қыдырмайлар келе береди... (Бул да сонда, 218-б.).

Қыдырыу (А.) — бир нәрсени, адамды излеу «Енди қыдырайын деп отыр едик (Мр.).

Қыдырыш-келиш (А.) — ойынның атамасы. Бул ойын өзбеклерде де болған (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Аталған мийшети... 58-б.).

Қызалақ (А.) — қишкене жаңа тууылған қыз. Қызалақлы болып едик (Мр.).

Қызғанадылар (Қ.) — қызғаныу мәнисин билдиреди. Мени хәм қызғанадылар (Бир. орайы.).

Қызқашар (А.) — қыз әкесиңиң үйинен өз сүйгени менен қашып кеткенде, оннан жөнгелери «қызқашар» қәдесин алады (Мр.).

Қыз қырқын (А.) — қыз-келиншек дегенди аңлатады. Қыз-қырқын нашар адамлар бар... (Кр., Алт.).

Қыз салмалы (А.) — ертеде жеңгелери қызды күйеу биллага шығарып беріп, оның қойнына салатуғын болған. Бул үшін «қыз салмалы» қәдеси алынған (Қр., Кр.).

Қызылғанат (А.) — балықтың түрі (Мр.).

Қызыл құр (А.) — қара үйдің төрі тәрепине тутылатуғын құр (Қр., Қаз.).

Қызыл тары (А.) — тарының түрі; формасы ири, шым қызыл болып келеді (Шым. р., Мын., Мр., (Шеге.).

Қызыл түйе (Қ.) — бір өркешли, аяғы ұзын, түрі қызғыш үлкен түйе (Тр., Аққ.). Хорезм говорларында түйенің бул түрі қызыл дойе деп айтылады.

Қызылша (А.) — өсімліктің түрі (Шр., Қр.). Бул өсімліктің СССР да 9 түрі ушырасады. Соның ишинен төрт түрі малларға азық үшін жарамлы; бойы жылдың барлық мәусімлерінде көк көмбек болып өсіп тұрады. Оның тамырының жууаныған жеринен пақалы басланып, жерге төселіп өсіп, майда-майда көплеген шақалар шығарады... (Х. Зарипов. Аталған мийнети... 26-б.).

Қыйғырысыу (А.) — қыйқыуласыу деген мәниде (Мр.).

Қыйда (А.) — арбаның бөлиги. Қөшерди бекитип тұрады, екеу болады. Қыйданы гейде көтерги де дейди. Формасы үлкен кеспелтек ағашқа ұқсас келеді (Шым. р., Қол. — бес.).

Қыйпақ-сыйпақ дәлийил (А.) — жеңил-желпи үстиртин дәлийил (Қр.). Айдос Төремурат суұпының бас ийгенин өз көзи менен көргиси келетуғынын айтып қыйпақ-сыйпақ дәлийил келтирмекши болып еди, хан әуелги әлпайымлығынан қатайыңқырады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 303-б.).

Қыйрауа бийдай (Қ.) — алдыңғы егилген егис орнына шыққан бийдайды қубла районларында усылай атайды (Тр., Досб., Бр., Әр.).

Қыйтақ (А.) — атыз (Қр., Хал. Бас.). Сирә бир қыйтақ жоңышқан барма десе! (Ш. Сейтов, аталған шығарма. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 52-б.).

Қыйтым (А.) — ирет, жөн, гезек. Сөздің қыйтымы келип қалады (Мр.).

Қыйық (Қ.) — кишкене бет орамалы. Бу қыйықтың ыағары басқа өтэмә десеңә (Тр., Аққ.). Эй мениң қый-

ығымды баспа (Тр., Аққ.). Әдебиі тилде: қыйық - материяның кишкеге қыйындысы, бөлекшелери, көздин қыйығы, карта ойынындағы қыйық (ҚҚРС., 424-б.).

Қыйық курақ (А.) — курақтың түри (Мр.).

Қыйықша (А.) — курақтың бир түри (Мр.).

Қыйыр (А.) — қыйсық. Жолдасының көзи қыйыр болса көзинди қыс (Хож., Хат.).

Қылаплық//қылапшылық қылмау (А.) — қастиянлық, зыян, дөхмет ислемеу (Қр., Хал., Бас.). Баққан сыйырларымпың ийелерине енди қылаплық қылмайман... (Т. Қайыпбергенев. «Бахытсызлар»... 8-б.). Усы ұақытқа шекем ҳеш қылаплық етип көрген жоқ еди, буннан ...ендиги жағында да тәуекел! (Ш. Сейтов, аталған шығарма, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 24-б.).

Қыласын (А.) — ис, белгили бир жумыс (Қр., Қаң.). Ертең малын хатлайжақ болған күпи «мен үстинен шағынғаннан соң мына Мәдияр дәу менен Жақанның қылып отырған қыласыны. Меннен өш алмақшы» (Ш. Сейтов, аталған шығарма, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 23-б.).

Қылау (Қ.) — мал ауырыуының түри. Қарамалда болады. Көбинесе бузаудың тилине шығады. Қылау тилге шығады, тарыдай, жүүеридей бөртник (Әр., Қыран.).

Қылқа//қылқа тон (А.) — ешкинің терисинен тилгилген тон (Хож., Шр., Лр., Қр., Кр.). Ақбийдай оның жаман қылқасына жабысқан үпелск, ылай дақларын тили менен жалагандай қылып артып шықты (Т. Қайыпбергенев. «Маман бий эпсапасы»... 170-б.). ...Албырағаннан өзиниң жыртық қылқасын шешип, қапталдагы сабан төсектин үстине аударып жайды (Бул да сонда, 143-б.). Түрписи жағал-жағал болған тилким-тилким қылқа тонлы, орта бойлы байдың қонсысы Әбди кирип келди (Т. Қайыпбергенев. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-китап... 161-б.).

Қыл қуйрық салық (А.) — хан заманында нөкер салығын усылай атаған (Мр., Шеге. П. — тау.). Бийыл хан «қыл қуйрық» салығында шығарды (нөкер салығы) (К. Султанов. «Әжинияз»... 22-б.).

Қылыш (А.) — өрмек тоқыганда қолланылатугын қурал (Лр., Бай.).

Қылыш балық (А.) — бауыры қылыштын жүзине уқсас, тикени көп балық. Мойнақ говорында буны «қылыш балық» деп те атайды (Мр., ТБ., ҚТДМ., 48).

Қылышлы шалы (А.) — қырмызы салы, салының бір түрі. Қылышлы шалы егедекен (Хож., Сәб.).

Қып (А.) — қылыу сөзинің қысқарған формасы. Дурус қып әкепти, зыятырақ қып әкепти... (Қр., Хал., Бас.).

Қыппа жалаңаш//қыппа тайлақ жалаңаш (А., Қ.) — үстінде хеш қандай кийими жоқ, жалаңаш болуға ұсылай айтылады (Қр., Тр., Бр., Әр.). Қыппа жалаңаш экән (Тр., Ақб.). Палуанның ағасы-ау, бизге тауар кийим жеткермейди ғой, балалар қыппатайлақ жалаңаш (С. Арысланов. «Қонырат», роман, «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 48-б.).

Қыпса сақлау (А.) — құпия, жасырын сыр сақлау (Мр., Шеге, Қыз., П. — тау., Зай.). Жалғыз туяқты жасауыллардан қорғап, қыпса сақлап тұрың!... (К. Султанов. «Әжинияз»... 137-б.). Кемпирдің көмекейине тағы бір гәп келген еди, аузын жасқап тұрып қыпса сақлады (Бул да сонда, 166-б.). Бий Хийуаға барып, жасауылларға арыз еткенін қыпса сақлады (Сонда... 91-б.).

Қырғы (А.) — келини соққанда оның ишин ойып алыу үшін исленген құрал аты (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 56-б., Қ. — өз., Б, I, 367.).

Қырдалы (А.) — қырдан келген адамлар деген мәниде. Уо заманда қырдалы дегеллер көп... Қырдалы дегендеб көп... (Қр., Дәе., Қул.).

Қырайпыр (А.) — мүйтенлер — балықшылардың сөйлеу тилинде «ғажжа-ғаж», «урда-тут» деген мәнилерди аңлатады (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 59-б.).

Қырқағары (А.) — ауырлық өлшеми, 5 кг. (Қр.).

Қырқбууң (А.) — бул да сууда өсетуғын шалаң өсимлигиниң бир түри (Мр.).

Қырқ күллик (А.) — жамбылша қауынның бир түри. Қырқ күн ишинде писиуине байланыслы аты да солай аталған (Мр.). Қ. жамбылша//жамылша.

Қырқлық (А., Қ.) — 1. Қойды қырқыу үшін қолланылатуғын қайшы (Қр., Әб.). 2. Жоңышқаны қырқатуғын қайшы, формасы ораққа ұқсас; жүзи егелип белгили бир сапқа орнатылады (Тр., Бр., Әр.). Қаз. қырқтық (ҚТТС, II, 109), түркм. гайчы (РТМС., 389), татар. қайчы (РТТС., 315).

Қырқ мүйіз (А.) — нағыстың түрі (Лр.).

Қырқтырнақ (А.) — нағыстың түрі (Мр.).

Қырқ шелек (А.) — әдеби тилдегі «шелек» сөзини орнына халықтың жергиликли сөйлеу тилинде усындай форма айтылады (Мр.).

Қырма//зерен қырма (А.) — аұқат қуйып ишетуғын табақтың кишкене түрі (Қр., Мр., Кен.).

Қырма қураш (А.) — басқа кийетуғын қураштың бир түрі (Мр., Шеге., П. — тау.). Басларында қырма қураш (К. Султанов. «Әжинияз»... 159-б.).

Қырмалы ийдә (Қ.) — жийдениң түрі, арнапы жий-деден (қараңыз арнапы ийдә) гөри үлкенирек, түси қып-қызыл болады (Бр., Майем.).

Қырмызы салы (А.) — салының түрі. Сырты қызыл болғанлықтан ишиндеги гүришиде қызғылтлау, нық болып келеди (Ткр., Мр., ТБ., ҚТДМ., 92).

Қыр сексеуили (А.) — сексеуилдің бир түрі (Шр., Лр., Қр.). Оның бойы келтелеу. Сонлықтан қойлардың ешкилердің жүрип отлауы ушын жүдә қолайлы. Шопанлардың тәжирийбеси хәм айтыуына қарағанда сексеуилдин барлық түрлери, оның жыллық шақалары хәм туқымлары жерге түскеннен кейин маллар ушын жүдә жақсы азық-ауқатлық от-шөп болып есапланады (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртиннің от-шөп ресурслары... 63-б.).

Қысқы жылым (А.) — қыста музды ойып салатуғын жылымның атамасы (Мр.).

Қыслапақа//қыснапақа (А.) — қыста жейтуғын азық-ауқат. Қыслапақа//қыснапақа таууп алайық деп кетипти... (Қр., Хал.).

Қыслет (А.) — хал, жағдай. Бир түрлү қыслетте жүрдү (Мр., П. — тау.).

Қыспа//қыспақ (А.) — қамыстан исленген хәремнің ямаса жайдың сыртқы дийуалының еки тәрепинен (иши хәм сыртынан) қамыс ямаса жиңишке ағаш, жыңғыл менен беллик етип байлайды. Бул оның беллиниң бекем болуы ушын керекли хәм қыспа//қыспақ деп аталады (Мр., Қр., Шым. р., Шах.). Улын қой етине сатып жибергени бирден есине түсип, қыспаның түбине жасырған етти арқалай жөнелди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әспанасы»... 356-б.). Ымырт жабылғаннан кейин далада қыспақ тартып, бойра тоқып отырған би-

реп-саран адамларда үйлерине кирди (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 69-б.).

Қыстырғыш (А.) — қозының терисинен исленип, тонның жийегине қойылатуғын заттың түрі усылай аталады (Хож., Шр.).

Қытайғауун//қытайы//қытайы қауун (Қ., А.) — қауынның түрі, ортасы тилик-тилик, иреңі ақ, қара, көгис, жүзи қызыл, жуқа болып, ауырлығы жериниң күшине қарайды (торлы жол-жол болып туратуғын сызығы бар). Бул-ақ қытайы, қара қытайы болып екиге бөлинеди. Екеуиниң де ишиниң ақ жүзлери (мағыз) бар. Иши қызыл жүзлиси ағына қарағанда ертерек писеди. Егилиу мәусими — бәхәр (Тр., Хәм., Досб., Мр.). Хорезм говорларында қауынның бул түри «хытай» деп аталады.

Қытгершилик (А.) — ашаршылық, қыйыи уақыт. Қытгершиликте Айапперген аға өлди (Шр., Кетен.).

Қыша//қышша (Қ.) — қопаның түби, жайдың пахсасының астына ызғар өткермеу ушын изолятор ретинде қойылған зат (Тр., Келт.).

Қышқаш (Қ.) — қысқыш. Бир нәрсени (темиршилик исинде темирди) қысып услайтуғын темирден исленген әсбап (Тр., Бр., Әр.).

Қышлақ (Қ.) — белгили бир ауылдың қоныс басқан жери, оның жергиликли халық тилиндеги атамасы. Хәзир тирсәк қышлағы дийди (Бр., Шым.). Диалекттеги «қышлақ» сөзи «қылау» сөзи менен төркинлес болып, ондағы с, ш, қ дауыссызлары сәйкес келиуи (соответствие) хәм «қышла» сөзине «қ» өнимли аффиксиниң қосылуы нәтижесинен көрсетилген формаға ийе болуы итимал. Арқа диалектинде аталған сөздиң синоними ретинде қыслав (қыслау) сөзи ҳәрекет етеди (Б, I, 367), әдебий тилде; ауыл, қыслау. Келтирилген сөз өзбек әдебий тилинде қубла диалектиндеги сияқлы — қишлоқ (РУЗС., 779), түркменше — оба (РТМС., 688).

Қышшарма (А.) — қыс жармасы, қыстың ауқаты деген мәниде. Соның менен қышшармам болады (Шым. р., Орж., Жал. — маң.).

Л

Лабабы//лабау//лауабы кесә (Қ., А.) — үлкен лауабы кесе (Тр., Аққ., Хәм., Бр., Ийш., Әр., Қыран., Қы-

лыш., Қр., Алт., Кен.). Бул сөз Хорезм говорларында да «лавап каса» деп айтылады.

Лабаз (А.) — 1. Ауланган балықларды қабыллап алыу үшін арналған орын; 2. Бәхәр, гүз айларында балықты дузлау үшін тақтайдан бочкаға ұқсатып соғылған ыдыс (Мр.); 3. «Лабаз» — балықларды бәхәр, жаз, гүз айларында сақлау үшін таярланған муздың туратуғын жери (Мр., ТБ, ҚТДМ., 55., Қр., Әб., Бәш.).

Лабыз//лапыз (А.) — атақ, даңқ. Сөйтіп лабызын пухараға түсирген; лапызы Бухараға түскен го (Ткр., Қ. — ой.).

Лаған//наған (Қ.) — наған, тапанша, алты атардың бір түрі; айналыушы барабанға ийе револьвердин түрі; нағанын береді (Тр., Досб.).

Лағман (Қ.) — лағман, майдаланған еттен исленетугын ауқаттың түрі (Бир. орайы.). Бул сөз өзбек тилинде — лағман (УзРС., 239), тәжикшеде — лағмон.

Лағуу (А.) — аузында ҳешқандай сөз турмайтуғын жеңіл минезли адам (Мр.).

Лақатақ болыу (А.) — ҳайран қалыу, ақылы лал болыу (Қр., Мр.). Бурынғылардың түсинбеген жерине булар хәм лақатақ болып турды (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 174-б.).

Лақау (А.) — ылақа ау, буның менен балықшылар теңизден ямаса дәрья, көлден ылақа балығын аулайды (Мр.).

Лалай шабақ//қарағанат (А.) — ақ шабақтың формасы тақилетиндеги онша етли болмайтуғын балықтың түрі (Қр., Әб., Бәш., Доб.).

Лампасый (А.) — конфета. Қант жэ, лампасый жэ (Шым. р., Қып.).

Лампы (Қ.) — жапар май. Лампынды апқой (Тр., Ақб.). Әдебий тилде «лампа» сөзи жақтылық беретугын шыра мазмунында қолланылады (ҚҚРС., 750). Қаз., өзб., татар. лампа.

Лаплама бояу (А.) — бояудың түрі (Мр., Шеге., П. — тау). Бизин халыққа бояу қандай керек, хәр түрли лаплама бояулардан әкелерме едиң (К. Султанов. «Әжннияз», роман... 226-б.).

Лапыш//ылапыш (А.) — ылапыш; ылақа балықтың кишкене түрі (Ткр., Б, 1, 367).

Лапуруу (А.) — мақтаныу деген мәнни аңлатады. Хәр ким үйинде лапурау... (Мр.).

Лар (А.) — унырап қулап кететугын жер. Лардың бойында азгантай боп отырдық (Шр., Сағ.).

Лауазым (Қ.) — белгилі хызмет орны жұмыс иелітугын атқаратуғын жер; қолынан лауазымын алып сорлатман (Бр., Майем). Бул өзбек тилиндегі «лавозим» (УзРС., 237), сөзинің қубла диалектиндегі фонетикалық айырма менен қолланған формасы.

Лауазымлы (А.) — түр, келбети келискен адам. Туу сыртынан қарасан, лауазымлы болыстай (Қр., Ақп.).

Лаудан көйлек (А.) — көйлектің түрі (Мр.). Қалайда болса лаудан көйлегімди аламан деген сөз сап ете қалды (А. Бегимов. «Балықшының қызы»... 71-б.).

Лашық (А.) — ылашық, ертеректе қара үйдің орнына қолланылған шатпа үй (Шым. р., Орж.).

Ләбләви (Қ.) — ләблеби. Тамыры (түби) жууан болып өседі. Ләблебинің «қант ләблебиси» деген түрінен басқа малға от жем үшін берилетуғын түрі де бар (Тр., Досб.).

Ләгән//леген//нәген (Қ., А.) — 1. тарелка. Тамақ ишууге арналған ләгән (Бр., Ийш.); 2. Мойнақ районы Қазақдәрья елатындағы мүйтен урыуының уәкилдері әдебий тилдегі қол жууатуғын ләгенди көпшилік жағдайда «нәген», сийрегирек «леген» деп айтады (Мр., Қ. — дәр.). Қазақ тили шу говорларында леген — ет салатуғын жалпақ табақ хәм сары мыстан исленген кишкене табақ делинсе, қырғызлар ишиндегі қазақлар (шала қазақ) тилинде «леген»-тек ғана ет салатуғын жалпақ табақ. Өзбек әдебий тилинде лаган — түби үлкен табақ (УзРС., 237), қырғыз тилинде илеген, чылапчын (РҚрС., 847). Келтирилген сөздин шығыу төркини парсы — тәжик тилиндегі -лаган, кеседен 2—5 мәртебе үлкен ыдыс деген сөзден келип шыққан (С. Ибрагимов. Профессиональная лексика, 47-б.).

Ләкет (А.) — ауырыу, наұқас (Қр.). Аздан кейин ләкет көзлери алдағанын уғып, жасаураған көзлерин сыйпап-сыйпап жиберди де.. атлылардың алдын кеселеди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 296-б.).

Ләкки//ләкки табақ (А.)—палау салатуғын жалпақ табақ; кишкәнтей ләкки... (Қр., Қул., Әб.).

Ләлик//нәлүк (Қ.) — налог. Халықтан хәм кәрханадан жыйпайтуғын салық (налог). Ләлигинди берә-

сәң.. (Тр., Қ. — қыз.). Нәлүккә жеткидей боп кутуламыз (Бр., Сар.). Диалектте усы сөзлерге байланысly «нәлүкши» (русша налоговой инспектор) атамасы да ушырасады. Нәлүкшиләргә хожайын екен (Әр., Қыт.).

Ләм (А.) — 1. ҳеш нәрсе, дым; тап қырау ләм түскен жоқ балам (Хож., Хат.); 2. Атмосфералық ығал, жауын-шашын (Мр., Қр., Шр.).

Ләм-мийим//ләм мүйим демей (А.) — ҳеш нәрсе айтпау, жым-жыртлық, тынышлық (Қр., Хал.).

Мына ызғарлы сеске ләм-мийим деместен Әмет Избасқаннның аяғына бара бой таслады (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 46-б.). Журт ләм-мүйим болып турыпты (Т. Қайыпбергенев. «Маман бий әпсанасы»... 265-б.).

Ләмпи//лампа (Қ.) — шыра, жанармай менен үйдин ишине жақтылық беретугын буйым; ләмписи жақсы екен (Тр., Аққ.).

Ләнки (А.) — ойынның бир түри (Мр.).

Ләнгерлик қылыу (А.) — тосқынлық етиу, қарсылық көрсетиу мәнисин аңлатады. Маған азғантай ләнгерлик қылып тур.. (Қр., Алт.).

Ләпәр (Қ.) — бир манат. Беш тенге ләпәр болады. Хәзирги елиу тийин барғо (Тр., Хәм.); бир манатты ләпәр дийди (Тр., Хәм.).

Лелицки (Қ.) — линейка, пионерлердин қатарда турып өткизетуғын салтанатлы жыйналысы (Бр., Сар.).

Лимкәналла (А.) — бул жерде: сыйынған пирлерим деген мәнини билдиреди. Көзиме лимкәналла көринетуғын йеди (Қр., Кен.).

Лобыйа (А.) — лобия, дақылдың бир түри. Оның «орыс лобыйа» деген түрлери болады (Шым. р., Орж.).

Ломманы жүтәри (Қ.) — жууеринин бир түри. «Басы үлкен, бойы келтә, йерлидән (қараңыз: йерли жүгәри) бурун писәди», — деп гүррин етедн. Қубла диалекти территориясындағы информаторлар (Тр., Бр., Әр.).

Лөккүбай (А.) — жеңил машина. Лөккүбайын тағы айдады ма? (Шым. р., Бос.).

М

Ма : т (А.) — манат, ақша. Көкнардың қадағы үш маат (Шым. р.). Үш ма : т табады (Хож., Сәб.). Ма : т берип канал қаздырып алды (Шр., Сар.).

Мағыз (А.) — кийим ямаса көрпени тиккенде оның етегине қара белги қойылады. Буны жергиликли адамдар «мағыз» ямаса әсия деп атайды (Мр.).

Мағызлы (А.) — қунарлы деген мәнини аңлатады (Кр.). Оның да жүзіндегі күл аралас мағызлы топырағын алмаса бір тебиктен аржағы жарамсыз (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», 1-кітап.. 227-б.).

Мажара (А.) — ұақия, хәдийсе (Қр., Мр.). «Булардың басынан өткен мажарасы көп» — деди Аймурад (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 16-б.).

Мазалы йиигит (Қ.) — минез-құлқы, отырыс-турысы жақсы, тәртипли деген мәниде (Тр., Бр.).

Мазатланып отуруу//мазатланыу (А.) — хәзлесип, рәхәтленип отыруу (Кр., Мр.). Булар мазатланып уотур йекен (Кр., Мжс., Ақт.). Гүзедегі суу ҳауа жетпей гүмбирлеп қайнаған сайын кемпир мазатланып, Айсәнемнің бетине жалт-жалт қарады (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 72-б.).

Мазлатыу (А.) — жылытыу, хәзлик қурыу (Қр.). Еки жас жигит, бир ғаррылау киси үйдиң ортасына от жагып, мазлатып отыр (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиудәрья», 1963, № 4, 55-б.).

Майа (А.) — бир өркешли түйе (Мр.).

Майалыш (А.) — жабайы шөп атамасы (Шым. р., Жал. — ман.).

Майгүб//майгүп (А.) — 1. Төрт қырлы ағашты саппап, ылайды урыуға қолайластырып исленеди хәм буның менен ылайды ийлейди. Жергиликли адамлардың тилинде ол «майгүб//майгүп» деп аталады (Кр., Әб., Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети.. 56-б.).

2. Майгүп — балықшылық қуралының атамасы, Оның басында пәрриги болып, муз астынан жылымды тартқанда ауыз тәренинен үки ойып, балықты шонтайға тығыу ушын қолланылады (Мр., Кр., Әб.).

Майдагөз ғәлбир (А.) — материалы териден болып, дәнди елеу ушын керекли зат (Шым. р., Жал. — ман.). Әдебий тилде «қәлбир».

Майдан (А.) — ұақыт, мезгил. Ол замаллардан бери көп майдаллар болды (Кр., Қылқ.).

Майерик (Қ.) — майлы ерик; ериктин бир түри,

формасы хәрқыйлы, сырты жылтыр болады (Тр., Хәм., Досб.).

Май қабақ (А.) — ертеректе суу тасыйтугын қабақтың кишкене түри болып, оған тек май құйып қойылған (Мр., Шеге., Қыз.).

Майқара (А.) — ширели шөп өскен жайлауды атайды (Ткр., Б, 1, 368).

Май қарын (А.) — сүттің составынан бөлекленіп алынған май күйдириледи ямаса күйдирилмесе малдың қарнынан арнаулы түрде исленген ыдысқа салынады. Оны «май қарын» деп атайды (Мр., Шеге, Қыз.).

Майқул (А.) — майлы, майы көплеу деген мәнини аңлатады. Өзи майқуллау палау еди (Мр.).

Майласқан әңгиме (Қ.) — қызықты, жанлы мазмунлы сөйлесіу, әңгиме айтыу (Тр., Хәм.). Майласқан әңгимениң арасында оның жаназасын яддан шығарып жибериппиз — аў... (А. Бекимбетов, «Гүрес», роман, 23-б.).

Майрық//майық (А.) — аұырыу, майырылған жер деген мәниде. Енди бурунғу гөнө майрық (Қр., Хал., Қан.). Фарры да майық, майырылып шықты... (Шым. р., Б. — қыт.).

Майсалмақ//майсалман (А.) — палау кәдини асып, оған гүртик салынады хәм май құйылады. Бул аұқаттың майсалмақ//майсалман деген түри деп аталады. Майсалман жейик дийди (Мр.).

Майтабан (А.) — адамның табаны (Мр.).

Майшопақ//май шофақ қауын (А.) — қауынның түри (Шым. р., Орж., Мр., Шеге, П. — тау.). Жалы майшопақ қауынның жүзиндей жумсақ екен (К. Султанов. «Әжишияз»... 84-б.).

Мақам (Қ.) — дәреже, хызмет орны, үлкен мәртебелі болыу; шундай мақамға еткән (Тр., Қ. — қыз.). Бул сөз араб, макам а) орың, мөкан, турған жери; б) хәмет; в) инстанция, хұкимет; г) музыкалық тон (Турец. —рус. сл., 390). Әдебий тилде муқам-нама, хәр түрлі саз т. б. мәнилерде ушырасады (ҚҚРС., 466). Аталған сөздің араб тилиндегі мәнилери қубла диалектинде тарайған.

Мақау (А.) — оңбаған мәнисинде. Қапыны жап хәй мақау (Хож.).

Мақаудың қазанындай |қазан| (А.) — халықтың жергиликли сөйлеу тилинде ишине мол-молақай аұқат

инспейтуғы, қазанның кишкентай түрін усылай атайды (Хож., Шр., Лр.).

Мала (Қ.) — ертеректе қолланылған ауылхожалық аспабы, яғни сүрилген жердің кесеклі топырағын сәзіп майдалау үшін күш — көліктің соңына тиркеп сүйрейтуғын жууан ағаш. Оның мынадай бөлеклери бар: 1) мала; 2) маланың еки тиси; 3) мала паша; 4) оқлау ағаш; 5) малапашаның қулақ шегәси; 6) мойынтырықтағы еки ағаш (зәмиин ағаш); 7) малапашаның шүй тесиги (Тр., Бр., Әр.).

Қаз. мала, өзб. мола (УзРС., 265), түркм. мала, борона (РТМС., 48) татар. жир тырмасы (РТТС., 1663).

Мал аран//мал араң (А.) — жерден қазылып, малларды жазда қамап қоятуғын (қора есабындағы) орында жергиликли адамлардың сөйлеу тилинде усылай аталады (Мр., ТБ, ҚТДМ., 89, Кр., Нр.). Бәхәр кейпине мойымай Дәулетназар ғана онлаған дийханға мал аран қаздырып... айналасына айбат шегеди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 315—316-б.).

Малпақ-салпақ (А.) — үсти-басына қарамай қалай болса солай тәртипсиз, көзге бир түрли көринетуғын формада болуы. Малпақ-салпағы менен үйине кирди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 311-б.).

Малшылау (А.) — сууға батыруы, малып алыу (Шым. р., Б, 1, 368).

Мамбақ жақ//мамбақ жип (А.) — ауды қурсаулайтуғын қара жипти усылай атайды. Ол жууанлау болып келип, қалыңлығы 55 мм шамалас (Мр., ТБ., ҚТДМ., 56).

Маца (А.) — маған... Маца бир қарық жардырып бермәйди (Кр., Куйб., Ақп.).

Маңғал (Қ.) — үлкен орақтың түрн, жүзиниң ярымынең тиси жоқ. Хорезм говорларында — аңал.

Маңғурланыу (А.) — көзлери бир нәрсени излегендей болуы мәнісинде (Кр., Хал.). Толыбайдың маңғурланған көзи суу бетиндеги пақырлап шығып турған қызыл көбикке, дөнгеленип ағып баратырған ийесиз шапкаға бежирейди (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиү-дәрья», 1974, № 2, 45-б.).

Маңқағаз (А.) — сууда жасайтуғын қустың түри (Мр.).

Маңнай (А.) — адамның маңлайы. Бундай форма көпшилик жағдайларда Мойнақ районының Қазақдәрья

елатындағы мүйтен урыуы ўәкиллеринин тилинде, сондай ақ Тақтакөпир, Кегейли районларының гейпара жерлериндеги адамлар тәрәпинен айтылады (Мр., Қ. — дәр., Ткр., Қр., Алт.).

Маңлай қара//маңнайы қара (Қ.) — маңлайы қара, бахытсыз, иси келиспеген; айырылыспайтуғын еди маңлай қаралар... о бирақ көб жерди гезген маңнайы қара... (Тр., Аққ.), қарақалпақ әдебий тилиндеги «маңлайы қаралы» формасы да ушырасады: кешәги маңлайы қаралы... абрайын төгип келип отыр (Бр., Ийш.).

Маңнай шаш//маңлай шаш (А.) — кишкене балаларының шашын алғанда маңлай тәрәпинен кишкене етии, сулыўлап шаш қалдырады. Бул «маңнай шаш» делинеди (Мр., Қ. — дәр., Ткр.).

Маңнай шертпек (А.) — ойынның бир түри (Мр.).

Мапалаў//мәпелеў (А.) — қәдирлеў, қәстерелеў. Азап көргенди мапаласа қарағалпақты мапалаў керек (Шр., Кетен.).

Мапарман (А.) — ишик тон; пашшайыдан, қундыздың терисинен тыслайды (Қр., Жам.).

Мардан (А.) — суўда өсетуғын жекенди кептирип, ониан мардан тоқыйды. Буның ишине тийкарынан жас хәм дузланған балықлар салынады. Пахташылық районларындағы қарақалпақлар оны дән салыу ушын пайдаланады. Марданды адамлар ең ерте ўақытлардан ақ қоллана баслаған (Мр., Ткр., Қ. — өз., Б, 1, 368).

Марқа (А.) — 1. Балықтың түри (Мр.).

2. Жас бала мәнисинде. Ауылдың марқа баллары (Шр., Қир. с., Сағ.). Марқа балалар (Хож., Қара тер.).

Мас (Қ.) — мәс, пьян, мәс ететуғын ишимлик ишнў нәтийжесинде адамның өзинин ҳақыйқат нормаль ҳалыпан өтисиўи. Мас келсә басып өтәди ол (Тр., Аққ.). өзб. маст (РУзС., 686), қырғ. мас, мас киши (РҚрС., 684).

Масақша (А.) — Өңирге тағатуғын төрт мүйешли (сопақ) темир (Шым. р.).

Масақшы (А.) — масақ териўши. Егнини орып алынған атызларда қалған дәнли масақларды терип алыўшы адам. Масақшыларды — атызына жолатпас ҳасла (Ткр., Қ. — өз.).

Масыл (А.) — иске жарамсыз адам. Бизин үйдәдә бир масыл бар (Қр., Ақп.).

Мата//матасәкил//мотсикл (Қ., А.) — 1. Мотоцикл. Мотор менен жүретуғын транспорттын (көлик-

тиң) түри; мата менен экипти (Бр., Майем.). Матасэкил менен келди. Мотсикилдиң алдында мынау қол былай ойнап турған ғо... (Тр., Аққ.). Диалект жайласқан гейпара жерлерде бул сөзди «арба» (бурунғу арбаларым йақшиэди (Тр., Ақб.) — деп айтыу жағдайлары да бар. Өзбек тили Маңгыт говорында «матаськъл»; 2. Қамыстан қалың етип тоқылып, жайдың төбесин бастырыу, оның дийуалларына қойыу ушын арнаулы түрде исленген мата//плита. Жайдың төбесиниң көлеми хэм дийуаллардың бийиклиги не байланыслы ол да хәрқыйлы болады (Мр.); 3. Товар мәнисинде... Қалага барағойсаң матала гөр... (Кр., Аран.).

Матай аў (А.) — аўдың түри (Мр.). Қолхоз хэзир... 120 бөлек матай аўына ийе (А. Бекмуратов «Мойнақтың маяклары», очерклер... 4-6.).

Матам тутуу (Қ.) — қапаланыу, қайғы шегиу, уўайымлау, ойланыу; не болды буншама матам тутқан тул қатындай гүрсинип... (А. Бекимбетов. «Гүрес»... 140-б.).

Мата пилик (А.) — мотофелюга; теңизден балық аўлау ушын арналған судно (Мр., Мар., Тик., Шеге.).

Матлуб (Қ.) — бир нәрсени талап етиу. Матлубини қолынан бермэк (Нр., Н. — хан.). Араб. matlar (Ви) — талап, түсиндириуди талап етиу, тилек, усыныс етиу тилек, усыныс етиу (Турең. — рус. сл., 397), парс. матлуб — талап еткен нәрсе, тилекке ылайық, тилек бойынша (ПРС., 506) деген мәниде қолланылады.

Маш (Қ., А.) — 1. Собықлы өсимликлер семьясына киретуғын егинниң түри, мәш. Сыртқы формасы дома-лақ көбинесе сарғылт иренде болып келеди. Оның дәнинен аўқатқа керекли зат алынады; маш, жүгәри еккән (Тр., Аққ.), өзб. мош, маш (УзРС., 267); 2. Қайықты желқом менен жүргизиу ушын орнатылған ағаш (Мр.).

Машайт (А.) — рус. мешать сөзинин сөйлеу тилинде қолланылыу формасы. Йеш машайт бермен дийди (Кр., Бас.).

Машина дебит (Қ.) — Газ—69 маркалы жеңил машина усылай аталады. Шерипбай минэди машина дебит (Бр., Қарамазлы).

Машқул (А.) — қызықсынып қарау дегенди аңлатады. Хэмме машқул (Кр., Ақт.).

Машы болыу (Қ.) — Сәйкес келетурғын қағазы болыу (карта ойынында); машы болса машы менен бас (Бр., Ийш.). Маш — сәйкес қолайлы (ҚҚРС., 449).

Машын қант (Қ.) — шақмақ, рафинад қант; бир машын қанттың өзін тасласаң болады (Тр., Хәм.). Келтирилген сөз қаз. шақмақ қант (ҚТТС., II, 33, 468), өзб. чақмақ қанд (РУзС., 729), қырғ. чақмақ қант РҚРС., 725).

Мәгәс (Қ.) — бул сөз көбинесе мийнетти сүймейтуғын ис жақпас жалқауларға қарата айтылады. Аталған сөзди дәстанлардан да табыу мүмкин.

Қарап жатсақ күни-түни,
Мийсиз мәгәс боласаң...

(«Қырқ. қыз», 311-б.).

Тийкары парс, магәс — бийкар жүриу, шыбып услау (ПРС., 524) тәқилеттде айтылады.

Мәдели көйлек (А.) — көйлектың бир түри (Қр., Мр.) . . . жупқа мәдели көйлеклер кийип алған қызлар (Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 8-б.).

Мәзи (А.) — жай, әйтеуір, әниұайы сөзлериниң орпына қолланылады. Султаний Сәнжарды мәзи хан қуу-уп-қуууп жеталмай қалған екен дийди (Қр., Саң.).

Қуры қууҗыңдайды, көрип көзинди,
Оныки мәзи гәп алып кеткенше...

(Кегейли районлық «Ленин жолы» газетасы,
1972, 1-февраль, № 14 (1825).

— Мениң де мәзи өлгим келип жүрген жоқ.. (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 15-б.).

Мәзим қурыу (А.) — хәзлик етиу, уақтың шадлық пенен өткерюу (Қр.). Бул қатын тап усы ауылда биреү-дикинде мәзим қурып жатырған болар (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 160-б.).

Мәки (А.) — пахтадан ийирип бөз тоқығанда қолланылатуғын қурал. Формасы кишкене, материалы жийде ямаса ерик ағаштан болып, жылтыр етип жонылады (Мр., Хож., Шым. р., Б, 1, 368).

Мәкиреж (А.) — гәптиң мәниси, жөн-жосағы деген мазмунды аңлатады. Буның мәкирежине түсинбедим... (Мр., П. — таў.).

Мәккә (Қ.) — мәккә, сабағы жууан, дәнлери ири сарғыш иреңде болып келетуғын өсимлик. Жапырағы көк. Мәккени егиу ушын сеялка керек. Көгерип шыққаннан кейин культивациялайды. Екинши культивациядан кейин дәрис жибериледи (болмаса сарғайып кетеди). Мәккә 150 күнде писеди. Бәхәр айларынан (март) баслап егеди. Ол ауыл хожалығы хәм мал шаруашылығы ушын ең зәрүрли өсимлик. Мәккениң дәннин таярланылған ауқатлар адамлардың күнделикли турмысында кеңнен пайдаланылады (Тр., Бр., Әр.), өзб. маккажухори (УзРС., 247), түркм. мекгежовен (РТмС., 280-, татар. кукуруз (РТтС., II, 127).

Мәккә басуу (Қ.) — мәккени орып, жийнап алыу. Усу жергә мәккә басууға гелдик (Әр., Қылыш.).

Мәмиле (Қ.) — мәмле, болатуғын иске өз-ара келісиу, бирлесіу, үәделесіу; пухара мәмиле болғанго (Тр., Досб.).

Мәмпәт//мәнпәт (А.) — 1. Қанаатланыу. Сизләрде мәмпәт алың... (Шым. р., Орж.). 2. Пайда, өзине бир нәрсени пайдаға келтириу. Селлер мәнпәт алайын деп кеген балларсыз (Шр., Сағ.).

Мәнет (А.) — мийнет, азап. Мәнстин ким көрсө, ирәтин сол көрөди депти... (Шым. р., Тай.).

Мәниси қашыу (А.) уақты-хошлығы болмау дегенди аңлатады. — Мәнисим қашты (Кр., Алт.).

Мәңгөрмөгөн тобө жоқ (А.) — мен көрмеген, гезбеген жер жоқ деген мәннин билдиреди (Шым. р., Шағ.).

Мәп (А.) — 1. ис. Достынды йегләмә мәптен қалдырасаң (Шым. р.), 2. Пайда. Болус пәнән ақсақал соннан мәп табады (Шым. р.).

Мәпилик (А.) — қартайған, қалы жоқ, күшсиз адамға айтылады (Кр., Шым. р., Ткр.). Сақал-шашы қардай ақ мәпилик ғаррының атта тип-тик отырысы Айдосты таңландырып, сәлем бериуде де естен шығарған еди (Т. Қайыпбергенев. «Бахытсызлар»... 74-б.).

Мәрәшшөп (Қ.) — мерез шөп (жабайы шөптин атамасы).

Мәргән ийт (Қ.) — мерген ийт; аңшылықта пайдаланыу ушын сақлаған мергеннин (аңшылық) ийти (Бир. орайы).

Мәргәнәк//мергенек//бергенек (Қ., А.) — арбаның бөлеги. 1. Шығырда суу оқтың ушы жататуғын жалаққа қағылып қойылатуғын ярым мергенек; 2. Арбаның гүпшегинин көшерлигинин еки ушындағы қағып қойылатуғын пүтин мергенек (Тр., Досб., Аққ., Қр., Шым. р., Ткр., Хож.).

Мәркез (А.) — орайлық қала. Уо ұағында Хийұа мәркез болған (Шр., Сағ.).

Мәсетик (А.) — кемпир — ғаррылардың аяқларына кийетуғын мәсисиниң түри, ултаны қалың, өкшеси жоқ. Оны геуиш пенен кийиуге қолайластырып тигеди (Мр.).

Мәскә жүзим (Қ.) — жүзиминиң түри. Жазда писеди, формасы сарғыш, домалақ, үш жылда мийұа береді, 25—30 жылға дейин жасайды (Тр., Бр., Майем., Ийш., Әр., Қыран.).

Мәстан (А.) — көп жасаған адам (Мр., Шеге., П.—таұ., Зай.). Сонлықтан көп жасағанды мәстан дейтуғын болса керек (К. Султанов. «Өжинияз»... 203-б.).

Мәтдал (А.) — сол деген мәниде қолланылады (Қр., Хал.). ...Қос өгнз бенен бир сыйырды бисмилладан есигине байла, — деуи мәтдал... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 5-б.).

Мәтек (А.) — әдебий тилдеги «түте» сөзинин орнына Мойнақ районында жасаушы қарақалпақлардың жергиликли сөйлеу тилинде «мәтек» ямаса «дығыр» сөзи қолланылады. Мәтекке тийкарынан жинишке сабақты бир неше қабат етип орайды (Мр., ТБ., ҚТДМ, 22).

Мәтибий (А.) — үстем, зор; бирзүге мәтибий болду (Қр., Алт.).

Мәтқайыр жууери (Қ., А.) — жууериниң бир түри. Басқаларына қарағанда келте бойлы жууери хәм егиу мәүсими де кеширек. Төрт айда өсип жетилседі. Халықта буған «орыс жууери» деп атақ береді (Тр., Келт., Мр.).

Мәүрит (А.) — ұақыт, мезгил (Қр., Хал.).

... Ойдың усындай бир қорқынышлы мәүритте қалай келе қойғанына таңланды... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 34-б.).

Мәуэ (А.) — мийуе (Мр.).

Мәшкәби шапан (А.) — материалы жипектен болатуғын шапанның бир түри (Қр., Аран.).

Мәшқоң (А.) — мәштин сабаны, малға от ушын пайдаланылады (Шым. р., Қып.).

Мәшшийип қарау (А.) — көзин алартып, жақтырмаған пишин билдириу, бежирейип қарау (Қр., Хал.).

— Хә, болсаң-ә, жақ жарыстыра бермеи! — Неге мәшшийип қарайсаң... (Ш. Сейтов. Аталған шығармасы, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 30-б.).

Мезбан (А.) — қонақ қутиуши үй ийеси деген мәнини аңлатады. — Бирәдарлар, егер кеширсеңиз бир тилегим бар, — деди Айдос. — Айтыңыз, мезбан, айтыңыз... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 53-б.).

Ешейинде кем сөзли мезбан мийманлардың қас-қабағын бағып, бири сөйлегенше асығыс тыпыршылап отыр... (Бул да сонда... 119-б.).

Мезгилхана (А.) — қонақ үй ямаса дем алатугын орын мәнсинде. Уорымбайдың бир қонын өтетугын бир мезгилханасы йекен (Қр., Дәу.).

Мекем (А.) — бекем. Сө билегимди мекем устады... (Қр., Алт.).

Меңиреу (А.) — тил алғыш, айтқан сөзге қулақ асатугын тәртипли дегенди билдиреди. Со мен меңиреулигимнен билгиш боппан (Қр., Кен.).

Мерешшөп (А.) — мерез шөп; ол егінге зиянлы болып табылады. Аталған шөп жерден емес, ал өсимлик арқалы азықланады. Буны «сары шөп» хәм «жер гөмис» деп те атайды (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Жоқарыда аталған мийнети... 57-б.).

Мерки (А.) — өлшеуиш ағаш, буның менен балықлардың ири хәм майда сортларын бөлип шығарғанда өлшейди (Мр.).

Месик (А.) — териден исленген сууда жүретугын құрал. Териден месик дүзетсе шамал менен қашармыз дейди (Ткр., Мс.).

Меҳман//мийман (Қ., А.) — қонақ, биреудин үйине узақтан ямаса қыдырып арнаулы түрде келген адам. Бул сөз қубла диалектинде жүдә характерли.

Ол таралыу, қолланыуы жағынан кең өрискке ийе болып, қубла диалектининң басланыуы точкасы Нөкис районының Назархан ауылынан Төрткүл районының ең алыстағы ауылларының бири хәм диалектинң изоглоссалық шегі. Аққамықта жасаушы қарақалпақлар менен оның (диалектинң) хәмме жерин қонысланған халықтың жанлы сөйлеу тилиниң сөзлик составынан өз

орнын алған. Бул жерлерде әдебий тилде хәм арқа диалектинде бар «қонақ» сөзин еситиу қыйын. Айтылған жағдайларды мысаллар арқалы көрсетейик. Меҳман келгәннен соң қолын жуудуруу керек (Нр., Н. — хан.). Үйә мийман келди (Тр., Аққ.). Мийман келгәндәм адам жылаймәкән.. мийманларға бермәйсәң бе (Тр., Досб.). Аталған сөз Шымбайда «мейман, меҳман» Кегейли хәм Қоңыратға «мийман»: мийман қыламан депти (Қр., Алт.). Мойнақта «қонақ» (Б, 1, 369) сыяқлы формаларда ушырасып, қубла диалектине қарағанда фонетикалық өзгешелик айқын көринеди. Арқа диалектиндеги ауырлық басымы «қонақ» сөзи тәрепинде екенлигинше келтириуе болмайды. Буның себебин халықтың ауызекн сөйлеу тилинде еки сөз қатар келгенде «қонақ» сөзи «мейман», «мийман», «меҳман» сөзлерине қарағанда жийи қолланыуынан қарастырыу лазым. Әдебий тилде «қонақ», қазақ әдебий тилинде қонақ, өзб. меҳмон, күноқ (РУЗС., 14), түркм. мыхман (РТМС, 124). Тийкары парс. мехман хәм михман — қонақ (ПРС., 546). Усынылған сөз тәжик хәм өзбек тиллеринде меҳмон (Тадж. — рус. сл., 227; УзРС., 260). Қубла диалекти лексикасында «мийман» сөзиниң орналасыуы қоңсылас өзбеклердиң тәсири арқасында иске асыуы итимал.

Мешел (А.) — 1. Ылақа балығынын кишкене түри (Мр.); 2. Ауырыу. Гүллу мешел боп қаған (Шым. р., Анна.).

Мигирик//нигирик (А.) — жайдың бөлмесиниң үстинен узынына ямаса кесесине тасланған арқалықты тиреп қоятуғын ағаш (Қр., Жам.).

Мийә//мийе (Қ.) — мий, нерв системасының орайлық бас ағзасы хәм усы ағзаны құрайтуғын зат (орган). Қелләдә мийә йоқ (Әр., Қыран.).

Қартайғанның болмас артық мийеси,

Өтириктиң хәш те келмес жүйеси.

(«Қырқ қыз», 273-б.).

Мысалға келтирилген «мийә» сөзи өзб. мия (УзРС., 264), қырғ. мээ (РҚРС., 364), татар. ми (РТТС., II, 207).

Мийә ағашлары (Қ.) — мийәе ағашлары. Булардың өсиу (ержетиу) уақытлары хәрқыйлы. Сонлықтан, ха-

лықтың күнделікли тәжірийбеси мийуелердин гейпаралары, мысалы, қәрели менен анардын төрт-бес жылда, алманың алты жылда, жүзіннің үш жылда кәмалға келиўин анықлайды (Тр., Хәм.). Өзб. мева (УзРС., 258), қаз. миуа (ҚТТС., II, 143). түркм. миве берйән ағачлар (РТМС., 484).

Мийәли (Қ.) — мийли, ақыллы. Болмаса сондай мийәли жигит еди (Бр., Сар.). Өзб. ақлли, мияли (РУЗС., 901), қырғ. ақылдуу, эстуу (РҚРС., 894).

Мийзан түйнәк (Қ.) — қауынның писпеген мийзан түйнеги. Сырты көк т. б., қыртысы қатты болады (Тр., Қ. — қыз.). Қаз. мизам (ҚТТС., II, 142).

Минәуар (А.) — жарық, жақты. Қаланы минәуар қ (ы) ла башлады (Мр., Мәтен шайырдан).

Минутына мың жасау (А.) — ұзақ өмир жасау, бахытлы болуы ушын дурыс тилек тилеу. Минутына мың жасағыр, қандай ғылып қойыпты (Шр.).

Мирәбби (А.) — элли алысатуғын адамы. Оның мирәббиси Қалматт ғо (Кр., Ақп.).

Миссек (А.) — ҳаяллардың кийими (Мр.).

Митир (А.) — метр. Үш митирден тауар берди (Хож., Қара тер.).

Мой бермеу (А.) — мойынсынбау, ерик, күш бермеу (Кр.) ...Тәбияттың сууығына мой берместен алдымыздағы жаңа үлкен хәм әхмийетли уазыйпаға — бәхәрги егиске ауылхожалық техникасын таяр етип қойыудан ибарат (Кегейли районлық «Ленин жолы» газетасынан, 1972 жыл, 8-январь, № 4 (1815). Бир ай от-жәм көрмесе де мойберместей етип бағылған екен (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 163-б.).

Мойки (А.) — балықты жуууға арналған қурал. Ишки жағы үлкен болады. Мойкиде шаңға салынатуғын хәм оннан сыртқа шығарып алынған балықлар жууылады (Мр.).

Мойнақ форым//Мойнақы форма (А.) — Мойнақ районында салынатуғын жайларды жергиликли адамлар усылай атайды. Оның басқа жерлерден өзгешелиги үстине салынған узын ағаштын бели шығыңқы болып, сыртынан қарағанда фин жайларының түрине ұқсас келеди. Бул жайды «Мойнақ форым» деп атайды (Мр., Мар., Тик., Шеге). Аталған форманы қарақалпақ тилинің Тахтакөпир говорында «ийт арқа» ямаса

«йешек арқа» деп атайды (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 56-б.).

Мойнапа (А.) — бузаудың мойнына буршақты байлау үшін жуған хәм жалпақ етип тоқылған жип ямаса қолдан тигілген нәрсе тағылады. Оны гейпара ауылдарда «мойнапа» деп буршақ пенен қосып айтыу жағдайлары да бар (Мр., Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 59-б.). Қ. буршақ.

Мойнынан түспеу (А.) — қутыла алмау мәнісінде. Соннан билинсе истәтйя мойнынан түспейди (Шым. р., Шағ.).

Мойтумар (А.) — мойынға тағылатуғын тумарды усылай атаған (Мр.). Әдебий тилде «мойын тумары».

Мойуу (А.) — бир нәрсеге мунайуу, қапаланыу (Мр.).

Мойыл (А.) — бояудың түрине байланыслы түри қараның жақсысын, қызылдың қан қызылын усы сөз бенен айтады. Мойылдай қара, мойылдай қызыл... (Кр., Әб.).

Мойымау (А.) — жеңіслик бермеу, бас иймеу (Кр.). Қазақ нөкерлери үшін Маманның мойымағаны жеткиликли еди.... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар».. 301-б.).

Мойынғос//мойын ортақ болыу (А.) — шерик болыу, бир нәрсеге ортақласыу дегенди билдиреди. Мына өгизди ким менен мойынғос боламан депти дийди (Кр., Дәу.). Сизлер уйымластырың жаи-салмаларың қазсын, мойын ортақ болып жер сүрип, шерик болып егинин ексин (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 74-б.).

Моллам дөгerek болыу (А.) — қатар-қатар болып, дөңгелек формасында қонысланыу (Кр.). Ығбал самалымыз оңына турғанына және бир мысал, бизиң уллы шәхәримизге моллам дөгerek көп еллер қонысланып, атырғаны бәршеге мәлим (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 194-б.).

Момпыр (А.) — бир нәрсени айтқанда түсиниксиз етип айтып, сөйлегенине адам толық түсинбейтуғын кишини усылай атайды (Шр., Кр., Б, 1, 370).

Мортық (А.) — бир жыллық өсимлик, бийиклиги 10—40 см. ге шекем жетеди (Шр., Қр.). Ол дузлы топырақлы жерлерде емес, ал былайынша жерлерде көбирек ушырасып, жауын-шашын жийи болған жылла-

ры жүдә жақсы көгереді хәм өсип рауажланады, өни ми де көп болады. Мортық өсимлиги араласып өскен жерлер бақалы жайлаулар қатарына жатады. Оның менен бүргин, боялыш, жуусан, кейреуик, қара сексеуил, қыр сексеуили араласып өседі (Х. Зарипов. Қарақалпақтап Үстиртиниң от-шөп ресурслары... 30-б.).

Мору//моры//моржа (Қ., А.) — узын, иши қууыс, түтин шығыу ушын исленген дөнгелек қурылыслы жол, моры. Көрүктің морусу (Ир., Н. — хан). Моржа тартпай ғалды ма? (Мр., Мар.). Жайдың моры сыртқа шығады (Кр.). Қаз. труба (ҚТТС., II, 369—370), өзб. мури (РУзС., 879), кырг. мор (РКрС., 872).

Мосы (А.) — өрмек тоқығанда қолланылатугын үш аша темир (Мр.).

Мөнке//мөнке//мөнкө (А.) — балықтың майда түри (Мр., Кр.).

Шортан менен мөнке көлицде барды,
Бир неше балықлар билмейди арды,
Сол ушын мен айтып сизлерге бир сөз,
Отырман жеткерип кеуилде барды

(А. Бегимов. «Жыллық план толсын жүзге», қосық, Мойнақ районлық «Қызыл балықшы» газетасы, 1948 жыл, 27-январь).

Мөнтийү (А.) — қунығыу, ықыласланыу (Кр.) ...Қара жол катын атандырмай Төребайдың жанын қалдыра гөр. Соң өз исине мөнтийип кирисип кетеди (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап, 224-б.).

Мөре//мөрө (А.) — 1. Бурандаға уқсас ортасы тесик темир. Оны тесилетуғын темирдің астына қояды (Мр., Шеге.); 2. Ерте уақытларда жаңадан тигилген кийімлерге алашаларға мөре басып, ол утиг орнына қолланылған. Мөрени басқанда оның (мөрениң) астына суйық бийдайдың қамырын салған. Қамырдың үстинен мөре басылса, кийим теп-тегис болып шыққанлықтан усылай исленген (Мр., ТБ, ҚТДМ., 102-б.).

Мубтала (Қ.) — ауырыу ямаса тосаттан болған жағдай нәтижесинде адамның хәлсиз болып хәрекетке келмей қалыуы. Аяқ хәм қолы мубтала болған (Тр., Аққ.). Тийкары тәжикше — «мубтало»: а) бир нәрсеге, ауырыуға дуушар болған, жинли, мәжгүн; б) бахытсыз-

лыққа ушыраған т. б. түсиниклерден ибарат (Тадж.— рус. сл., 235). Өзбек тилиндеги бул сөздин формасы хэм хызмети т:жик тилиндеги менен ортақлас (УзРС., 258).

Музайқа етпеу (А.) — қарсылық билдирмеу дегенли аңлатады (Мр., Қр.). Күндиз сол отырған жеринде қаншелли сөйлесемен десен биз музайқа етпеспиз (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 186-б.).

Музафат (Қ.) — область, округ т. б. административлик көлеминдеги хызмет орны. Галкин музафат сөйлести дийди ғо (Тр., Досб.). ...Музафатқа дилмаш болған екен (Тр., Досб.). Сөздин төркини тәжик тилиндеги «музофот»; а) дөгерек, этирап, округлар, провинция; б) край, область (гөнерген) (Тадж. — рус. сл., 234). Ол өзбек тилинде де бар (УзРС., 269).

Музғала (А.) — жауын жауғаннан кейин күп сууытса, жауынның сууы қатып жердин бетинде жуқа муз пайда болады. Буны «музғала» деп атайды (Қр., Хал., Мр.).

Муқамыс (А.) — тозыгы әбден жеткен жаман етик мәнисин билдиреди.

Айағында муқамыс

Қайдан келген гедейсис...

(Мр., ТБ, ҚТДМ, 106).

Мулақат (А.) — жағымлы сөз мәнисинде. Хош мулақат сөз бенен айтқан йскен (Мр., Мар.).

Мундай (А.) — бундай, усындай (Қр., Мр.) ...Мундай кереклерини табылғанына ауылдың қыз-келиндешеклери де жәрдем беретугыш еди (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 22-б.).

Мунтизар (А.) — интизар, ынтық, зәрүр (Қр., Мр.). Бир жууапқа мунтизар болып, жаудыраған көзлерин тайындырмай қарап турған Зийбагүлге: — Жақсы қайта бер Хийуа ханына хат жазамыз, — деди... (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман, 169-б.).

Муну (А.) — Буны да. Мунам урду (Қр., Қуйб. л., Ақп.). Муну устап беремиз деп жигитлер қыдырды (Шым. р., Шах.). Мунуң уоғы алманы қақа бөлөду (Лр., Тийек.).

Мунша (А.) — бунша, соншама. Апырмай бала, мунша тийге тастап неғылады (Қр., Ақп.). — Сен бала,

еле толысқанын жоқ, мунша урына бересен, майрыла-
саң гой... (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 31-б.).

Муранса (А.) — қәлиптиң үстинен уратуғын ағаш-
ты усылай деп атайды (Қр.).

Мурса (А.) — сабыр етиу, пурсат, уақыт бериу. Ма-
шын келеди дийди мурсан жоқ (Лр., Қан). Шамалы
мурса бер... (Мр., Қар.).

Мурту гүррөнің қуйруғундай (А.) — жүдә қысқа
етип қойылған муртқа қарап айтылатуғын дизбек
(Лр.).

Мурш//муш (А.) — ҳәр қандай төрт мүйсшли
заттың белгили бир мүйеши. Оларда мазарды төрт
мурш етип салады йекен (Тр., Аққ.). Қармақты терең
сууларда қолтыққа салыу пайдалы, егер сайыз суу бол-
са мушқа салыу зәрүр (А. Бекмуратов. «Мойнақтың
маяклары».. 56-б.).

Мурындык//мурынса (А.) — түйениң мурнына те-
сип өткерилип оның ушынан бийда//буйда байлана-
ды (Мр.). Қ. бийда//буйда .

Мурынға суққандай етиу (А.) — сулыулау, тапсы-
рылған исти муқиятлы түрде орынлау. Муну мурынға
суққандай еттик (Қр., Балық.).

Мутлақа (А.) — гүллән, бирөтала (Қр.). Иснимди
ақламаса, оннан мутлақа беземен... (Т. Қайыпберенов.
«Бахытсызлар».. 197-б.).

Мухбир (Қ.) — хабаршы, газета-журналларға т. б.
мақала, хабар жазып туратуғын адам. Шу мухбирлар
маған керек еди (Әр., Қыран.). Тийкары өзбекше «мух-
бир» (РУзС., 213) сөзи.

Мүдәррис (Қ.) — мүдәррис, ески уақытлардағы ди-
ний мектеп оқытыушыларын усылай атаған. Бул сөзге
«Қарақалпақша — русша сөзлик» төмендегише анық-
лама береді: «мүдәррис — бурынғы Хийуа ханлығында-
ғы диний оқыу орны — медиресениң басшысы (ҚҚРС.,
468). Айтылған сөз парс. модаррес, мүғаллим, оқыты-
ушы, профессор мәнисин аңлатады (ПРС., 477). Л. З.
Будагов оны араб. мударись — профессор, оқытыушы,
үйретиуши деп көрсетеди (Л. З. Будагов. Сравнитель-
ный словарь, т. II, 219-б.).

Мүддә (А.) — өш, кек мәнисинде. Көкирегиндеги
мүддәнди үөт дийдекен (Қр., Ақт.).

Мүдүр (Қ.) — басқарушы, белгилі хожалықты басқарушы мәкеме басшысы. Азанда тауық ферма мүдүрі күрди муну (Тр., Келт.). Диалектке ауысқан вариант өзбек тилиндегі «мудир» (РУЭС., 200) сөзі екенлигин келтирилген мысал дәлиллейди.

Мүдүр етиү (Қ.) — тоқтау, иркилис жасау, мүдириү. Мүдүр етип қулаған жери жоқ (Тр., Аққ.).

Мүжене (А.) — ерик, шабдал т. б. мийуелердің тұхымы (Кр., Аран.).

Мүжүк (Қ.) — арық, азғын, азып тек ғана сүйегі қалған. Қубла диалектінде бұл сөздің ушырасыуын мысаллар арқалы көрсетейік. Келсэдэ бир мүжүк кичкэнэси келипти дийди (Тр., Қ. — қыз.). Со анып жүргэнэм ең кичкэнэ мүжүгү экэн (Әр., Қыт.). Мениң мүжүк скэнимди айтып отыр (Бр., Ийш.). Усынылған материаллардағы «мүжүк» сөзі ауыспалы мәніде кемирилген сүйсктей болған, қыры кетип қажалған сыяқты хызметлерди орынлап, салыстырма түрде қолланылған. Бұл сөз (мүжүк) қазақ тилинде мүжу (ҚТТС., II, 148), өзбекше мужимоқ, мүжиү, кемириү (сүйекти), арық күшсиз адам.. (УЗРС., 269) мәнилерінде ушырасады. Демек, диалекттеги мысалларда да «мүжүк» — арық, азғын, азып сүйегі қалған деген ұғымнан ибарат. Бұл сөзди қарақалпақ, қазақ, өзбек тиллерінде гана ушырасады деп айтыу қыйын. Себеби ол моңғол тилинде де ушырайды. Монғолша мужик — қыйсайыу, қыйсық бола баслау... (Монгольско—русский словарь, М., 1957, 248-б.), деген мазмунды берип, қубла диалектіндегі «мүжүк» сөзине жақынласады, ол морфологиялық жақтан «мүжи (ү)» буйрық фейили хәм «к» деген фейилден атлық сөз пайда етиүши аффикстен ибарат. Этимологиясы бойынша кемирилген, мүжилген, арық, т. б. түсиникти пайда етеди. Бұл сөздің этимонын еле де теңирек изертлеу керек.

Қосымша айтарлық жағдай, қарақалпақша—русша хәм русша—қарақалпақша еки тиллик сөзликлерде «мүжү» сөзин биресе «мүжиү» (ҚҚРС., 468), биресе «мүнжиү» деп бир системасыз қолланыу фактлери бар. Усы сөзлерди белгилі бир системаға салыу ушын олардың этимонын муқият үйрениу зәрүрий, себеби сөздин тарийхый қәлиплесиу процесин, қолланыу сферасын анықламай тұрып, бир орфографиялық нормаға түсириү иси қыйыншылық туудырады.

Мүкис (А.) — кемислик, жетіспеушілік мәнісінде (Мр., Мар.).

Көз. қулақ тақ болса мүкислик етер,
Тақлық тек гәззапқа жарасып кетер...

(С. Зияұов. «Тербелер толқын»... 11-б.).

Мүлки тереке болыу (А.) — қарғыстың жаман түри (Шр., Кетен.).

Мүнжиу (А.) — мүжиу, түрткилеу, қозғау салыу (Қр.). Биреуди-биреу мүнжип, биреудің қолайып биреу ізлеген заман.. (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 189-б.).

Тууысқанды тууысқан мүнжиген заманда ким-кимди аяйды? (Сонда, 202-б.).

Мүнкин (А.) — мүнкин. Мойнақ районы Қазақдәрья елатында жасаушылардың дерлик хәммесиниң ауызеки сөйлеу тилинде аталған форма кеңнен қолланылады (Мр., Қ. — дәр.).

Мүнтала (А.) — қумар (Қр.). Оң бетиниң алмасындагы күлегиш шуқырына, кәса көзлерине екеуи теңнен мүнтала (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий эпсанасы»... 72-б.).

Мүрдеше//мүртеше (А.) — кишкене, ойсыз, ақылсыз (Қр., Әб.). Ғайып хан деген мүрдеше кенегеслердің арасынан пана тапқан... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 54-б.).

Мүтик (Қ.) — буртик. Өсимликтің гүл шығаратуғын бүртиги. Мынадан шыққан мүтик сабаққа айналып кетеди (Тр., Хәм.).

Мүхир (Қ.) — мөр, белгили мәмлекетлик хәм жеке документлерге, ис қағазларына басылатуғын мөр. Бул сөздің тәжик-парсы тилиндеги «муҳр» (печать) сөзинен таралуыын көрну мүмкин.

Мүше//мушө (А.) — 1. Ағза, колхоз ямаса совхоз жумысшысы, колхозшы, сол хожалықлардың ағзасы. Салыға мүше болса береді (Қр., Сор.). 2. Адамның денеси, турпаты; жаны қыйлаңғандай мүшөсү бар йеди (Лр., Тийек.).

Мүширинки//мүшириңки (А.) — қапының жан жағын алып, қыр шығарыу үшін қолланылатуғын құралдың атамасы (Хож., Шр.).

Мұамла (А.) — қатнас, мәмле (Қр.). Дүлетхан еке-нин билмеген адамлар нөкерлерге ис буйырғанынан, басқаларға еткен мұамласынан биледи (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмиүдәрья», 1963, № 4, 59-б.).

Мызғыу (А.) — көз илиннү, шамалы уйқылап алыу мәнисинде (Қр.). — Уйықладың ба? — деди Турымбетке. — Азмаз мызғыдым аға (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап, 101.). Жасы үлкен Ырысқұл бий ағзана мызғып еди, қалғанлары да қыйсайды (Аталған автор. «Маман бий әпсанасы»... 22-б.). Хәмме отырған орынларында мызғап қалды... (Сол автор. «Бахытсызлар»... 244-б.). Ауылға барып, питегене мызғып, түстен кейин келсек қәйтеди? (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 56-б.).

Мыззың (А.) — кейис, ызалы сөз (Қр.). Кемпирдин мыззынын еситкенше кең далада жалғыз жүргенин жақсы көреді (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмиүдәрья», 1963, № 5, 33-б.).

Мый (А.) мий, адамның бас мийи (Шым. р., Қр.). Мыйым тутулуп қалды тас боп... Базда өзимнің мыйым айланады. Мыйыңнан мый қамайды (Шым. р., Жәд.). Мыйы быламықтай ашып кетти (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 5-б.).

Мыйық (А.) — шеге (Қр.). Көзи тағы тепки жеген мийнетлиге мыйықтай қадалды (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 46-б.).

Мықыллық (А.) — жасы жағынан үлкен болыуға байланыссы айтылады. Бизләрден биреки жас мықыллығы бар (Қр., Майлы.).

Мылтықбау (А.) — мылтықты үйде турғанда бир жерге илдирип қойыуға хәм аң аулауға шыққанда ийинге асып жүриу үшін исленген бау (Мр.).

Мыңбас (А.) — отақ шөптиң бир түри (Шым. р.).

Мыңғарға (А.) — жалғыз бала деген мәниде қолланылады. Қудайдың берген бир мыңғарғасы бар (Қр., Қылк.).

Мыңлай алмау (А.) — бир жерге егилген нәрсениң санының көбеймеуине байланыссы айтылады. Терәкти мыңлай алмадық (Шым. р., Б. — қыт.).

Мын өлип тирилиу (А.) — қатты ауырыу; қайта-қайта өлим хәлетинде болыу. Азаңға шекәм мың өлип тирилди (Қр., Тоң.).

Мырғыз болыу (Қ.) — өсімліктің солып қалуына байланысты айтылады.

Мыршай (А.) — түлкінің баласы ұсылай аталады. (Мр.).

Мыс (А.) — мылтықтың патронына салынуатын жам (Мр.).

Мысы шығыу (А.) — алған бағытынан, нийетлеген ишнен қайт болыу (Қр.). Ұзир ғана «елди өзгелер сыйлайды» деп мақтанған еки жигиттің мысы шығып, бир-бирине қарады (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 163-б.).

Мышық (А.) — пышық. Ийт шығар дедим, мышық шығар дедим (Кр., Алт.).

Н

Нағған//нәған (А.) — не қылған, не ислеген дегенди билдиреди. Нағған қудайымау. Нәған адамсан (Мр., Мар.).

Нағыслы қауун (А.) — торлы қауынды ұсылай атайды (Мр., Шеге.).

Найзакер (А.) — найзаласыуды жақсы өзлестирип алған адам. Булар екеун де найзакер йекен (Мр.). Бу кисини жүдә найзакер дийди йекен (Кр., Қул.).

Найман//найман жүуэри (А., Қ.) — орта бойлыдан келген, пытыраңқы тик бас жүуериниң түрине «найман» деп айтылады (Мр., Ткр.). Ол тоқсан күнде писип жетилиседи. Әдетте жүуериниң хәммеси де сууық урып, бир тоқтағаннан кейин орылады (Тр., Келт.). Қ. жасмық.

Найшагулл (А.) — есикке салатуғын қулыптын түри (Мр.).

Нақ (А.) — инақ, хәмелдин атамасы. Әкесин со нақ үөлтиреди йекен (Кр., Әб.).

Наққыз (А.) — нағыз, хәқыйқат. Бирақ отыз алтыншы жылы наққыз қалхоз боп шықты (Кр., Алт.).

Нақош (А.) — Науқас ауырыу, хошы жоқ деген мәниде. Бирақ өзү нақош болыңқырап... (Кр... Жам.). Жақыннан берли нақошланып... Өзимде нақошпан (Ткр.). Өзимниң нақошлығыннан қалып қойдум (Кр., Ақп.).

Нақуста адам (А.) — олақ, қолынан онша иг хеле бермейтуғын адамды ұсылай атайды (Кр.). Бийик өк-

ше етиктиң де тесик-тесик баслығын уста таппай өзле-ри жамап алған соң, нақуста адамның қолынан шыққа-ны белгилі, жамаулары жабысқан желім ылайдай бо-лып тур (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», ро-ман, 1-кітап... 50-б.).

Нақш йетип бағыу (А.) — жүдә пухталап тәрбия-лау деген мәниде. Бир нақш йетип бағып қойып едим деди (Кр., Хс., Бас.).

Нақызық дүнья (А.) — жетпеген қызық дүнья де-ген мәниде (Кр., Нр.). Иркилме, нақызық дүнья бул, бар, атыңды қамшыла, соң түсинесең (Т. Қайыпберге-нов. «Маман бий әпсанасы»... 350-б.).

Нал болыу (А.) — лал болыу. Оның ақылы нал болду... ақыры хайран нал болду (Мр., Қ. — дәр.).

Намбай (А.) — намбайхана. Намбай дүкәнды қу-руп жибердик (Кр., Бас.).

Намбар//нанбар (Қ., А.) — атызга төгиу үшін үй-ип қойылатуғын қый аралас ямаса әпиуайы боз топы-рақ, дәрис (Тр., Досб., Кр., Ткр.).

Наны арқа таслау (А.) — ислеген талабы келиспеу мәнисинде (Кр.). Усылай етпесе, қызған тандыр сууып, жапқан наны арқа таслайды (Т. Қайыпбергенов. «Ма-ман бий әпсанасы»... 124-б.).

Наны гөш (Қ.) — қауынның түри, ишки қыртысн мазалы, қалың, дәнелери ири, түри хәрқыйлы формада болады. Ауырлығы көлемине, салмағына қарайды (Тр., Хәм.). Хорезм гөворларында «наны гуш» делинеди.

Напайт (А.) — қырып жоқ етиу, қырғын. 1929 жы-лы бәрин ап кетти напайт қылып (Шым. р., Қып.).

Нар//нар түйе (А.) — түйениң еркек түри. Буның өркеши биреу болады. Қатарда нар боса, жерде жүк қалмас (Шым. р., Тай.).

Нарғамыс (А.) — қамыстың жууан, ири түри (Мр., П. — тау., Кр., Әб., Бәш.).

Наруан (А.) — бийик, өскин. Наруан қамыс ийеди (Шым. р., Бек.).

Наслы (А.) — нәсили, тийкары. Бизлер наслымыз қоңыратлы Уәзбекпиз деди (Кр., Алт.).

Наспай шақша (Қ.) — насыбай шақша. Унатылған темекиге сексеуил, жынғыл т. б. сол сыяқлы ағашлар-дың ашшы күли қосылып, оның үстине суу тамызып араластыруу арқалы исленетуғын ашшы араласпа. Шақшаға усы араласпа салынады. Өзиниң наспай шақ-

шасына дейин орап қойған экэн (Тр., Хэм.); өзб. нос-вой, нос (УзРС., 290).

Наспай тостаған (А.) — ишине темекиниң жапырағын салып унтап, насыбайға айналдырады. Буну «наспай тостаған» деп атайды (Мр.).

Науа (А.) — 1. Хеш, ҳешнәрсе деген мәнини аңлатады. Науа шыдамайды (Лр., Қан.). Метркадан басқа науасы жоқ (Қр., Марқ.); 2. Ағаш ямаса цементтен исленип, балықларды жууған сууды басқа жаққа жиберуге арналған ыдыс. Оның ашық хэм жабық түри болады (Мр.).

Нәубехал (А.) — қолайлы жағдай, иретин табыу

Бир жууап бар, сситин,

Айталы сизге нәубехал

(Ткр., Қ.-өз., Б, 1, 99).

Наууш пийаз//ниш пийаз//ныш пийаз (Қ., А.) — бул бәхәр айларында шығатуғын пияздың түри, яғный өткен жылғы егилген пияздың орнына шығады (Тр., Досб., Хож., Шр.). Өзбекше «ниш» сөзи өсиу деген мәнини аңлатады (УзРС., 286), түркм. ир бишен боған (РТМС., 633, 296), татар. суған (РТМС., II, 159).

Науша//нәуше (А.) — 1. Жас өспирим деген мәнини аңлатады. Өзимис науша қыз едик (Шым. р., Жамбас.). 2. «Кептер» сөзиниң орнына қолланылады (Шр.).

Науырызбайы (Қ.) — гүзги қауын, ирени көгис, түри қара, қыртысы (қабығы) қалын (Тр., Досб.). Хорезм говорларында «наврзвай».

Нашоты//нашұаты (Қ.) — жемистин түри. Тухымы уқсас болмаса да алма, алмұрт, нашұаты (нак) үшеуин бир-бирине сабыуға болады (Тр., Хэм.) Өзб. нок, нашвати, китайская груша (УзРС., 282), түркм. армыт (РТМС., 128), татар. груша (РТМС., I, 213). Хорезм говорларында бул сөз «нашпотъ» (нашватқ, нок) формасына ийе.

Нәкәлай етик (А.) — Николай патша заманындағы етиклердин атамасы. Өзимниң айағымда бир нәкәлай етик бар йеди (Қр., Балық.).

Нәк сүйуу (А.)—сүймей—ақ, жақсы көрмей—ақ қойсын деген мәнини аңлатады. Ол сүймесе нәксүйсун... (Мр., П. — тау.).

Нәлшә//нәхәл (Қ.) — нәлше, хәр қандай жемис ямаса басқа теректиң нәлшеси. Нәлшәни сақлаудың жолы; иши суўға толтырылған шийшеге бир машын (шақмақ) қант салып, нәлшәни соныц ишине салады. Нәлшә нәрленеди. Усындай усыл менен нәлшәни аман алып қалыуға болады (Тр., Хәм.). Аталған сөз өзб. ни-хәл (УзРС., 287), түркм. нахал//шитил (РТМС., 670).

Нәмүйнек (А.) — суўдың тубинне қазықты қағыу ушын арналған қурал.

Нәпрет (А.) — түр, көз-қарас (Қр.). Биразларда оған жек көриу нәпрети, оның үстинен сықақ етиу кей-пи пайда болды (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 191-б.).

Нәпси-нәмир (А.) — тийкары, негизи деген мәнини билдиреди. Нәпси-нәмирде айтажағым усу (Мр., ТБ., ҚТДМ., 126).

Нәрете (А.) — көпшилик жағдайларда сазан балықларды аўлау ушын қолланылады, балықшылық қу-ралы. Оны көллерге салады (Мр.).

Нәретегайық (А.) — нәрете аўын салып қойған же-ринде қарап, оған түскен балықларды алыу ушын же-нил етип исленген қайық (Мр.).

Нәрсехана (А.) — андай-мындай затлар деген мә-ниде. Нәрсехананы әкелди (Қр., Ақп.).

Нәўнийет (А.) — малга т. б. нәрселер ушын мәмле-кетке төлейтуғын шығын. Малдың нәўнийетинде берип отырмыз (Қр., Доб.).

Нәғанда (Қ.) — хәр дайым, жүдә сийрек деген сөз-лердиң хызметин атқарады. Нәғанда бир құдайын күт-кен болмаса.. (Тр., Аққ.). Арқа диалектинде келтирил-ген форманың орнына «сийрек» сөзи қолланылады (Б, 1, 378).

Нәжәрәм (А.) — ойсыз, есерсоқ, изин ойламайтуғын адам. Нәжәрәмлеу бир шопан от берген (Шым. р., Сал.).

Нәш (Қ.) — нәше, қумар. Хәй бир нәштә (Нр., Н.—хан.). Өзб. нашъа (УзРС., 283), қырғ. нашаа (РҚрС., 127), татар. нәшә (РТтС., 1, 183).

Нәшәбәнт//нәшәбөнт (Қ., А.) — нәшебөнт; нәше ишиу менен шуғылланатуғын адам. О киси йүдә нәшә-бөнт (Тр., Қелт.). Нәшәбөнттиң маңнайы ғурсун өзиниң үйинә өзү куда түсөдү (Шр.).

Нәхәйуу (А.) — үлкейиу, ержетиу. Нәхәйгенсон күйөүге берди (Кр., Ақп.).

Нәшелки (А.) — зәмбер; қабыллау орнына алып келінген балықларды бір жерден екінші жерге тасыу үшін қолланылатуғын құрал (Мр.).

Нейәр (Қ.) — қайси жер деген мәниде. Бір неше адамның арасынан өзіне керекли нәрсени анықлау, биліу үшін берилетуғын сорау. Нейәрдің балларысылар? Арқа диалектинде «қайсы жер» деп айтылады. (Б, 1, 358), түркм, ниреден, хайсы ерден (РТМС., 443).

Не : л (А.) — қайсы миллеттиң, урыудың уәкили екенлигин анықлау үшін айтылатуғын сөз. Мына бала не : л болады (Мр., Қар.).

Немә (Қ.) — не өзи, не нәрсе, қандай нәрсе, не айтып тұрсаң деген мәнини билдириуши алмасық сөз; немә Рустәм кегән жоқ па? (Бр., Ийш.). Келтирилген мысал өзбек тилиндеги нима (РУзС., 1954) деген сорау ямаса жағдайды биліу үшін қойылатуғын сөз бнені бірдей. Диалекттеги «немә» сөзинде е<и, ә>а дауыс-лылары өзбекше вариантына қарағанда фонетикалық өзгеріске ийе.

Немөурин (А.) — қәдениң бір түри; оған көпшилик жағдайда мал береді (Мр.).

Неңдей (А.) — қандай, қандай да бір жаңалық т. б. нәрсе дегенди аңлатады (Кр.). — Неңдей жаңалықлар бар, периштелерім? (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 93-б.). Усылардың хәрқайсысында неңдей сыр жатыр, үйренбейди, сол үшін усылай қылдым (Бул да сонда, 145-б.). — «Неңдей дуа болса қарақалпақ әуладының жолына қалыс оқыйман» деп жубатты (аталған автор. «Маман бий әпсанасы»... 9-б.).

Нерби (Қ.) — нерв. Мийе хәм жулыннан шығып, денениң барлық сезим ағзаларына булшық ет, безлерге таралған және дене жүриуине, сезиуине мүмкиншилик беретуғын ақ сабақтай ұзын тамырлар. Сыртқы нербиләриң кеткән, ишки нербиләриң сау деди (Тр., Аққ.).

Нергән//нигирик (Қ., А.) — жайдың арқалығының беккем тұрыуы үшін уш жағынан аша орнатылып исленген тиреу ағаш (бағана), құбла диалектинде нергән (Нр., Н. — хан.), ал арқа диалектинде «нигирик» (Кр., Кен.) деп аталады.

Ничик (Қ.) — ис. Истин төркини неде? Не ис? Қандай ис? деп сорау мәнисинде айтылған алмасық. (Тр.,

Бр., Әр.). Ни ничиктур, беш барып, төрт қайтмағы (Бр., Ийш.). Заман ничик болды (Сыдық шайырдан). Бұның өзбекше қандай, қалай, қанақа, қандай қылыб, нечук (РУзС., 278) деген түрлері бар. Қубла диалектиндегі «ничик» өзб. «нечук» тиң фонетикалық нызамға ушыраған варианты.

Ноғайша көйлек (А.) — ертеде еркектер кийиминин бір түрі. (Қр.). Бизің халықтың көйлегі ноғайша (Т. Қайыпбергенев. «Маман бий эпсанасы»... 423-б.).

Ноғала (А.) — адамның хәм хайуанлардың көзіне түсетугын ақ. Ноғала гүллуу көзімди басты. (Лр., Терис.). Көзүне ноғала түскөнгө (Мр., Тик.).

Номай (Қ., А.) — нобай, мол, көп, сансыз. Номай көрсәтәди (Тр., Аққ.). Енди бояннан номайлау қушақлап, жумалықтан жуққан өгиздің ақырына барса, жоқ! (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 27-б.). Әдебий тилде «номай» сөзі берекетли, зүрәәтли дегенди аңлатады (ҚҚРС., 483).

Нөкер пулы (А.) — ерте замандағы салғырттың атамасы (Мр., Шеге., П. — тау.). Мүширип келеди «нөкер пулы» — деп... (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 78-б.).

Нуқулу ерик (Қ.) — ериктің түрі, формасы кишке-не, қағы (кептирилген өзинен өзи сондай мазалы болып келеди (Әр., Қыран.).

Нун (А.) — араб алфавитиндегі «Н» хәрбинин атамасы. Бул сан жағыпан 50 цифрасын билдиреди. Нун елнге келеди (Хож., Б, 1, 371).

Нусқау (А.) — бір нәрсениң сүлдері. Бирдиярым нусқау қаған екен (Қр., Ақп.).

Нушқурт орақ (А.) — орақтың бір түрі (Мр., Шеге.).

Нығарлау (А.) — нықырып, бір нәрсени қайталап айта беріу (Қр., Хал.). Усыны ормасақ колхоздың бир ығалған жоңышқалығы хайран қалыи тур ма? — деп нығарлады белин гириш еттирип ғарры (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 27-б.). Әбден басына тийсин, — деп нығарлады өндирис (Бул да сонда, 40-б.).

Нықап (А.) — тор (Қр., Нр.). Еле сизлер Маманның уятсыз арсыз бетине перде емес, нықап кийгизгенимнің гүәасы боласыз (Т. Қайыпбергенев. «Маман бий эпсанасы»... 398-б.).

Нышаны болуу (Қ.) — бир нәрсенің белгиси болуу, сол тууралы билдириу. Сондай бир нышан болды балларда (Нр., Н. — хан.).

Нышлы бел (А.) — белдин түри (Кр., Нр.). Қолындағы нышлы бели ажырықтың тамырларын пытырлатып жерге сүңгийди (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 227-б.).

О

Обақазаланыу (А.) — шырайлы, сулуу көриниу (Кр.) ...Хийуа бәхәр липасын кийип сыйқырлы ҳаялдай обақазаланып көзге тасланып тур (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 312-б.).

Огүннер (А.) — ол кунлер, өткен күнлер деген мазмунды аңлатады. Огүннерде аузым аңқайып бос қаған екеммен (Мр., ТБ., ҚТДМ., 192).

Оданбасы (А.) — баслық (Кр.). Қысқасын айтқанда, ҳақыйқат ел басқара алатуғын оданбасылыққа қолай жигитсең дә... (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 116-б.) ...сеннен қәлентар оданбасы шығармақшыман, — деди бай ауырдан сөйлеп... (Бул да сонда, 251-б.).

Одырайыу (А.) — айтқан сөзди мақул көрмей тикленип қарау (Мр., Шеге, П. — тау., Зай.). Қайып инисине одырайып қарады (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 39-б.).

Ожау//ожауғасық (А.) — қазанға писирілген суйық ауқатты ишилетуғын ыдысларға қуйыу ушын арналған үлкен қасық (Кр., Мр.). — Ожауыңа не айтасаң? Бир теңге (С. Арысланов, «Қоңырат», роман «Әмиудәрья» 1963, №3, 70-б.).

Ойақ (А.) — Ол жақ, ол тәреп. Жақын арада бардық та ойаққа (Кр., Сор.).

Ойақ-буйақ (А.) — алды-арты деген мәниде. Ойақ — буйағы үш-төрт жыл болған шығар (Кр., Марқ. ә.).

Ойақын билмәу (Қ.) — Ондай тәрептерин, соған тийисли нәрселерден хабарсыз болуу. Ойақын билмәдим (Тр., Келт.).

Ойанный//байанный (Қ.) — Военный, әскерий, әскерий бөлим т. б. Мен ойанный шасымда қалай етип жүргенимди айтың дегән (Тр., Аққ.). Байанный зайом болды (Бр., Шым.).

Ойғасығ//ойласығ (А.) — ойласық, ақылласыу. Бәримиз ойғасығ етәйик (Кр., Әб.) Ойласығ етәйик (Кр., Жағ.).

Ойқыт (А.) — қандайда бір талант, уқыпшылық бар деген мәниде. Бу балада бир ойқыт бар йекен (Кр., Саң.).

Ойма (А.) — Нағыстың түри (Мр.).

Оймажағалы көйлек (А.) — жағасы ойылып, дөгереклери сулыуланып нағысланған көйлектің түри (Мр.).

Ойнасы менен кетиу (Қ.) — Өзиниң өмирлик жолдасы, күйеуи болса да басқа биреу менен жасырын уақыты хошлық етиу. Жолдасы менен келип, ойнасы менен кетиу (Тр., Келт.).

Ойран болыу (Қ.) — Бир нәрсениң аты жөнин билмей албырау, сасып қалыу, не ислерин билмеу. Адам ойран болды (Тр., Ақб.).

Уокара (А.) — ол жер дегенди аңлатады. Уокараға қайдан бардың? (Шр.).

Оқбоқ (А.) — қустың атамасы (Мр., Тик.).

Оқ жатар (А.) — мылтықтың патронларын салып қойыу үшін исленген қурал (Мр.).

Оқ шалымға жақынлау (А.) — бир-бирине жүдә жақынлау (Кр., Хал.). Оқ шалымға жақынлаған сайын қашқының эшшери қууырыла баслады.. (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 60-б.).

Оқырайыу (А.) — тиклениу, таңлашып қарау. Хийуалылар буны көрип оқырайды дийди (Кр.).

Оллық (А.) — онлық, ҳәзирги уақыттағы «бригадир» деген сөздің хызметинде қолланылған. Бирақ оллығымыз бар.. (Кр., Алт.).

Олыйа қарау//олыйа-олыйа қарау//олыйып қарау//олыйыу (Қ., А.) — Жақтырмаған түр билдирип, адамның бетине кеуилсиз тигиле қарауға байланысly айтылады (Тр., Аққ., Ақб., Бр., Майем., Ийш., Кр.). Бул дизбек әдебий шығармаларда да ушырасады. Неге сен маған олыйып қарайсаң, сыйрынның иши жарылды, жаны жай тапты, — деп Өскинбай сууырылып жап бетке карай жүрип кетти (А. Бекимбетов. «Гүрес», роман,.. 142-б.). Айдос оған олыя бир қарады, бирақ үндемедди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар».. 57-б.). «Сен болмағанда айтар едим» дегендей бир-бирине олыйа-олыйа қарасты (Сонда, 194-б.). Қумар жаман хабар тауып келген ағасына жек көриушилик пенен олыйғаны сон-

шелли, егер кирпичлери оқжайдың оғы болып атылганда, Елгелдиниң саутанақ жерин қалдырмай қадалар еди (Бул да сонда, 271-б.).

Омма (А.) — вертикаль жағдайда тұрыу. Отырайын дегенде омма тұрғур (Мр., Тик.).

Омырма қоша//омырма мылтық (А.) — мылтықтың бир түри (Қр., Нр.). — Ҳау қудайым — аў! Өзиниздин омырма қошаңыз бар емес пе?..

— Ал енди гәпти бир жайлы еткеннен сон, Кегейлиге тасла дә, я Избасқанға апарып тапсыр, — деди омырма мылтықты қурастырып отырып... (Ш. Сейтов, аталған шығарма, 45-б.).

Омыртқа нағыс (А.) — нағыстың бир атамасы (Мр.).

Он бес баслы аў (А.) — аўдың түри (Мр.) ... Аў он бес баслы болса, оны бир метр тереңликке салыу керек... (А. Бекмуратов. «Мойнақтың маяклары»... 24-б.).

Ондайға тилемеу (А.) — белгили бир нәрсеге барыуды қөлемей (Қр., Мр.). Ендиги жағына ондайға өзимди тилемеймен, — деди (Қ. Ерманов. «Ояныу», 42-б.).

Онжөйли (А.) — оншели, ондай, айтарлықтай. Онжөйли башшылық еткендей адам жоқ (Қр., Қай.).

Онносун (А.) — оннан сон, оннан кейин. Онносун жаңағы бала... (Қр., Балық.).

Он сәккиз//сәгиз (А.) — он сегиз. Он сәккиз қалхоз құрдық (Қр., Құл.).

Он сери (А.) — ауырлық өлшеми, батпанның төрттен бир бөлиги (Мр.). Бегдалысы беглиг етти, асты палау, миллет етти, онсериге күши жетти (Қр., Марқ.).

Оншасы (А.) — ондайы, оның жағдайы (Қр., Мр.). — Қайта берсекте болар еди, оншасын өзін билесен, — деди беглер-беги (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 17-б.).

Оңа (Қ.) — Оған. Ол беглеу алмасығының бирлик сан, барыс сеплигинде қолланыуы (Тр., Бр., Әр.). Диалект лексикасына түркмен тилиндеги «оңа» алмасығы (беглеу) аұысқан.

Оңатайсыз (А.) — күтә, жүдә, хәдден тыс. Оңатайсыз қаруулу еди (Қр., қат.).

Оңбоқ (А.) — сууда жасайтуғын қус (Мр.).

Оңғайланбау (А.) — иси, жумысы табыссы, нәтийжели болмауына байланыссы айтылады. Талабы оңғайланбады (Қр., Там.).

Оң жақ (А.) — қара үйдин кирердеги шеби үйдин оң жағы деп аталып, ол үйдин ең хұрметли бөлими бо-

лып есапланған (Ткр., Шым. р.). Оң жағы күтә азада етип қойылып, онда тек келген қонақлар отырған... (Р. Қосбергенов. Қарақалпақ халқының колониаль дәуирдеги мәдениаты хәм турмысы... 36-б.).

Оңқал (А.) — карта ойынындағы қағаздың иретине қарай аталыуы (Кр., Кен.).

Оңысығы кем (Қ.) — бирге жасауы, турмыс кешириуи жақсы емес деген мәниде, ...қатыны менен оңысығы кем (Әр., Қыран.).

Оппығуу (Қ.) — Мантағыу, дем ала алмай қалыу. Оппығып суу жутупту (Бр., Ийш.).

Орағегеу (А.) — орақты тисеу ушын арналған егеу, формасы жалпақ болып келеди (Мр.).

Орақ қалаш (А.) — балықтың арқа тәрөпиндеги жайласқан арқа қалашын гейде усылай атайды (Мр.).

Орақ тис (А.) — көрпеше салынатуғын нағыс (Қр.).

Орам//орамақ (А.) — биреудин қарауындағы, қоластындағы жер, этирап, айнала деген мәниде. Өзиниң орамынап шыққанды мүпжий береди (Шр.). Қайтып қосылармыз ба деген үмит пенен Бухара орамағындағы қарақалпақларға барып қайтты (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 15 — 16-б.). Сол ақсақалдың орамының жигити еди (Шым. р., Қс., Арал.).

Уорамал шаршы (А.) — кишкене басқа тартатуғын орамал. Неше хайаллар айланып, Уорамал шаршысын бериб кетти (Кр., Саң.).

Ордыр (А.) — ордер. Төрт-бес ордырым бар деди (Кр., Хал.).

Орсақы (А.) — күлки, қызықлы гүрриң. Орсақы әнгимлер айтады (Шым. р., Қып.).

Орсыйат (А.) — руслар, Россия деген мәниде. Орсыйаттың қазысы болған (Шр., Сағ.).

Орысы ғарбыз (А.) — сырты жол-жол, көлеми дома-лақ хәм киши болып келетугын ғарбыздың түрине айтылады (Мр., Тик.).

Осайақ (Қ.) — Усы жақ, тәрөп; диалекттеги бул сөздин формасы әдебий тилдеги эквивалентине қарағанда өзгериске ушыраған. ..Осайақта оқыған (Нр., Н. — хан.).

Оссан (А.) — зорға деген мәнини аңлатады. Сөйтип оссаннан бир қалдым... (Мр.).

Оттағасы (Қ.) — Елдин, аўылдың жас үлкени, өзинен жис жағынан үлкен адам. Оттағасы бизге ондай демәң... (Тр., Хәм.).

Отарба (А.) — Поезд (Мр.).

От басуу (А.) — отты жандырыу, тутастырыу. Тандырға от басып келдим. Отты басып зууалай берсембекен (Шым. р., Орж.).

Отдуулау (А.) — пәтиуасыз көп сөйлеу. Отдуулай береди (Қр.).

Отжағар (А.) — от жаққыш; той — мереке т. б. жыйнарға қазанның астына отты жағатуғын адам. Отжағар болуп отурдум (Қр., Әж.). Олардың отжағарлары келип қосылды (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман., «Әмиу-дәрья», 1974, №2, 16-б.).

От-жам (А.) — бул жерде: қандай нәрсеге болсада қайыл болыу дегенди аңлатады (Мр., Шеге, П. — тау). Нуржамал нерзенти ушын от-жамға түсип, Есенгелдиниң хәр бир гәпин иштен мақуллап... жеңил қыймылдап жүр... (К. Султанов. «Әжинияз», роман, 12-б.).

Отлы жай (А.) — пахта тазалау заводы мәнисинде...

Пахтаң кетти отлы жайға,
Пуллу болдың хәмирханы,
Дәулет басы хәмирханы...

(Шр., Кетен.).

Отлы кеме (А.) — пароход. Отлы кеме кегенин билемис (Мр., Мар.).

Отлы шала (А.) — шала жанған от (Мр.).

Оттузбәш//Уоттызбәш (Қ., А.) — отыз бес, мөлшерди билдиретуғын сан. Начальныйда оттузбәш (Тр., Ақб.). Уоттызбәш-уоттыз алтыға келип қалды (Шым., р., Жүз.).

Уотхоз (А.) — водхоз, суу хожалығы бөлими. Кегейлиге уотхоз боп кеген уағеди (Қр., Жағ.).

Отызтоққызыншы (А.) — отыз тоғызыншы, қатарлық сан. Отыз тоққызыншы жылы Қажымықан деген адамды ортаға отырғызып қойды... (Қр., Алт.).

Отырдас (А.) — бирге мерекелес, жолдас адам. Ханның отырдастары айтады (Хож., Сәб.). Ханның отырдастары болады (Лр., Терис.).

Отырық//отырым (А.) — мекан, туратуғын, жасайтуғын жер деген мәниде. Қәлип меканласқан отырығы (Шым. р., Мын.). Қайақта отырымлы иблмейман (Хож., Сәб.).

Отырыспаның гүлтажысы (А.) — отырыспада болғанда хәммениң дыққат қоярлық адамы (Кр.) Қутлымурат инақ отырыспаның гүлтажысына айланып бир өзи сөйледи... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 322-б.).

Ошаған (А.) — өсимликтің түри; пақалы жууанырақ, жапырағы салалы келип, шигиттен үлкенлеу түйнеги болады (Шым. р., Буй.).

Ошаске (А.) — участка, белгили көлемге ийе ажыратылған жер. Соған ошаске боп қалды (Кр., Алт.).

Ө

Өгизше//өгишше (А.) — үш жастан соң пиштирилген малдың түрин өгизше//өгишше деп атайды (Мр., ТБ., ҚТДМ., 85.).

Өде (А.) — үде. Егин писикте шақырамыз деген өдеси бар еди (Ткр.ч, Ырг.).

Өжәк (Қ.) — ерте тууылған бузау. Бүйәрде бес қой, бир өжәкли сыйыр сақлауға болады (Тр., Хәм.). Қаз. бузау (РҚазС., 808.). Орта Азиялық тефсирде бозағу, ески түрки жазулары естеликлеринде bozaғu (С.Е. Малов. Памятники... 373-б), өзбек тилинде бузоқ (УзРС., 88), түркменше гсле, тана (РТМС., 762).

Өжире (А.) — жайдың ишки бөлмелери усылай аталады. Мына өжиреге апарып қамап тастайды (Кр., Кең.). Өжире-ишки бөлме (Кр., Әб.).

Өзауалы (А.) — өзінше, өз алдына. Өзауалына гүбүрленип... (Шым. р., Шах.).

Өзбек бомақ (Қ.) — Өзбек халқының тилин ҳақыйқат үйренип, үрип әдети т. б. араласып, өзи сыяқлы болып кетиу. Өзбек бомақ қайда... (Бр., Майем.).

Өзенше (А.) — кишкене көл мәнисинде. Уортада өзенше бар йекен (Кр., Қул.).

Өзиншәлли (А.) — өзінше, өзлигинен. Өзиншәлли ағайин-тууғанына жазады (Кр., Қул.).

Өзләзлү (А.) — өз-ара. Өзләзлү қыз алысады (Хож., Қара тер.).

Өз тигинен өлиу (А.) — өзи менен өзи болуу мәнінде. Өз тигимнен уөлип гэтэйин (Шым. р., Жамбас).

Өкимәткә жазуу (Қ.) — Хүкіметтиң басшы органдарына хат, т. б. жазуу. Өкимәткә жазады (Әр., Қылыш.).

Өкирик (А.) — округ. Уонда Шымбай өкирик (Кр., Алт).

Өкишшә (А.) — өгизше (Шын. р.),

Өкке//өкки (А.) — Өжет, ҳеш кимниң айтқанын тыңламайтуғын ҳәм исти орынламайтуғын, алған бағытынан қайтпайтуғын адам. Өзи өкке адам екен ғо. Қыдырһыйаз өккирек (Шым. қ.).

Өкпә кесәл//өкпә (Қ.) — Өкпә ауырыуы. Өкпә-адам менен омыртқалы жаныуарлардың дем алыу ағзасы (органы) ҳәм сол ағзасы ауырған адам; көпшилиги йаңағы ушун өкпә кесәл болады (Бр., Ийш.). Сосын олар өкпә болмай бәлә болама (Тр., Досб.); Өзб. ұпка сили (УзРС., 366), қырғ. өкпе туберкулезу (РКрС., 874).

Өкпә қалқы (А.) — балық аулауға арналған аудын үстинги, суудың бетинде туратуғын тәрспине кишкене формадағы ағаш ямаса капрон ағашлар байланады. Буны өкпә қалқы деп атайды (Мр.). Қ. қалқы.

Өксик толқун (А.) — теңиз ямаса дәрья толқынының бир түри (Мр., П. — дәр.). Қ. толқун//толқын

Өкууматтын арқасында (Қ.) — Хүкіметтиң көрсеткен ғамхорлығының нәтийжесинде деген мазмунда қолланылады. Өкууматтың арқасында буудай нанды жеп отырмыз (Бр., Қарамазлы.).

Өкшә беруу (Қ.) — Бир турақлы жеринен орын ауысытыруу, басқа жерге кетиу, Иауыт кем-укем өкшә берәди (Тр., Досб.).

Өләмата (А.) — жүдә, көбинесе деген мәнилерди билдиреди (Кр.,)... Ишки сырларын өләмата сыртқа шығара бермейди (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 121-б.).

Өлбар (А.) — ҳеш, ҳешқандай. Шашып кетемен, болмаса меннен өлбар қамайды (Мр., Қыз.).

Өлең (А.) — адам өлгенде оны шығарар алдынан ҳәм үйден шығарып жибергеннен кейин айтылатуғын жоқлау. Өлең айтады... (Мр., Қыз.).

Өлесу (А.) — жасы жетип қартайған адам; ғарры өлесу (Кр., Қул.).

Өликсе (А.) — өлген адам мәнісінде (Кр.). Орталарына бир өликсе әкеліп таслагандай, хәмме селк-селк етип, көзлери уяларынан шығып кете жазлады (Т. Қайыпбергенов, «Маман бий әпсанасы»... 191-б.).

Өли тынышлық (А.) — жым-жырт тынышлық (Кр.). Бул өли тынышлыққа Есенгелди бийдің атқосшысы шыдамады (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 397-б.).

Өмирдә//өмирде (А.) — хеш бир, хеш қандай. Халықтың өмирдә гинәйаты жоқ (Кр., Ақп.).

Өмири өтиү (Қ.) — Өмирин бир белгили нәрсениң жолына бағышлап өткеріү. Соның менен өмиримиз өтти құлласы (Тр., Келт.).

Өнәм бой (Қ.) — денесиниң хәмме жери (Әр., Қыран).

Өнәрбәнт (Қ.) — Қолынан ис келетуғын адам Өзи өнәрбәнт киси еди ғо (Тр., Хәм.). Қаз. өнерпаз (ҚТТС., II, 198), қырғ. өнерпоз (РкрС., 733), өзбек тили Ферғана говорларында хунарманд (уста) деген мазмунды береді.

Өңәш (Қ.) — Өңәш, жутқыншақ пенен асқазан арасындағы өлетуғын ишек. Биздің жанағы, өлген Розум лаққының қызы «қызыл өңәшти йақаласан кеңірдеккә чықасан» депти (Тр., Аққ.). Өзб. қизил унғач (РУзС., 556), қырғ. қызыл өңгәч (РҚрС., 556).

Өңбән (Қ.) — Өңмен, адамның мүшесиниң жанбас, қаптал тәрәпи (Тр., Бр., Әр.). Қасындағы жолбарыстың, өңбенинен өтеди («Қырқ қыз», 15-б.).

Өңкей сорлы//өңшең әзиз (А.) — гилең сорлы, бахытсыз, хәлсиз адамлар дегенди аңлатады (Қр., Мр.).

Елинен айрылған өңкей сорлымыз,

Езилгенге жәрдемшилер барма екен?

(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 75-б.).

Өңиз басуү (А.) — бир нәрсениң патас болып, кирлеуи. Айран, гүбү шелекти өңиз басип кетти (Кр., Әб.).

Өпепек бас қамыс (А.) — қамыстың үш жағының сыртқы көриниси өпепек құсқа ұқсас болғанлықтан «өпепек бас қамыс» деп аталады (Мр.).

Өпкә (Қ.) — Өкпе, қарамал ауырыуы (Тр., Бр., Әр.). Бул сөз қаз. өкпе (РҚазС., 312), өзб. ұпка УзРС., 584), туркм. өйкен (РТмС., 286), татар. упкә (РТтС., II, 141).

Өпопыш (Қ.) — Өпепек, қустың түрі (Тр., Бр.), өзб. попишақ, сасик попишақ (РУзС., 894), түркм. хуйпупик (РТМС., 793).

Өр (А.) — дурыс айтылған гәпти өзінше бұрып түсінетуғын қырсық, өжет адам (Мр.).

Өрә жүзуу (Қ.) — алдына қарай талпынуу, иси сәтлі болуу. Өнәрлі өрә жүзәди (Тр., Келт).

Өрдәк//өрдек (Қ.) — үйрек, өрдек. Тырнақларының арасы кең жуқа жарғақ тери менен тутасқан, қысқа мойынлы, жалпақ тумсықлы, сууда жүзетуғын құс (Тр., Бр., Әр.). үйрек (ҚТТС., II, 483.), өзб. урдак (УзРС., 586), туркм. өрдек (РТМС., 809).

Өрдәк мәйәк (Қ.) — үйректің мәйегі (Тр., Бр., Әр.). Өзб. ўрдак тухими (УзРС., 586), түркм. өрдәк юмуртгасы (РТМС., 809).

Өре (А.) — жайдың үстине кесесине салынуатуғын тақ ағаш (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 56-б.).

Өрим (А.) — қамшының өрнми (Мр.).

Өркәч (Қ.) — Өркеш, түйенің қыр арқасына семизликтен жыйналатуғын майы (Бр.); қаз. өркеш (ҚТТС., II, 202.), өзб. уркач (РУзС., 139), туркм. өркуч (РТМС., 121), татар. өркәч (РТТС., I, 201).

Өрсақы гәп (Қ.) — Өтирикши, бийкар айтылған сөз, хабар... пешаханасын урлады деген бір өрсақы гәпқо (Тр., Досб.).

Өруу (А.) — Туруу. Аман жатып өрдинлер ме? — балам (Хож., Сәб).

Өтпекши болуу (А.) — Ислеу, иследекши. Қоңыратқа жумысқа өтпекши болған екен (Шым. р., Сал.).

П

Падалы (А.) — топар, жыйын (Кр.). Аз да болса падалыға ерип, доңыз жатақта аұнадым ғой (Ш. Сейтов, «Халқабат», роман, «Әмиудәрья», 1974, № 2, 34-б.).

Пазә (У.) — пазна, ауыл хожалық әспабы, ҳәзирги уақытта гөнерген (Әр., Қылыш.).

Пазнабас//пазнабас балық (А.) — балықтың бир түрі, севрюга (Мр.).

Пайа зәңги (А., Қ.) — зәңгинің ортасына адамның өрмелеп шығыуы ушын қойылған кеспелтек ағашлар (Шым. р., Тр.).

Ағзыңыздан беш күн бурын
Қырқ пайа зәңги қойуп шықсан
Муруннуң үстинен көринеди
Хәм Пуқаруу хәм Қоқан

(Б. I, 142).

Пайтаба (Қ.) — Адам етик кийгенде аяғына орайтуғын товардан исленген шулғау. Диалекттиң хәмме жеринде де аталған сөз ушырайды, белгили изоглоссалық шеги бар, өзиниң орнына ийе мысал (Тр., Бр., Әр.). Мойнақ говорында хәм арқа диалекти объектине тийисли көпшилик районларда жасаушы халықтың (қарақалпақ) сөйлеу тилинде — шылғау, әдебий тилде шулғау, өзбек тилинде пайтаба (РУЗС., 612).

Пайғамбарарпа (А.) — арпаның қылшықсыз түри. Ол усындай болғанлықтан «пайғамбар арпа» деген атаққа ийе болыуы итимал (Мр.).

Пайқас етиу (А.) — кеуил бөлиу, дыққат аударыу (Кр.). Со жағына бир пайқас етиу керек еди, Сәйеке, — де сыйпанып қойды (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман «Әмиүдәрья», 1974, №1, 31-б.).

Пақал//пәлеш (А., Қ.) — қауашаның пақалы (Қр., Ткр., Тр., Бр., Әр.). Бул сөз өзб. палоч (УЗРС., 317), туркм. балдақ (РТМС., 740).

Паққал//баққал (А., Қ.) — бакалея затлары менен сауда ететугын адам (Қр., Мр., Тр., Бр.). Абылла баққал//паққал деген Ұзбек боған (Кр., Дәу.).

Пақырда пақыр (Қ.) — пақырлатып, қурылдатып тартыу (темеки т. б.); пақырда пақыр шылым тартып отыр (Трч. Аққ).

Пақырхана (Қ.) — Үй, жай. Хәр уақ несийбе тартып келсәңдер мына пақырхана (Тр., Ақб.). Сөздің келип шығыу төркини араб. пақыр «бедняк», «наш слуга» хәм тәжикше-парсыша «хана» «помещение», «дом» сөзлериниң биригиуинен пайда болып, пақырхана бизин жарлы үйимиз, хызметинизге таяр үй деген мазмунды аңлатып тур. Аталған мысалда дауыссыз к>қ ға алмасқан (пақыр>пақыр). (С. Е. Малов Уйгурские наречия Синьцзяна. М., 1961, 143, 163-б; А. К. Боровков. Лексика Среднеазиатского тefсира, 346-б.).

Палаты (Қ., А.) — Түйе табан. (Тр., Бр., Мр.). Палатының тамырына горчицаны қосып тартсаң оның гүли ушып кетип, өспей қалады (Тр., Хәм).

Палмин//палшы (Қ., А.) — пал ашыу менен шуғыл-лапатуғын палкер (Тр., Бр., Әр., Қр., Әб.).

Палуан ағаш (А.) — Мойынтурықтың бір көлеги. Мойынтурықтың ортасында тиркести дөш жаққа жибермей услап туратуғын ағаш. (Ткр., Тем.).

Панақаны сүен (А.) — сүен балықтың түри. Басы үлкен, ети онша мазалы емес, ууылдырық шашып азып жүрген уақтына байланысly оған усылай деп ат қойылған (Мр., ТБ., ҚТДм., 46).

Панар (А.) — фанера, қурылыс материалы. Сегіз панар бар йекен (Шым. қ.,)

Паныс (А.) — үйдің ишине ямаса сыртқа шыққанда жақтылық беретуғын зат, фонарь (Мр.).

Параууз (А.) — костюмның астарының ишки жийегине ямаса тигілген тонның жағасына қойылатуғын материалды «параууз» деп атайды (Мр., Тик.).

Парахат (А.) — 1. Парахатшылық, тынышлық. Парахатын тиләймиз (Шым. р., Шах.). 2. Пароход. Парахат айғыры тартар әлдине (Хож.).

Пара-шара (А.) — шара-пара ямаса керекли затлар. Барлық пара-шарасын алып дуқтырлар турады (Қр., Жам.).

Парпарлау (А.) —бул жерде сөзинің дузы кемирек, мәнисілеу дегенди аңлатады.. Ондай адамдики де парпарлау болады го... (Қр., Аран.).

Парсан (А.) — изи, кейини соңы (Қр., Мр.). Сөздің парсаңы усы жерге жетти (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 13-б).

Партәу жер (А.) — жыл сайын егин егилген жер арықлап, өним бериуге күши келмей қалады. Егилип жүрген жерди 2 — 3 жыл қатарына егистен қалдырса, бозығып қалады. Буны «партау жер» деп атайды (Шым. қ., Арал.).

Партөк (А.) — терилген пахтаны ишине салып, алдына байлайтуғын зат, фартук. Ана пахта теретуғын партөклерин кең йетип тигеди (Лр., Май.).

Партылдауық //партылдаууқ//партылтаууқ //қоңырау шөп (А.) — 1. Жабайы шөптің бир түри. Жапырағының төменінде иши қууыс қоңыраушалар болады, егерде қысқан жагдайда олар партылдап жарылады (Ткр., Мр., Тик.); 2. Партылдаууқ — мотоцикл. Кеше кетип йеди мына бир партылдаууқ матасикилге минип... (Қр., Саң.).

Пассық (А.) — пасық, төмән (Қр.). — Базы бир өзимшил, пассық минезли, қайсар баллар болады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар».. 64-б.). «Әй пассық қайнагалар, қәдирли мийманыңызды төсегимнен алып кетиндер» — деди (бул да сонда, 67-б.).

Паталау (А.) — сандырақлау, қарғаныу (Қр.). Бара қойсаң келинимди айнытпаға келдиң деп паталайды (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-китап,... 125-б.).

Патақан (Қ.) — майда сүйир шыбын (Тр., Бр., Әр.).

Патлы (А.) — пәтли, күшли мәнсинде. Жүдә бир патлы болды (Қр., Ақт.). Өзәм патлы ўо! Инисәм патлы болду патлы жигитлер.. (Қр., Бас.).

Пахит (А.) — Бахыт (Шым. қ.).

Пахта ширкәт (Қ.) — Пахта складшиги; оннан сон отызыншы жыллары пахта ширкәт боп исләдик. «Ширкәт» сөзи өзбек тилинде «ширкат» болып айтылып товарищество, сообщество, компания, объединение деген мәнилерге ийе (УзРС., 542), туркм. шерекет, бирлешик (РТМС., 768).

Паш бермеу (А.) — күш бермеу. Бизге паш бермеді (Ткр., Майлы).

Пашша (А., Қ.) — патша, Октябрь революциясына дейин Орта Азия т. б. территорияларда үстемлик еткен адамларға берилетугын ең жоқары хызмет орны. Пашшаның алтын жүзүгү жоқ болады. Ол пашшадан қорқып барады. (Бр., Ийш.). О: пашшайым... (Бр., Қарамазлы). Бурун ўақта бир зулым пашша болған (Тр., Ақб.). Уол ўақта күшлу пашша Нәдирша деген кисекен... Со пашшалыққа жары болатугун қандай әулийе... Сөйтип пашша ғылып қайтады (Қр., Ақп.).

Пашшайы зерен (А.) — ишки жагынан пашшайының гүли сияқлы етип сырланған аўқат қуйып ишетугын табақтың түри усылай аталады (Мр.).

Пашшайы нағыс (А.) — Нағыстың түри (Мр.).

Пашшалык (А.) — пашшалык қырқ мын әскер бомаса пашшалық бомайды (Қр., Бер.).

Пәжмүрдә (А.) — әзийз, ҳәлсиз, қарыўсыз деген мәнилерди аңлатады. О пәжмүрдәләу жигит.. (Қр., Марқ.).

Пәйкем етик (А.) — етиктің бир түри, оның қонышларынан шашақ шығарып қояды (Қр., Жам.).

Пәйнек (А.) — хәзлик, хәз етиү мәнисинде. Пәйнек-ке қашыәп ұотыр (Шым. р., Мың.).

Пәйташа (У.) — усташылық балтасы, бағаналардың сыртындағы қабығын жоныу үшін жүзи өткирленип исленген балта. Қәтте ағашларды жоныу үшін үлкән пәйташа (Нр., Н. — хан). Өзб. пәйташа (УзРС., 331), қырғ. жыған уста балта (РҚрС., 561, 863).

Пәйүндәки ерик (Қ.) — сабылған үлкән ерик (Бр., Майем), Өзб. пайванди//пайвандтаг-привитый, подвой (УзРС., 316).

Пәлән (Қ.) — План, алдын ала ислеп шығылған план; буруңғу ұақлары гәллә пәлән салмады ма ақыры (Тр., Досб). Өзбек тили Шахрисабиз говорында «пәлән».

Пәләнкес дегәлләр бар еди (Қ.) — төмендегидей аты көрсетилген адамлар бар еди деп, атын нақма-нақ айтып көрсетиу; бизлер бала ұақтымызда пәләнкес дегәлләр бареди (Тр., Досб.).

Пәндик (А.) — мотор орнатылған қайық ямаса жай қайықтың сууда жүрген ұақтында оның рулин басқарып, дүзиулеп отыратуғын арнаулы темир (Мр., Шеге, Мар., Қ. — дәр)... Сөйтти де пәндикти аяғының арасына қысты... (Ө. Айжанов. «Арал қушағында», роман, Нөкис, 1958, 56-б.).

Пәнкийиү (А.) — ашылыу (Қр.). ...Тууысқан ағасы тууралы бүйтип сөйлейди деп қыялынада келтирмегени үшін ба, Жәлийдин аұзы пәнкийди де қалды (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 87-б.).

Пәрәмийда (А.) — музды сақлап қойыу үшін арналған орын (Мр.).

Пәрәскәк (Қ.) — Пар, жуп ескек. Қайықты сууда жүргизиу үшін соғылған ескеклер (Тр., Келт., Әр., Қыран.).

Пәр кепирен (А.) — Жумсақ етип ишине пәр салынған қалың төсек (Мр., Шеге.). Пәр кепирен төсенип, пашшайы жегде жамылып, тауыстай доланып отыр (Қ. Султанов, «Әжинияз», роман, 85-б.).

Пәртәк (Қ.) — өсимликтің түри, қумда өседі (Тр., Ақб.). Өзб. партак (УзРС., 321).

Пәртөсек (А.) — кустың пәринен исленип, үйге қонақ болып келген сыйлы қонақлардың жатыуы үшін төсселеді (Мр.).

Пәрұай (А.) — биринши (рус. первый). Пәрұай ирэт Майбас хаңғылған... (Шым. р., Шах.).

Пәтейип туруу (А.) — күшке миниу, пәтлениу, әйне шағында болуу. Уол уақта пәтейип турған уағым.. (Қр., Жам.).

Пәтиңки (А.) — ботинка, аяқ кийими... Пәтиңки кийдим пәтеклеп... (Шым. р., Анна.).

Пәтир//пәтир нан (А.) — қазанда писирилген жуқа нан, қамырын ашытпай қатырады (Мр., Шеге, П. — тау., Зай.)... Тисиме сызлық етейин, жарты пәтир берсенә жеңге... Жүрер алды жолаушыға бир пәтир бердим (Қ. Султанов. «Ақ дәрья», роман, 106-б).

Пәтек (А.) — аяқ кийімге салынатуғын ултарақ. Пәтиңки кийдим пәтеклеп, қызыл гүл тердим етеклеп (Шым. р., Уюс., Бек.).

Пәтеңге келтириу (А.) — бүлдириу мәнисинде. Сәлқурттай кири болса гирәзний деп пәтеңге келтиреді (Мр., Зай.).

Пәтпәрәңки//пәтперәңки (А.) — нәретениң бир түри (Мр.).

Пәүедек (А.) — жиптиң жиңишке түри. Оны аұды көңгелегенде т. б. ислерде пайдаланады (Мр.). Пәүедекти қызыл кендирдің қабығынан есип алатуғын болған. Көбинесе бул сөз Тахтакөпир районындағы Қаратерен бойында жасаушы мүйтенлер — балықшылар тилинде айтылады (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тахтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардың... 58-б).

Пәшәк//пәшәк (А.) — 1. Тоқылатуғын өрмектин арқау жибиңиң түйдеги (Мр.). 2. Өсимликтің бир түри (Мр., Шым. р.).

Пәшент (А.) — печать, мөр. Пәшентим бар (Қр., Алт.).

Пәшинә (А.) — Печеньё. Пәшинә десең тауып қойыпты (Ткр., Дийх.).

Пәшшә//пәшшә (Қ.) — пешше, қос қанатлы кишкене жәнлик (Бр., Ийш.). Қаз. шыбын (ҚТТС., II, 501), өзб. пашша (УзРС., 323.). туркм. чыбын (РТМС., 259), татар. озынборын (РТТС., II, 92).

Пейли алдынан шыққан (Қ.) — бахытлы болуу биреудің исиниң табыслы аяқланыуына байланыслы қолланылады (Бир. орайы.).

Пенде (А.) — адам, инсан. Он еки мүшениң бәриде керек екен го пендеге (Шым. қ.).

Пенсэ//пилийса (Қ., А.) — пенсия; мийнет, урыс инвалидлеринне берилетуғын ақшалай жәрдем. Со жацағы пенсэға шықты (Бр., Майем.). Бул сөзди Шымбай говорында «пилийса» деп атайды; пилийса шығараман деп еди (Шым. р., Шах.).

Пешин (А.) — пешин, түстен кейинги ўақыт; мезғил, ўақыт өлшеми. Пешин ўақта... (Қр., Бас.).

Пешман (Қ.) — жайдың ылайын қоятуғын адам, яғный пақсаның үстинде турып, ылайдан пақса дүзетиўши адам, уста (Тр., Хәм., Бр., Қарамазлы., Әр., Қырап.). Хорезм говорларында да «пешман».

Пеш түсиў (А.) — қолай келиў деген мәниде Мр., Шеге, П. — таў., Зай.)... Әкесиниң Таўмураттың қырман бетине жумсағаны күтә пеш түсти (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 53-б).

Пилийта//пилийтан (А.) — жайдың ишиндеги печке жағылған оттың ыссылығы сақланып турыуы ушын печьтиң морысына (жайдың ишинен сыртқа шығатуғын) жалпақ төрт мүйешли темирди (узынлығы 30 — 40 см., ени 20 — 25 см) қояды. Буны «пилийта», «пилийтан» деп айтады (Мр., Мар., Тик., Шеге., Қыз.).

Пилийтон (А.) — Бюллетень, ауырған адамға берилетуғын медициналық документ. Мунуң өзи мийнеткеш адам еди, пилийтоны жоқ (Шым. р., Шағ.).

Пиллә//пилләгөзаў (А.) — балық аўлайтуғын аудын бир түри (Мр.).

Пилләкәр (Қ.) — Пиллекеш, пиллешилик кәсиби менен шуғылланыўшы адам. Бизде пилләкарлардың слоты болады (Нр., Н. — хан.). Келтирилген сөз өзб. пиллакаш (УзРС., 326), түркм. йүпекчи (РТМС., 852).

Пилноқ (А.) — қайықтың желқомын жоқарыға көтериў хәм төменге түсириў ушын арналған жип (Мр.).

Пилтабан (А.) — ҳақыйқат қара жумыс адамларын, рабочийларды — ертерек ўақытларда усылай атаған (Қр., Нр.). Қудайдан безбесе әкесиндей пилтабан дийхан болады ғо... (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-китап, 130-б.). Ғайып хан гүллән урыўлардан қырық сегиз пилтабан (рабочий) жыйнатып, Маман хәм Аманлық пенен елиў қылып, жас Маман бийдин басшылығында Орь қорғанына жумысқа жиберди (Аталған автор. «Маман бий әпсанасы»... 73-б).

Пирғазан//пирқазан (А.) — қустың бир түри (Мр.). Әдебий тилде «бирғазан».

Писәт (А.) — тийкар, негиз, аргы төржин. Писәтинде бир көзгир (Қр., Аран.).

Писи ас (А.) — таяр ас (Қр., Нр.). Писи астан ким айрылады (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 192-б.).

Писир (А.) — писарь, хат жазыу иси менен шуғыл-лануышы адам (Қр., Мр.)... Доңызтау — Аққолқа волостының писири өзлериинң елинен келгенин билдирмек ушын хәкимниң мәкemesине келип кирди (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман. ...174-б.).

Пискек (А.) — балық дузлайтуғын шанды хәрекетке келтириу ушын ағаштан исленген қурал (Мр.).

Пискекше нағыс (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Писсә (Қ.) — Писте, қубла районларда өсетуғын жемис ағашы хәм оның мийуеси (Тр., Досб.). қаз. писсе (ҚТТС., II, 223.), өзб. писта (УзРС., 327), туркм. писсе (РТМС., 819).

Питәнтай//питегене//питигине//питэгәнә (А.) — 1. Азғана азгантай, шамалы, сәл. Питәнтай бой жазайын дебедим (Қр., Балық.). Питегене гөш кесип... (Шым. қ.). Питэгәнә үйрөнүстү (Қр., Ақп.). 2. Кишкене, қурттай көлемсиз деген мәнилерди аңлатады. Қабат-қабат тоны бар, питигине бөйу бар (жумбақ, шешиуи пыяз) (Шр., Қр., Б, 1, 219).

Питүәжа (А.) — келисим. Питүәжа болдық дегән (Шым. р., Шах).

Пичик мал (Қ.) — Тарттырылған, пиштирилген мал. Жасқа толмаған еркек төлдің аталық без тамырын үзиу (Бир. орайы).

Пичмәк (Қ.) — келте постын, Аңның, усақ малдың терисинен (қойдың) исленген жыллы сырт кийими. Үстиндә пичмәк бар экән (Тр., Ақб.).

Пишен (Қ., А.) — 1. Жас қамыс; қамыстың жана баслап шығып киятырған дәуиринде оган пишен делинеди (Тр., Аққ., Ақб., Досб., Бр., Ийш., Әр., Қыран); 2. Сүйриктиң жапырақ жайып өсип, өзиниң қәддин алған мәхәлине «пишен» деп ат қойылып, малға от-жем иретинде қолланылады (Мр.). Қаз. пишен (ҚТТС., II, 224), өзб. пичан (УзРС., 327). Қ. Сүйрик//сүйрүк.

Пишен қарым (А.) — орып, кептирип бауланған пишенди гүдилеп жыйнау ушын арналған орын (Қр., Мр.). Қарабарақлар арасынан гөне пәслеу салманың ырашы көрпиди, өзин тез ишине атты, ески пишен қарым екен

(С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиўдәрья», 1963, №4, 76-б.).

Пақса (Қ.) — Дийўал, пақса. Қубла диалекти объектиндеги халықтың жайлары көп жағдайларда ылайдын өзін ийлеу менен салынып, бирнеше пақсадан ибарат болады. Әнийерден пақса қойып минийәрдән бастырады (Тр., Досб.). «Дийўал» сөзи өзбек тили Ферғана говорларында девор (тийкары парс. — тәж. девор) формасына ийе. Буның төмендегидей мәнилери бар 1. Фундаментсиз ылай қора; ылайдың бирнеше қабатынан ибарат ылай дийўал; 2. пақса-ылай дийўалдың ҳәр бир қатламы (қабаты) мыс: төменги қатлам, екінши қатлам, үшінши қатлам т. б.

Полдемет//полдомет (А.) — Фундамент — жайдың тырнагы (Мр.,Қар.).

Поррык//порык (А.) — жекен өсимлигиниң суўдың түбинде өсетуғын жуўан тамыры (Қр., Мр.). — Тамырына, жердиң астындағы поррығына бий ата (Т. Қайышбергенов. «Маман бий әпсанасы».. 421-б.). Ушы-қыйырсыз тереңде кемеси ғарқ болған балықшыдай суў бетинен порық излеўин заңғардың... (Сол автор. «Бахытсызлар»... 115-б.).

Порумдар (А.) — формалы, көрикли, сымбатлы (Мр., Қар.). Аташтың порумдар үйлерин көрдүк (Мәтен шайырдан).

Посқынчылық боған (Қ.) — Посыў, азап көриў, бүлиниў сыяқлы нәрселер болыўы. Посқынчылық, ачарчылық боған ғо (Әр., Қылыш.).

Поссық (Қ.) — Созбан, дөңгелек формалы, майға писириледи. Поссық ҳайытларда писириледи ғо (Бир. орайы.).

Пота (Қ.) — Ҳаял-қызлардың басқа тартатуғын жүн орамалының бир түри. Уллу чачақлы жүн пота (Бир. орайы). Әдебий тилде «пота» сөзи қайыс, белбеі мәнинде қолланылады (ҚҚРС., 536).

Пошохана (Қ.) — пешехана, түнде ҳәм күндиз уйқылайтуғын ўақытта шыбыннан қорғаныў ушын арнаулы материалдан — сийле (марля) т. б. исленеди. Ҳә:й пошохананы алсаңо (Тр., Досб.). Хорезм говорларында аталған сөз пе:ша:на (өзбек тилинде пашшахона) формасына ийе.

Пошша торғай (А.) — қустың түри Мр.).

Пөлкинан (А.) — нанның жумсақ, былқылдақ, сапалы етип писирілген түри (Мр.).

Пөңкит//пөңкут (А.) — ауланған балықты, терип-жыйнап әкелінген пахтаны қабыллаушы орын. Пөңкут бәттің адамы (Қр., Алт.).

Прасет (А.) — процент. йелиу прасет (Қр., Қаз.).

Пуғара (А.) — пухара, ертерек уақытларда биреуден ғәрезли болған адам деген мәнини ақлатады (Шым. р.).

Пулұғ (А.) — плуг, жерди айдау үшін арналған ауылхожалық әснабы. Пулуғ оқуу деген шықты (Нр., Ақм.).

Пургун (А.) — арбаның көшері (Хож., Шр., Лр., Қр.).

Пустырма (А.) — дәрья сууының қай тәрепке ағыу бағдары мәнисинде қолланылады (Қр., Мр.).

Дәрәяның бил пустырмасын,
Ауды қайыққа бастырмасын...

(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 173-б.).

Пут (А.) — пуд, ауырлық өлшеми. 1. пуд 16 кг. балықтың ауырлығына тең келеді (Мр.).

Путағаш (А.) — путағы бар, гидир-будыры көп ағаш (Қр. Әб.).

Пуштанай (А.) — мурны пушықлаудан келген адамды усылай атайды (Мр., Шеге., Қыз., П. — тау., Зай.). Пуштанай болса да абысын-ажынға қәдири ба, туянадай зийрек, если кемпир болса керек!.. (Қ. Султанов. «Әжинияз», роман, ...33-б.).

Пушту (А.) — абыройлы, қәтереси бар адам дегенди билдиреди. Орусқа пушту жүрди (Мр., П. — тау.). 2. Ата, жети ата мәнисин аңлатады (Мр., Қар.). Бул хожалық кетти йетти пуштуға (Мәтен шайырдан).

Пушты жүрмеу (А.) — абыройы, күши жетпеу, ҳәкимшиликти жүргизе алмау (Қр., Мр.)... бул жерлерге Қонырат ҳәкиминиң пушты жүрмейтуғынына көзи жетип, өзиниң жүрип турмағына бираз арқайынлық көрди (Қ. Ерманов. «Өяныу», роман, 161-б.).

Пүләмийтши (А.) — пулеметшы; урыс ислеринде қолланылатуғын пулемет қуралының техникасын үйренген қәниге. Бизден йеки пүлемийтши Уәлдү (Қр., Марқ.).

Пулемёт (А.) — пулемет, қурал атамасы ҳәм онын өзи. Пулемёт атылмай ғалды (Қ., Марқ.).

Пүркөнши//пүркөншик (А.) — бурынғы заманларда байлардың малларын сатыу иси менен шуғылланатуғын адам (Мр., Шеге., П. — тау., Зай.).

Пүтүллеу (А.) — тамамлау, питкеріу. Бала алтыншыны пүтүлледі (Лр., Тиек.).

Пыж-тыж (А.) — бир нәрсениң талан-тараж болыуы, тарқасыуы, ыдырауы. Пыж-тыж боп кеткен (Шр.).

Пыйадалар (А.) — пыяда, жаяу. Мен пыйадалар жүрүп бардым (Қр., Алт.).

Пырақ (А.) — жүргенде жүриси жүдә жүйрик атты усылай атайды (Мр.).

Пытыра (А.) — қорғасын ямаса шойыннан құйылып, аң аўлау үшін исленген мылтықтың патронының ишине дәри менен бирге салынады (Мр.).

Пытыр-шытыр (А.) — талан-тараж етип жоқ болыу. Пытыр-шытыр ғылып жоқ болду (Қр., Хал.).

Пышақ уруу (А.) — қыйналыу, азапланыу. Ол бийшара пышақты урып отырау сом етке (Ткр., Ырг.).

Пышық басты болыу (А.) — үсти-үстине, биринин изинен бири бола беріу (Қр.). Ҳәзир үлкен бир пышық басты арза жазыспақ болажақ (Ш. Сейтов. «Халқабад» роман, «Әмнүдәрья», 1974, №1, 38-б.).

Пэңки (А.) — ерлердин жазда кийетуғын қысқа женлө көйлеги, финка. Пэңкинди кий (Шым. қ.).

Р

Рабай (А.) — Парасатлық, жағдайға қарау. Қайсы нәрсе болса рабайы менен болыу керек (Шым. қ.).

Рагушки (А.) — балық салатуғын қалта (Мр.).

Райхон (Қ.) — райхан, сулыу қызыл гүл. Хош ийисли, адамды өзине тартарлық сулыу қызыл гүл (Бр., Ийш.). Қаз. райқан (ҚТТС., II., 225), өзб. райхон (УзРС., 338).

Распорки (А.) — дузланған болықларды самалға кептириу үшін ишлери жарылады. Балықлардың ишлерин ашып турууға арналып исленген таяқшаға «распорки» деп аталады (Мр., ТБ., ҚТдм., 38).

Рассом (Қ.) — Сүүретши, художник: сүүрет салыуға қәниге адам; Рассом келди го (Тр., Ақб.). Өзбек тилиндеги «рассом» (РУзС., 940.) сөзиниң диалектте ор-

наласыуын көриу мүмкин. Буган келтирилген мысал дәлийл.

Рәм (А.) — айнаның сыртындағы рамасы. Рәм керегеди кетип қаиты (Қр., Аран).

Рән (Қ.) — Түр, түс, ирен; китап аштырган кисинин рәңине қарап отыр дийди. Енди барсаң табасаң деди жигиттин рәңине қарап. Жигиттин рәңинде бир қуауыш пайда болду (Бр., Ийш.).

Рәндар (А.) — иреңли, ҳәр қыйлы түсли (Қр., Мр.). Оның үстинен рәндар гүлли текийметти төрге хәм еки қапталға төсеген Қ. Ерманов. «Ояныу», роман, 29-б.)

Рәпийда (А.) — тандырға нан жапқанда хәм оның ишинен пискенлерин алыу ушын қолланылатуғын құрал. Рәпийда тийкарынан қолдың ушына кийиледи (Мр., ТБ., ҚТдм, 110).

Рәсми (Қ.) — тийкарынан, барып турған, әдеттеги, жай, арнаулы, қатардағы, үйреншикли; дым рәсми ханқалы олар; еки қол жасан қойыпты, рәсми-қол (Тр., Аққ). Әдебий тилде: рәсмий, рәсимлескен. Өзбек әдебий тилинде рәсми, расмий (УзРС., 339).

Рәүәж (А.) — рауаж, жақсы, оңлы. Ислери рәүәж болады. (Қр., Балық). Рәүәж болып кетеди... (Мр., Гик).

Рәхбар (Қ.) — Басшы, белгили бир мәкемеге басшылық етиуши, басқарыушы адам; бир рахбар беремен деди (Бр., Ийш.). Бул өзбекше «рахбар» (РузС., 749) сөзиниң қубли диалектине ауысқан формасы. Сөздиң бас позициясындағы а > ә дауыссы фонемаларында фонетикалық тәрәпинен өзгерис бар.

Рәшетки (А.) — балық заводының дузлау цехындағы балықлардың пискен ямаса писпегенлигин билиу ушын оны сол жерде шығарып көреді. Буны ағаштан исленген рәшеткиниң үстине (майда-майда рейкалардан исленген зат, узинлығы 70 — 80 см.) шығарып көреді. Дузланыу мүддети питкен балықлар рәшеткиниң үстине турып әбден сууы сырқылады (Мр., ТБ., ҚТдм., 55).

Рей (А.) — балықшылардың ауды жайып кептириу ушын оны қыстыратуғын ағашы (Мр.)

Реш (А.) — Раш, жаптың, каналдың еки тәрәпине үйилген топырағы (Қр., Шым. р.). Ана рештин аржағында сүдигәр бар (Шым. р.).

Рисала (Қ.) — Белгили маманлық бойынша қолланба құрал, устав. Рисалаңды билмеймен дедим (Тр., Ақб).

Ол тэжик тилинде «рисола» түрінде ушырасып: а) трактат, шығарма, монография; б) хат, послание (Тадж. — рус. сл. 326), ал өзбекше рисола: а) өнерментлик бирлеспениң уставы; б) трактат, сәлемлеме; в) брошюра (УзРС., 344).

Көрсетилген сөз құбла диалектине өзбек хәм тэжик тиллериндеги арабша рисало-сәлемлеме, хат, трактат — сыяқлы мазмуны менен ениўи игимал (Л. З. Будагов. Сравнительный словарь... т. 1... 502.).

Рысқал (А.) — Ауқат, күн-көрис. Рысқал соннан боған соң (Шым. р., Б. — қыт.).

С

Са (А.) — Сирэ, са ғабырыспасам он екүншү шығар (Шым. р., Сал.).

Саба (А.) — Местинң үлкен түри. Қыпшақтың ураны тоқсаба болады (Ткр., Той.).

Сабағы бир болуу (А.) — әуелден тууысқан, бир деген мәниде. Сабағы бир боғаммә:н бөлөк болып кәткән (Шым. р., Жамбас).

Сабайақ (А.) — үстиңги жағына ишине анау-мынау зат салынған арша қойылып, оған жүк жыйналады. Буны «сабайақ» деп атайды. Оның нағыссыз хәм нағыссыз түрлери болады (Мр.).

Сабақ (А.) — Урыу. Той болғанда бир үйге хәр сабақтан биреуин киргизиудин орнына тек өзиниң сабағының жигитлерин киргизген (Мр., Қар.).

Сабақлас (А.) — бир-бири менен байланыссы, қатнасы бар дегенди аңлатады. йекеуи сабақлас йеди (Шр.).

Сабақлас кесел (А.) — ауырыудың түри (Кр.). Бизлердиң алауызлығымыз я солардан келген бе, я бизлердики соларға өткен бе, бәри бир сабақлас кесел (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 305-б.).

Сабақлы адам (А.) — семьясында бала-шағалары көп адам дегенди аңлатады. Отырғанда тек бизлер қусаған сабақлы адам отырмаса басқа адам отырмайды (Шым. қ.).

Сабырайын (Қ.) — Собрание, жыйналыс. Белгили бир мәкемедеги рабочий, хызметкерлердин бас қосып,

бир нәрсени додалайтуғын мәжилиси. Усу жердә сабрайын болды (Тр., Досб.).

Сабық жолы (Қ.) — сабыу, шағылыстырыу усылы. Қара теректи ақ талға сабыу ушын кишкене нәлди жууан түптиң сыртына бөгенеклейди. Усылай етип сабыу жолы өтеди, тухымы уқсас болса сабыуға болады (Тр., Хәм.). Өзб. пайванд, пайванд қилиш, пайваидлаш (РУзС., 480), туркм. сапма, пейвент этмәк (РТмС., 421), татар. бөре ялгау.

Сағағынан илинген балықтай (А.) — ҳеш жерге жылжымайтуғын етип байланып қалыу деген мәнини аңлатады (Қр.) ...Сағағынан илинген балықтай бирим-бирим көшеге ылақтырды (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 440-б.).

Сағақ//сағалдырық (А.) — балықтың бас тәрәпинде болып, оған адамның бармақлары сыярлықтай орын. Балық сууда жүзгенде ол ашылып-жабылып турады (Мр.).

Сағанақ (А.) — қара үйдин керегесиниң кишкене бир бөлеги. Керегениң бириккен жеринде жети-сегіз сағанақ болады (Шр., Қр.). Сағанақ үш көклү, бескөклү, узун қысқалығы менен туу керегеден айрылады (Қр., Бәш.).

Сағыйраның қақы (А.) — жас баланың жұмыс ислегени ушын алатуғын мийнет қақысы. Сағыйраның қақынан кейин йемәс (Шым. р., Шах.).

Садырнашы//сайыркәш//содырнашы (А.) — бас судья деген мәниде қолланылады. Алты бийдин үстинөн садырнашы йеди (Мр., П. — тау.). Сайыркәш шықты (Мр., Шеге.).

Сазақ (Қ.) — Сексеуилдин майда түри усылай аталады (Тр., Бр., Әр.). Хәрқайсы бир тайақ алып сазақтан... (Сыдық шайырдан). Хорезм гозорларында да «сазақ». Аталған сөз жергиликли Хорезм өзбеклери хәм қубла районлардағы усы халық уәкиллери (өзбек) арқалы диалекттен орын алған.

Сазы жоқ (А.) — Сүймеу, иси болмау. Мениң мергенлик пенен сазым жоқ (Мр., Қар.).

Сайаман (Қ.) — зонтик. (Тр., Хәм., Қ. — қыз., Бр., Сар.).

Сайасы түспеу (А.) — жәрдем етпеу, көмек бермеу. Бизге сайасы түспөди сирә (Қр., Әб.).

Сайатшы (А.) — қаршығаны ушлап, оны сатыұды кәсіп еткен адамды ұсылай атайды (Мр., Шеге.).

Сайдақланып минүү (Қ.) — Алыс жолға сапарға шыққан адамдай атқа күгинип миниү. Бул сөз халық ауыз еки творчествосы үлгилеринде да бар (Тр., Қ. — қыз., Келт., Доб.).

... Сайдақланып атларыңа минипсен,
Жолың болсын, қайда жүрдің қарағым...

(«Қырқ қыз», 104-б.).

Сайлы (А.) — сайланды, сайлап алған адамлар. Сайлы жигиттен бир — йеки жигитти сайлап алады (Қр., Бас.).

Сайызыү (А.) — сайызлау (көлдің, дәрьяның сууының сайызлауына байланысly айтылады). Әй сайызды... (Қр., Жағ.).

Сайын ағаш (А.) — Көрик басатуғын ағаш. Көриктиң сайын ағашы (Мр.).

Саксэн (А.) — Сексен; саксэн хожалық (Шым. р.).

Сақа буұмақ (А.) — Асық ойынының бир түри (Ткр., Дийх.).

Сақғулақ//саққулақ (А., Қ.) — умытпайтуғын зейинли, ядыкеш адамды ұсылай атайды (Хож., Ткр., Әр., Қыран.).

Саққоз (А.) — совхоз. Саққозларда жумуслаб жүр (Шым. р., Шах.).

Сақланбақ ушын (А.) — сақланыү, қорғаныү ушын (Қр., Мр.). Пешшеден сақланбақ ушын ҳәр жерде сийрек қонған ауылларда, орақшылардың қасында да түттинлик салынған.. (Қ. Ерманов. «Ояныү», роман... 33-б).

Сақәлтирмек (А.) — сақаны өлтирмек, асық ойынының бир түри. Буны «сақа буұмақ» деп те атайды (Ткр., Фс., Қ. ой). Қ. сақа буұмақ.

Сақсақ//сақсақ тышқан (А.) — тышқанның түри (Мр.).

Сал (А.) — балықшылар жекенди бууып сал дүзеткен. Оның үстине минип жүрип теңизде балық аулаған (Мр., ТБ., ҚТдм., 58.).

Суу ишинде ууайымсыз гезбеге,

Бир қайық алты жүз салдан жақсырақ

(Бердақ).

Салай (А.) — қыял, нийет. Соның салайынан қорқып турман деди (Қр., Әб.).

Салам (Қ.) — Сәлем, аманласып құрмет көрсетиу; салам бердің бә ағаларыңа? (Әр., Қыран.) ...саламда жоқ, әләмда жоқ... (Тр., Ақб.).

Салбауһсыу (А.) — босасыу (Қр., Мр.). Ол азырақ салбауһсыи деген еди (Мр., Тик.).

Салғый (А.) — толқынсақ (Мр., Қар).

Салғырт//салғыт (А.) — салық, ақшалай ямаса затлай төленетуғын шығын.

Салғыртым деп бир алар,

Зекатым деп және алар...

Үкуметтин салғыртын төлеп қутулдуқ.. (Қр., Айт.). Есенгелди мәхрем Хиһуа ханына салғыт жыйнап болып жүрөйин деп атырған уағы йекен (Қр., Бәш.).

Салдат шалаң (А.) — шалаңның түри (Мр.). Қ. ша-лаң.

Салдау А.) — 1. Кемени жаға менси жүрип сүйреу үшін қолланылатуғын жууан арқанға айтылады. Буны 15 — 16, хәттеки оннан да көп адамлар тартатғын болған (Мр.). 2. Көп адамлар, адамлардың жыйналған топары деген мәниде. Бул сөз Кегейли, Шымбай, Тахтакөпир районларындағы қарақалпақлар тилинде жийирек айтылады (Қр., Шым. р., Ткр.).

Салқынын салыу (А.) — ашыулануу, кейиу (Қр., Хал.). «Хатлауда ис көрсетпесең аұхалың шатақ, колхозласыуды ириктин деп Сапаровымыз салқынын салып кетти ғой... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, №1, 56-б.).

Саллақ (А.) — Бойдақ, ҳаялсыз мәнисинде. Баласы болса саллақ (Хож., Хат.).

Саллат (А.) — солдат (Қр., Мр.). Қоныратта жүздей орыс саллаты бар, елиулеген өзинен құралланған нөкери бар... (С. Арысланов. «Қоңырат» роман, «Әмиүдәрья», 1963, №4, 61-б.).

Салуу (Қ.) — Қуйып бериу. Бир шийше бир салынады (Тр., Аққ.). Шораханда азмаз бензин салдым. Еш-нийаз аға сизгем бу сапар елиу грамм саламан (Тр., Аққ.).

Салыкер А.) — салыкеш; салыны егиу хәм оны орып, жыйнап алыу иси менен шугылланыушы адам.

Бизлер жанағы салыкер адам боған соң.. (Кр., Сан.).

Салым (А.) — 1. жақын, жақын арада, шамалас деген мәнилерди аңлатады. Бәхәрге салым атаман деген оралске Мойнақтан келди (Кр., Қай.). Бәхәрге салым той берген (Шым. р., Қып.). 2. Балықтың ауланатуғын мәүсими, уақты (Қр., Мр.).

Сүўен аўды жөнледи ме,

Салым жақын бил деп кетти...

(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 173-б.).

3. балық аулау, соны талап етиу (Қр., Мр.).

Салым балық (А.) — балықшылар күнделикли асып жейтуғын балығын усылай атайды. О салым балық усайтуғын жер (Мр.).

Саман (Қ.) — сабан, дәнли дақыллардың дөни тазартылып алынғаннан кейинги қалған қуўраған сабағы (Тр., Бр., Әр.). Шалы саман (Бр., Ийш.). Қаз. сабан (ҚТТС., II, 231.), өзб. сомон (УзРС., 378).

Самар (Қ., А.) 1. Самовар. От жағатуғын жери ишкери жағынан орналасқан, ағаш ямаса оның қозы жағылып, суў қайнатыуға арналған металл ыдыс. Бир нәхән самар (Бр., Ийш.), 2. Ағаштан исленген ернекли үлкен табақ (Қр., Әб.).

Самуў сәхәр (А.) — таң атыудан, ертелетип дегенди билдиреди.

...Оятады бизди самуў сәхәрден,

Дийқан аштан өлер болды Қазыйшан...

(Кр., Жам.).

Самыйан (А.) — Огиздин мойнына еки қапталдан кийдирилетуғын қос таяқша (Кр., Ткр., Қ. — өз.).

Санға (Қ.) — Саған, «сен» силтеу алмасығының барыс сеппиндеги түри; санға жәрдем босын дөп.. (Әр., Қылыш.). Өзбек тилиндеги «сенга» (РУзС., 857.). силтеу алмасығының биринши позициясындағы е>а дауыс-лылары өзгерип, диалектке ауыскан.

Сандал (А., Қ.) — төс//сандал, темиршилик құралының атамасы. Темирши устаның устаханасындағы белгилі бір мәқсетке пайдаланыу үшін арналған темирди ислеу үшін төс бекитілген, орнатылған формасы көпшикке ұқсаған ағаш (Шр., Қр., Дәу., Тр., Бр., Әр.). Қаз. төс//сандал (ҚТТС., II, 369.), өзб. сандон (РУзС., 400.), татар сандал, тимерче сандалы (рус. наковальня) түрінде қолланылып, хәртүрлі формаға ийе. Усы сандон (қарақалпақша төс, сандал) сөзлерине байланысты тәжик хәм өзбек халықларында мақаллар қолланыуын С. Ибрагимов өз мийнетинде: «мади көр яд ағар ишша сандон мешиканад, ноомади кор яд ағар, атала дандон мешиканад» (когда удача — можно разбить наковальню бутылкой, когда нет ее — можно разбить зуб затирухой), буның өзбекше «иш юришса ишша сандон синдиради, иш юришмаса, буламик (рус. болтушка, пища) дандон синдиради (С. Ибрагимов. Профессиональная лексика. 149-б.) — деп келтиреді.

Сандығы дүзиу (А.) — дурыслы, азаматшылығы бар адамға байланысты айтылады. Сандығың дүзиу боса китап боғаны со! (Мр., Тик.).

Сандық//сантиқ (А.) — 1. Кеуіл, ой-пикир дегенди билдиреди: Сандығы дүзүү боса боғаны... (Мр., ТБ., ҚТДМ., 126.). 2. Төрт аяғы бар, ишине анау-мынау зат салынатугын ағаштан исленген төрт мүйешли сандық (Қр., Бәш). Солардың сандығы... (Қр., Жам.).

Саңа (А.) — саған. Иним саңа бир сөз бар (Лр., Тийек).

Сап боған күн (Қ.) — Тауысылған, питкен күн. Усу алма сап боған күни мен өлэмэн дийди (Бр., Ийш.).

Сап бомау (Қ.) — Тауысылмау, питпеу. Әке шешэмиз он тыйын берсе, ол сап бомайды (Тр., Аққ.).

Сапалақ (А.) — Резинкадан исленген құрал, шыбын өлтириуге қолланылады (Мр.).

Саразбан түсли (А.) — қәхәрли, сууық түсли (Қр.). Устинен хұкимдарлық етип зықын өткеретуғын саразбан түсли салмақлы бий емес, нахақ азап шеккен баладай қайнауытлап сөйледи (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы».. 379-б.).

Саралау (А.) — далаға шығу. Эй, қараман, саралап алайық деди (Қр., Тыр.).

Сардай ашыу (Қ.) — Тап-таза, иркинишсиз етип ашыу (жолын, бахытын), кесент келтирмеу сыяқлы мәнилерди аңлатады (Тр., Досб.).

Саркөш//саркүш (А.) — аттың түри. Төрөбийдин саркүш деген аты бар екен (Мр., Мар.).

Сартараш (Қ.) — шаштараз; шашты қырықтырып, сақал-муртты алгизатуғын орын хәм оны кәсип еткен шебер, қәниге адам. Сартараш дүкән (Бр., Ийш).

Сары аўруу//сараўруу (А.) — жылқының аўырыуының түри (Мр., Ткр.). Буны «сарый» деп те атайды (Д. Насыров, Т. Бегжанов, жоқарыда аталған мийнети... 58-б.). Қ. Сарый.

Сарыбасқуу (А.) — қуудың бир түри (Мр., Ткр.).

Сары бауур (Қ.) — қой аўырыуы, өкпеси исип кетеди. Ишине сары суу толады (Тр., Хәм.).

Сары бууун (Қ.) — Қауын хәм помидор аўырыуы. Сары бууун тамырға йақын йерде болады, бир бууун ширийди (Тр., Келт.). Өзб. сариқ бұғиш (УзРС., 99, 356).

Сарый (А.) — жылқыда болатуғын аўырыудың түри (Шым. р., Шағ.). Маллардың сарыйы адамларға да жуқтау (Ткр.).

Сарықарын ҳаял (А.) — үлкейип, бираз жасқа шыққан ҳаял (Мр., Шеге, Қыз, П. — тау.). Еркеклердин атын кәйуаны, сарықарын ҳаял сен айтқанда, кеше түскен келинлер не демейди (К. Султанов, «Әжинияз», роман... 8-б.).

Сарықутан (А.) — қутанның бир түри (Мр., Тик.).

Сарысазан (А.) — ярым пута, жапырағы онша раужланбаған кишкене өсимлик (Шр., Қр.). Оның бийиклиги 30 см ге жетеди. Тамыры карабарақтың тамырына уқсас болып, жер асты сууларына жетеди. Ол басқа өсимликлерге усап туқымынан көбейеди. Үстирт жағдайында әсиресе шорлау хәм ойпатлы жерлерде көп көлемдеги майданларды ийелейди. Сарысазанды гүз хәм қыс айларында маллар сүйсинип жейди; түйселер ушын ол ең әҳмийетли аұқатлық өсимликлердин бири... (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртиниң от-шөп ресурслары... 42-б.).

Сары шөп//жер Гөмис (А.) — егинлердин составындағы азықлық затларға зиянын тийгизетуғын жабайы өсимлик (Ткр.). Қ. мерезшөп.

Сасық гүзөн (А.) — хайуанның түрі. Ийиси жүдә жаман сасық болғанлықтан сасық гүзөн//сасық гүзән деп аталған (Мр.).

Сатарман (Қ.) — биреуден алып, екінши биреуге сатыушы, алып сатар, спекулянт. Сатарманға со еки ту-мақ болады (Тр., Хәм.).

Сатйан (Қ.) — сатқан буйымды өз бақасына тура-туғын ақшаға ямаса оған қуны тең нәрсеге алмаслау; Германия алған адамларын Америкаға сатйан ақыры (Тр., Аққ.). Усы сөздеги (сатйан) «йан» аффикси турк-мен тилиндеги келбетлик фейилдиң хәзирги мәхәлин билдиреуши —ян//—йан аффикслери менен форма жа-ғынан бирдей. Мысалы: несущий — туркм. «гөтер-йән», дышашый «дем алян», летящий — «учян» т. б. (Сравни-тельная грамматика русского и туркменского языков. 1. Фонетика и морфология, Ашхабад, 1964, 180-б.). Қуб-ла диалектиниң мысалын туркмен тилиндеги келтирил-ген фактлерге салыстырып, қарағанда «сатйан» сөзи морфологиялық белгилери бойынша туркмен тилинен өткен деп айтыу абзал.

Сауатын чықты (Қ.) — сауатын ашыу, билимли бо-лыу. Мәктәп көрмәсәдә сауатын чықты (Әр., Қылыш.).

Сауғат—базарлық (А.) — базарлық; бир жерге қан-дай да болмасын затты сыйға анарыу (Қр., Мр.). Қол-тығына сауғат—базарлықлар салынған бир түйиншик қысқан жигит... (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 29-б.).

Саулық (А.) — қозы еки жастан өткен жағдайда саулық болып есапланады (Мр.).

Саурыс (А.) — еки қолдың алаканының толық түр-де қуыслау болып ашылуына айтылады (Қр.). Ша-нашында қалған ең соңғы саурыс унын гүлше қылыу ушын қамыр ийлеп отырған кемпири ғаррысын унат-пады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 331-б.).

Саўтанақ жер (А.) — бос жер, адамның денесиниң хәмме жери дегенди аңлатады (Қр., Нр.). Оны қундақ-тан жаздырып маңлайынан, төбесинен, қарнынан, құл-ласы саўтанақ жерин қоймай сүйип атыр... (Т. Қайып-бергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-китап... 179-б.). Егер кирпичлери оқжайдың оғы болып атылғанда Ел-гелдиниң саўтанақ жерине қалдырмай қадалар еди... (Аталған автор. «Бахытсызлар»... 271-б.). Талаушылар

тапнай, күймениң саўтанақ жерин қоймай тинтти (Сол автор, «Маман бий әпсанасы»... 264-б.).

Саўум пул (А.) — ылақты алып келгенде орамалға түйип берилетуғын пул (Ткр., Майлы.).

Саўуу (А.) — атқаруу. Бир сапхоздын мерекесин зордан саўуп жүргөн... (Кр., Әб.).

Саўыры геуиш (А.) — геуиштиң бир түри (Шым. р., Ткр., Қ. — өз.). Буну әпиуайы мәсиниң сыртынан кийип, геуиш жүдә нағысланған болады. Материалы жақсы телетин териден исленеди. Геуиштиң сири жағы көк саўыр менен қапланып, ол геуишке айрықша сулыу түс береді. Көк саўыры майда сары жез шеге менен бекитиледи. Ол (көк саўыры) ешектің саўыр терисинен алынып, кейин көкке боялған ҳәм геуиштиң сирисине қағылған. «Саўыры геуиш» деп аталуы да соннан келип шыққан.

Мениң ярым кийердаруу дарайы,
Жәннет екен апың көшки сарайы,
Хәмире айтар аяқында дупайы,
Саўыры геуиш, алтын гүмис нәл болсын

(«Саятхан-Хәмире» дәстанынан).

(Р. Қосбергенов. «Қарақалпақ халқының колониаль дәуирдеги мәденияти ҳәм турмысы»... 54-б.).

Сахт (Қ.) — қатар; алған бағдар, нийет еткен ис. Атларыңның не деп басларын тарттын, қәйтсе де бул жерде сынбасын сахтың... («Қырқ қыз», 274-б.). «Сахт» өзбек тилинде «сохт» формасын да келип: а) қурылыс, қатар; б) сыртқы түри, фигурасы; дене қурылысы (УзРС., 379) сыяқлы түсиниклерден ибарат. Усы сөз тәжик ҳәм парсы тиллеринде де бар. Оның бул тиллердеги мазмуну өзбекшеси менен бирдей. Парсыша аталған сөз өзбек ҳәм тәжик тиллериндегиден өзгеше «сахт» — қыйын, қатаң аўыр, азаплы деген мәнилерди аңлатады.

Саҳрайы (А.) — далада, шөлде жүриўге үйренген адам... Бизлер саҳрайылармыз ғой... (Шр.).

Саяу—саяу (А.) — топар—топар (Кр.). Байда жалғыз емес екен, атыз бетте саяу—саяу болып жүргенлерде беллерин ийинлерине салыуы менен сағаға қарап

жууырысты... (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 238-б.).

Сәбзиман таууқ (А.) — тауықтың түрі, аяғы қысқа болады (Шым. р., Орж., Мын.).

Сәгиз//сәккиз (А., Қ.) — жеті менен тоғыздың аралығындағы мөлшерлік сан. Солардан жүрүп турғаны сәгиз (Шым. р., Қол. — бес.). Қарным бір калқпады сәккиз ай жүрүп (Лр., Май.). Сәккиз жигит асылғанда да еңкейте алмады... Сәккиз жыл үзиліспесіз іследим (Қр., Жам.). Сәккиз мың аламаңға пашша боған (Мр., П. — тау.). Сәккиз түп ағаш боса болады; Бу жерләр дарйаға сәккиз қиламетр турады (Нр., Н. — хан.). Бір жылы сәккиз сүрдүм жиңағы жерди (Тр., Хәм.). Устиндә сәккиз ташы бар екән (Тр., Ақб.). Мен сәккиз ағайинли едим атадан (Бр., Майем.). Сәккиз йашта келипән (Әр., Қыран.). сәккиз сом (Нр., Н. — хан.). Қаз. сегиз (ҚТТС., II., 255), өзб. саккиз (РУзС., 93), қырғ. сегиз (РҚрС., 95), татар. сизез (РТтС., I, 123).

Сәдди—басы (А.) — жасаныу, жиҳазланыу деген мәнини аңлатады (Мр., Шеге., Қыз., П. — тау.). Күтә сәдди—басын келтирген екен (К. Султанов. «Әжинияз», роман, 81-б.).

Сәкәрпара//секар пара (А., Қ.) — жазғы қауынның түрі, сыртқы көринісін жийденің жапырағындай сарғыш, беті шубар-шубар, мазалы болады (Шым. р., Орж., Тр., Бр., Әр.). Сәкәрпараның сыртында тилик бомайды (Тр., Хәм.). Хорезм говорларында қауынның бул түрі шәкәрпа: ра, ал өзбек өдебий тилинде «шәкәрпалак» (УзРС., 533) деп аталады.

Сәки (А.) — кровать есабындағы жатып, дем алатуғын орын (Қр.). Сәкилердің үстинде гөне көрпе-төсеклер, гөнек кийімлер үйилип атыр, астында жыртық етик пенен шылғаулар жатыр (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 64-б.).

Сәккизақ//секкизақ (А.) — көрпешеге салынған нағыстың түрі (Қр., Қр., Аран., Мр., Шеге.).

Сәккийүз (А.) — сегіз жүз. Бизлерге сәккийүз сом береди йекен (Қр., Кен.).

Сәксән//сәксән (Қ., А.) — сексен (80), жетпис тоғыздан кейин келетуғын мөлшерлік сан. Бул шама менән сәксән жылдың аржағы болыуы керек (Нр., Н. —

хан), сәксәннан үшәуи қалады (Тр., Досб.). Сәксәнға тармасы: и киятырмыс (Қр., Бас.).

Сәләң//сейлеу//селеу (Қ., А.) — селеу, шөптің ата-масы. Ол көпшилик жағдайларда қумға, қырдағы суусыз жерлерге сийреклеу болып шығады (Тр., Қ. — қыз., Бр., Сар., Әр., Қыран, Қыт., Қр., Шр., Қр.).

... Үшіншиси жантақ, төртіншиси сейлеу, бесіншиси қыйсық тораңғыл... (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий эпсанасы»... 124-б.). Бул өсимлик киретугын тууысқа өсимликлердің улыума 150 ден аслам түри киреди. Ол дүнья жүзинің көпшилик жерлерине барын жетип (хәттеки Африкадағы ыссы зоналарға шекем), олардың бир жылдық түрлери де бар. Үстирт жағдайында тек Қарауымбет дузлы көлинің қапталындағы қумлы жерлердеги майда дүмпешиклерде көплен, ал Барса келмес дузлы көлинің дөгереклеріндеги гипсли кумларда азлап ушырасады (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртиннің от-шөп ресурслары... 28-б.).

Келтирилген сөз қаз. селеу (ҚТТС, II, 258), өзб. чалав (РУзС., 259), қырғ. тулақ (РҚрС., 286), татар. килған үлән (РТтС., II, 83) деп айтылады.

Сәлки//селки (А.) — сеялка; сәлки тиркеп келеди. Шигит сепкенде со селкиде ұотырдық (Қр., Аран.).

Сәллә кәди//мары кәди (Қ.) — сәлле формасындағы асқабақ (кәди) ямаса мары асқабағы деп аталады (Тр., Досб., Бр., Ийш., Әр., Қылыш.).

Сәлпи (Қ.) — адамның белине тартқан белбеуін босатып, селпи қойыуы; белбәуди сәлпи-тастан ат шантық (Нр., Н. — хан.). Хорезм говорларында «сәлкь» формасында гезлеседи. Әдебий тилде: селпи, бос, қатты тартпау (ҚҚРС., 573.).

Сәмер//симер (А.) — сессиз, уисиз адам. Басында бийік ағаштың мен бир сәмер (Шым. р., Сал.).

Сәне (А.) — өнер; Сарышымшықтан бұлбұл болады, тилинде сәнеси боса (Мр., Шеге.).

Сәпуу (Қ.) — шашыу. Сәпсә енди усу ерлерда отыра алмайсаң (Тр., Ақб.).

Сәранжам//сәренжам (А.) — таярлық (Қр.). Сыртағы жумыслардың сәранжамы Әлий Айдостың тапсырмасы бойынша хызметке қойылғанлардың биринен екіншисине өтип... және бир қайтара ескертип шықты... (Т.

Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 50-б.). Қызларымыздың өнер билими көп болуы үшін түри бөтен сәренжам керек (Аталған шығарма, 152-б.). Тойдың сәренжамы кирди... (Сол автор. «Маман бий әпсанасы»... 189-б.).

Сәртер (А.) — гүналы айыплы дегенди билдиреди (Кр.). «Жүзинди неге жасырасаң, сәртермисең», — дедим мен оған ашыуланым... (Т. Қайыпбергенов, «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап, 123-б.).

Сәруаз (А.) — әскер, нөкер. Баласы сәруаздың баслығы болду (Кр., Дәу.).

Сәскә//шәшкә (Қ.) — сәске уақыт, саоат 10 лардың шамасы; азанда шәшкәда қарасақ, ламничкиләр күйип кетипти (Әр., Қыран). Үйинән сәскәсиз шықпайды (Бр., Қарамазлы).

Сәт (А., Қ.) — саат, сутканың 60 минусы бир сааттан ибарат. Түндө анау сәт бақырмады ғо (Кр., Хал.). Сәт үөмбир уақта... (Кр., Бас.). Иарым сәткә қалғаным жоқ (Тр., Аққ.).

Сәтийин көрпо (А.) — адамның уйқылағанда жамылатуғын көрпесиннің бир түри. Оның материалы сәтийиннен болғанлығы үшін усылай аталған (Мр.).

Сәтир (А.) — қосық қатары; мазалы жеринен еки сәтир айтып берейин (Ткр.).

Сәт табуу (А.) — ауырыудан тәуір болуы, жазылуы деген мәнини аңлатады. Бир дем урғанда ынақ сәт тапты дийди... (Кр., Айт.).

Сәуәт (Қ.) — Ақ талды қубла районларда сәуәт дейди. Жапырағы көкшил болып келеди. Ақ сәуәт, қара сәуәт болып екиге бөлинеди (Тр., Досб.).

Сәуейек (А.) — быжық, аузында сөз турмайтуғын сөйлемшек женил минезли адам (Кр., Нр.). Бул быжыққа, сәуейекке неге айттым? — деп өкинди Аманлық хәм оны қайтарып қойғысы келди... (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 479-б.).

Сәүкеле лифасы (А.) — байрамға, тойға кийетуғын кийімлер... сәүкеле лифасин кийип... (Мр., Қар.).

Сейдемет//сийнәбәнт (А., Қ.). — сийнемент, аттың омырауына салынатуғын ер-турманның бир бөлеги, яғни көкирек алдына тартылған қайыслар (Кр., Хал., Тр., Досб., Бр., Ийш., Әр., Қыран).

Сейли (А.) — қолайлы, сәтли, жақсы

Әуелгі қызыңды сейли узатсаң,
Соңғы қызыңның өтминне жақсы

(Ткр., Б, 1, 28).

Секеу мал (А.) — ауысық мал. Бөтөн секеу малы көп болады (Шр.).

Селкилдек шөгәрме (А.) — шөгәрме бас кийиминин бір түрі (Кр.). Баяғы кейпи—жазы—қысы гонетоз селкилдек шөгәрмесин басынан тасламайтуғын әдетин қыдырғанда да қоймапты (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалдақ қызы», роман, 1-кітап, 91-б.).

Селсебина (А.) — машина моторының белгилі бір бөлегі. Уо селсебина тығылып қалып... (Кр., Алт.).

Семигиу (А.) — жулқылау, силкиу. Арман-берман семиктим (Кр., Алт.).

Семиз сора//қара сора (А.) — жабайы шөптің ата-масы (Ткр.).

Сенер (А.) — сейнер, жылымның түрі. Терен жердегі суудың балығына салынады. Буны жергиликли балықшылар сенер//синер жылым деп те айтады (Мр., ТБ., ҚТДМ., 52).

Сеннер//селлер (А.) — сенлер. Сеннер нешеуісиз? (Мр., Қ. — дәр.). Сеннердей уағымызда бизің ауулду жолбарыс қамады (Кр., Кең.). Селлер кеген уақта бала қушақлап шықты ғой (Қр., Сор.).

Сеңсең//сеңсең (А.) — қырқылмаған қойдың терисінен исленген тон (Хож., Шр.).

Сең (А.) — теніздің суы қыстың күнлери муз болып қатар уақытта суу қатты қысылып, сең пайда болады, әуел қаймақласып, соңынан муз қатады. Бул жағдай дәрья, көллерде де ушырасады. Улыума теніз дәрья, көл суының муз болып қатар алдындағы қубылысы «сең» деп аталады.

Сеплеу (А.) — тоқыу, жөнлеу, көнгелеу деген мәнилерди аңлатады (М р.). ...Оның (аудың) кеткен жерин оңлап, көзлерин сеплеп, биротала тозғанша пайдалану керек (А. Бекмуратов... «Мойнақтың маяклары»... 24-б.).

Сериппе (А.) — 1. Ертеректе ирригациялық ислерде қолланылған «қол сериппе» сөзи жергиликли адамлардың ауызекі тилинде усылай аталады (Шым. р., Ткр.). Көгөзектің жағасында сериппе қуруп, тары ектик (Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тахтакөпир районындағы қарақалпақлардың тили бойынша байқаулар... 55-б.). 2. Пру-

жина. Ыстаноктиң серипшеси (Бр., Қарамазлы.). Өзб. пружина (РУзС., 679), қырғ. пружина (РҚрС., 678).

Сериў//серуўағаш (А.) — өрмек хәм жекеннен шыпта тоқығанда қолланылатуғын әсбап (Лр., Қр., Мр.).

Серкеш//серкешик (А.) — еки жасар еркек ешки. Гейпара жерлерде оның тарттырылғанында усылай атайды (Мр., ТБ., ҚТДМ., 85).

Сес—сыпасызлық//сет—семир (А.) — сес — семирлик, ҳәрекетсизлик, тынышлық (Қр., Мр.). Үй ишиндеги сес — сыпасызлық бир кесе чай ишимге созылды (Т. Қайыпбергенев. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 229-б.). Көшеде сет—семир жоқ (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 208-б.).

Сийпәниски (А.) — теп-тегис деген мәнини аңлатады. Бул ауулды сийпәниски қылатуғун йеди (Мр., Қыз.).

Сийсери (А.) — ауырлық өлшеми (30 кг. ға), батпанның төрттен үш бөлегине тең (Қр., Мр.).

Асты палаў миллет етти,

Өнсернге күши жетти,

Сийсериси қайда кетти

(Қр.). Қ. батпап.

Силекей гүрте (А.) — кишкене балалардың кийетуғын кийими (Қр., Алт.).

Силем (А.) — бағдар (Қр., Хал.). Әри жол силемин аңлағыш Қудайберген артқа маймылдай жабысып қиятыр. Адасып баратырсаң айтып отырар... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиўдәрья», 1974, № 1, 25-б.).

Силкиме қураш (А.) — басқа кийетуғын қураштың бир түри (Қр., Мр.). Басына силкиме қоңыр қураш кийген уақытта төбеси тууры арқа тәрәпинен қарап турады (Қ. Ерманов. «Ояныў», роман... 34-б.).

Силләр//силлер (А., Қ.) — сизлер. Силләрденәм төмен бе қырғжыллық (Шым. р., Жәд.).

Силлерге бес қырғауул... бир қыйын ҳәдийс болды деди (Лр., Қан.). Илгериде де силлер гелдиңиз бе (Шр.). Силләр қайдансызлар... (Тр., Досб.).

Силсилә (А.) — туқым, урпақ деген мәпилерди билдиреди. Ол пайгамбардың силсиләси (Мр., Мар.).

Силти (А.) — қарабарақтың күли. Силтидей тындырды (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 57-б.).

Синтир (А.) — центр, орай. Бизлердің синтирмис Қызылорда (Қр., Хал.). Синтир Нөкис, со бизиң Нөкис (Қр., Алт.).

Сиредағы (А.) — қақыйқаты, ырасы (Қр., Хал.). — Қырсықланып отырғаным жоқ, сиредағысын айтып отырман (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 44-б.).

Созан (А.) — құрал атамасы. Созан темирден исленеди (Қр., Қат.).

Сойлы (А.) — сияқлы, сықыллы. Қыпшақбай сойлы, Әмет сойлы адамлар турғанда бул сөз орылланады (Қр., Әб.).

Соқа (А.) — аттың жүрисине байланысly айтылатуғын сөз (Мр.).

Соққы//соқы (Қ., А.) — 1. Қели, сыртқы қабығынан айрылмаған салыны қ. т. б. түйиу ушын арналады. «Соқы» ағаштан жонылып, дәл ортасында адамның қолы еки жағынан услап турарлықтай тутқасы бар үскене (Тр., Аққ.). Аузы бар да тиси жоқ, оны урмаған киси жоқ (жумбақ; —шешиуи—кели) (ҚҚРС., 310); 2. Соқы — балықшылық құралы, ағаштан узын саплы үлкен балға сияқлы етип исленген болып, үлкен балықларды ҳәлсиретнуу ушын қолланылады (Мр.). ...Сөйтип ҳәлсиретип (ылақаны — Д. Н., О. Д.) және соқы менен урсаң, урғанда басына урған менен ҳеш күш бермейди, соның ушын астыңғы ийегине урыу керек (А. Бекмуратов. «Мойнақтың маяклары»... 13-б.).

Соқырақ (А.) — бир көзи соқыр адамды усылай атайды. Соқырақта мында гәлиб жүрәмә (Шым. р., Орж., Жамбас.).

Соқыр теке (А.) — ойынның түри. Ойнағап бала ямаса қыздың көзин таңып, ол қасындағы досларын излейди. Көзин таңған бала ойнаушылардың биреуин тауып алса, жеңген болып есапланады (Мр.).

Соқыр тышқан (А.) — жергиликли адамлар гөр тышқанды усылай атайды (Мр., Ткр.).

Соқыр шыра (А.) — шыраның түри. Бул арқа районларының көпшилик орынларында (Кегейли, Шымбай, Тахтакөпир т. б.). айтылатуғын «шүтик шыра» атамасы менен мәнилес (Мр.).

Солақ (А., Қ.) — 1. Ағаштың басын тығып қоятуғын арнаулы орын (Тр., Келт. Хәм.); 2. Балық тасыйтуғын тачканың солағы (Мр.); 3. Нағыстың бир түри

(Мр., Кр.); 4. Арбанын рессоры усылай аталады (Қр., Мр.).

Сом (А.) — әдебий тилдеги «ылақа» сөзиниң орнына қолланылады (Мр.).

Сонносун (А.) — соннан соң, соннан кейин. Сонносун жүрууши менеп көрисеберсен бомайды (Лр., Тий-ек.).

Сора (А.) — өсимликтин түри. Ол ақ хәм қара сора болып екиге бөлинип, егин жүрген жерлерге шығады (Шым. р., Буй.) Бул сөзди қубла диалектинде «сиркән» деп айтады.

Сорам (А.) — биреудин қол астындағы белгили бир территория. Ойақ хан сорамы еди (Кр.).

Сораулап жүриу (А.) — сорау, изин барластыруу (Қр., Мр.). Ол үйине бараман дегенше ата, анасы шыдай алмай, хәр кимлерден сораулап жүрген екен (Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы», дәстан... 126-б.).

Сосын (А.) — соннан соң (Қр., Алт.).

Сөз аўзуу (А.) — гәпинин түри, бағдары; өзинин сөз аўзына қарағанда Мойнақтан ба деймен (Мр., П. — тау.).

Сөз ашылмау (А.) — белгили бир гәптин басланбауы (Қр., Мр.). Бай сөздин ашылмай турғанына пши писип отыр (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 211-б.).

Сөзэк (Қ.) — сөз, венерикалық ауырыудың бир түри. Бирәўлерин сөзэк боған (Тр., Аққ.). Өзб. сүзак (РУЗС), қырғ. тат., гонорея.

Сөздин сирағысын айтыу (Қ.) — сөздин жөнин, истиң тийкарғы мәнисин айтыу (Тр., Досб., Хәм.). Бул сөз әдебий шығармаларда да ушырасады ...тек сөздин сирағысын айтып атырман ғой (А. Бекимбетов, «Ауыр тәғдирди жеңиушилер», повесть... 166-б.).

Сөз жөплеу (А.) — айтқан сөзди мақуллау мәнисинде (Мр., Шеге, Қыз., П. — тау., Зай.). Таумураттын сөзин жөплеген соң жас жигит басқа шығып отырды (Қ. Султанов. «Әжинияз», роман... 233-б.).

Сөздин парсаңы (А.) — сөздин мәнисин, ең керекли жери (Қр., Мр.). Сөздин парсаңы усы жерге жетти... (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 13-б.). Сол қатарда бираз сөздин парсаңына түсинетуғын Әбилез деген жигит ағасы болған биреу бар еди (бул да сонда, 52—53-б.).

Сөз көтериу (А.) — гәпти қозғастыруу, бир нәрсе хәққында сөз баслау (Қр., Мр.). Сөз көтерейин десе

отырған орталық бар, бір жағынан сөз қылмаға бата да алмайды (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 119-б.).

Сөзин қағып алыу (А.) — айтылған сөзді ядта сақлау деген мәніни аңлатады. Екинши биреу сонын сөзин қағып алады да... (Қр., Аран.).

Сөй (А.) — сол, солай. Сөй дегеннин үйү қайсы десе анау үй дийди ғо (Мр.).

Сөйдеу (А.) — солай деп айтыу, солай айтыу. Былтыр сөйдегенде нанғанымыз жоқ (Мр.).

Сөйлесик (А.) — сөйлесиу, келисимге келиу (Қр.). Қоңыраттың бийи баспашыларға сөйлесикке барған менен баспашылардың ханы Шарик деген киши келисим бермеді (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 55-б.).

Сөйтә-сөйтә (Қ.) — усылай етип, истин жуумағинда деген мазмунды аңлатады: сөйтә-сөйтә сонында бизге қалдылар (Әр., Қыран).

Сөкқотыр (А.) — жас нәрестелерде болатуғын ауырудың түри. Қотырдың формасы сөктің көлеминдей болуына байланыслы келип шыққан. Көпшилик жағдайларда балалардың, ересек адамлардың бет — ауызларына шығады (Мр.).

Стан (А.) — ел, журт, ұатан. Соннан үөз алдымызға стан болып.... (Қр., Алт.).

Суқан (А.) — сумлық, хийле (Қр., Хал.). Қан етип болып келгенине не деп түсинемиз, айта бер, ГПУ ын не суқан үйретип жиберди?! (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 23-б.).

Суқсур (А.) — 1. Қарыулы, күшли, ғайратлы. Суқсурдай жигит жоқ (Лр., Қан.). 2. Әнейдей, тәп-тәуір деген мәніни аңлатады. Суқсурдай ақ бола ғо (Қр., Марқ.).

Сулама//суулама (А.) — нағыстың бір түри (Мр., Мар., Тик., Шеге).

Сулы (А.) — бийдайдың арасына көгерип шығатуғын өсимлик, дәни сопақлау болып келеди (Шым. р., Арал.).

Сумғулақ (А.) — еситкен гәпин умытпайтуғын яды, аны күшли адам (Мр., Қ. — дәр.).

Сумурай//сумурай (А.) — бекире туқымлас, жыртқыш балықлар топарына киреди, басы жалпақ, формасы кишкене қалашлы болады. Ол үлкен сумурай хәм киши сумурай болып екиге бөлинеди. Узынлығы ярым

метрден зиятырақ (Мр.). Сумурай//сумырай кесе суу
фурур (мақал).

Супыр (Қ.) — суперфосфат, ауыл, хожалық төгини,
составында фосфоры бар химиялық тогин. Жаңагы су-
пырды жибәрдим (Тр., Хәм.).

Сур (Қ.) — қозы терисиниң түри. Жүдә бақалы, тү-
ри хәрқыйлы қызғыш, сарғыш т. б. иреңлер араласып
келеди. Сурды алыу ушын қозыны үш-төрт күн емизип,
сойыу керек. Териси беккем болады (Тр., Аққ.). Бул
жақта қамарды сур дийди (Тр., Ақб.).

Сурқунтай (А.) — сумлығы басым адам деген мәни-
де. Сурқунтайлау бирөуу айтады (Қр., Әб.).

Сууағар//суу серпер (А.) — кара үйдиң есигиниң
еки шетине қойылатуғын нағыс. Оған гейпара жағдайда
нағыс салынса, базы бир уақытлары нағыссыз да болады.
Улыума салынатугын нағыстың атамасы сууағар//суу
серпер деп аталады (Мр., Ткр., Қ. — көк.).

Сууалуу (А.) — сүттен шығыу. Сыйыр сууалып кет-
ти (Ткр., Дийх.).

Сууду қотаруу (А.) — сууды шелекке т. б. ыдыслар-
ға қуйыу деген мәнини аңлатады (Қр., Кен.).

Суужалақ (Қ.) — қурылыс ислеринде ишине суу
қуйып, ылай ийлеу ушын пайдаланылатуғын суу коры-
тасы (Нр., Н.-хан.).

Суулық (А.) — әдебий тилдеги ауызлық (аттың
аузына салынатугын) усылай аталады (Ткр., Д. С. На-
сыров, Т. Бегжанов, жоқарыд аталған мийнети... 58-б.).

Суу нағыш (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Сууоқ (А.) — шығырдың бир бөлиги (Шр., Лр., Қр.,
Қр.).

Суу оты (А.) — егинлерге араласып өсип, мал оты
болатуғын шөптин атамасы. Дәнн жылтыр көгис бола-
ды (Шым., р., Орж.). Әдебий тилде — суушигин.

Суу пулы (А.) —ерте заманлардағы салғырттын
түри (Мр., Шеге, Қыз., П.-тау). Мүширп келеди «суу
пулы» деп... (Қ. Султанов. «Әжинияз», роман... 78-б.).

Суу салуу (Қ.) — суу қуйыу, суйықлықты бир
ыдыстан екіншисине қотарыуды аңлатады (Бр.,
Майем.).

Суу серпер (А.) — кара үйдиң есигинде болатуғын
нағыс (Ткр.). Қ. сууағар.

Суу тайынды (А.) — суудың болмай қалыуы усы-
лай билдириледи (Қр., Әб.).

Суу гартпалы (А.) — нағыстың бір түрі (Мр., Шеге, Қыз.).

Суұтаууқ (А.) — сууда өмір сүретуғын құс (Мр.).

Суутышқан (А.) — сууда жасап, сайыз жерлерде, қопалардың араларында өмирін өткеріуши тышқан хәм оның атамасы (Мр.).

Суу шықты (Қ.) — аттың ауырыуының түрі; атты бір жерден қызып келип сууғарғанда жалының астынан (мойнынан, арқасынан) сары суу шығады. Буны суу шықты дейди. Көп уақытқа дейін емлениуди талап етеди (Тр., Хәм.).

Сууынның шақы (А.) — нағыстың түрі (М., Шеге, П.-тау., Зай). Қумырысқа бел ме, тышқан из бе, сууынның шақы ма... жалт-жулт етеди (К. Султанов, «Әжинияз», роман... 98-б.).

Сүген (А.) — Сүен (Мр.).

Сүдегей (А.) — қайықтың ски қапталындағы шүй қағылатуғын тақтай ағаш (Мр.).

Сүдигарлау//шүдигарлау (А.) — жерди келеси жылдың егиси үшін алдын-ала сүрип, таярлап қойу, шүдигарлау (Кр.). 40 гектарға жақын егис майданы сүдигарланылып қойылды... 22 гектар жер шүдигарланып келеси егиске таярлап қойылды (Кегейли районлық «Ленин жолы» газетаты, 6-январь, 1972, № 3).

Сүдүн (Қ.) — Сүтин, жайдың тиреу ағашы. Тамды жаңа сап киятырғанда сүдүн дийтуғун еди ((М., П.-тау.).

Сүзбе палау (А.) — майды азырақ қуйып, гүришин ыссы сууға бөрттирип алыу жолы менен таярланған палауды усылай атайды (Шым. р., Ткр., Р. Қосбергенов. Қарақалпақлардың колониаль дәуірдеги мәдениаты хәм турмысы... 62-б.).

Сүзгү (А.) — балықты шаңнан сүзип алыу үшін арналған құрал (М., П.-тау., Қ.-дәр.).

Сүзеки (А.) — қазанға асылған балықты, гөшти т. б. затларды пискеннен соң шығарып алыуға арналған құрал. Сүзекиден сорпа, май сырқылып, қазанның ишинде қалады. Ол тесик-тесик, орташа сапланған, қазанға батырылатуғын жери дөңгелек, формасы бойынша дөңгелек болып келеди (Мр., Мар., Кик., Шеге).

Сүзеуүк (Қ.) — Бульдозер. Жер ислеринде кеңнен қолланылатуғын техникалық үскене. Түңкә сүзеуүк пенен сүзүп, сүзүп ағашларды жығып кетип еди (Тр., Келт.); өзб., туркм., татар. бульдозер.

Сүзө беруу (А.) — ҳеш ким менен мәмлеси болмау келишимге келмеу. Ол ҳәркимди сүзө берди, сосун оны үйгө салды (Шым. р., Жәд.).

Сүйекти бузбау (А.) — ерте заманларда бир миллеттин ўакили екнши бир миллеттин қызына үйлениуи жүдә қыйын болып, ол сүйекти бузғанлық деп есапланған, жууапкершиликке де тартылған. Бул сүйекти бузбайық депти (Мр., ТБ., ҚТДМ., 128).

Сүймонт (А.) — цемент, қурылыс материалы (Кр. Ақп.).

Сүймөн (А.) — музды оятуғын сүйир ушы бар жууан темир, ағаштан сабы болады (Мр.)

Сүйрик//сүйрүк (А.) — бәхәрде өсип шыққан гүзем шүлликтей болғанда «сүйрик//сүйрүк» деп аталады. Онын бул ўақытта бууыны қатпайды. Малға от ушын орып алыуға келген дәуирин «пишен» деп, бууыны қатайғаннан кейингисин «қамыс» дейди (Мр., Шым. р., Қол.-бес.)... Жамбасқа жумсақ деп сүйригин жапырыя басқылай бережақсан (Қ. Султанов. «Әжинияз», роман... 130-б.). Қ. гүзем.

Сүмәләк//Сүмелек (Қ., А.) — тамақтың бир түри. Сүмелекти жасау ушын бийдайды, арпаны көгертеди, келиге ямаса басқа нәрсеге түйип, сууына ун шалып басқа шөплерди де қосып қайнатқаннан соң жоқарыдағы көрсетилген тамақтың түри алынады. Келтирилген процесстен кейин сүмелек исленип, аўқат ретинде пайдаланылады (Әр., Қыран). Бөкпенге усаған аўқат болады. Буны тек бәхәр айларында писиреди (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети... 57-б.). Өзб., сумалак (кашеобразная пицца из пшеничного солода и муки) (УзРС., 386.).

Сүмбү (А.) — сүмбе, шомпол.

Сүнгигир//сүңгуур (А.) — сууға сүңгийтуғын үйрек (Кр., Қр., Мр.).

Сүңгил (А.) — Терен, шүңгил. Бизин қаррыдан да сүңгилерек билетуғынлар бар шығар (Қр., Балық.).

Сүрик геуиш-мәси (А.) — геуиш-мәсинин бир түри (Қр., Мр.). ...пашшайы дамбал, қара сүрик геуиш-мәсилер жалтырап шыға берди (Қ. Ерманов. «Ояну», роман... 73-б.).

Сүрим (А.) — сүриу. Машиналар, сүрим тракторлары әкелинеди (Кр., Алт.).

Сүримли (А.) — тыңлағандай, әдмийетли. Онша сүримли сөзди билмеймиз (Шым. р.).

Сүрме сөз (А.) — ески сөз. Ондай сүрме сөз айтатуғын адам жоқ (Ткр., Шр.).

Сүтин//сүтүн (А.) — жайдың төбесине кесе тасланған аргытқа тиреп қойылатуғын ағаш, тиреу, тиреуиш (Кр., Шым. р. Ткр., Қ. — ой.). Үлкен Қонырат урыуының бір сүтини Жандос байдың бул сумлығын басқа қоныратлар билди ме, жоқ па, ол тууралы өз қулақларына тиймеди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 76-б.). — Мыржық иним, ҳеш өкинетуғыны жоқ. Тәсилпазлық ханлықтың бас сүтини болады (Аталған автор. «Бахытсызлар»... 189-б.). Қ. Сүдүн.

Сүтлийан//сүтүлмэк (Қ., А.) — бир жылда үш рет писетуғын жабайы шөп атамасы; сабағынан сүт сияқылы шире шығады (Тр., Ақб., Шым. р., Мын.).

Суұрәй (А.) — қатнасыу, байланыс жасау. Бурыннан тамыр сүұрәй адам (Кр.).

Сыбай (А.) — қоңсы. Сыбай отқансон соннан тәлим алғанбыс (Мр., Мар., Қар.).

Сығып жиберуу (Қ.) — Әбден тәртинке салып, қатты айтыу, критикалау т. б. Сығып жиберип еди (Нр., Н. — хан.).

Сығып чықаруу (Қ.) — ысырып шығаруу, орналас-тырмау (жұмысқа). Қалхоздың баслығы муну қалхоздан сығып чықарды (Тр., Аққ.).

Сыдыра мүйүз (А.) — нағыстың бир түри (Лр., Тийек.).

Сыдырылуу (Қ.) — уйысыу, мийүеси көп, питик, мол; бул ерик дегән сыдырылып турду (Тр., Аққ.).

Сызатлана созылыу (А.) — узыннан узаққа созылған дегенди аңлатады (Кр.). Еки атлы Көк өзекти жағалай сызатлана созылған соқпаққа түсти (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 421-б.).

Сыйақ (А.) — сый, ҳүрмет. Сыйға сыйақ, оған минәсип төрт туйақ, бәсқары бөзгә, төрт қарыс шашақ (Шр., Кетен.).

Сыйатап (А.) — төмен, ҳәлсиз, нашар деген сөздин мәнисин билдиреди. Иен ишиндеги сыйатабы дийди (Кр., Жам.).

Сыйнагылақ (А.) — қыздың тойы тарқағаннан оның

ауылынын жигитлерине берилетуғын қәде, сый, қонақ асы (Ткр., Қр.). Бизлер Базарханнап сыйнағылақ әкелдик (Қр., Ақп.). Сыйнағылақ дэгән қарақалпақтың дәстүрү (Қр., Алт.).

Сыйпаламай (А.) — Гилмала, жайларды сыбау үшін қолланылады (Мр.).

Сыйпыр (Қ.) — цифра, санды билдириуши белги. Сыйпыры бар шығар деп (Бир. орайы.).

Сыйыруу//сыйырыу (Қ., А.) — сыпыруу, тазалау, сүртиу (Тр., Бр., Қр.). Сен бир сұлгу таууп бетинди сыйырсаңо (Тр. Досб.). Зийбагүл бийтәртин үйди сыйырып, төсеклерин қагып, тәртипке салып, ски демлеули чайникти алып келгенде дәстүрхан көтерип кемпир шықты (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 167-б.).

Сыла (А.) — жыртқыш тисли балық. Теңизде, дәрьяда көплен ушырасады. Оның қабыршақлары ири, жүдә тикенекли, айқасқан тислери болады. Бул сыпатына қарап балықшылар аталған балықты «тисли» деп те атайды (Мр., Мар., Шеге., Қыз., П. — тау, Зай., Қ. — дәр., Қр., Әб., Қр.). Апрель айының басларында әсиресе сыла көп болады. Сыланы аудан көплен услау үшін үлкен тәжірийбе керек... (А. Бекмуратов. «Мойнақтың маяклары»... 30-б.).

Сылай//сылайы (А.) — түр-түс, түр-түси сымбаты. (Мр., Мар., Шеге., П. — тау.). Сылайын бузық көрди ме, Ерназар сәлем де бермеди (Қ. Султанов. «Әинияз», роман... 125-б.).

Сылғый (А.) — теңизге ығып кеткен қамыс усылай аталады (Мр.).

Сылдыр етип егуу (А.) — егинди егиудин усылы. Бундай жагдайда жерди сүрмей, тырмалап егеди. Боз жердиң топырағы бос болса, тухымды жерге шашып, оның үстинен топырақ пенен тырмалайды. Дийханлар аталған усылды сылдыр етип егиу дейди. Салыны, тарыны сылдыр етип егиң, басқа егинлер ондай егиуге болыңқырамайды (Шым. р., Қол. — бес.).

Сылуу (Қ., А.) — 1. Бир нәрсени қыйыу, кесиу яма—са операция ислеу. Догдыр көзинди сылайды (Тр., Аққ.); 2. Сулуу, сымбатлы көркем. Алыстан сылуу көрки, гөззаллығы менен өзинди қызықтырады (Қр., Алт.).

Сымақлы (А.) — сияқлы, уқсас. Кәрәуат сымақлы бир нәрсе тур... (Лр., Қан.).

Сымтараш//сынтараш (А., Қ.) — ат, ешек т. б. күш көлігінің туяғының асты тегіс болуы хәм қыс айла-рында муз үстінде жүргенде тайын жығылмауы ушын оны жонады. Усы мәқсетке арналған жонуу қуралын (орақты) сымтараш//сынтараш деп атайды (Мр., Мар., Шеге., Кр., Ақп., Тр., Досб., Бр., Ийш.).

Сынжау//шынжау (А.) — кербаз, шыррық, өзине пардоз беріу дегенди аңлатады (Қр., Нр.). Қолынан шыққан асты ишиўге тәбияты алмай, мурнын гиржий-тип, отыратуғын сынжау адам еди (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 45-б.). Ол қанша иле-нәзик шынжау ҳаял болған менен дауысы ашшы еди... (сонда, 62-б.).

Сынар ууыс (А.) — бир қолдың толық түрдеги жағдайына (яғный толы болуына) айтылады. Сынар ууыс дуз салсаң бир көнөк суу (Қр.). Қ. — көнөк.

Сынғырлауық сандық (А.) — сандықтың түри (Қр., Хал.). Төлыбай биресе зайыбына, биресе басқа адам-ларға үрке нәзер таслап, ағаш кәттин басына таман шегиншеклен барды да, кәт пенен сынғырлауық сандықтың қууысындағы гүбиге сүйенди (Ш. Сейтов. «Халықабат», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 47-б.).

Сыпайы балық (А.) — сүен балықты балықшылар усылай атайды. Оның ети мазалы, семиз хәм тығыз болып келеди. (Мр., ТБ. ҚТДМ., 46).

Сыпырылып кетуу (Қ.) — қолынан сыйырылып шығып кетиу. Ақыр бир уақта қолымнан сынтырылып кетти (Тр., Аққ.).

Сыпыра ағза (Қ.) — Хәммеси, барлығы шетинен ағза. Аққамыс бойынша сыпыра партия ағзасы еди (Тр., Аққ.).

Сыпырмай малаққай (А.) — малақайдың бир түри (Қр., Мр.). Басындағы сыпырмай малақайын қолы менен көтерикциреп, басын қасып ойланды (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 17-б.).

Сыралғы (А.) — пай, бир асып жейтуғын балық (Мр., Мар., Шеге., Зай.). Сонша жерден пияда тепизде сыралғы сорауға да адам келер ме... (К. Султанов. «Ақдәрья», роман... 106-б.).

Сырга мүйүз (А.) — нағыстың түри (Лр., Тийек.).

Сыргауул (Қ.) — қада; узын, домалақ ағаш. Оның ушына илмек илдирилип, хәрқандай ауырлықтағы затты жоқарыға шығаруы ямаса төменге қайтарып беріу

ушын қолланылады. Қудуққа шеләгин түсіп кетсә сырғауул менен алсаңо дийди (Бр., Майем.). Келтирилген сөз қаз. сырғауыл (РҚазС., 182), өзб. хода поя (РУзС., 192), қырғ. узун чабак, жыгач (РҚрС., 188), татар, киртә., (РТлС., I, 280).

Сырдандай ғылуу (А.) — ҳеш нәрсени қалдырмай алып кетиу. Сырдандай ғылып кетипти (Шр.).

Сырнай өтпәу (Қ.) — ҳеш нәрсе өткермеу. Бизләрдән оған сырнайм өткән жоқ (Тр., Аққ.).

Сырнаынан өткериу (А.) — тамағынан бир нәрсе өткериу, ақшалай ямаса затлай екннши биреуге бериу. Сырнаынан бир нәрсә өтсә... (Шым. р., Сал.).

Сырнығыу (А.) — қамығыу, қапаланыу (Мр., Шеге., П. — тау., Зай.). Турым сүйеу еди, оны да белдарға жазыпты... деп ғарры муңын шағып сырнығып отырды (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 202-б.).

Сыфайы (А.) — әдеп-икрамлы, сыпайы адам. Сыфайы сөксе тон жабар (Шым. р., Шах.).

Т

Таам//тағам//тақам (Қ., А.) — ишилетуғын тамақ, оның хәрқандай түрлерине байланыслы атамалары да түрлише (Тр., Бр., Мр.). Тағамның мазалысы сол экән (Қр., Хал.). Келтирилген сөзлерди халық ауызеки творчествосының үлгилеринен де табыу мумкин, мысалы:

Күни-түни таам татпай ақ урып,
Күннен күнге қайғы менен сөгилдим...

(«Қырқ қыз»... 57-б.).

Аттан сүйреп түсирди,
Жақсы тақам иширди...

(Сонда, 397-б.).

Табам балық//табан балық (А.) — сыртқы формасы бойынша сазанға уқсас, бирақ оннан томпағырақ балықтың түри (Мр., Қ. — дәр., Қр.). Ол қабыршағы ири хәм қабыршағы майда табам балық//табан балық болып екиге бөлинеди

Балықтың бир атасы табан балық,
Жүрмейди қамшыласа шабан балық (Мр.).

Табанарқан (А.) — аудың табанлық арқаны (Мр.).

Табанша (А.) — қара үйдің табалдырығын усылай атайды (Шр., Сағ.).

Таба тугуу (А.) — сап дүзиу мәнисинде (Кр.). Атлар қатар таба тутып жүрип кетти... (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 216-б.).

Табын билмәу (А.) — адамның ауыруының бар ямаса жоқ екенлигин анықлау, диагноз қойуу. Ешқайсысы менин табынды билмәди (Шым. р., Анна.).

Тай//тайыншақ (А.) — атамасы жылқыға байла-ныслы қолланылып, бул оның қулын//қулыншақ деп аталғаннан кейинги уақтында тай//тайыншақ болып, алты айдан еки жасқа дейинги аралыққа айтылады (Шым. р., Мр., ТБ, ҚТДМ., 87).

Тайағын белине шалыу (А.) — таяғын белне байлау, қыстырыу. Хә Айдос қаралпақ, тайағынды белине шал да малынды бақ... (Кр., Ест.).

Тайақ қоймақ (А.) — ойынның атамасы (Ткр.).

Тайау (А.) — қайықты сууда жүргизиу ушын узын жиңишке ағаштан исленген құрал. Оның сууға батыратуғын жағының ушы шығарылған, гейпара жағдайларда темир менен қапланған болады (Мр., ТБ., ҚТДМ., 58.).

Тайау бойы (А.) — узынлық өлшеминиң бир түри. Бул өлшем тийкарынан таяудың бойлауына қарай алынған. Сумлығына тайау бойламайды... (Мр., ТБ., ҚТДМ., 119.).

Тайжак (А.) — аяққа кийетуғын шарық мәнисинде. Қарағалпақ тайжағынды бүр де малынды бақ... (Кр., Бәш.).

Тайлақ (А.) — еки жасар түйени тайлақ деп атайды... (Тр., Аққ., Шым. р.). Гейпара жерлерде онеки айдан кейин «тайлақ» болады (Мр.). Ал «қарақалпақшарусша» сөзликте тайлақ — түйениң бир жасар баласы деп келтириледи (ҚҚРС., 610). Айтылған сөз Хорезм говорларында да «тайлақ» формасына ийе. Бул атама қазақ, қырғыз, түркмен, өзбек тиллеринде де «тайлақ» формасында, эзербайжан тилинде «даулағ» (ТБ., ҚТДМ., 86).

Тайлан (А.) — нәретениң бир түри (Мр.).

Тайландай (А.) — ири жоталы, денели адамды усылай атайды. Тайландай жигит (Қр., Әб.).

Тайнапыр (А.) — ири, белгили, атақлы, даңқлы деген мәнини аңлатады. Уол тайнапыр қалхоз бон атыр (Қр., Алт.). Тап усыманда ағам тайнапыр бир ылақаны шаншып алған еди, — деди Айқыз сөзин дауам етип... (А. Бегимов. «Балықшынын қызы», роман... 71-б.).

Тайпа (А.) — урыу. Қыйат тағы басқа тайпаларынан бар (Лр., Терис.).

Тайпы жүзүм (Қ.) — гүзги жүзминин түри, иреци көгис, қызыл, узыншалау, үш жылда мийе береді. Шама менен 25—30 жылға дейин жасайды (Тр., Келт., Бр., Майем., Эр., Қылыш.). Хорезм говорларында «тайпыль», ал өзбек әдебий тилинде тойфи (й) (УзРС., 440) вариантларында ушырасыуын көриуге болады.

Тайтуйақ (А.) — нағыстың бир түри (Мр.).

Тайшақ (А.) — териден тигилген шалбар усылай аталады (Шым. р., Б, I, 382.).

Тайыз (Қ.) — сайыз; бул дәрьядағы, көлдеги, капалдағы т. б. ирригациялық тармақлардағы суудың қәддин белгилеу уақтында айтылатуғын сөз (Тр., Досб.).

Таке тайы (А.) — ертеде халықтан өндирилип элынған салықтың түри (Қр.). Әзиз бажбан жети теңгемди таке тайы, орың пулы деп алған еди. (С. Арысланов. «Қоңырат» роман. «Әмиудәрья», 1963, № 4, 56-б.).

Тақбаулы ший (А.) — қара үйдің сыртынан тутылатуғын шийдің атамасы (Лр., Қр., Мр.).

Тақдийир болуу (А.) — қайтыс болуу. Сөйерде бир адам тақдийир болып еди (Хож., Қара., тер.).

Тақйа таслау (А.) — келген келиншекке тақыя тасланады да, буны келиншектің өзи шымылдықтың ишинде отырып, тақыяга бақалы нәрсе салып қайтарады (Мр.).

Тақмүйиз (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Тақмыйын//тахмыйын (А.) — көз бенен шама менен өлшеу. Тақмыйыннан өлшейди (Шр., Сағ.).

Тақсы (Қ.) — такси, счетчик бойынша ақша төлетуғын яғный жүрген жолына ақша алатуғын автомобиль. Тақсы туттуқ. (Бр., Шым.).

Тақта (А.) — атыз; пахта т. б. ауылхожалық егинлери егилетуғын жерлер (Қр., Хал.). ...Оған кеминде ылақ шабатуғын майдандай үлкен-үлкен тақталық ке-

рек (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман, «Әмиўдәрья», 1974, № 1, 35-б.).

Тақ-туқ (А.) — тездеп, шаққаплатып бир нәрсени айтыў мәписинде. Тақ-туқ йетип айталмайман (Кр., Алт.).

Тақыйалай алыў (А.) — қыздың ең дәслеп биреўдин үйине келиншек болып түсип, оннан онысығы болмай қайтып келгеннен кейин басқа биреў менен қайтадан турмыс қурыуына байланыслы айтылады. Оған үйленген адамға «тақыйалай алды» дейди (Мр.).

Гейпара мағлыўмат беріўшилер; «бир үйде әгайинли еки жигит болса, олардың үлкени өлип ҳаялы инисине тийсе, ол ҳаялды күндес, тақыйалай алған ҳаял» — деп баянлайды (Мр., Мар., Тик., Зай.).

Тақыйық билуў (А.) — бир нәрсени анық билиў мәписинде. Бизден үлкенирек ғаррылар тақыйық биледи (Мр., Қ. — дәр.).

Тақымбураў (А.) — ойынның бир түри (Мр.).

Тақыр жетим (А.) — ата-анасы түүели менен өлип қалған жетим (Кр., Хал.). ...Тақыр жетим жиһенише малларын жасырып туруўға жиберипти... (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман, «Әмиўдәрья», 1974, № 1, 5-б.).

Тақыўа болуў (Қ.) — оқыған, биреўден еситкен қандайда бир хабарды ядында сақлағыш, аны, сезими күшли адам; гәйбиреў тақыўа болады (Нр., Н. — хақ.).

Талабын ҳақлаў (А.) — талабын, усынысын орынлаў деген мәниде. Булардың талабын ҳақлайсан деди (Кр., Жам.).

Талайлы менен тарыспаў (А.) — бахытсыз, жолы болмаған адам менен тартыспа дегенди аңлатады (Қр., Мр.). — Талайлы менен тарыспа деген туўры сөз. Заңғар сениң өзин қаңғырып жүрген қарақалпақсан... (Қ. Ерманов. «Ояныў», роман... 178-б.).

Талампай (А.) — 1. Ойынның бир түри (Мр.); 2. Бир нәрсени бас-басына бөлсип алыў талан-тараж етиў (Кр., Хал.). Жалпылдақлары болып, талампай етип кетпесин тағы, — деди Мәдияр (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман, «Әмиўдәрья», 1974, № 1, 56-б.).

Талқан (Қ.) — Тақан, қуўырылған бийдайды, тарыны қол дийирманға тартып ямаса келиге түйин уи етиў. Өзимди шашсаң шаш, талқанды шашпа (Нр., Н. —

хан.). Қаз. талқан (ҚТТС., II., 324), өзб. толқон (УзРС., 441), қырғ. талқан (РҚрС., 861.).

Талқоға (А.) — сууда өсетуғын өсимлик (Мр., Тик.).

Таллы берен қылыу (А.) — қыйратуу, ойран етиу мәнисинде (Қр.). Егер Әбилқайыр бизге алакөзленсе, орыс патшасы оны тас-талқан, таллы берен қылады (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы», 209-б.).

Талтақ (А.) — жерди өлшеу үшін арналған ағаш. Оның узынлығы 2 метр хәм т. б. болып та келеди (Мр., Шеге.).

Талшалаң (А.) — шалаңның бир түри; балық көбейетуғын уақтында өзиниң ууылдырығын усы шалаңның үстине шашады (Мр.).

Там (Қ., А.) — 1. Жайдың хәр бир бөлмеси усылай аталады. Арғы тамды шығарып таслап едим (Тр., Досб.); 2. «Там» сөзи арқа диалектинде улыума «жай» мәнисин аңлатады. Горький тамның төбесинде отынханада оқыған (Қр., Алт.). Бир там салайын деп атыр йедим (Қр., Айт.). Там салуу жақында шықты... (Ткр., Өте.).

Тамағы бүлкилдәу (Қ.) — бул жерде: бир нәрседен дәме етиу який өз ойындағы нәрсесин айта алмау деген мәниде; тамағың бүйтип бүлкилдеп бара бередиң (Тр., Аққ.).

Тамағына қылшық кетиу (А.) — қыз көринсе жөтеллеу деген мәниде. Усундай бирәу көрсән тамағына қылшық кетәбәрәди. (Шым. қ.).

Тамақ (А.) — саға. Шорының тамағынан таза жер ашып (Шым. р., Тай.).

Тамақ-памақ//тамақ-самақ (А.) — ауқат т. б. затлар деген мәнини аңлатады (Ткр., Қ. — өз., Б, I, 382.).

Тамақса (А.) — өгиздің мойнының төменинен алынып, еки жағында арысқа бекитилетуғын жиптен бауы бар таяқша (Шым. р., Ткр.).

Тамар (Қ.) — тамыр, қан жүретуғын жол. Қубла диалектиндеги қарақалпақлар тилинде «тамар» сөзи үзликсиз қолланылады. Кәмпирдің тамары йақшы депти (Бр., Шым.). Тамары со соғуп турду (Тр., Аққ.). ...2. Өсимликтің жерден нәрлениуи үшін хәрекет етиуши тамыры. Тамыры болмаған жағдайында өсимликтің өсиу мүмкиншилиги жоқ. Өсимлик жердин астынан өзине бир неше тамыр жаяды. Тамарын кеуләсән гүнай-

ына қаласаң (Тр., Хәм.). Қамыстың тамарын жийди (Тр., Ақб.).

Тамаша ғылуу (А.) — жүдә жақсы етип ислеу деген мәниде. Мынадай шөрөк нанды тамаша ғылады (Кр., Бас.).

Тамыр сағалау (А.) — ағәйин — тууысқанды излеу. Тамыр сағалап кәләди (Шым. р., Анна.).

Тамырына балта салынуу (А.) — түп — тамырынан жоқ етиу дегенди аңлатады (Кр., Қул.).

Тамы-тасы (А.) — үй—иши, жайы, оның ишиндеги дүнья — маллары (Кр., Хал.). Малларын Мәдиярдың колхозына өткеремиз де, затларын, тамы — тасын тап усы ауылдың өзінде кәсия менен торглап көремиз... (Ш. Сейтов. «Халқабәд», роман, «Әмиудәрья», 1974, № 1, 56-б.).

Танжырау (А.) — албырау, сасыу. Кәмпирим ауыруу болып танжырадым (Шым. р., Шағ.).

Таннай//таңнай (А.) — адамның ауыз қууыслығына орналасқан таңлайы (Мр., Шеге., Қыз., II — тау., Зай.). — Бәрекелла, шайыр болсаң сондай бол! — деп таңнайын қағып киятыр (К. Султанов. «Әжинияз», роман, ...82-б.). «Таңнай» формасы көпшилик жағдайда Мойнақ районы Қазақдәрья елатындағы мүйтен урыуы уәкиллериниң ауызекки сөйлеу тилинде актив түрде айтылады (Мр., Қ. — дәр.).

Танық болыу (А.) — таяр болыу (Кр., Хал.). ...бүлардики неси түүе, тайын асқа танық болып...! (Ш. Сейтов. «Халқабәд», роман, «Әмиудәрья», 1974, № 1, 34-б.).

Танба (Қ.) — тамға, малға белги иретинде салынады (Тр., Досб.). М. Қашғарий бул сөзди — дағ, қарамал ва башқаларға босилған тамға — деп айта келип, «парсылар бул сөзлерди түрклерден алған» — дейди. Қаз. таңба (ҚТТС., II, 331), өзб. тамға (РУзС., 292), түркм., тагма, дағ, нышап (РТмС., 252), татар., тамга (РТтС., II., 78).

Таңғыш (А.) — кереге таңғыш//ызба (Мр.).

Тапауут//тапауыт (А.) — қатнас, байланыс. Аржақ пенен бержақтың тапаууту бар (Шр.).

Тапаш — (А.) — ылапыш хәм басқа да балықлардың қуйрық жағы усылай аталып, ол жүдә майлы болып келеди (Мр.).

Тапқан-тупқан (А.) — тапқаны, жыйнаған — тергенлери деген мәнилерди аңлатады... Тапқан-тупқаның қоржынға салып гүзде және барышты (Мр., Зай.).

Тап-тапалдас (А.) — келте бойлы адамға усылай айтылады (Ткр.).

Тап-тапалдас, тапалдас,
Шық майданға хабарлас...

(Б, I, 37).

Тарақы (А.) — 1. Нағыстың бір түрі; 2. Миллий гүресте қолданылатуғын усылдың атамасы (Мр., Шеге., П. — тау.).

Таралғы (А.) — ер менен зәңгиннің арасын бекитип туратуғын қайыстан исленген зат (Мр., ТБ, ҚТДМ., 114.).

Тараша (А.) — ертеде отқа ағаш жағыуды «тараша» деп атаған. Бір отқа тарашалап ағаш жағайық дийди (Кр., Әб.).

Таргөз жылым (А.) — көзлери жүде тар, майда жылымның түрине усылай айтады. Көпшилик уақытларда май шабақ, калька, т. б. балықлар аталған қуралдың жәрдеми арқасында ауланады (Мр. Мар., Қ. — дәр.).

Тарлама//торлама қауун (Қ.) — жазгы қауынның түрі, диалектте «жийде пошақ» депте айтылады. Мазалы болыуы суулылықтан, жерден азотты, кислородты аз, көп алыуына байланыслы. Сыртқы формасы торлы, сопақ. Аты пышақ тийгеннен тарс етш жарылғаннан кейин шыққан. Түри көк, қара, сарғыш. Басқа қауынлардай ақ шық түскенде буның түби де жарылады (Тр, Хәм.). Хорезм говорларында қауынның бул түри «тарлавық» деп айтылады.

Тарлан (А.) — қаршығаның картайғанына «тарлан» дийди (Кр., Хал.).

Тарпа (А.) — тезден, хәб заматта деген мәнилерди аңлатады. Кэмпи́р тарпа ушуб өлэди (Шым. р., Шах.).

Тарпабасар (А.) — тышқанларды жылдырымдай болып услай алатуғын пышыққа қойылған ат. Тарпабасарды жиберип алыбеди тышқалларды қырды да тастады (Кр., Б, I, 64).

Тарраш (Қ., А.) — пақса хәм гербиштен салынған жайлардың сыртын әшөкөйлеп ислеуге байланыслы ай-

тылады (Тр., Бр., Әр.). Жайдын таррашын беруу керек (Кр., Бөш.).

Тартпа (А.) — керизден жапқа қарап ямаса бир жаптан шығырдың керизине қарай жап алыуға байланыслай айтылады. Улыума шығыр ушың арнаулы түрде қазылған ирригациялық тарауды — жапты «тартиа» деп атайды (Кр., Ал., Доб.).

Тарттыруу (А.) — сыйырдың сүтин сауып алыуға, саудыратуғынлығы хәм саудырмайтуғынлығына байланыслай айтылатуғын сөз. Екеуи де тарттырама? (Мр., Қар.).

Тартыппәруу (А.) — қаздырыу, жардырып бериу. Сол жапты Жуманазар болус тарттырыппәрди (Кр., Қай.).

Тарыйха//тарых (А.) — тарийх, белгили бир болған истиң уақыяның баяны. Сондай уоның тарыйхасы бар (Шым. р., Тай.). Тарыхқа шықпағаны бийшараның... (Кр., Кен.).

Тарыс (А.) — дау, жәнжел, тартыс (Кр.). Азгаи тарыс шығарған мәселе жуумақлаушы ахиднамаға кимлердің атын жазыу үстинде болды (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий эпсанасы», роман... 149-б.).

Тары сабан (А.) — мал оты болатуғын шөптин түри (Шым. р., Мын.).

Тас (А.) — балықлардың арқасында болатуғын тас. Көпшилик жағдайда бекире балығында ушырасады (Мр.).

Тас бүргин (А.) — өсимликтин түри (Шр., Қр.). Ол ярым пута өсимлик болып, бойының бийиклиги 5—15 см ге шекем жетеди. Шақалары тығыз, жапырақлары шақасына жабысып өседи. Тас бүргин Устиртин көпшилик жерлеринде бирнеше мыңлаған гектарды ийелейди. Бул өсимлик таслақлы топырақларда көбирек ушырасады. (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Устиртиниң от-шөп ресурслары... 69—70-б.).

Таспа (А.) — шеримнен тилип исленген жиңишке қайыс, жип (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, аталған мийнети, 59-б.). Таспаны бир-бирине жалғып, жерди өлшеп алған (Ткр., Қ. — ой.).

Тастамабау (А.) — қара үйде болатуғын баудың түри (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов, жоқарыда аталған мийнети... 56-б.).

Тастатуу (А.) — таслатыу, ерли — зайыплы адамның бир-биринен семьясын бузып, айырылысып кетиуине байланысly айтылады. Тастатаман деди (Шым. р., Шах.).

Тастау (А.) — таслау, адамды який болмаса бир затты бир орыннан екинши жерге ылақтыруу, қалдыруу. Иүсипти де аниьяққа тастадым (Кр., Жам.).

Тастөбе (А.) — адамның төбеси (Мр.).

Тастыйық болуу (А.) — шөлкемлесиу, жәмлесиу. Қалхоз боп тастыйық боп қалдық (Кр., Ест.).

Тас шыра//ташыра (А.) — шыраның түри. Буны жаққада шыраның бир жағынан қуйылған май ағып келип, пиликке синетуғын болған. Солай етип, май сиңген пилик жақтылық берип жанады (Мр., Шеге., П. — тау., Зай.). Тас шыраны жағып, талып атырған адамның бетине тутты да, сәл аздан кейин ғаррының құлағына аузын тақап... сыбырлады (К. Султанов, «Әжиниыз», роман, 73-б.).

Тасы кемейиу (А.) — ауырлығы кемиу деген мәниде. Сениң тасың кемейди деди камасийа (Кр., Жағ.).

Тасырлатып қууу (Қ.) — ҳешқандай себеп ҳәм жағдай менен санаспай, қыйын қыстаулы түрде тийисли жұмысқа жибериу. Тасырлатып пахтаға қууа береди (Бр., Майем.).

Татран (А.) — Моншақ мәнисинде. Мойныца таққан татраннан ақылыңның кем екенин билип едим (Ткр., Ырғ.).

Татыслы (А.) — ауызбиршиликли, иззетли-хүрметли адам мәнисинде.

Кең қапыдан кеңеслим,
Тар қапыдан татыслым...

(Шр., Қр., Б, I, 228).

Таукешик//тәукешик (А.) — үй ҳайуанының атама-сы; көпшилик жағдайларда пышықты усылай атайды. От басында тәукешик (Ткр., Б, I, 21).

Тауылуу (А.) — табылуу; елшилик тауулады (Ткр., Қ. — ой.).

Тажыйагастау (А.) — ертеректе келиншек болууға таярланған қыз өз үйинде тоғыз-тоғыздан кийим тақлаған. Соның биреуи тоғыз тақыя болған. Сол тоғызының бәрин де ғаррыларға үлестирип берген. Улыума бундай

салтанаттың өзі «тахыйатастау қәдеси» деп аталған (Мр., Мар., Шеге., ТБ, ҚТДМ, 98).

Тәбиз (А.) — түр, пишин, кейип (Қр.). Ийесинин ойлы тәбизин сезгендей алаяқ жийрен ара-тура бір пысқыры, күтә ақырын қәдем таслауда (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар», роман... 144-б.).

Тәгәрән (А.) азмаз, сәл ғана; тәгәрән қыймылдайын десә (Қр.).

Тәгәршик (А.) — дегершик (Қр.).

Тәзейин (А.) — жаңадан, тазадан. Искибатыр тәзейиннен төтеден қазды (Ткр.).

Тәйемби қылып оқыу (А.) — уақтынан кешиктирип, қаза стип оқыу мәнісінде (Қр.). Суу таппай намазлыгерди тәйемби қылып оқыдым (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 110-б.).

Тәйке (А.) — асық ойынында болатуғын тәйке (Мр., Шеге., П. — тау., Зай.). Жалған сөйлейтуғын мени асық атып, тәйкеге таласып жүрген бала дейсең бе? (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 66-б.).

Тәкәббил (Қ.) — тәкәббир минезли. Өзин басқалардан жоқары санап, айналасындағы адамларға менсинбеушилиқ пенен қарайтуғын адам. Бизләргә тәкәббил адам еди (Тр., Досб.). Сөздин төркини тәжикше «тәкәббур» менменлик, тәкәббирлик (Тадж. — рус. сл., 377).

Тәкимай (А.) — ойынның түри (Мр.).

Тәләп (Қ.) — талап, мийнет, ис, жумыс. Тәләп деген жүдә қыйын (Тр., Досб.). Тәләп қылалмайман дийди (Бр., Ийш.). Тәләп қыласан ба? — деди (Әр., Қырап).

Тәмәгәр (А.) — дәме етиу, дәмели. Бир-биринен тәмәгәр (Хож.).

Тәнтәк (А.) — ерке, биймаза. Хәрким хәр үйдин тәнтәги (Қр., Қаң.).

Тәнхә (А.) — жекке, жалғыз өзи. Жолбарысқа тәнхә баратуғын адам шықпады (Қр., Жам.).

Тәнгә//теңгә (Қ.) — тийин, теңге, бир теңге — отыз еки пул. Теңгә берип жибәр (Тр., Ақб.); гүмүш тәнгә (Тр., Хәм.).

Тәпсир (Қ.) — мазмуны түсиниксиз нәрсени түсиндириу, анықлама бериу мәнісінде айтылады. Мақыраж деген тәпсир болады (Бр., Ийш.). Мақыраж, тәпсир деген сөзлердин екеуиде парс. тафсир — анықлама, түсиник, комментарий (ПРС., 126).

шығыу, шығыс, нәтиже, жуумақ (ПРС., 474) деген түсириклерден турады. Демек, мақыраж-шығыу, шығыс, тәпсир-анықлама, түсник уғымында хызмет етеди.

Тәптешке алынбау (А.) — иззет-хүрмет етилмеу (Қр., Мр.). Лекин оның бахытына қарсы келіуден тәптешке алынбады (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 151-б.).

Тәржима (Қ.) — бир тилден екіншісине аударыу. Султан Хусайн заманында бул китап парсы тилине тәржима қылынды (Нр., Н. — хан.). Қубла диалектине өзбек тилиндеги «таржима» (УзРС., 403) сөзи ауысып, ондагы э>а фонемалары өзгериске (фонетикалық) ийе.

Тәрип етуу (А.) — баян етиу. Тәрип етсем Өтепберген, қарамайды көп жыйнадың (Мр.).

Тәрнек//тәрнәк (А., Қ.) — тәрнек, тез хәм ерте пisetугын қауынның түри (Қр., Мр., Тр., Бр., Әр.). Хорезм говорларында «тәннәк» формасында гезлеседи.

Тәртипке қойуу (Қ.) — белгили, тийисли жагдай бойынша тәртипли болыуға шақырыу. Сени тәртипке қойамаң деди (Тр., Досб.).

Тәсип (А.) — таң қалдым деген мәниде. Қудайдың құдиретине қалдым тәсип (Мр.).

Тәтә (А.) — үлкенинен кишиси. Тәтә балам менен Нөкиске бардық (Шым. р., Мын.).

Тәтәри гүрриң (А.) — надурыс, шама менен айтылатуғын гәп. Ол бир тәтәри гүрриң айтпайды (Хож., Сәб.).

Тәуір қылуу (Қ.) — қандайда бир ауырған адамды емлеу, соның жазылыуына, сауалып кетіуине өз билимин хәм күшин жумсау. Үш күндә тәуір қылды (Бр., Қарамазлы.).

Тәуирмия (А.) — өсимликтин бир түри (Шр., Қр.). СССР да бул өсимлик киретугын тууысқа тийисли өсимликлердин 12 түри бар. Соның ишинде тек гана тәуирмия Үстирт жагдайында ушырасады. Тәуирмия көп жыллық өсимлик болып, оның бойы 5 сантиметрден 15 сантиметрге шекем жетеди. түри коңырлау көк, бираз уақытлары төселип өседи... Тәуирмия қойлар хәм түйелер ушын семиртиушн от-шөп, ал жылқыларга орташа азық-ауқатлық есабында пайдаланылады. Ол жайлау от-шөплерин жейтуғын хайуанларга да ауқатлық шөп иретинде пайдаланылады. Тәуирмия өзиниң тууысы, биология хәм экологиясы бойынша Әмиудәрья дельтасында көп өсетугын боян өсимлигине жақынырақ келеди (Х.

Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртиниң от-шөп ресурслары... 66—67-б.).

Тәшир (А.) — балықтың бир түри (Мр., Мар., Кр., Әб.).

Тәшиуишли ҳалат (А.) — қорқынышлы, ҳайран қаларлық жағдай (Кр.). ...Қабылдың кетип баратырғанын, салмақлы келин Қумардың бираз тәшиуишли ҳалатта албыраңқырап ат байлап отырғанын көрип, тери көзине қуйылды (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 71-б.).

Тәшки (А.) — қабыллау орынларына келип түскен балықларды бир орыннан екінши орынға тасуға арналған қурал. Оның ашық ҳәм жабық түри болады (Мр., Мар., П. — тау., Қ. — дәр.).

Тәшкәнти ғауун (А.)—қауынның түри (Шым. р., Орж.).

Тегмәнт//текийнемент//текийнемет (Қ., А.) — әдебий тилде «текиймет». Бул атама тийкарынан кийиздин нагыслы етип исленген түрине байланыслы қолланылып, ол көликтин белше салуу ушын пайдаланылады (Тр., Ғәм., Досб., Кр., Жам., Мр., Тик., Қар.).

Тез ағаш (А.) — ағаш жарғанда өлшеп сызатуғын қурал (Шр., Лр, Қар.).

Тезек түйилүү (Қ.) — аттың тезегі түйилип ауырады. Буны емлеу ушын халықта аттың аузына ақ майды қуяды. Май асқазанға барып түсиуи керек. Сонда ауырыуы жазылады (Бр., Майем.).

Теке//тәке (А.) — еркек ылақ болған жағдайда бес айдан соң ақ «теке», «текешик» деп айтылады (Мр.). Анау бир шалғыш тәке (Кр., Тоң.).

Текене//текәнэ (А., Қ.) — сийле; көпшилик жағдайларда медициналық ислерде орау, таңуу мақсетлери ушын керекли, сийрек етип тоқылған жуқа товар (Кр., Бир. орайы.). Ғаялдың басындағы шаршы болып тоқылған текене дүньяға келгели сабын менен суудың шырайын көрмегенин билдирип турыпты (Қ. Ерманов, «Ояныу», роман... 9-б.).

Текесақал (А.) — шөптиң бир түри (Мр., Ткр.). ...Кекире, текесақал усаған шөплерди жийди (Кр., Ақп.). Буны гейнара жерлерде «шашыратқы» деп те атайды (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Жоқарыда аталған мийнети... 57-б.). Қ. шашыратқы//шашыратпа.

Текесарық (А.) — халықтың түсинигинде Иран ели усылай аталған. Текесарықтан үш палуан келеди (Қр., Қул.). Уо уақта текесарықтан келедекен палуан (Қр., Тыр.).

Телбазар (Қ.) — ес. ақылдан айырылған, адасқан (Тр., Келт.). Өзб. телбе—юродивый, помешанный, безумный (УзРС., 422).

Телезиу (А.) — қаңғырыу, тентиреу, албырау, ада-сыу (Қр.). Телезип қайерге барса, маңлайына тепки... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 343-б.).

Темирғырғыш (А.) — темирден исленип, кишкене саплы болады. Ол тийкарынан қазанды қырыу ушын қолланылады (Мр.).

Темир ошақ (Қ.) — жайды ысытыу ушын темирден арнаулы исленген дөңгелек ямаса төрт мүйешли формада болып келген ошақ. Бул жердеги темир ошақлардын формасы онда қазан туратуғын орыннан басқа чай қайнатыуға арналған дүмше қоятуғын орында бар (Бр., Қарамазлы., Нр., Н. — хан.).

Тең-тең дүнья (А.) — шашылып қалған, ағыл-тегил болған дүнья деген мәнилерди билдиреди (Қр.). Жағыс толған халық, шуулап жылап отырған бала-шага, жатқан тең-тең дүнья, мөңирескен мал... (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмнүдәрья», 1963. № 3, 57-б.).

Теппе (А.) — 1. Белгили бир орынның бурын көл болып, соңынан құрғаққа айналып, тағы көлге айналған уақтына айтылады. Усындай суудын ҳәрекетине байланыслы балықлар бир жерге жыйналады; 2) балықтың көп жери (Мр., Мар., Тик., Қ. — дәр.).

Тергиш (А.) — өрмек тоқығанда қолланылатуғын онын бир бөлеги (Лр., Тийек.).

Тереке (А.) — ийесиз мүлик деген мәниде (Қр., Шым. р., Ткр.). ...Егер қолында баласы бола турып, келиншек өлген байының тууысқанларына турмысқа шықса, бәри бир мал-мүлк сол баланың атында турған. Бала ер жеткен соң ол арада қалмай, өз алдына хожалық болып шыққан. ...Хәрқандай себеплер менен байы өлген келиншек өз тууысқанларына кеткиси келсе, үйден хешқандай зат алмаған, хәттеки баласын да байының тууысқанларына қалдырған.

...Егерде өлген ериниң тууысқанларының ишинде турмысқа шықпайман деп турып алса, хаялдың турмысқа шыққан қызы болса, мал-мүлки ийесиз адамның за-

ты ретінде тууысқанлары ортасында бөлистірилген. Ол «тереке» деп аталған. Терекениң тәртіби бойынша мүлктің 40/1 бөлегі хан менен қазыға қойылған, 8/1 бөлегі өлген киcинің турмысқа шыққан қызына берілген. Қалғаны жесир қатынның пайына тийген (Р. Қосбергенов. Қарақалпақ халқының колониаль дәуирдегі мәдениаты хәм турмысы... 87-б.).

Териси кең (А.) — кең пейилли, ақ көкирек адам тууралы айтылады. Териси кең адам... (Мр., Тик.).

Терискен (А.) — өсимликтің түри (Шр., Қр., Мр.). «СССР да бул өсимликтің еки түри ушырасады. Екеуінде малларға азық ушын ең әхмийетли от-шөп болып, есапланады... Терискен мал шаруашылығы ушын әхмийетли өсимлик, оның бийиклиги 50—100 см. ге шекем жетеди, ярым путалы болып келеди. Көп жылға дейин өсе береді (Х. Зарипов, аталған мийнеги... 37—38-б.).

Терис кирпич (А.) — көз ауырыуының түри. Адамның көзи ауырғанда бир-бирине өтлеседи. Аталған ауырыу көз ауырыуларының ишинде өтлесип кеткен түрине жатады (Мр., БТ., ҚТДМ., 108).

Терис өлең (А.) — адам өлгенде оны үйден шығарып жибергенге дейин хәм оннан кейин де айтылатуғын жоқлау (Мр.).

Терис танысуу (Қ.) — танысууды қәлемей керисинше жууап беріу. Мен әгайин менен терис танысайын (Әр., Қылыш.).

Терлик (А.) — аттың ямаса ешектің ериниң астына оның жауырыны терлемеуі ушын салынатуғын материал (Мр.).

Термалаша (А.) — алашаның нағыслы етип тоқылған түри усылай аталады (Мр.).

Терсекей сөз (А.) — қырсық, зиянлы сөз (Кр.). — Әй, Есенгелди күшик, сенде усындай терсекей сөзлер пайда болып киятыр, жап аузыңды... (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 213-б.).

Тескиш (А.) — темирди тесетуғын қурал (Мр., Шеге., П. — тау.).

Тете//тети (А.) — киши, үлкен баладан кишкенесин усылай атайды (Кр., Шр.). ...Хаткерликке Мурат шайыхтың ортаншыдан тете улы Маман шайық белгиленди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 149-б.). Оннан тети балам (Шр.).

Тете қылыу (А.) — киши, кишкене етиу (Қр., Мр.). Биреуин бас қылып, болмаса тете қылып көрсетип атырған жоқ деп ойлады (Қ. Ерманов. «Балықшылар қысса-сы», дәстан... 89-б.).

Тигислик билдирмеу (А.) — исленген истиң изин, жүйин билдирмеу (Қр.). Сол ауыл арасында не болып атырғанлығы тууралы Бородинлерге де тигислик билдирмейди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әнсанасы»... 13-б.). Бирақ көргенлери жөнинде ҳәкимге тигислик билдирмеди (Аталған автор. «Бахытсызлар»... 194-б.).

Тиз//тизе (А.) — адамның ямаса жанлы жаныуарлардың дизеси (Мр., Шеге., Қр.). Барып көрсө түйе тизесине дийин батқан йекен (Қр., Бас.).

Тизбек (А.) — көрпешеге салынатуғын нағыстың түри (Қр.).

Тизим (А.) — дизим, бир нәрсениң есабы. Тизимде бар шығар (Қр., Тыр.).

Тий (Қ., А.) — 1. Жердің түби, жүзи, ултаны, қубла диалекти лексикасының барлық объектлеринде де бул сөз жүдә актив қолланилады. Торпақ қала жердин тийинде (Бр., Ийш.). Жер тийинә труба қойады (Тр., Ақб.); бир гүжим бареди соның тийиндә (Тр., Досб.); дәрийның тийи ағып атыр (Тр., Ақб.). Йердин тийиндә, мысалар сайасында қалып қойды (Тр., Хәм.). Нашарды тастын тийине жасырып келеди (Әр., Қылыш.). Булар тап құмның тийинде (Тр., Ақб., Аққ.); 2. Тий-асты; рельстин тийинде со сүйрәкләр жатқан. Кәттин тийине қой (Бир. орайы). Тийинә қойған ағашы (Бр., Майем.). Усы мәнисинде көркем әдебиятта қолланыуын көриу мүмкин.

Бизди болыс бий жиберди,
Уллы ийшанлар үйинен,
Бул адамды тез тап деди,
Болса да жердин тийинен.

(Н. Жапақов, Ж. Аймурзаев, «Шайыр сөзи» қосық «Сыйлық» — әдебий альманах, 4-кітап, Нөкис, 1948, 40-б.).

1948, 40-б.). 3). Тий-тийкар, негиз. Сизләрдин бу сөзиниздин тийиндә бир гәп бар (Тр., Ақб., Аққ.). Аталған «тий» сөзи диалектин барлық объектінде келтирилген т. б. бирнеше мәнилерде айтылып, өз изоглассасы бар.

Усынылған мысал арқа диалектінде де сийрек ушырасады (Қр., Хал.). Мен баслық болсам құдықты да жайыңның тийінен қазып ал дер едим (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 27-б.).

«Тий» сөзі арқа диалектінде асты, түбі тийкары деген мәнілерге ийе, ал әдебий тилде түби, тийкары, негизі

Тийек (А.) — Отын тоғанақ «тийек» делинеди (Ткр., Дийх.).

Тийик мэкән (А.) — сууғарыуға хәр төрепеме қолайлы мэкән, жер деген мәніни аңлатады (Қр.). Ең ҥасылдар сууға тийик мэкән сеники (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 214-б.).

Тийрэк (Қ.) — тийрек, писпеген көкнарды басынан тилип алынып, кептирилген сок, уулы зат; жетпис бир қадақ тийрэк (Бр., Қарамазлы.).

Тикейме ағаш (А.) — жайдың иш жағына тиреу есабында қойылатуғын ағаш (Мр.).

Тикенекли қырқ бууын (А.) — өсимликтің түри, бийиклиги 10—30 см. ге жетеди (Шр., Қр.). Ол шөлликлерде, тақыр хәм таслақ жерлерде көплек ушырасады. Маллардың ауқаты ушын жарамсыз. Бул өсимликті Қазақстан хәм Ферғанада (ӨзССР) сабын қайнатыуға пайдаланады (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртиниң от-шөл ресурслары... 59-б.).

Тикенексиз қырқ бууын (А.) — ярым пұталы өсимлик (Шр., Қр.). Оның тамырларының жоқарғы бөлими жумыры, нақаллары сууық урғаннан кейин түсип қалады. Ол тийкарынан таслақлы топырақларда көплек ушырасады, составында алкалоид затларының бар екенлиги анықланды. (Х. Зарипов, аталған мийнети... 60-б.).

Тикеншалаң (А.) — сууда өсетуғын өсимлик; шалаңның бир түри (Мр.). Қ. шалаң.

Тикеш (А.) — тандырға пискен нанның бетин (жүзин) теснуге арналған қурал (Шым. қ.).

Тикистайақ//тикпе тайақ (А.) — ойынның аты (Мр., Тик., Қар., Мар.).

Тиктырнақша (А.) — нағыстың түри (М.).

Тилгирәм (Қ.) — телеграф ағашы (столбасы). Тилгирәм ағаш төсәп шығады (Тр., Аққ.). Бул сөз өзбек тили Маңгыт говорында «дильграм».

Тили бурылыу (А.) — тили өзгериу, өзиниң ана тилинде жақсылап сөйлей алмау (Қр., Мр.) Ашлықта жо-

қарыға кетип, Хийуада бес-алты жыл күнликшилик етип жүрип, ауылға келгенинде тили бурылып, Хийуалыша сөйлейтуғын болып келди (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 161-б.).

Тилийпон (Қ.) — телефон, сым арқалы электрдин жәрдеми менен дауысты узаққа жеткеріу аппараты (Бр., Ийш.). Өзбек тили Шахрисабз гөворында «тил-пән».

Тиллә (Қ.) — тилла. Тоғыз теңге бир тиллә. Беш тилләгә бир сыйыр берип турды (Тр., Хәм.). Тоққыз теңгә (хәр қайсысы жыйырма тийиннан). Бес тилләгә бес ат береді (Тр., Досб.). Бир (1) тиллә — 9 теңге — 36 шайы — 288 пул.

Тилладам//тилли адам (А.) — шешси, сөзге шебер адам мәнисинде. Қыйатта тилладамлар көп өткен (Шр., Кетен.). Йережеп тентек тилл(и) адам боғанго (Шр., Шах.). Тилли адам го... (Қр., Бас.).

Тилме дуўтар (А.) — дуўтардың бир түри; бул тий-қарынан тилип исленеди. Оны гейпара орышларда «қурама дуўтар» деп те атайды (Шр., Кетен., Қр., Қр.). Қ. қурама дуўтар.

Тил суқ (А.) — көз тийиу; адамлардың хәрқандай гәплер айтыуы иәтижесинде пайда болған ауырыу дегенди билдиреди (Мр., Мар., Шеге., П. — тау.). Қызың да тил суқтан жабысқан дерт бар екен (К. Султанов. «Әжнанияз», роман... 70-б.).

Тиреу бақан//тиреуүш (А.) — қара үйдің үзигин ашып қойғанда оған тиреп қойылатуғын бақан (Мр., Ткр., Б, I, 386).

Тиркеу (А.) — вагон деген мәниде. Елууеки тиркеуи бар, биреуи келди (Лр.).

Тиркеуғайық (А.) — еки ямаса бирнеше қайықты бир-бирине тиркегенде ең соңғысы усылай айтылады (Мр., Мар., Қар., Зай.).

Тиркис//шаужын (А.) — гүнде ямаса маланы мойынтуруққа бәнт ететуғын телетин хәм арқаннаи, жууан етип шыйратылып сымнан, шынжырдап исленген әсбаптың атамасы (Қр., Қр., Ткр.).

Тирнекли (А.) — шаққан, епшил, тиришең (Лр., Қр., Мр., Қр., Хал.). — Баласы сегиз-тоғызға келсе тәуир екен, өзи тирнекли болса ылақ — қозы бақса да, егиннің ғарғасына, шымшығына қараса да иске жарайды ғой... — деди беглербеги. — Ауа, өзи тирнекли шаққан

көринеди... (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман, 19-б.). Тирнекли болмасаң шатақ, өзиңнің «баққың» қалай? (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 30-б.).

Тисеги (А.) — қара үйдің есигіне сүйектен ойып исленип, оған сән беріу ушып орнатылады (Ткр., Д. С. Насыров. Т. Бегжанов. Жоқарыда аталған мийнети... 56-б.).

Тис жеу (Қ.) — биреуден сөгис еситиу, азапланыуға байланысly айтылады.

Тиске сызлақ етиу (А.) — белгили бир нәрсениң арқасында күн көриу дегенди билдиреди (Мр., Шеге., П. — тау., Зай.). Соның сүтин кемпир екеүмиз тисимизге сызлақ етип отырмыз (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 45-б.). Серкесин тисине сызлақ етсин! — деп бир түнде ылашығын ешегине артып «Сақыулар ауылына» көшти де кетти... (Соңда, 59-б.).

Тиксиниу (А.) — бир нәрседен жеркениу, тиксиниу (Қр., Хал.). Қелгели бери тиксиниппе, хүрейлениппе, дуұры қарамай турған халқабадлы жигиттиң қыйсайған бас, талақтай көгерген жүзге көзи түскен де ҳа — ау... дегенин өзи де сезбей қалды (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 16-б.).

Тис қаққан (Қ.) — көпти билетуғын, бираз нәрсени көрген, тәжирийбелли киши қаққында усылай айтылады; елдиң ишинде тис қаққан жас үлкәнләри көп биледи (Әр., Қыран.).

Тисли (А.) — балықтың бир түри. Гейпара жагдайларда бул сөз сыла хәм шортаңға да байланысly айтылады (Мр., Ткр., Б. I, 36).

Тисләууш (А.) — қантты тислеп, майдалайтуғын әсбаң, қант тислеуш. Тисләууш қайда? (Шым. р., Тай.). Қ. қант қайшы//қант қысқыш//қант сындыратуғын//қант қантислеуук//қант тистегиш.

Тиш йемәу (Қ.) — ҳешкимнен сөгис, бақырыс, азап еситпеген, өз исиңе пухта адам. Кишидән тиш йемәдик (Бр., Қарамазлы.).

Тобылғы//тобылғы қамшы (А.) — қамшының жүдә шеберлик пенен исленген түри. Жоқарыда келтирилген атамаларынан басқа гейпара уақытлары оны «тобылғы саплы қамшы» деп те атайды (Мр., Шеге., П. — тау., Зай., Б. I, ҚТДМ., 113). ...Тобылғы қамшыны бир тартса, «Сақыулар ауылы аяқ астында еди... (К. Сул-

танов. «Әжиһияз», роман, 74-б.). Қолында гүмис жалатқан тобылғы қамшы (Сонда, 93-б.).

Тоғанақ (А.) — қара үйдің шаңарағының тоғының ийгенде 4—5 адам болып ийетуғын құрал. Ол рычаг есабында қолланылады (Қр., Шр., Шым. р.).

Тоғуз қумалақ (А.) — ойынның атамасы. Тоғыз қумалақ санап алынады. Қим қумалақтардың биреуін қозғалтпай өзине қарап ысырса хәм ким көп қумалақ топласа, сол адам утқан болып есапланады (Мр., ТБ., ҚТДМ., 116).

Тоғун (А.) — 1. Қара үйдің шаңырағының ишки хәм сыртқы дөңгелегі, тоғыны. 2. Арбаның тоғыны (Мр., Тик., Қар.).

Тода (А.) — топ, топар (Кр., Хал.). Мен райкомның алдына сынсысып бир тода ақ қуу келген шығар деп едим... (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 61-б.).

Тоз (А.) — 1. Жаңадан соғылған кемениң ямаса гөне кемениң жүйлериниң арасына ишине суу өтпейтуғын етип тығылатуғын жүн (тоз). Оны қара майға майлайды. Усындай усыл менен тығылған тоз кемениң тақтайтары арасындағы жарықтан ишке суу жибермейди (Мр., Мар., Тик., Қ. — дәр.). Азын — аулақ тоз бар еди ғой (К. Султанов. «Ақдәрья», роман... 72-б.). 2. Шаң; атғың т. б. басып өткен жолы. Аттың тозы басылмай атыр (Қр., Сор.).

Тозғақ (А.) — жекенниң еркегі (Мр., Тик.).

Тозғуллау (А.) — посылу, көшну. Қарақалпақтың тозғылламаған жери бар ма? (Шр.).

Тоздыруу (А.) — бүлдириу, ойран етиу. Йаумыт урыс қылып тоздырды (Кр., Қул.).

Тозыу (А.) — қартайыу, жасы жетип үлкейну. Бизләр тоздыгэнди (Кр., Бас.).

Тойтарым бермеу (А.) — дем бермеу. Тойтарым бермеди, сөйлете берди (Шр., Сағ.).

Тоқ келиу (А.) — жүкли, хаял-қызлардың хәмилели болыуы. Қыз тоқ келгэн (Кр., Хал.).

Тоқал (А.) — шақы жоқ сыйыр усылай аталады. (Мр., Б. 1, 386).

Тоқалақ мүйүз (А.) — нағыстың түри (Мр.).

Тоққуз/тоққыз (А., Қ.) — тоғыз. Мына Шынықул деген тоққуз күн той берди ғо... (Кр., Тыр.). Аталған жигитлерден тоққыз жылға дийин жауырыным жерге

тийген жоқ (Кр., Жам.). Тоққыз жыл әддел баслық болду (Кр., Ақп.). Тоққыз жыл турдым... (Шым. р.). Москович әлли тоққыз хәзир (Әр., Қылыш.).

Тоққызыншы (А.) — тоғызыншы. Быйыл байағы жыйырма тоққызыншы жылы... (Кр. Алт.).

Тоқлы (А.) — қырқылғаннан кейинги уақытта урғаны болған жағдайда «тоқлы», ал еркек болса «тоқлы-гошқар» деген атаққа ийе болады (Мр.). Тийкарынан алты айдан 1,5 жасқа шекемги аралықта жанлық «тоқлы» деп аталады (Шым. р., Бек.).

Тоқсырылыу (А.) — тирелиу, шөгиу (Кр.). Истин ақыбети неге тоқсырылғанын сорамай-ақ түсинди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 281-б.).

Тоқты илдириу (А.) — жайдың ишиндеги ямаса даладағы электр жақтылығын жағыу дегенди аңлатады. Тоқты илдир балам (Кр., Хал.).

Тоқы балық (А.) — балықтың түри. Әдебий тилде «қызыл балық». Жыртқыш емес, ети семиз; орташа салмағы 10 кг. ға дейин жетеди. Ол Арал теңизине басқа жерлерден әкелип өршилген. (Мр., ТБ., ҚТДМ., 50).

Толайым (А.) — хәммеси, барлығы (Кр.). Қәбирлериниң басына гилең сырық шаншылған үлкен әулийешилик толайымы менен жылысып киятырған секилли (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 220-б.).

Толқун//толқын (А.) — теңиз ямаса дәрья сууынын толқынласыуына байланыслы айтылады. Әдебий тилде «толқын». Оның жергиликли адамлардың ауызекн сөйлеу тилинде «ақбас толқун», «жаңғыз толқун», «жаға толқун», «өксик толқун» деген түрлери бар (Мр., Мар., Тик., Қыз., Зай.).

Толқунсақ (А.) — теңиздин ямаса дәрьянын сууынын қатты пәти менен жағаға шығып қалған шөплер (Мр. Мар., Қар., Шеге.).

Томалатпа (А.) — бир жыллық өсимлик (Шр., Қр.). Онын бийиклиги 3—20 см. болып, шақаларынын ушы топырлау майда-майда түкшелер менен жабылып, жапырақлары ярым цилиндрге уқсайды. Бирге қосылып өсетугын өсимликлерден бүргин, тас бүргин, аслап жууған өсимликлерин атап көрсетиуге болады. Ол тийкарынан тақыр жерлерде көбирек өседи. Бул өсимликти жайлауды жақсылау жумысларында кеңнен пайдаланыуға болады (Х. Зарипов. Аталған мийнети... 64-б.).

Томпақ бас (А.) — бийдайдың бір түрі. Томпақ бас бийдай (Шым. р., Орж., Мр., Шеге).

Томпишке (А.) — тумба, тумбочка, столдың кишке-не түрі (Қр.).

Тон (А.) — қойдың терисинен тигилсе усылай айтады (Хож., Лр., Шр., Қр.).

Топалаң (А.) — көпшилик жағдайларда қой-жанлықтарда болатуғын ауырыудың атамасы. Жаздың ысы күндерінде оларды көллі жерге баққаннан пайда болады. Ауырғанда екі көзнен су ағып өледі (Мр.).

Топлым//тофлым (А.) — 1. Топар, жыйын (Қр., Хал., Мр.). Жақында ГПУ ға жұмысқа өтип, Шымбайға көшіп келген халқабадлы Қәлімбаи деген жигит ненен Федотовқа топлым аламан тегинликте жол бере қойған жоқ (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиў-дәрья», 1974, № 2, 16-б.). 2. Орталық, адамлардың топ-ланған жериниң ортасы (Қр.). Өзин топлымға бир урып, бирден қаймығып қашады да. қуа жөнелгенлерге қаймығып келип бирим-бирим найзаға илдирип өте береді... (Т. Қайыпбергенев. «Бахытсызлар»... 300-б.).

Топпы (Қ.) — малақай, жауып туратуғын кулағы бар жыллы бас кийим (Бр., Майем., Тр., Досб.). Өзб. дуппи, туппи (РУЗС., 884), қырғ. топу, тақья (РҚРС., 876).

Топыр болып туууу (Қ.) — әуелден анасынан тууылғанда бармақлары жоқ, қолы топыр болып дүньяға келу. Ол дәслеп қолы топыр болып тууған (Әр., Қылыш.).

Тор (А.) — гейпара орындарда балық аулайтуғын ауды усылай атайды (Мр.).

Торала ғаз (А.) — торы ала ғаз; ғаздың бир түрі (Мр., Шеге., П. — тау., Қр., Әб.).

Торлығұлабы//торлығұлабы//торлы қауун (А.) — сыртындағы торларының түрі көк, қаралтым болып келетуғын қауынның түрі (Мр.).

Тор набат (А.) — бул да қауынның бир түриниң атамасы (Қр., Ткр.).

Торпақ (А.) — топырақ; жердиң топырағы. Торпақ аударуу мепэн ауқат еттим (Қр., Сор.).

Торсулдақ (А.) — балықтың қарынында узына бойына жайласқан болып, оның сууда еркин түрде батып, шүмип жүриуи ушын пайдалы (Мр., Мар., Тик., Қар., Зай.).

Торсақ (Қ.) — порсық; сүйір тумсықлы, майда жүнлі ебетейсіз киширек жыртқыш аң (Тр., Аққ.). Туркм. торсуқ (РТМС., 34).

Торта (А.) — балықтың майда, асып жеуге келмейтұғын түрі (Мр.).

Топарланып горга жүр,
Нуржановтын қолынан,
Келмейди деп жорта жүр

(А. Жуманиязов. «Уәдепаз, жалқау басқарма», фельетон. Мойнақ районлық «Қызыл балықшы» газетасы, 26 май, 1951 жыл, № 22).

Торша (А.) — қара көз балықты балықшылар ұсылай атайды (Мр., Мар., П. — тау., Қ. — дәр.).

Тосаңлатуу (А.) — ау салатуғын жерди ылайлатып шөп т. б. шығару (Лр., Қр., Мр.). Тосаңлатпа, томар илер, гезегінди бил — деп кетти... (Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 173-б.).

Тоснау//тошнау (А.) — 1. Оқпан, шүнгил жер мәнісінде айтылады (Мр.); 2. Қара үйдін есиги гәрепинде төрт мүйешли, үстине ағаш қойылған, тереңлиги 50 см. шамасындағы ойық жер болып, оны хәжетхана (туалет) орнына пайдаланады. Бул жергиликли адамлардың ауызеки тилинде тоснау//тошнау делинеди (Кр., Кен.).

Тоушан//таушан (А.) — хәр қыйлы жабайы қуслар хәм хайуанлар; мысалы, қоян т. б. (Кр., Хал.).

Тау таушансыз болмас,
Ел раушансыз болмас...

(Б, I, 183).

Төбелеспаз (А.) — төбелеске, урысуға қумарлы адам (Кр., Нр.). Төбелеспазлардың мурынлары қанаған еди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 185-б.).

Төжбәу//төзбәу (А.) — шыдамау, көнликпеу, шыдамы таусылу. Урыс — қағыс жоқ деп төжбәдим (Кр., Айт.).

Төйтеңки (А.) — күшсиз, қууатсыз, жаман (Кр., Нр.). Сол төйтеңки хаялың жолбарыс болып кегкенде

қолынан не келеди (Т. Қайыпбергенев. «Қарақалпақ қызы», роман, I-кітап... 259-б.).

Төлөгора//төлеқора (А.) — қораның жайма түрі ұсылай аталады, иш жағынан аузы шығарылған төле де бул түсиникке киреди. Улыұма төле менен жайма қораның бирикпеси төлегора//төлеқора деп айтылады. Оның материалы қамыстан болып, үстиңги жағы қалың етип бекитиледи (Мр., ТБ., ҚТДМ., 20).

Төмәннің адамы (Қ.) — Әмиүдәрьяның төменги жағында жайласқан, Қарақалпақстанның арқа районларының бириннің үекили. Ысақ аға да қаслы төмәннің адамы ғо (Тр., Хәм.).

Төмбек//төнбек//төнбек кесел (А.) — адамлар хәм малларда болатуғын ауырыұдың атамасы. Бул ауырыұдың ең тийкаргы белгилериннің бири ауырған адам ямаса малдың иши исни кетеди (Қр., Қр., Шым. р., Б, I, 385). Төңбек кесел ме, қарны ғарбыздай думалақ, қалақбас Ғайып дегенди көширп әкелди (Т. Қайыпбергенев. «Мамаң бий әпсанасы»... 17-б.).

Төниү (А.) — дөнпү, пайда болыұ (Мр., Шеге., Қыз., П. — тау., Зай.). ...Қәуип төнсе, қыз хабарлайтуғын болды (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 216-б.).

Төңкөрис//төңкөрус (А.) — 1. Басқа жерге жер аударыұ, көширпү. Мусулман молланың бәрин төңкөриске әкетип қалды (Қр., Алт.). 2. Аударыспақ, қозғалаң көтериү (гәп революция жылларындағы диний адамлар туұралы). Төңкөрус қылып жер аударып жиберди (Қр., Кен.).

Төр (А.) — қара үйдің есикке туұры қараған тәрәпи «төр» деп аталып, онда ол үйдің еркек адамлары отырған (Қр., Мр., Шым. р., Р. Қосбергенев. «Қарақалпақ халқының колонналь дәуирдеги мәдениаты хәм турмысы»... 36-б.).

Төрөлү (А.) — көзге түскендей, тилге алынғандай деген мәниде. Мендә төрөлү бағ жоқ (Қр., Бас.).

Төрт алшы//төрт асық (А.) — төрт асық пенен ойнайтуғын ойынның түри (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Жоқарыда аталған мийнети... 58-б.).

Төс (А.) — қара үйдің керегесиннің ишки тәрәпи (Мр., Ткр.). Қарақалпақ тилинің Тахтакөпир говорында «төс» нағыслы хәм нағыссыз деп екиге бөлинеди (Д. С. Насыров Т. Бегжанов, аталған мийнети... 56-б.).

Төс айыл қамшы (А.) — қамшының түрі (Қр., Кр.).
Тос қалаш (А.) — балықтың төс тәрепіндегі қалашы (Мр., Мар., Тик., Қар.).

Төс қәде (А.) — қызды узатып аларда ямаса күйеуге узатып жиберерде оларға арнап сойылған малдың төсі қудаларға, күйеу тәрепине беріліп, төс ушын қәде алынады. Оны «төсқәде» деп атайды (Мр., Мар., Тик., Қар., Шеге., ТБ, ҚТДМ., 98).

Төслүк (А.) — балықтың төслигі. Бул оның ең жуқа хәм мазалы жері болып есапланады (Мр., Мар., Шеге., Қ. — дәр.).

Төчәк (Қ.) — төсек, адамның жатыуы ямаса отырыуы ушын ишине пахта салып, товардан сырылған үй үскенеси (Тр., Келт., Бр., Қарамазлы., Әр., Қырап.). Қаз. төсек (ҚТТС., II, 368).

Туба (А.) — жан-жағынан суу қатнасығы бурын болып, сонынан бундай қатнас болмай қалған питеу жерди усылай атайды (Мр.). Ақтубаның хешжағынан нәрсе келмей туба (питеу) боп қаған. Соннан усылай атаған... (Кр., Қат.).

Тубәркүлез (А.) — маллардың ауырыуы; бул 1 жылдан 2 жылға дейін созылады (Шр., Шах., Шағ.).

Туғыр//тугур//туқыр (А.) 1. Қаршығаны қондыратуғын туғыр (Мр., Шеге., П. — тау., Зай., Қр., Кр.) ... Туқырға бузау қулақ қобызын бир жөн шалып отыр (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 175-б.); 2. Қара үйдін керегесін көклегенде оны (кергесін — Д. Н. О. Д.) үстине қойып көклейтуғын орынлық (Қр., Шым. р.).

Туйақ қалмау (А.) — хешқандай зүрнят, бала, тұқым қалмау мәнісінде. Күнхожадан туйақ қалған жоқ (Шым. р., Жал. — ман.). Туйақ қалмады (Шы. р., Қошқар.).

Туйдырмау (А.) — билдирмеу, сездирмеу (Кр., Хал.). Набада оны көрсең мениң келгенимди туйдырма, бола ма? (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 6-б.). Жақанға да еле хеш нәрсені туйдырған жоқ (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1. 5-б.).

Туйындырыу (А.) — билдириу (Кр.). ...Ерине сағынышын туйындырыу ушын мыйық тартты (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 269-б.).

Тулға (А.) — 1. Қара үйдін ямаса жайдың улыума турпаты, тиреу ағашлары, тырнағы т. б. (Шр., Қр., Мр., Б, 1, 387). 2. Есиктиң еки қапталында маңлайша хәм

табалдырықты бириктирип туратуғын ағаш болады. Оны «тулға» деп атайды. (Мр., ТБ., ҚТДМ., 97). 3. Үйдін ийеси, басшысы. Үй тулғасы (Шр., Қр., Б, I, 387).

Тулп (А.) — таярланған торақты салып қоятуғын етип териден исленген ыдыс. Бұрынлары үлкен сыйырдың, өгиздин терилеринен де тулп таялайтуғын болған (Мр., ТБ., ҚТДМ., 101).

Тумалатуу (А.) — домалатыу; дөңгелек ямаса сопақ формалы болып келген нәрселерди домалатып ойнау. Мына шийшелерди былай тумалатып ойнатса... (Хож., Хат.).

Тумғуйуқ//тумғуйық (А.) — теңиздің ең терең жерине шығатуғын өсімлик. Оның узынлығы 15—16 метрден аслам болады. Аталған өсімликтің атамасы теңиздің ең терең жерине өсетуғынлығына байланыслы келип шыққан. «Тумғуйуқтың түбине жиберейин бе» деген дизбек те усундай жағдайларға байланыслы келип шыққан (Мр., ТБ., ҚТДМ., 111).

Турман (А.) — көпшилк уақытлары аттың ер — турманы тек «турман» сөзи менен айтылады (Шым. р., Б, I, 388).

Турмыслар (А.) — «турмыс» сөзинің бирлик түри ауызеки тилде усылай қолланылады. Үөзинің турмуслар да елестиресен бе?

Турмыстан сығылуу (Қ.) — күнделикли күн кешириуи, турмысы нашар адам тууралы усылай айтылады (Тр., Аққ.).

Турсы (Қ.) — труссы, ыштан; шомылғанда, спорт пенен шуғылланғанда кийетуғын келте ыштан (Бр., Қарамазлы.).

Тусақ (А.) — еки жасар урғашы қой ямаса ешкі (Мр.).

Тусақа (А.) — пахта, жүн т. б. ийиретуғын шарықтың ийиги айналып туратуғын айыр ағаш усылай аталады (Мр., Мар., Тик., Қар., Шеге., Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. аталған мийнети... 56-б.).

Тусақа нағыс (А.) — нағысытын түри, формасы ийнеликке усайды (Лр., Уйғ.).

Тутанақлы ауыруу (А.) — талма ауырыуы. Аталған ауырыудың атамасы. Бунын менен ауырған адам өзинің қандай жағдайда болғанлығын ҳешқандай сезбей, талып қалады. Тутанақлы ауыруу бар еди (Кр.).

Тутануу (А.) — рауажланыу өсиу. Эне соннан бу тутанып алды да өсип өтө кетти (Кр., Бас.).

Тутқаш (А.) — есиктің тутқасы (Мр., Мар., Шеге., Қ. — дәр.).

Тутуу (А.) — услау. Барлығы тутуп тур (Кр., Жам.).

Тутушуп көруу//тутысуу//гүресіу (А.) — гүресіу, бір-бири мене күш сынасыу деген мәнилерди аңлатады. Бизиң палуан менен тутушуп көрөмекен депти... (Кр., Ақт.). Ерназар қолдаулы палуан менен тутысууға ортаға шықты (Мр., Мар.).

Тутым (А.) — азап, қыйыншылық (Қр., Мр.). Тутым менен қозғалып, оң қолын Аймуратқа созып:

— Тартып жибер, — деди...

(Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 20-б.).

Туу (Қ.) — узақ жерде, алыста деген мәниде. Туу дарйа бойында (Тр., Досб.). «Туу» сөзи әдебий тилде: 1. Туу (рожать); 2. Туу — флаг; 3. Туу — семиз; 4. Туу — күн батып ай тууыу (ҚҚРС., 657) сияқты мәнилерге ийе болып, диалекттеги өзгешелиги ушыраспайды.

Тууба етуу (Қ.) — ерискен табысына, белгили истин нәтижесине канаатланғаплық түр билдириу (Тр., Хәм., Бр., Ийш.).

Тууғанлы бий (А.) — әзелден ата-бабасынан сондай қәсийетсиз, мийиримсиз болып тууылған дегенди аңлатады.

Тууры бийде тууған жоқ,
Тууғанлы бийде ийман жоқ

(Хо.ж, Сәб.).

Туу кереге (А.) — қара үйдин үлкен керегесине айтылып, ол он көкли болады (Қр., Шр., Шым. р.).

Туулақ (А.) — 1. Тынымсыз, қырсық, тентек бир орында турмайтуғын адам.

Ат арыса арсууақ болады,
Ер арыса туулақ болады...

(Мақал).

(Ткр., Б, т, 62).

2. Қийиктин терисинен ийленип исленген кишкене төсекше. Жасы үлкен адамлар оның жүни бар тәрепин үстине қаратып төсейди (Мр., Мар., Қыз., П. — тау.).

Туума//тууыс (А.) — тууысқан, атайин-тууған-Ағайин — туумалар көп, жылына бир барып турамыс (Шр.). Баланын үезиндә тууыс бар қусайды го... (Шым. р., Шах.).

Тууматай (А.) — ақлық, баласының баласы деген мәнини аплатады. Быйыл тууматайлы болдық (Шым. р., Орж.).

Тууша (А.) — егерде урғашы ылақ болса бир тууғанға дейин (қашып кеткеннен баслап) «тууша» делинеди (Мр.).

Тууырлықлау (А.) — қара үйдин сыртқы тәрөпин кийизден үзик етип бастырыуды адамлар усылай атайды (Кр., Аран.).

Тухым алыу (А.) — қауынның тухымын келеси жыл ушын сақлап қойыу дегенди билдиреди. Қауынды жарып, тухымын қабаққа ямаса жерден ура қазып, соған толғанша салып қоя береди. Егер тухымын алыу керек болса, қауынның пәллесине тухымның 2—3 қанасын салып, түбин тесип, шертектің басына таслап қояды. Қауынның тухымынан май алынады ямаса кептирип жууып, унтап ауқатқа қатып, асқатық етеди (Шым. р.).

Түбелек//түбилдүрүк (А., Қ.) — ауқат писирілген қазанды жерге қойғанда тегис болып, ишинен ҳеш нәрсе төгилмеуи ушын онын астына түбелекти қояды. Ол қазанның тең салмақлылығып сақлап турады (Мр., Мар., Шеге., Зай., Тр., Досб., Хәм., Бр., Майем.).

Түйдей жаслы (А.) — тең, бирдей, құрдас деген сөзлердин орнына айтылады. Бөрибай менен түйдей жаслы (Мр., ТБ., ҚТДМ., 127).

Түйдирүү (А.) — аударыу, қопарыу. Томарды түйдирип партаудан жер аштыго (Кр., Жам.).

Түйе//түйө (А.) малдың түри. Жүн басыу, шубат, сүт алыу хәм шуудасын жип етиу ушын сақланады. Түйөнің шуудасынан ийирілген жиптен шөкпен, шапан ислейди, кийиз, алаша, қап т. б. тоқыйды (Шым. р., Арал.).

Түйе басты (А.) — 1. Ойынның бир түри (Мр.); 2. Адамлардың көп жыйналған жери, топ, жыйын деген мәниде (Шым. р., Ткр.).

Жуманияз, Қурбан бақсы,
Айтқан жерде түйе басты,

Ғауазы бұлбилден жақсы,
Қусты қайырап Муусаның...

(Р. Қосбергенов. «Қарақалпақтардың колонналь дәуіріндегі мәдениеті және турмысы... 69-б.).

Түйеғауун//түйеғауун (А) — қауынның түрі, ири болып келеді, қысқа шыдамлы (Қр., Алт., Шым. р., Жамбас.).

Түйесиңир//түйе сиңир (А) — жабайы өсімліктің түрі (Шым. р., Мын., Шр., Лр., Қр., Мр.). 1. Бұл шақалары көп рауажланған өсімлік болып табылып, ярым пұталы өсімліктер қатарына жатады. Олардың шақаларының ушлары тикенге айналады. Түйесиңирдің 18 түрі бар. Тийкарынан шөл және таулардың жазық жерлеріне таралған. Көпшілік түрлері Орта Азияда, сондай-ақ аз мұғдары Кавказда ушырасады. 2. Түйесиңирдің екінші түрі төменгі жағынан баслап көп шақалы болып өседі. Тийкарынан майда шуқырларда және ойпатлы жерлердің суу көп жыйналатуғын жерлерінде шоқ-шоқ және бийік түрінде өсіп турады. Ол бір жылдың ішінде екі рет гүллеп тұхым береді. Түйесиңирдің астына түскен тұхымдар көп болып төселіп қалады... Усы төселіп қалған тұхымды қойлар күте сүйсініп жейді. Олар қойлар үшін семиртіуші азық-ауқаттық жем болып есапланады (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Устіртінің от-шөп ресурстары... 36-б.).

Түйе си тауға шығыу (А) — иси жөнлесіп алға басыу, табыстарға ерисиу (Қр., Мр.). Дийуананың түйе си тауға шығып, көңілі жәмлесті (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 187-б.).

Түйе тайды (А) — 1. Жаптарды қазыуда оның ернегі еңилеу, ішіне қараған жағының көлемін кемімен қууыслатықырап шығарыуды «түйе тайды» деп атайды; 2. Жайлардың сыртқы төбесін сыбағанда жауған жаңбыр, қардың төбеде турмауы үшін сыбаудың ең ортасы бийіклеу, қалған жерлері пәсірек етіп алынады. Сыбаудың бундай усылы «түйе тайды» делінеді (Қр., Жам., Шым. р., Ткр.).

Түйме (А) — қызлардың ертеректе өңіріне тағатуғын заты. Оның жалпақ түйме, жумалақ (Әд. домалақ). түйме, шар түйме деген түрлері бар (Қр., Әб.).

Түйтеңки хаял (А) — көпті көрген, тәрбиясы мол, тәжірийбелі хаял (Қр.), — Түсе беріңдер, қолымыздан

келгенін аянбаспыз, — деди де Қумар түйтенкі қаял-ларға усап албырамастан, ерин де келип қалар деген үміт пенен қонақ күтіуге киристи (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 61-б.).

Түкәнши (А.) — дүкәншы, сауда етиу иси менен шу-ғылланатуғын адам. Хәзирги түкәншы есабында (Кр., Жам.).

Түк үндемеу (А.) — ҳеш үндемеу, сес шығармау. Түк үндәмәйди (Шым. р., Шах.).

Түмчә (Қ.) — дүмше, мыстан ямаса алюминийден исленип, отқа суу қайнатыу үшін қолайластырылған зат. Түмчәни қойса (Тр., Келт.). Қарақалпақстанда жа-саушы қазақлар тилинде «дүмше» сөзиниң ушырасыуына байланысly. Ә. Қурышжанов: «Қарақалпақ АССР ында тұратын қазақтардың тилиндеги кейбир ерекше-ликтер» деген мақаласында мынадай пикир айтады; «Суу қайнатыуға арналып мыстан жасалған қумыраны (кувшинди) қарақалпақпақша «дүмше» дейди. Сөздин тийкары парсыша (дом) қуйрық дегени болса керек, себеби дүмше деп түби жууан, мойны қылдай қу-манды айтады. оның қуман болып көзге көринер жери-ниң өзи де (қуманды қуман етип турған нәрсениң өзи де) усы түп жағы». («Қазақ тили мен диалектология-сының мәселелери», 5 шығыуы. Алматы, 1963, 174-б.). Бул айтылған пикирлер биз усынып отырған түмчә (әд. дүмше) сөзиниң төркини хәм қолланылуы сферасын анықлау үшін керекли нәрсе деп есаплау абзал.

Түн жарпы (А.) — түнниң ярымы, ярым ақшам де-генди аңлатады (Шр.). Түн жарпы болғанда сырттап ат-тың дүбирлиси еситилди (Т. Ийманов. «Пәтпелек», фан-тастикалық гүрринлер топلامы, 5-б.).

Түн (Қ.) — дүнке, суу қуйыу үшін арналған, темир-ден исленген буйым. Түниин көтәрдик байлардың қатыл-ларының (Бр., Шым.). Келтирилген сөз Ферғана говор-ларында «тунука», өзбек әдебий тилинде де тунука — яғниый жуқа темир (железо) мәнисинде қолланылып, ту-нука чойнак (УзРС., 452, РУзС., 35) дейди. Қазақ тили-нин. Шу говорында түнике — қаңылтыр, қырғыз тилин-де де усы мәниде айтылады.

Түнник//түнник (А.) — қара үйдин шаңарағын жау-ып турыу үшін кийизден, ал егерде ол болмаған жағ-дайында шыптадан да исленетуғын затты усылай атай-ды (Мр., Мар., Шеге., Қыз., Қ. — дәр.).

Түп баба (А.) — тийкарғы ата, ата төркини деген сөзлердин орнына қолланылады. Түп бабасы (Кр., Тыр.).

Түргүн//түркүн (А.) — дүркин, дүркин-дүркин, топар, пада, мал., ТБ., (Шым. р., Б, I, 389).

Түрен тақтай (А.) — қайықтың артқы жағында болып, оған балық т. б. затларды салып қойыуға қолайлы етип исленеди (Мр., Тик., Қар., П. — тау.).

Түркмәни қара кишимиш (Қ.) — түркменше қара жүзим, дәми мазалы. үш жылда мийуе береді, 25—30 жылға дейін жасайды (Тр., Келт., Хәм., Бр., Майем.).

Түркпени (А.) — түркмени, жүйрик атларды усылай атайды (Мр., Қар.).

Түртинип жүрүү (Қ.) — белгили бир нәрсе бойынша материал жыйнау, оны жүзеге асырыуға таярлық көриу. Жүрген жеримдә соған бир түртинип жүрмән (Тр., Аққ.).

Түс ат (А.) — түркмени жүйрик аттың бир түри. (Қр.). Қ. түркпени.

Түте (А.) — мылтықтың түтеси (Мр., Шеге., Қыз.).

Түтин//түтүн (А., Қ.) — семья, үй мәнисинде қолланылады (Кр., Тр., Бр., Әр.). Хәр хожалықтың, хәр шоқалақтың, хәр көлдин, хәр дәрьяның бойында шашырап жүрген бес-алты түтинди-ақ айырым-айырым елат айырым-айырым урыу деп айттым (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 469-б.). Әллеқайдан тойға я садақаға айтып хабаршы келсе еки басшыға жолықпай, хеш түтинге ат бурмайды (Аталған автор. «Бахытсызлар»... 336-б.). Айдостың қоластынан отыз түтин өшип, бизин ауылға көшти (Бул да сонда... 93-б.). Отыз бес түтүндей бар шығар (Тр., Хәм.).

Түтүн кәде//түтүнлик кәде (А.) — қәдениң бир түри (Шым. р., Лр., Қр.).

Тыйтал//тыйтыл (А.) — себеп, сылтау, сыр, бәне (Кр., Хал., Нр.). Билмеймен не тыйтал менен сыналып отырғаныңызды... (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 44-б.). Шайық оның не тыйтыл менен сорап атырғанын бирден түсинбей, ханның Есенгелди жөниндеги пикирине қарсы келип атырған шығар деген ойда болды (Т. Қайыпбергенов, «Маман бий әпсанасы»... 113-б.).

Тыйық (А.) — орақ, өткир тислери бар зат (Кр.). Орақ қайда? Бағдагүл асығыслық пенен жән-жағын из-

леуде. Оның қашып қутыла алмайтуғынына көзі жеткен менен тыйық ізлейди деп ойламаса итимал... Жигит күшине исенген менен тыйықтың аты тыйық! (Т. Қайыпберген. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 233-б.). Бағдагүл, қалай да бул ата душпанның иси емес, тыйық пенен қан шығарып қадаллапты... (Аталған автор. «Маман бий әпсанасы»... 390-б.).

Тымғуйуқ (А.) — жүдә терен жер. Тымғуйуқта жатыр дийди (Кр., Хал.).

Тымпыйтым (Қ.) — тым-тырыс, ҳеш үндеместен деген мазмунда (Тр., Аққ.).

Тымсағашар (А.) — қашып кеткен малды (қашар) усылай атайды (Шым. р., Анна).

Тымырық (А.) — тынышлық, ҳеш қандай самал болмау (Кр.). Таң алдындағы шексиз тымырықта мүлгинген қамыслардың ләм үпелеклері бір жағына қыйсайып, әлемге қозғау салып турған секилли (Т. Қайыпберген. «Маман бий әпсанасы»... 387-б.).

Тымырықланыу (А.) — үндемеу, ашылысып сөйлеспеу мәнисинде (Кр.). Ешейинде ашық сөйлесетуғын адамлар тымырықланып, бир-бирине налынып эззилик қылғысы келмей киятыр (Т. Қайыпберген. «Бахыт-сызлар»... 199-б.).

Тып-тыймақ (А.) теп-тегис, жер беті менен бирдей дегенди аңлатады (Мр., Қар., Шеге., Қыз., П. — тау., Зай.). Бозатауды тып-тыймақ қылып болсан, апар буны да Хийуаға! — деп ылашықтың тақыядай төбесине шегирейип қарады (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 53-б.).

Тырамбай усылы (А.) — нймек темпрге сүен ауды өткерип, сууда ығызып жүреді. Бундай етип сууенди аулауды «тырамбай усылы» деп атайды (Кр., Әб., Бәш., Доб.).

Тыран//тыран шабақ (А.) — балықтың майда түрі; ол өзіннің формасы бойынша ақ шабаққа жүдә ұқсас (Мр., Мар., П. — тау., Қ. — дәр., М. — ат.). Илимпазлар оның тарта менен шабақтың қоспасынан пайда болатуғынлығын көрсетеді. Тек ғана тәжірийбелі балықшылар буларды бир-биринен айыра алады (ТБ., ҚТДМ., 50).

Тырмыш (А.) — турмыс, күйеуге шығыу сөзлериннің орнына айтылады. Тырмышқа шықты қызлары... (Шым. р., Орж.).

Тырнақша (А.) — нағыстың бір түрі (Мр., Мар., Тик., Қар.).

Тырым (А.) — үнсіз, жым-жырт, тынышлық орнау (Қр., Кр.). Осун тырым боп қалды ғо... (Кр., Бас.). Кемпир де, Гүлайша да тырым... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 7-б.). Еси кеткен адамдай тәуеллесіз, дағысыз, қәпелімде тырым бола қойды... (Бул да сонда, 17-б.). Хәмме тырым жүрип киятырмыз... (С. Арысланов. «Қөңырат». роман. «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 53-б.).

Тыршаңқы (А.) — арық малды усылай атайды (Мр., Мар., Тик., Шеге.). Ханның атланысына бес-алты тыршаңқынды қой... (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 201-б.).

Тышқан из (А.) — нағыстың түрі (Мр., Мар., Тик., Қар., Шеге., Қыз.). Қумырысқа бел ме, тышқан из бе... жалт-жулт етеди... (К. Султанов. «Әжинияз»... 98-б.).

Тышқары (А.) — тысқары, бөтен. Онан тышқары (Шым. р., Мын.).

Тыштабан//тыстабан (А.) — әпиуайы усыл менен қолдан исленген териден тигилген аяқ кийім (Ткр., Шым. р., Шр., Лр., Қр., Мр. Б, 1, 383, 388). Тыштабаг кийип бэл гөтеруу... (Шым. р., Орж.).

Тыштабанлы жигитлер,
Ақ пейіл болар,

(Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 49-б.).

Тыштабан қарылпақ (А.) — турмысы төмен, адам қарарлық дәрежеде емес деген мәнини билдиреди... Бул бір тыштабан қарылпаққо деп турған шығарсыз (Кр., Ест.).

Тэкә сақал (А.) — жабайы шөптин атамасы (Шым. р., Жал. — маң.).

У

Уғул (Қ., А.) — ул бала (Тр., Бр., Әр., Қр.).

Бир журтта үш уғлу өлдү деп...

(Әжинияз шайырдан).

Уғыныу (А.) — бир-бирин түсиниу. Халық уғынып кетти (Шым. қ.).

Уждыбатлы//ужыбатлы (А.) — 1. Әдил, пайдалы, артық кеңес, бийлик т. б. (Мр., Шеге., П. — тау., Қр.). Ақылға салып қарасаң оннан басқа уждыбатлы бийлик жоқ (Қ. Султанов. «Әжинияз», роман... 164-б.). Жасы үлкеннің қандай ойы барлығынан бийхабар еки иниси еле ужыбатлы кеңес күтип отырыпты (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 25-б.); 2. Төрели, нанымлы, исе-нимли (Қр.). Ол ойына ужыбатлы жууап түскенине басына таңланған болып, мыйығынан күлди (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 86-б.). — Ақсақаллар, ужыбатлы мәсләхәтицизди күтип отырман (Бул да сонда, 287-б.).

Узунбаш жүүэри (Қ.) — жүүериниң түри, ерте егиу керек. Писиу уақты узақ мезгилди талап етеди (Тр., Келт.).

Узынаұруу (А.) — көп аұырын жатқан аұырыуды ұсылай атайды.

Жаман аұырыуға жақпас,
Узынаұрыуға кеспас

(Мр., Шеге., Зай.).

Қ. жаман аұруу.

Уйалас (А.) — бир ата-анадан дөреген балалар деген мәпини аңлатады (Мр., Мар., Тик.).

Уйусуу//уйымластыруу//уйымласыу (А.) — шөл-кемлесу, бирлесиу, бир жерге жәмлену. Қалхоз боп уйусту (Мр., Қыз., П. — тау.). Соңынан калхоз қылып уйустырды. Балықшыларды уйымластырып тастадыққо... Сондайлардан уйымластырған ғо... (Қр., Әб.). Сөйтип усу қарағалпақты уйымластырып отурду (Қр., Хал.). Хәкимлик хұкиметке ультиматум уйымластыруға жиберген еди (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиу-дәрья», 1963, № 4, 52-б.).

Уйым (А.) — шөлкем. Соңынан уйым деген шықты (Қр., Эс., Жам.).

Уйытуу (А.) — қум шекерди қазанға қайиатып, шақмақ формасына келтириу процеси ұсылай аталады. Қум шекерди уйытып алдық (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тахтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардың тили бойынша байқаулар... 57-б.).

Уқшатып жығуу//устау (А.) — гүресіу уақтында барлық қағыйдалары бойынша келістіріп жығу. Тойда ханның палуанын уқшатып жығады (Қр., Тоң.).

Уқшатып туруп устау... (Қр., Дәу.).

Улапа (А.) — 1. Зыяпат. Үлкен қазанға асып улапа тарқатайын деп атырсыз ба? (Мр.). Байағы қырқ бийге берген улапаны Маманға да беріп, бұған қосымша бай атағын да беріп, Дәуқараға әкеліп қондуруп кеткен йекен дийди (Қр., Сан.); 2. Пай, үлес. Патшалықтан улапасын берди... (Қр., Қул.).

Уллу//улқан (Қ.) — 1. Үлкен, жасы үлкен. Уллу босам тәндар. Уллу колхоз. Бу уллу баланың келини (Бр., Майем.). Уллу жумушлардә ишләп кегән (Әр., Қыран.). Улқан кәмпир, зор кәмпир (Тр., Келт.). Уллу гүдүрсүн, кичи гүдүрсүн дийди (Тр., Аққ.). Жаңағы уллу баламыз өзбөкчә сөйләйди. Уллу, уллу қалыңы еки бармақ барды (Тр., Ақб.); 2. Басшы адам. Бизгә уллу адам дуқтырға барасаң деп қағаз берди (Тр., Ақб.). Әдебий тилде: уллы — құдиретли, абройлы (ҚҚРС., 676).

Улт (А.) — миллет, адамның қайсы миллеттің уәкили екенлигин биліу үшін айтылатуғын сөз. Ултыңыз қайсы қарылақсыз (Хож.).

Ултан (А.) — қайықтың ултаны (Қр., Мр.). ...Балықшы Степан Батуриң Шерипти дүс төмен ултанға жатқызды (Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 103-б.).

Улфа (А.) — қамырды ашытып гүртик, кеспас т. б таярлаудың алдынан ун себелейди. Усындай мәқсет үшін қолланылатуғын унның ең майда түрі «улфа» деп аталады (Мр., Мар., Тик., Қар.).

Улы тоңқылды (Қ.) — қандайда бір нәрсеге қарсылық билдириу. Ол тууралы өз пикирин басқаларға айттың, кеңесип, хәркимнің өз ойы менен алмасыу дәуири Бугин атыздың иши улы тоңқылды шығар (Бр., Шым.).

Ум (Қ.) — ун, дәнди дигирманға тартып майдалап таярланған шийки зат. Хәр айда бир қалта ум болады (Әр., Қылыш.).

Умажлау (А.) — бір нәрсени мыжырықлау, жыйрықлау ямаса ийлеу (Шым. р., Б. I, 390).

Уна//унасы//унашы (Қ., А.) — кеспас; бийдайдың унынан исленип, майда-майда бөлекшелерге бөлінетуғын суйық тамақтың түрі. Бұны қарақалпақ тилиниң құбла диалектинде уна (Тр., Хәм., Бр., Майем., Шым., Ййш., Әр., Қылыш) деп атаса, арқа диалектинин уәкил-

лери унасы//унашы (Шым. қ., Ткр., Қр., Аран.) формаларында қолланады.

Ун быламық (А.) — быламықтың бір түрі; тийкарынан тарыдап исленеди (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Жоқарыда аталған мийнети... 57-б.).

Унғу//унғы (А.) — 1. Кетпен, балта, тырма т. б. құралларды саплағанда саптын орнығып туратуғын жери (Мр., Мар., Тик., Қар.). 2. Бір нәрсенің иш жағы, ишки тәрәпи (Қр., Хал.). Бул гәплер Назарбайдың құлағының унғысына кирип атырған жоқ, жарғағын жалап өтип атыр (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман, «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 10-б.). 3. Мылтықлардың құлағы, шүриппеси (Қр., Хал.).—Артыңа айнал да, муздай жерге отырып етигиңди шеш! Шеш деймен! — Унғы жоқары көтерилди... (Ш. Сейтов, аталған шығарма... 58-б.).

Урқанаты ушыу//урқанатын ушыруу (А.) — хүрейлениу, сезиклениу, гүманланыу (Қр., Хал.). Соң Назарбайға қарады, жигиттің урқанаты ушып тур (Ш. Сейтов, аталған шығарма... 28-б.). ...«Бизди домзаққа баспаса болар еди» — деген ой урқанатын ушырған Хайтбай босагадан жаңа атлағанда, атыздағы жигит ийинге айқыра асылған қошаның бауынан тартып қалғанда, дыйханың дауысы тарғылланып шықты (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1972, № 2, 35-б.).

Урмам-пурман (А.) — асығыс түрде, ҳеш нәрсеге қарамай деген мәнилерди аңлатады. Қаууң гәртүшкү йегәди урмам-пурман ғылып... (Шым. р., Жүз.).

Урух (Қ., А.) — жабайы шөп, сууда өседи (Тр., Досб., Шым. р., Мын.). Әдебий тилде «урық».

Урысқақ (А.) — ҳәрким менен урыса беретүғын адам Қубла диалектинде бул сөз «жулпыс» деп айтылады.

Урыстырып оқыу (А.) — құрастырып, ҳәриппеп оқыу (Қр., Мр.). Палуан китаптың бир сөзин урыстырып оқымақшы болып еди, оқый алмады... (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмиүдәрья», 1963, № 5, 37-б.).

Усақ мал (А.) — қой менен ешкени бирликте Мойнақ говорының уәкиллери усылай атайды (Мр.).

Усалып баруу (Қ.) — усақлапып, майдаланып кетну (адам, жанлы-жанууарлар, зат т. б.). Усалып баратыр (Әр., Қыран.).

Усқын (А.) — түр, келбет, сымбат (Қр.).

Мен зор деген қызлардың,
Усқыны болар өзінде...

(Кегейли районлық «Ленин жолы» газетасы, 1972 жыл,
27 январь, № 12).

Устағанлы//устуғаллы (А.) — төрелі, мәңгілі, мазмунлы белгілі гәп, жууап т. б. (Қр., Мр.). Оразан батырдың устағанлы не гәпи болды? — деди Ырысқұл бий — әллен уақыттан соң (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 27-б.). Төремурат суұпы ҫешкимнің устағанлы жууап бериуге жүрексинбейтуғынын билген соң уақытты көп созбады. (Аталған автор. «Бахытсызлар»... 216-б.). Енді бурыңғының көп ғаррылары устуғаллы әнгиме билмейді. Ол жөнінен устуғаллы ештәнә билмәдик (Мр., Шеге., П. — тау., Зай.).

Устухан (А.) — сүйек, дене мәнисінде. Устуханым ағыр келди (Мр., Шым. р.).

Усу журттың гәшири (А.) — гәширдің бир түри (Қр., Әб., Бәш.).

Уұлау (А.) — аулау, услау, тутуу. Балығ уұлап жүр (Мр., Тик.). Ғаза салып балығ уұладым (Қр., Әб.).

Уұылдырық (А.) — шабақ, шортан, сазан, сүуен т. б. балықлардың ишинен шығады, оны писирип, дузлап т. б. формаларда жеуге болады (Мр., Қ., Қр.). Өз уұылдырығын өзи жейтуғын шортанға ауғаннан амансыз ба? (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 441-б.).

Ууық бау (А.) — ууықларды керегеге байлау ушын жүннен исленген бау.

Ууылдырық нан (А.) — балықлардың ууылдырығын табаға салып писирген нан (Мр., Мар., Тик., Шеге., Қыз.).

Учечик (Қ.) — учетчик, есапшы, ауыл хожалығы т. б. ислерінде ис барысының есабын алып барыушы хызметкер; учечик бопты (Тр., Ақб.).

Ушан//Ушан (А., Қ.) — жергиликли адамлардың ауызеки сөйлеу тилинде ау қайықтың ең үлкен түри усылай аталады (Мр., Қр., Қр.). Күнде ушан қайда? (Мр., Мар.). Ушан қайықтың салып киятырған көтерме жылымына илинип шығады (Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 103-б.). Ушан жүргәнии биләмис дийди (Тр., Досб.). Ужон — қыпшақлардың сөзлигинде еки қанатлы кеме мәнисінде қолланылған (С. Мутааллибов

Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959, 142-б.).

Ушаууқ//ушқуш (А.) — самолет мәнисинде қолланылады. Ушаууқ муз тайғақ боса турмайды (Мр., Мар.). Аспанда ушқуш, жерде мотор (Мр., Шеге.).

Ушпа//ушба//учма (А., Қ.) — ушпа, қарамалдын ауырыуы. Ол жанлықларда да ушырасады. Сойған уақытта мойнынан қаны атлығып шықпай, уйысып қалады. Буның менен ауырған малдың жағдайы қыйынлашып, ол бирден өлип қалады. Халықтың ауызекі тилинде айтылатугын «ушба//ушпа тийгир», «ушпадан кеткир» т.б. усындай дизбеклер де маллардың атаған тәқлеттеги ауырыуына байланысly келип шыққанлығын көриуге болады (Ткр., Кр., Хож., Мр., Тр., Бр., Әр.).

Ушкөтбау (А.) — желқомды тартып туратуғын жип (Мр., Мар., Шеге., Қ. — дәр.).

Ушқан қус, жууырған тазы (Қ.) — адамның аяғы тиймеген, ҳешким бармаған саҳра, шөлистанлық ҳақында усылай айтылады (Тр., Ҳәм., Бр., Майем.).

Ушлу (А.) — түрли-түрли, ҳәр қыйлы дегенди аңлатады. Ауыздан шыққан сөз еки ушлу болад дийди (Мр., П. — тау.).

Ушырып жиберуу (А.) — адамды белгили бир хызмет орнынан шығаруу, босатуу. Мени зоң ғарға етип ушырып жиберди (Кр., Жам.).

Ү

Үзбентай (А.) — жүуеринин унынан исленген быламық. Көп қыдырған жолығар үзбентайға (Шым. р., Б, I, 129).

Үзик — үзик шарбыдай (А.) — майда-майда деген мәниде (Кр.). ...Үзик — үзик шарбыдай бултарға қарап, шыптанын үстинде еки алақапын айқастырып дастық қылып шалқасына жатыр (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 419-б.).

Үй (Қ.) — жайдың ишки бөлмелери бир жерлерде (қубла районлардағы объектлерде) «там», екннши жерде «үй» деп те айтылады; үйдә, берги үйдә (Бир. орайы).

Үйге салуу (А.) — қандайда бир ислеген қылмыслары ушын нызам орынлары тәрeпинен жазаланып, адамның тюрьмаға түсиуи. «Үйге салуу» формасы ауызекн

сөйлеу тилинде көншилик жағдайларда айтылады (Мр., Мар., Тик., Қар., Қ. — дәр.).

Үйжай (А.) — жайдың алдына тигилген қара үйдин дөгерегі дийуал менен қоршаланады, буны «үйжай» дейди (Шым. р.).

Үйи йанғыр (Қ.) — биреуден кеуилл қалыу, оған жаман тилек, сәтсізлік тилеу, ғарғау (Тр., Келт., Бр., Шым.).

Үйлентиреу (А.) — үйлендириу, өз алдына семья, хожалық стиу. Дәрруу үйлентирдик (Кр., Жағ.).

Үйрөк//үйрек (А.) — қустың түри. Мойнақ районындағы адамлардың ауызеки сөйлеу тилинде оның шүрегей, көкбас, шегежин//мегежин, алағанат, алмабас, қазүйрек//қазүйрөк (үйректің ири түри), қуубүйрек т. б. түрлери бар (Мр., ҚТДМ., 26).

Үйрек//үйрөк кеп (А.) — мергеншилик еткен уақытлары ушын кетип, аттырмайтуғын үйреклерди суудын жүзіне қондырыу ушын мергенлер кеп ислеиди. Бунын ушын сыртына үйректің пәринен алып, жабыстырып, оннан айнымайтуғындай етип макетин (сүлдерин) таярлайды (Мр., Шеге., Қыз., П. — тау.), Қ. кеп.

Үйсиз — гүйсиз қалуу (А.) — үйсиз, қәрежетсиз, қалыу, материаллық жақтан төменлеу. Созаманнан биз гүйсиз — гүйсиз қалдық (Кр., Там.).

Үйүншик (А.) — хәр жерге бөлек-бөлек жыйналған пишен ямаса қамысты усылай атайды (Ткр., Қөз., Мр., Мар., Тик., Қар.).

Үйшик//үйшүк (А.) — жипти орайтуғын ағаш құрал (Мр., Мар.).

Үлгү ағаш (А.) — кереге соғылатуғын ағашларды өлшейтуғын керегениң узынлығындай өлшеу ағаш. Басқа керегелерде усы үлги ағашқа өлшенип кесиледи (Кр.).

Үлкен//үлкөн (А.) — жоқарғы дегенди билдиреди. Үлкен//үлкөн оқуу орнына барыу бизиң әрманымыз... (Кр., Жам.).

Үлкөн геүде//гөүде (А.) — ири денели адамға айтылады. Үлкөн геүде//гөүде босақта түйөдей бос қаған (Мр.).

Үлөк (А.) — еркек түйениң түри, өркеши биреу болады (Мр., Қыз., Зай.).

Үмийт (А.) — үмит, дәме. Үмийтим көп сизлердән (Шым. р., Жал. — маң.).

Үндәк (Қ.) — түйе тауық. Пәрлері хәм өзи де ири, көбінесе көкшил, сарғыш ақ иренлер араласып келетуғын үй қусы. Атының келип шығыуы турпатының ири болуына байланысly болуы лазым (Тр., Хәм., Бр., Майем., Әр., Қылыш.).

Үниз (Қ.) — арнаулы түрде қазылған, қауыз есабында саналатуғын жер. Үнизләрде бар суу, онында сууы бузылған (Бр., Қарамазлы.).

Үпилдирик (А.) — қамыстың басына шығатуғын тозаң, үпилдирик (Мр., Мар., Шеге., П. — тау.). Жаҳанның шөп-шары, көлдің үпилдирик тозаңы усының үстине жауғандай, сыйқын айырыу қыйын едн... (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 73-б.).

Үрпекбас (А.) — жыңғылдың түрі. Үрпекбас жыңғыл сипсе ушын пайдаланыуға жүдә қолайлы (Мр., Тик., Ткр.).

Үски//үскү биз (А.) — 1. Биздің түрі, үлкен шегелердің орнын тесіу ушын қолланылады (Мр., Тик., Қар., Зай.). 2. Қара үйдін керегесіндегі көклердің орнын тесіуге арналған құрал (Қр.).

Үстке шығыу (А.) — бир нәрсенің үстине жепіске ерисиу, утып шығыу (Қр., Мр.).

Ғақықат үстке шық, қалма табанда,
Буннан артық не айтайын булманда...

(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 73-б.).

Үфелек көйлек//көйлөк (А.) — жуқа көйлек. Жүдә үфелек көйлек//көйлөк әке дийди (Қр.).

Үчәк (Қ.) — жайдың сыртқы төбесі. Тамның төбесін үчәк дийди (Бир. орайы.).

Үшгүллеу (А.) — үш мүйешли етиу. Үшгүллеп бытпай-шытпай салып орап қойады (Мр., Қ. — дәр.).

Үшек (А.) — жайдың сыртқы төбесіне ылайды шығару ушын орнатылған ағаш (Мр., Мар., Шеге., П. — тау.).

Үшес//үшески (А.) — участка баслығы деген мәніде. Үшес қайпағаның ғызы. Үшески қайнаға (Кр., Жам.)

Үшесте (Қ.) — үш есе (Тр., Хәм., Досб.).

Сенни қарыуыңнан үшесте күшли.

Пәнжесиниң тырнақлары ғас екен

3 «Қырғ қыз», 149-б.).

Үшкүл (А.) — школа, мектеп. Шымбайдын үшкүл механизасына деректир болды (Шым. қ.).

Үшқалақ/үш қулақ (А.) — бас кийиминиң бир түри (Мр., Кр., Хал., Шым. р., Ткр., Қ. — өз.). ...Үшқулағының қулағын қайырып таслады. Байлайын десе бауы жоқ... (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әмиудәрья», 1974, № 1, 27-б.).

Үшқулақ қарақалпақлардың ерте тарийхында гезлеспесе де, колониаль дәуирде көп таралған. Руслардың келиуи менен олардың «ушанкасынан» алынуы мүмкин, себеби бәри бирдей, тек қарақалпақларда үлкенлеу болған» (Р. Қосбергенов. Қарақалпақлардың колониаль дәуирдеги мәдениаты ҳәм турмысы... 47-б.).

Үш мүйүз (А.) — нағыстың түри (Лр., Терис.).

Үшпелек (А.) — ойынның атамасы (Мр., Мар., Тик., Қар.).

Үштәрип (А.) — кереге, ууық, шанарақ үшеуин усылай атайды (Мр.).

Үштү йапуу (А.) — үш процент өнімди бериу, тапсырыу дегенди аңлатады. Төрткүллилер үштү йапып атқанды (Кр., Жағ.).

У

Уазза (Қ.) — диний түсиник, үгит, нәсият, уәсият. План орыланама, уазза айтып отырыуың керек (Нр., Н. — хан.). Қаз. уағыз (ҚТТС., II, 404), өзб. ваз, хутба (РУзС., 667), түркм. вағыз, несихат, үндев (РТмС., 592), қумық тилинде ваъза-насиғат (Рус-қум. сл., 799), уйғ. вәзә (РУйС., 104). Келтирилген сөз тәжик тилинде де ваъз, хутба, ваъагуни (Рус.-тадж. сл., 602), парсы тилинде (ва з « үгит, нәсият, Л. З. Будаговтың сөзлинде араб, ва з — увещание, проповедь, речь (Л. З. Будагов. Сравнительный словарь... т. II, 306-б.) түринде келтирилген.

Енди оның этимоны ҳаққында пикир жүритиу мүмкин. Қубла диалектиндеги «уазза» сөзи — үгит, нәсият, ақыл сөз деген түсиниклерди береді. Оның морфологиялық қурылысы төмендегише: сөздин ақыры «уаз» атлық сөзи, буған атлықтан атлық сөз дәретиуши «а» суффикси қосылған. Соның нәтийжесинде «уазза» сөзи пайда болған. Ондағы «а» дауысшылары арасындағы

«З» қос сеске айланып, эпентеза нызамына бағынған, усылай «ўаз-з-а» яғний «ўазза» сөзи кәлиплескен.

Ұаззаҳасын айтуў (А.) — айтып кәсәс беріу, түсиндириу деген мәнини аңлатады. Ұаззаҳасын айтып жайғастырдық (Шым. р., Шах.).

Ұазы-нәсият (А.) — жыйналыс, мәсләхәт. Ұазы-нәсият үөткеріуди со бала баслады дийди (Қр., Айт.).

Ұакым (Қ.) — бурынғы Хийўа ханлығында диний адамларға тийисли ўақыф жерлер. Негизги ўақым жер (Тр., Кәлт.). Бул сөз диалектте өзгериске ушырап айтылады; ўақыф (әд. орф.), ўақым (диал.), парс. вагф... 1. Қудайшылық исн ушын садақа ямаса ўәсият етип қалдырыу; 2. Басқа биреуге беріу ҳуқуқышан айрылған ийели жер; 3. Пауза, алыс (ПРС., 588).

Ұал//уўал (Қ.) — вал, машинаның өз оғында айналатуғын цилиндри; ўалы (оғы) трақтырдың; ана уўал барып айландырады (Нр., Н. — хан.).

Ұәрлик (А.) — кемениң белгили бир бөлиги. Ушаң гәмәнини ўәрлиги (Қр., Балық.).

Ұәтайы гүррин//үәтәйи гүррүн (А.) — ҳәшкимге пайдасы жоқ екнши дәрежелн гүррин, саз деген мәниде (Мр., Мар., Тик., Қар., Шеге., П. — таў.). Елестирмесен үәтайы бир гүррин, ақыл жуўыртсан ол сөздин жаны бар (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 205-б.).

Ұоң жақта түүыў (А.) — қыздың өз ата-анасының үйинде жас босаныуына байланыслы айтылады.

Ұөкпе қалқы (А.) — аудын қалқысы (Мр., Мар., П. — таў., Қ. — дәр.).

Ұөлипай (А.) — тапсырылған исти кеўилдегидей етип атқара алмайтуғын адамға айтылады (Мр., Мар., Шеге., Зай.).

Ф

Фазалат (Қ.) — адамгершилик унамлы белгилерге байланыслы айтылатуғын сөз. Әфуў — фазалатлар байаны (Бр., Ийш.). Бундағы «әфуў» — кеширим мәнисинде айтылады; фазалат араб. фазл — фазилат — ержеткенлик, адамгершилик мәнисиндеги хызметти атқарады. Айтылған сөз тәжик ҳәм өзбек тиллеринде: а) ержеткенлик, артықмашлық; б) билимлилик, эрудиция; билим, талаит (Тадж.-рус. сл., 405; УзРС., 486).

Фаныс қуту (А.) — ишине шыра салатуғын қуты (Хож., Шр., Қр.).

Фара (А.) — дара, бөлек айырым. Бир фара адам... (Мр., Шеге.).

Форымдар (А.) — формалы, сымбатлы

Ший өңур, ақ басқур тutyлмай қаған,
Аташтын форымдар үйлөрін көрдүк

(Мр., Қар.).

Фостун/тон (А.) — қыс айларында кийимлердин сыртынан кийилетуғын жыллы сырт кийими. (Мр., Тик., П. — тау., Қ. — дәр.). «Фостун» сөзин ғарры адамлар, ал «тонды» жаслар өзлериниң күнделикли ауызеки сөйлеу тилинде көбирек қолланады (ТБ., ҚТДМ., 104).

Х

Халық бир тамаша (Қ.) — халық, масса сондай қызық, тамаша, оның ишинде хәр қыйлы уақыяны көриуге, гезлестириуге болады деген мазмунда (Тр., Хәм.).

Халықтың алдына тутуу (А.) — халыққа көрсетиу. Халықтың алдына тутуп айтқанына рахмет... (Қр. Жам.).

Ханимардан (А.) — балықты аулайтуғын қустын түри. Үш метр суудың астындағы балықты да алып кетиуге шамасы келеди (Қр.).

Хасам (А.) — ант, салтанатлы буйрық. Хан хасам етипти (Шым. р., Б. — қыт.).

Хат жазып қаралау (А.) — қағаз жүзине ойындағы нәрсени жазыу дегенди аңлатады

Кәлем алып, хат жазып қараласаң,

Таза шыққан палызды араласаң...

(Қр., Аран.).

Хәнизли жер (А.) — кебир, шоры бар жер. Ал хәнизли кебир жерлерди үш ирет, төрт ирет сууғарамыз (Қр., Дәу.).

Хиаманлау (А.) — қатарға дизиу. Хиаманлап ағаш ектирди (Қр., Алт.).

Хожалық сынуу (А.) — хожалықтың бузылыуы, семья ағзаларының хәр қандай себеплерге байланыслы

ауыз биршилигинин қашыуы т. б. Хожалық сынып кө: п
анда-мында кетип жүрдик (Шр.).

Хожалықтың үйкөсүгү (А.) — хожалық машқаласы, буйымлары, керекли затлары дегенди билдиреди. Хожалықтың үйкөсүгү кэмэй (Шым. р., Шах.).

Хошкей (А.) — кеуил, хошлық, уақты хошлық (Кр.). Хошкейи келген күни бомаса азаңда ерте турмайтуғын еди... (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 87-б.).

Худ//хут (Қ.) — тек, тек ғана жай, арнаулы. Худ өзіне тигәди (Бир. орайы.). Хут әлиппәни шығыу учун он сәккиз ай керек (Бр., Ийш.). Хут соның үйинә барып түсәди (Бр., Майем.). Хут баймақлының өзи... (Тр., Аққ.). Худ//хут сөзлери өзбек хәм түркмен тилдеринен өзлескен. Худ — өзбекше «худ», «худди» (УзРС., 506), хәм «хут» түркменше «хут» (РТМС., 674) сөзине сәйкес келеди.

Хыйуа қулп (А.) — ертеректе қолланылған мусылманы қулыпты усылай атайды (Мр., Мар., Тик.).

Х

Ха: с (А.) — ҳақыйқат, шын деген мәниде қолланылады. Ха: с қууақы мақау гарры (Шым. р., Орж.).

Ҳадаллап кетуу (А.) — қандай да бир өнимнің мәмлекетлик планын орынлау, оны ис жүзине асыруу. О жылы ҳадаллап кетти ғо (сөз пахта планы тууралы) (Шр.).

Ҳадал уруу (А.) — гүрескенде оның менен беллескен адамды анықлап жығыуды билдиреди. Ырас ҳадал урган (Кр., Дәу.).

Ҳадалы (А.) — белгили бир уақияның, болған гәптин ырасы, ҳақыйқатлығы дегенди аңлатады. Гәптин ҳадалы қорқып қалғанбыз ғой (Шр.).

Ҳазыр//хәззир (А.) — хәзир. Ҳазыр бағлары, мүлк-лери йеле бар (Кр., Бас.). Хәззир көплеген шайырлардың кітаптарын оқыдым (Кр., Жам.).

Ҳайал шапан (А.) — ҳаяллардың кийетуғын шапаны (Мр., Мар., Шеге., Қыз.).

Ҳайат (Қ.) — тиришлик, өмир сүриу, күнделикли турмыс кешириуге байланыслы айтылады (Бр., Тр., Әр.). Ҳайат кеширууши мақлуқ... (Тр., Аққ.). ...Ҳайат

уақтында бир көрсетип еди (Нр., Н. — хан.). Ҳайат деген тиришилик (Әр., Қылыш.).

Келтирилген сөз өзинин мәніси хәм формасы бойынша өзбек тилиндеги «ҳаёт» (УзРС., 678) сөзи менен бирдей хәм сол тилден өзлестирилген деп айтыўға болады.

Ҳай бериў (А.) — тәсселле бериў мәнисинде қолланылады (Мр., Шеге., П. — таў.). Өзине өзи ҳай береді (К. Султанов. «Әжинияз»... 153-б.).

Ҳайда ҳай (А.) — тез, жылдам, уақытты босқа жибермеўге байланыслы айтылады (Қр., Мр.).

... Бар да уллы русқа қосыл ҳайда ҳай,
Атанның досы еди, соған тапсырдым...

(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 116-б.).

Ҳайран (Қ.) — айран, ашытылған сүт, суўға араластырылады (Тр., Бр., Әр.). Қазақша айран — сүттен уйытылған тамақ (ҚТТС., 1, 22), өзб. айрон (УзРС., 28) формаларына ийе.

Ҳақана//ҳақғаны//ҳаққаны (А.) — ырас, шын, ҳақыйқатлық (Қр., Мр., Шеге., Қр.).

Мен болған истиң ҳақанасын айтаман, — деп Шамурат та қызыңқырады (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиудәрья», 1963, № 3, 44-б.). Бай ағамыз, әзелден ҳақғанын айтып, пинҳәни қурық тасламағанда қәйтеди (К. Султанов. «Әжинияз»... 119-б.). — Рахмет, шайыр, — деди. Сен өз халқыңның ҳаққаны даналарың, батырларың, сулыўларың, меканыңды мақтаныш еттиң... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 141-б.). Гәптиң ҳаққанын усы (К. Султанов, аталған шығарма, 119-б.).

Ҳақанасына көшиў (А.) — ырасын айтыў, туўрысынан келиў дегенди билдиреди (Қр., Хал.). Жақанның минезине қанық қудасы истиң ҳақанасына көшти (Ш. Сейтов. «Халқабал», роман. «Әмиудәрья», 1974, № 1, 44-б.).

Халқа (Қ.) — қурсаў, шеңбер, сақыйна, жүзик, сырға деген мәнилерди билдиреди. Бир биреўгә илдирәтуғун халқасы бар (Тр., Аққ.).

Келтирилген сөз араб. halka а) сақыйна; б) түйин; в) қурсаў (Турец.-рус. сл., 229) формасында ушырасады.

Халқап көйлек (А.) — хаяллардың кийетуғын көйлегиниң бир түри, оның алдыңғы бети нағысланған болады (Кр., Кен.).

Халқас (А.) — азанда жейтуғын аўқатты усылай атайды (Кр.). Халқасқа аўқат таяр етилген еди, биротала жеп шығындар, — деди шайық (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий эпсанасы»... 123-б.). ...уялысып, қуў-жыңласып халқас етти (Сонда, 453-б.). Әлһи бүгин Ай-достикинде халқасланып, сәскерек келди де... арқан есиуге отырды... (Аталған автор. «Бахытсызлар»... 160-б.). Халқас таярлау менен бәнт Қумар кише үйде еди... (Бул да сонда, 71-б.).

Хал қылуу (Қ.) — қаслық, душпанлық; келиспеген жолдасының үстинен өзиниң қәлеген планын иске асыруу, оны қорқытуға байланысly айтылады. Түрмәгә хал қыламан деди (Тр., Досб.).

Ханал (А.) — маланың оғын еки жағынан услап туратуғын ағаш (Кр., Ақп.).

Харамзадағашар (А.) — малдың түри. Еки жастағы қарамалға усылай айтылады (Қр.).

Харам шөп (А.) — мерез шөп, өсимликтің түри. Бүйәрге харам шөп көп шығады (Кр., Қул.).

Харра (А.) — жаргы. Жууан ағашларды майдалап кесіу үшін қолланылатуғын құрал. Оның тислери де ири болып келеди (Мр., Мар., Тик., Қар., Қ. — дәр.).

Харуу (Қ.) — шаршау. Рульге жабысып отырған соң харыйды да (Тр., Аққ.).

Хаса//аса (А.) — қартайған ямаса жүриуге шамасы келмейтуғын адамлардың сүйенип жүриуи үшін арнаулы таяқ, хаса (Шым. р., Б, 1, 392).

Хаслы (А.) — анығы, тийкары деген мәнини аңлатады. Хаслында бизлер қытайға жатамыз ғой (Кр., Ест.).

Хасый болуу (Қ.) — диний түсиник бойынша қудайдың белгиленген тәртибин бузыу, оннан тысқары шығу. Қудайға хасый боп не бошты (Тр., Досб.).

Хауа соқы (Қ.) — тостаған. Буған тийкарынан дуз, насыбай түйеди (Тр., Ақб., Бр., Әр.).

Хауас болуу (Қ.) — сағынуу, хәуес болуу. Балама хауас болып келип еди (Әр., Қыт.).

Хәббен (А.) — шанақ. Қауунды хәббен шауып егеди (Ткр.).

Хәдәуүр (А.) — әдеуир, бираз, онша жақын емес аралық. Хәдәуүр жердә ғо (Шым. р., Орж.).

Хәкәк (Қ.) — хәккә. Пәриннің ушы ақ болып, ғарғалар топарына жатады. Бул сөз өзб. хакка (УзРС., 650), түркм. алахекек (РТМС., 726) түрінде қолланылады.

Хәккәғайда? (А.) — ойынның түрі (Мр., Мар., Тир., Қар.).

Хәккәдей қыймылдау (А.) — хәшқандай тыным таппау, шаршамай хызмет етиу. Хүкүмәттин қызмәтине хәккәдей қыймылдадым (Шым. р., Шах.).

Хәксер (А.) — әсер, күш, тәснийр. (Қр., Хал.). Жаслықтын хәксері менен арттырған жапсағың бир мың болып шыға береді екен (Ш. Сейтов. «Халықабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 43-б.).

Хәк-тәк деу (А.) — қандай да бир жағымсыз исти болдырмау мәнісин билдиреди. Тәселле бернү, тәртипке шақырыу дегенди де аңлатады. Хәк-тәк дейтин киси жоқ (Қр.).

Хәлекке (А.) — жүдә суұлы болып келетуғын қауынның түрі (Мр., Тик., Қар., Шеге.).

Хәли (Қ., А.) — еле. Уақытты, мезгилди билдириуши рәуиш сөз. Хәли бизләрдин дохотты бергән жоқ (Тр., Аққ.). Арқа теніз хәли ашшы (Мр., Мар.).

Келтирилген сөз өзб. хали (УзРС., 650), түркменше хәли (РТМС., 162) сияқлы формаларда айтылады.

Хәл — сап қылуу (А.) — жоқ етиу, тамамлау, питкеріу. Сөйтип хәл — сап қылып боған (Қр., Ақт.).

Хәмпая (А.) — ауыз бириктириу, ойласыу сияқлы хызметлерди атқарады (Қр., Хал.). Жол-жәнекей, ауылма-ауыл хәмпаяларына жолығып, жәхәнгерлик кейип пенен... пәрман берип киятыр... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 44-б.).

Хән (А.) — қатты сууық күңлери тениздин музды ортасынан айырылады. Муздың жарылған жериниң ени 35—50 см., оннан да үлкенирек болады. Усындай тәкилеттеги жарықты жергиликли адамлар, балықшылық кәсибиниң қәнигелери «хән», «хән ашыу» деп атайды (Мр., Мар., Шеге., П. — тау., Қ. — дәр., Қр., Бәш., Әб.).

Хәниз (А.) — толқын, йош мәнісинде қолланылады. Бул нәрсе бақсының ңамасына айрықша жаңғырған толық музыкалы хәниз береді (Р. Қосбергенов. Қарақалпақ халқының колониаль дәуирдеги мәдениаты хәм турмысы... 67-б.).

Ҳаптек (Қ.) — аптека. Ҳаптек күмбатарда (Бр., Май-ем.).

Ҳаркимнен тис жеу (А.) — жаман сөз, сөгис еситиу дегенди билдиреди. Ҳаркимнен тис жегенсуң... (Кр., Хал.).

Ҳәрне (А.) — халық қатары, көпшилик пенен бирге дегенди аңлатады. Тапқанды Һәрне шөпшөп отурмуң (Кр., Әб.).

Ҳәрреген (А.) — Һәрре, жәнликтин бир түри (Кр., Кен.).

Ҳәррек (А.) — ийик соғууға байланысly қолланылатуғын қурал (Кр., Аран.).

Ҳәс нағыз (А.) — Һақыйқат, шын. Ҳәс нағыз қарылпақтың уйғыры го... (Лр., Уйғ.).

Ҳәсте//хәстә (А., Қ.) — хат жазып, китап оқыуға арналған қурал (ойма нағысly болады).

Ҳәүке (А.) — сыйырлардың тамағының асты төмен қарап салбырап турыуына айтылады (Мр., Мар., Тик., Қар.).

Ҳәүлеки (А.) — жарымас нәрсеге көтерилетуғын жеңил минезли адамды усылай атайды (Кр., Нр.). Мен келгенше неге шыдамадыңыз, Һәүлекилер! — деп Ырысқул бий Һәм ашыулы. Һәм қууанышly сөйледи (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсана ы»... 122-б.).

Ҳийлейи — шарғый қылыу (А.) — Һийле, тәсил қолланыу (Қр., Мр.). Өзинң жақсы билесең, қазы менен Һәким Һәрқанша Һийлейи — шарғый қылып, «Һаял сеники» деп пәтия берген болса да, мен биреудин некесиндемен (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 90-б.).

Ҳийсаб (Қ.) — есап. Бул жерде — теңи жоқ, билгиш деген мәпиде қолланылған (Тр., Бр., Әр.). Бируний алымлықта Һийсабсыз (Бр., Шым.).

Келтирилгенлердеп көриниуинше, өзбек тилиндеги «Һисоб» (УзРС., 158) сөзи қубла диалекти лексикасынан орын алып, бунда (диалектте) о>а дауысly фонемалары өзара өзгерген.

Ҳиммәтлеу (Қ.) — Һүрметлеу, дыққат бөлиу, кең пейиллилик мәнилеринде қолланылады (Тр., Бр., Әр.). Қатынны Һиммәтләсә, марапатласа кем бомайды (Тр., Келт.). Өзбекше «Һиммат — кең пейиллик, дыққатлы, гамхорлық» (УзРС., 658) сөзи қубла диалектше өзиниң тийқарғы формасын сақлай отырыш ауысқан. Еки сөз-

деги (Диал. ҳиммәт, өзб. ҳиммат) а>э фонемаларында бир-бирине алмасыу процеси бар екенлиги сезиледи.

Ҳо йылы (Қ.) — анау, илгери жылы; уақытты, жылды дәл көрсете алмау (Тр., Бр., Әр.). Ҳо бир йылы (Әр., Қырап.).

Ҳо : бир жылы (А.) — өткен жылларда деген мәниде. Ҳо : бир жылы қайтқан (Хож.).

Ҳо : ндай жер (А.) — онша қашық емес жер деп айтыудың орнына усы түсиник пенен билдиреди. Ҳо : ндай жерде турады (Лр., Май.).

Ҳо хәйгенде (А.) — буннан көп заманлар бурын, ертеректе дегенди аңлатады. Ҳо хәйгенде баланы жибердик (Кр., Жам.).

Ҳөкте (А.) — басым. Қурбанийаз Ешшаннан хөкте болып шықты (Кр., Хал.).

Хөнер (А.) — өнөр, қәнигелик. Адамларда хөнер көп (Кр.). Қосықшылық хөнеримиз бомаса (Кр., Жағ.).

Хум (Қ.) — қум, суу қуйыу ушып арналған үлкен ыдыс (Тр., Бр., Әр.). Бул сөз Хорезм говорларында да «хум» деп аталады.

Хүжже (Қ.) — қәрелиннің бир түри (Тр., Хәм., Бир. орайы.).

Хүжжәт (А.) — қәрежет, қаржы. Өзиниздә хүжжәт босын (Шым. р., Шах.).

Хүңги (А.) — балта, кетпен т. б. саплағанда саптын орналасатуғын жери. (Мр., Мар., Қыз., Шеге). Қ. уңғу//уңгы.

Хүрмент (А.) — хүрмет, иззетлилик көрсетнуге байланыслы айтылады. Уонын хүрменти го... (Кр., Жам.). Пашшанын хүрментин тут (Кр., Дәу.). Үйүннн иши хүрмент қылып күтүп отурған (Кр., Қул.).

Хүрреси ушуу (А.) — бирден қорқыу, хәулығыу, сескенну дегенди билдиреди. Қунназар кийатыр хүрреси ушуп... (Мр., Мар., ТБ., ҚТДМ., 197).

Хылал//хылалай (А.) — жаңа тууған ай ямаса айдың аяғы ауызеки тилде келтирилген сөз бенен қолланылады (Шым. р., Ткр., Қөз., Б, 1, 392).

Ч

Чай дәмлеу (Қ.) — чайды таярлап әкелуу деген мәнини аңлатады. Чай дәмлә, нан әккип қой (Тр., Досб.).

Чай орамал (Қ.) — бир тартым. Жипек материалынан исленген орамал (Бр., Ийш.).

Чай салуу (Қ.) — чайды құйып бериу. Таза келин-чак чай сап берип отурду (Тр., Ақб.).

Чама бомау (Қ.) — жағдайы болмау, шамасы жетпеу, хәлсизлик етиуге байланыслы айтылады. Ичмәккә чама бомаса... (Әр., Қыран.).

Чанақ (Қ.) — кишкене табақ. Қичкәнәләрин чанақ дийди (Бир. орайы). Бул сөз Хорезм говорларында да «чанақ» формасына ийе.

Чапчы (Қ.) — кийиз басыу бойынша шебер уста адам (Тр., Бр., Әр.). Чапчыға бастырады (Бр., Қарамазлы).

Чапыруу (Қ.) — демленген чайды қайтарып чайникке құйып, ыссылық температурасын қайтарыу (Тр., Бр., Әр.). Бир кәсә ичәйик, чапыр (Бир. орайы).

Чарх (Қ.) — шарық (Тр., Бр., Әр.). Өзбекше «чарх» шойын еритиушилер де қазанның хәм басқа да шойын буйымларының формасын хәзирлейтуғын, оны жонып шығаратуғын ескиден киятырған арнаулы шойын станогы (С. Ибрагимов. Профессиональная лексика... 64. 106-б.).

Чатма (А.) — үй мәнисинде қолланылады. Келсең жаман чатма (Мр., П. — тау., Зай.).

Чәкийдә (Қ.) — сүзбе, сүзилген айран, қатық (Тр., Бр., Әр.). Келтирилген сөз қаз. сүзбе (ҚТТС., II, 287), өзб. чакида (УзРС., 513, 623) деп қолланылыуын көриу мүмкин.

Чәңгилқабақ (А.) — қабақтың бир түри (Мр., Тик., Қар., Зай.).

Чәпәкәйләу (Қ.) — шебекейлеу; оң тәрәпи менен емес, шеп, сол жағы менен барыу. Со чәпәкәйләп бара-ғойажақ (Бир. орайы).

Чийә (Қ.) — шийе; усы атамадағы ағаштын басына шығатуғын қара, қызыл түсли, ширели жемис (Бр., Шым.).

Чөп болып қалуу (Қ.) — адамның белгили бир ауырыудың салдарынан ямаса жасы үлкейип, қартайғанлықтан азыуы, болдырыуы, ден саулығының төменлеуине байланыслы айтылады (Тр., Бр., Әр.). Қарры чөп болып қалды (Тр., Ақб.).

Чунақ (Қ.) — қулағы кесилген адам, шунақ. Камал чунақ деген әккип ташлаған (Әр., Қылыш.).

Усынылған сөз өзб. чшоқ, қулогн йўқ, қулогн кесилган (РУзС., 42), қырғ. чунақ (РҚрС., 42), татар. бер кулогли (РТтС., II, 365) формаларына ийе.

Чүй//мыйық (Қ.) — шеге, қурылысқа керекли материал. Чүй//мыйық уллусу, кичкәнәси боладу (Тр., Келт.). Жууан. жиңичкә чүй дийди (Бир. орайы).

Ш

Шаар (Қ.) — шарық. Ертеректе жиплерди ийириу үшін қолланылған құрал (Тр., Бр., Әр.).

Бул сөз өзб. чарх (РУзС., 871), қырғ. чарых, кайрак (РҚрС., 865) деп айтылады. Қ. чарх.

Шабадан//шамадан (А.) — чемодан. Шабадан... (Шым. р., Шағ.). Қолымда үлкөн йеки шамаданым (Қр., Жам.).

Шабақ (А.) — балықтың түри (Мр.).

Шабақша (А.) — 1. Жай салғанда арқалықтың үстине кесе салынған майда ағашлар (Ткр., Мр.); 2. Арбаның шабақшасы. Ол гүпшек пенен қылышты тутастырады (Шым. р., Буй.).

Шабақ-шарғын (А.) — шабақ хәм басқа да затлар деген мәнини аңлатады. Шабақ-шарғын жеди бул ақ қапшық жылы (Шым. р., Шах.).

Шабан (А.) — шаққан, тез дегенди аңлатады. Шабан үйрөк бурун ушады (Мр., Мар.).

Шаббаз бийшеги (Қ.) — торлы, жүзи қалың гүзгиқысқы қауын. Бәхәр айларына дейин сақлауға болады. Иреңи сарғыш, көк т. б. Гүзде сентябрь, октябрь айларында писип жетилеседи. Сырты торлы, мазалы хәм шийрин қауын (Тр., Досб.).

Хорезм говорларында қауынның бул түрин «шаббаз гүла: в» деп атайды.

Шабуу (А.) — кийимнің шабыуы (Мр.).

Шабыра (А.) — кишкене айдын, яғний суу бармай қалған көллердің ортасындағы майда ашықлық. Бундай шабыра жерлерге балықшылар ау салады (Мр., Мар., Қыз., П. — тау., Қ. — дәр.). Қамыслы шабыраларға ауды бир көкліден бөлип салыудың балықтың көп түсиуине үлкен пайдасы бар (А. Бекмуратов. «Мойнақтың маяқлары»... 37-б.).

Шабыра балық (А.) — кишкене айдыннан ауланған балық (Мр., Тик., Қар.).

Шабыра булт (А.) — аспанда пайда болатуғын майда бултлар усылай аталады (Мр., Мар., Шеге., П. — таў.). Шабыра бултлардың арасынан алтын қалашлы сазандай ойнап шығып... түннің көлеңкесин серпил жиберди (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 83-б.).

Шабыра толқын (А.) — кишкене айдында пайда болатуғын толқын (Мр., Мар., Тик., Қар., Қ. — дәр.). Қ. шабыра.

Шабыспа (А.) — бір нәрсенің аралығы, орталық жери. Бүйер еки районның шабыспасы (Ткр., Қара.).

Шағала (А.) — теңиз үстинеи ушып жүретуғын қустың түри (Мр., Ткр.).

Шағласпа (А.) — адамлардың бирликте бас қосып, хәзлесетуғын жери, отырысна (Мр., Мар., Қ. — дәр.).

Шадыр (Қ.) — шатыр, жаңбыр який күннен қорғаныу ушын исленген пана (Тр., Бр., Әр.). Шадыр дегән үй болады (Тр., Досб.).

Шайам беруу (А.) — чайды да бернуу, алып келиу деген мәнини аплатады. Дәулет аға, шайам берейин бә? (Кр., Хал.).

Шайаннағыс (А.) — нағыстың түри (Мр., Шеге., Қыз., П. — таў, Зай.).

Шайды қотлау (А.) — чай демлеу мәнисинде айтылады. Шайды қотлап жибер, Балтабай (Кр., Хал.).

Шаййешик (А.) — чайды салын қоятуғын ящик. Тап мына шаййешиктей Тәшкеннен әкел сатып отыпты... (Кр., Хал.).

Шай-май//шай-пай (А.) — чай хәм оның қасындағы басқа да жеу ушын арналған затлар түсинигин билдиреди (Мр., Ткр., Қ.-өз., Б, 1, 393).

Шаймый (А.) — басы ауырып, мийи айналатуғын адам (Кр.). Қой қораға шапқан қасқырларды өз майданына жиберген адамды журт шаймый дейди ғой — деди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 20-б.).

Шайпулу (А.) — орынланған жумыс ушын төленетуғын мийнет хәқы. Уәкүмәт шайпулуны бәрип қойды (Шым. р., Шағ.).

Шайтанешек (А.) — дуутардың тарларының астына қойылатуғын тийек (Мр., Ткр.).

Шайтуруу (А.) — чайниклерге чай қуйылып, таяр түринде болуына айтылады. Шайнеклерде шайтур (Хож., Сәб.).

Шай уруу (А.) — чайды ишнү мәнисинде айтылады. Қол жуудун ба, шай ур. Балтабай, шай уруп атсан ба? (Кр., Хал.).

Шайуу (А.) — «жууыу» деген сөздиё орнына қолланылады. Қолларыңды шайып ғарбыз жең (Шым. р., Бек.).

Шайы (Қ.) — ақша бирлиги. Бир шайы сегиз пул. Сәккиз пулу бир шайы (Тр., Хәм.).

Шайы көрпе (А.) — астары, тысы, улыұма ишки хәм сыртқы көринислери шайы материалынан таярланған көрпе (Мр., Мар., Тик., Қар., Шеге.).

Шақан (А.) — көзи көк адамды усылай атайды (Шым. р., Ткр., Б., 1, 393).

Шақат бомау (А.) — уақты жетпеу, яғний ер жетип, камалға келмеген мезгил. Кәлин алууға шақат бомай атыр (Шым. р. Қошқар.).

Шаққана (А.) — қолайлы, жайлы, жағдайлы (жер, жай т. б.). Шаққана шарбақ ишинде шағлашалы екки-миз (Ткр., Қ.-өз., Б, 1, 83).

Шаққап (А.) — бир керекли нәрсени үлкен күш пенен зорға қолға түсиріуіге байланыслы қолланылады. Кеше шаққап... (Кр., Хал.).

Шақламай (А.) — шама мәнисин билдиреди (Қр. Мр.). Отырған адамлардың хәммеси қарасып, сол балалы хаял жөнинде хәрким шақламайдан бир сөз айтып отырар еди (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 8-б.).

Шақмақы (А.) — қурақтың бир түри (Мр., Мар.).

Шақмақы қур (А.) — қара үйдин қурының түри (Мр., Тик., Қар., Шеге.).

Шақмақы нағыс (А.) — шақмақтың формасына мезетип салынған нағыс (Мр., Шеге., Қыз., Зай., Қ. — дәр.).

Шалағурсақ//шалақарын (А.) — орта жасларға барған адамды ағызеки сөйлеу тилниде усылай атайды (Мр., ТБ. ҚТДМ., 126).

Шалажан (Қ.) — шала жансар. Өли менен тириниң арасындағы шала жансар адам Шалажан... орнынан ырғып түседи экән (Тр., Аққ.).

Бул сөз өзб. нимжон, чалажон, чала улик (РУзС., 604), қырғ. чалажан, чала өлүк (РҚрС., 599) деп қолланылады.

Шалаң (А.) — өсимликтин түри; теңиз ямаса көлдердин сууларында өсетуғын узын-узын шөп. Оның

бирнеше түрлері бар (Мр.). Айқыз... жеңгесі менен бірге Дөңгелек көлдің арғы қапталындағы шалаңлы ултанға барағойсын... Көлдің шалаңды ултанына барып, шалаңның ишине көзін тигізіп қараған ұағында бір бөлек шалаңның арасында... аұзын шомпылдатып тұрған балықты көрген Айқыз аяғын әстен газ-газ басып... шапышқының сабы Айқыздың қолына дигір ете қалды... (А. Бегимов. «Балықшының қызы», роман... 71-б.).

Шалғай (А.) — бөлекленіп алысырақта орналасқан мөкан, жер т. б. дегенді билдиреди. Шалғай жер... (Кр., Әб.).

Шалдыұар (А.) — қостың ямаса қара үйдің төрғи төрепi (Кр.). Маман қосқа кирип, төрғи шалдыұардағы сүйеуге көмилген ағашқа асыұлы қынаплы қылышты алып... маңлайына тийгизип орнына илдирди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 373-б.).

Шалжалаға салыу (А.) — әуерешилікке салыу, еки ойлы етиу (Кр.). ...баласының ойын шалжалаға салатуғын қайшы пикир орнына ...ел арасына ен жайған әңгiмелерди қууатлайтуғын еди... (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 402-б.).

Шалойын (А.) — ойынның атамасы (Мр., Тик., Қар.).

Шалпасы бар (А.) — өтирик, алжасық мәнисинде қолланылады (Ткр., Қ. — ой.).

Шалшекпен (А.) — шекпеннің түрi (Қр.).Үстiлерінде шалшекпен, басында узынлау құрашы аяғына шарық кийген... (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиудәрья», 1963, № 3, 52-б.).

Шалы (А.) — белгилi бiр жерди қоршау ямаса маллардың, жанлықлардың қыста, жазда бiр орында тұрыуы үшін арнаулы исленген жер, қора (Қр.).

Шалымлы (А.) — өткiр, танқыр, епшил. Ямаан шалымлы джигит болду (Қр.).

Шалыс (А.) — анық емес, емескi. Шалыс еситкен бома (Кр., Марқ.).

Шамай//шамәй//шәмәй жылым (А.) — шемая балығын аұлау үшін арналған құрал (жылым және аұ). Көбинесе оның менен майда балықлар аұланады (Мр., ТБ., ҚТДМ., 52).

Шам айыл (А.) — аттың айылының бiр түрi (Кр., Жам., Ткр.).

Шана (А.) — қыс айларында муздың үсти менен қатнас жасау, балық, қамыс, хәрқыйлы затларды тасыуға арналған көликтің түрi. Оны адамның өзи де жүргизеди, болмаса ешек, атқа да жегеди.

Шананың астыңғы жағына кишкене, рельске уқсас темирлер орнатылып, үстинен қалың ағашлар белгили размерлер бойынша қағылады (Мр., Мар., Тик., Қар., Шеге., Қ. — дәр.).

Шанақ (А., Қ.) — 1. Адамның көзинин шанағы (орналасқан жери); 2. Қауын егилетуғын жердің шанағы, яғни туқым егуі үшін топырағы жумсартылған шуқанақ, уя (Кр., Ес., Әб., Шым. р., Ткр., Қ. — Өз.); 3. Писирилген ауқатты қуып ямаса салып ишетуғын (жейтуғын) ыдыс (Тр., Келт., Досб., Бр., Ийш.).

Шандан (Қ.) — есапсыз, сан — әлұан деген түсиникти билдиреди. Тухуму бирдур мийұаси шандан болур (Бр., Ийш.). Келтирилген сөздин тийкары тэжикше «чандон» формасында келип, ол: а) оншалық, соншама, усылай, сонша, көп; б) қанша болса да; в) сол уақытқа дейин, хэзирше; г) баянлауыш сөз бенен қатар келгенде бийкарлау мәнисин де келеди (Тадж.-рус. сл., 437).

Шаншқы//шанышқы (А.) — балықлардың бэхэр мәүсиминдеги ойыны уақтында оны суудың ишинде жүрип, шаншып алыу үшін арналған қурал (Мр., Мар., Тик., Қар., Шеге., Қ. — дәр.).

...Шанышқыны қолыны алып, арқанды байлады да, қайсысын шаншайын деди (А. Бегимов. «Балықшының қызы», роман... 71-б.).

Шаншуұлау (Қ.) — ат бир жерден келгенде үстин жабыу менен жаумағанлықтан пайда болатуғын ауырыу (Тр., Бр., Әр., Қыран.).

Шанышсан шаш (Қ.) — шанышсан шаныша ғой, түйрей ғой сияқлы форманы аңлатады. Өзимди шанышсан шаш, талқанымды шашпа (Нр., Н. — хан.).

Шаң (А.) — балықты дузлауға арналып, ағаштан исленген ыдыс, көлеми үлкен. Оның тереңлиги 3—4 метрдей болады. Шаңның формасы хәрқыйлы болып келип, тийкарынан ағаштан, брезенттен ямаса цементтен исленеди (Мр., Мар., П. — тау., Қ. — дәр., ТБ., ҚТДМ., 55).

Шаңарақ/шаңырақ (А.) — үй, хожалық мәнісінде айтылады. Шаңарақ едик (Шр., Сағ.). Хожалық демей шаңырақ дийди (Шым. р., Жамбас).

Шаңғалак/паңғалақ (А.) — ерик, шабдал т. б. мийуелердің тухымы. Буны гейде «мүжене» деп те айтады (Кр., Жам.).

Шаңқай түс (А.) — нағыз түс Ұақты (Лр., Май.).

Шаңлы қыз (А.) — даңқлы, абыройлы қыз деген мәніде қолланылған. Шаңлы Қоңраттын қызы (Шым. р., Мып.).

Шаңырақ пулы (А.) — ертеректегі салғырттың атасы (Мр., Шеге., Қыз., П. — тау.).

...Мүширип келеди «шаңырақ пулы»... деп (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 78-б.).

Шапан бүркениспе көбейуу (А.) — сатқыншылық, жасырып түрде душпан тәрепине етиу дегенди билдиреди. Шапан бүркениспе көбейип кетти деген сөз баспашыларға қосылатугын адамлар да табылады деген мәніде (Кр., Айт.).

Шапа-шап (А.) — шабыспа, жууырыспа. Ол жақ, бул жаққа жууырыу. Шапа-шап, шапа-шап... (Кр., Саң.).

Шапқы (А.) — темирди қыйыу үшін қолланылатугын асбан (Кр., Ақп., Мр., Мар., Тик., Зай.).

Шаптал (Қ.) — шабдал. Үлкенлиги ири моншақтай, сары қызыл түсли, мазалы жемиси бар, қубла районларда өсетугын жемис ағашы хәм оның жемиси. Қызғыш шабдал, ақ шабдал деген еки түри бар. Үш жылда мийуе береді. Түбинен қыйын таслағаннан кейин де қайтадан өз қәддине келеді. Ең қызықлы жери—мийуе бере баслаған жылын есаплағанда үш жылдан аслам мийуелей алмайды (Тр., Бр., Бир. орайы, Әр.).

Шапырасуу (А.) — майдаланыу, усақланыу. Басқа кишкәптай атасақ шапырасып кетеді. Соллықтан Гүлйархан атады (Кр., Сор.).

Шара-бара (А.) — андай-мындай гөне, тозған затлар (Ткр., Қ.-өз., Б, 1, 394).

Шарбақ (А.) — белгили бир жерди қоршап қамыстан, жыңғылдан, шенгел ямаса ағаштан тутылған қора, шарбақ (Мр.).

Шар бузылыу (А.) — мәселе шешилди, ис мәлим болды деген мазмунды билдиреди (Кр., Хал.). «Ал енди жеринизди белгилей берин, қәдемлериниз қайырлы бол-

сын, неде болса шар бузылды, енди жол түсе береди» — десип ақсақал, партячейка... үйли-үйлерине қайтты (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 39-б.).

Шарбы (А.) — қойыу, қалын (Қр., Мр.). Ай тууып көтерилген, сийрек ғана шарбы булт болмаса, күн тыныш, ашық деп айтқандай... (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 33-б.).

Шардәра (Қ.) — төрт тәрешинен де есик қурылған бөлме (жай). Шардәраге келип түскен (Бр., Ийш.). Бул сөз тәжик тилинде де «чордара» (Тадж.-рус. сл., 437) формасына ийе.

Шарқаууқ (Қ.) — әйнектин, қапының үстине қойылған беккем ағаш. Оны қойыу жайды салыу уақтында иске асырылады (Бир. орайы). Қелтирилген мысал Хорезм говорларында да «чархавьк» түрінде гезлеседи.

Шарпа//шарппа//шарта//шартпа (А., Қ.) — тез, жылдам, дәрриу, алды артына қаратпау сияқлы сөзлердин хызметлерин атқарады (Қр.).

— Оқ атқан адам мылтығын жасырмайды, уллы ханымыз, — деп Айдос шарпа жууап қайтарды (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 205-б.). Өзин де сол күни шарта қамадық, — деп қойды ересекке тән салмақлылық пенен... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 30-б.). Шарта босатып жибәрәди ғә (Тр., Аққ.). Шартпа түсүп йедик. Шартпа йекеуүмүз және түстүк (Қр., Қул.).

Шаррайма-шаррай (А.) — анық, дәлмә-дәл (Қр., Мр.). Арада болған сөзлерди Ахмет ези шаррайма-шаррай еситип отырыпты (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 46-б.).

Шартақ (А.) — дуздан шыққан балықты сыртта кептириу ушып арнаулы түрде ағаштан исленген, көлеми бирнеше метр жерди алатугын шертек (Мр., Мар., П. — тау., Қ. — дәр.).

Шартақ жай (А.) — үстиңги төбеси шифер менен бастырылған турақ жайды усылай атайды. Шартақ қылып жай салыбамасақ (Қр.).

Шарта тутуу (Қ.) — ҳешқандай жағдай, себеп пенен санаспай өз билгенин ислеу (Тр., Бр., Әр.). Жигитти шарта тутады (Тр., Аққ.). Шарта некәсин қийдырып бердә (Әр., Қылыш.).

Шарта хатлау (А.) — тезден уақытты өткермей есапқа алыу (Қр., Хал.). «...Солар жетиүден шарта хат-

лап таслаң. Ертеңнен қалса мәселе қыйыпласады» — деди Сапаров Сайымбетке... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 1, 39-б.).

Шар түйме (А.) — түйменің бир түри (Қр., Әб.).

Шаршы (А.) — 1. Хаял-қызлардың басқа тартатуғын орамалының кишкене қыйлы усылай аталады (Қр., Мр., Шым. р.). Хаялдың басындағы шаршы болып тоқылған текене дүньяға келгели сабын менен суудың шырайын көрмегенни билдирип турыпты. (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 9-б.); 2. Көлем жағынан кишкене, шағын дегенди аңлатады (Қр.). Шаршы көшелер өртенип, ҳеш нәрсеси қалмаған (С. Арысланов. «Қоңырат», роман, «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 53-б.).

Шарымласыу (А.) — бакырысыу, жәнжеллесю (Мр., Шеге., Қыз., П. — тау., Зай.).

...Қосыбай менен әлле кимнің шарымласқан дауысы еситилди (К. Султанов. «Әжинияз»... 109-б.).

Шатнау (А.) — ашыулануу. Дәрруу бирөу шатнап посәбеткә жазды (Шр.).

Шатпа//түтүн//хәули (А., Қ.) — үй, жай, хожалық мәнилериң аңлатады (Мр., Қр., Лр., Қр., Тр., Бр., Әр.).

Шатыраш (А.) — ойынның түри (Мр., Тик., Қар., Зай.).

Шатыраш көйлөк (А.) — көйлөктің бир түри (Мр., Мар., П. — тау., Қ. — дәр.).

Шауут жылым (А.) — балықшылық қуралы, узынлығы 8 м. ге шамалас. Қыс айларында 12, жазда 10 адам болып, қайтпалы жерде тоқтап қалған ылақа т. б. салады (Мр., Мар., Қыз., П. — тау., ТБ., ҚТДМ., 52, Қр., Әб., Бәш.).

Шашақлы гилем (А.) — гилемнің түри (Қр., Мр.). Он сегиз ақ шашақлы гилем, сексен палас қалды (Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 140-б.).

Шашақлы кәмпит (А.) — ертеректе қарақалпақларда мазалы затлардың түри иретинде шашақлы конфеталар болған. Оны чай ишкенде пайдаланған (Лр., Терис.).

Шашақлы кеме (А.) — кемениң бир түри. Бул қалаға ханның шашақлы кемеси келген (Қ. — Өз.).

Шашлау (А.) — бир жерге приклеп болғаннан кейин жыйнау дегенди аңлатады (Қр.). ...бир қапталға

шашлап үйілген сабанның үстінде үш-төрт адам менен сөйлесіп отыр (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 178-б.).

Шашлы торы (А.) — аттың түрі (Мр., Тик., Қар.).

Шашсыйпатар (А.) — узатылып кететуғын қыздың шашын күйеуге сыйпатып, бұл ірәсімді қыз жеңгелери шөлкемлестиреди. Оны «шашсыйпатар» деп атап күйеу бала тийісли қәдесин береді (Мр., Мар., Шеге., Зай., Қ. — дәр.).

Шаштаразхана (А.) — шаштәрезхана (Қр.). — Шаштаразхана цехы хызметкерлерине де үлкен ұазый-палар жүклемекте (Кегейли районлық «Ленин жолы» газетасы, 15-январь, 1972 жыл, № 7).

Шашуу//шашуу той (А.) — жас нәресте тууылып, үйіне қууысыудан ақ гейпара ата-аналар хәмме жерден ағайин-тууысқанлары, құрбы-қурдасларын шақырып, той береді. Бул «шашуу той» деп аталады. Бурынғы ұақытлары оны май сөк пенен де атқаратуғын болған... (Мр., Тик., Қар., Қр., Лр., Шр.).

Шашыратқы//шашыратпа (А.) — шөптин атамасы. Шашыратқыны мал жеп жарымайды (Ткр., Өт.).

Шәэр//шәхәр (А., Қ.) — сөзлери тийкарынан қала мәнісін аңлатады хәм оған синоним сөз болып табылады. Адақ шәэр — Арал теңизиниң астындағы ески қала (Мр.). Елли манат пенен ески шәхәрге бардық (Тр., Досб.).

«Шәхәр» диалектлик сөзи жергиликли халықтың ауызеки сөйлеу тилинде барлық ұақытта да айтылады.

Қарақалпақ тилиниң арқа диалектниде көбинесе «қала» сөзи ушырасып, шәхәр, шехәр, шақар сөзлери басқа түрки тиллес халықлар менен қарақалпақлардың тығыз араласқан жерлеринде хәрекет етиу фактин көремиз. Мысалы, усындай жағдайдың Хожели районында бар екенлиги сезиледи (Б, I, 395). Ол сөз әдебий тилде «қала» формасына ийе.

Келтирилген сөз қазақ тилиндее қала, өзб. шаҳар (УзРС., 539), түркм. шехер (РТМС., 123) делинеди.

Шәббе (А.) — ойынның атамасы (Мр., Мар., Қар., Шеге.).

Шәйнек сойду (А.) — қыз-жигитлердің отырыспасында жигитлердің қызлар тәрепине чайникти жиберіуи усылай айтылады.

Шайды ишип боған соң,
Шәйнек сойлу басланды

(Мр., Тик.).

Шәйшөп (А.) — жабайы шөптің түрі (Шым. р., Орж.).

Шәкер (А.) — қант (Ткр., Қ.-өз.).

Ақ йүзүңнүң қоша — қоша қалы бар,
Пәлкененің шийри шәкер балы бар...

(Б., I, 394).

Шәкки (А.) — ақсақ, майып адам дегенди билдире-
ди. Айағы пақырдың шамалы шәккилеу (Кр., Хал.).

Шәккинамайдан айтуу (Қ.) — шамадан шеги усы
емес пе деп болжап айтуу. Шәккинамайдан айтууға бо-
майды (Бр., Қарамазлы).

Шәләмә шәккили (А) — толық емес деген мәнини
аңлатады. Шәләмә шәккиләу (Шым. р., Шах.).

Шәлки (А.) — балықты салатуғын ыдыс (Мр., Мар.,
П. — тау, Қ. — дәр.).

Шәмәшний жылым (А.) — шемая жылымы, майда
балықларды тутады (Мр.).

Шән (Қ.) — адамның пәнжесі, табаны, алақанның
басқан орны (Нр., Н. — хан.). Тәжик тилинде бұл сөз-
дің тийкаргы үш функциясы көрсетілген: 1) чаңг —
шап; 2) табан, тырнақ, ашылып турған алақанның өзі;
3) музыка әсбабы (Тадж.-рус. сл., 436).

Шәңгел А.) — 1. Шәңгел — жабайы шөптің бір тү-
рі, жанлық маллар үшін от болып табылады; 2. Жа-
байы құстардың тырнақлары (Ткр., Б., 7, 394).

Шәңгилгабақ (А.) — асқабақтың бір түрі (Кр.,
Әб.).

Шәпки//шепке//шепкә (А., Қ.) — бас кийім, шапка,
малақай. Шәпкиси уоқтан қәлбирдей боған (Кр., Тыр.).
Шәпкесінде кийместен... (Хож.). Шәпкәнди тууру кий
(Бр., Ийш.). Әй шәпкәли қашаңғы арқалап жүрәсэн
(Тр., Досб.).

Шәрийат исиндә шерим жоқ (Қ.) — диний түсиник
бойынша шәрийатта ислениуге тийисли нәрсеге қарсылық
жоқ деген мәниде қолланылады. Шәрийат исиндә шерим
жоқ дегән (Тр., Аққ.).

Шәртимеклениу//**шертимеклениу** (А.) — ашыула-
ныу (Кр.). Сабырлы бийдин не ушын шәртимекленип
отырғанына түсинбей, шийге қулағын басып турған би-
реу болмасын деген гүман менен Әлий сыртқа шықғы...
(Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 26-б.). — Ҳа, ме-
нин хожалығым дә, ол деп Назарбай шәртимекленди
(Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиудәрья», 1974,
№ 2, 39-б.). «Варламов болса өзине» деди ме, Сайымбет
шәртимекленип кетти (Ш. Сейтов, аталған шығармасы,
сол сонда, 21-б.).

Шәүгүм (А.) — дүзге шыққанда суу қайнатыу ушын
қолайластырылған ыдыс, кишкене қазан... (Мр., ТБ.,
ҚТДМ., 100).

Шәүкер ат (А.) — жүрмел, шабарман ат (Кр.). Из-
деги ат қосшысынын жетегиндеги шәүкер атты қайты-
сын минип қайтады (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсыз-
лар»... 51-б.). Ол томар геулетпеди, астына шәүкер ат
берди (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиудәрья»,
1974, № 1, 40-б.). Жақандағы шәүкерди қәйтесиз? —
деди миллиционер (Бул да сонда, 55-б.).

Шәүкет (А.) — ат, абырой, дәбдебе. Шәүкетин ар-
тық көргөн (Кр.).

Шебрелик (Қ.) — шеберлик, уқыпшылық (Тр., Бр.,
Әр.).

Шебрелик пенен келлеғар,
Сары жайды тартады

(«Қырқ қыз», 196-б.).

Шеге биз (А.) — биздин үлкен түри (Кр., Дәу.).

Шегежин//**мегежин** (А.) — үйректин бир түрин усы-
лай атайды (Мр., Шеге, П. — тау., Кр., Әб.).

Шегежин қарабай (А.) — сууда жасайтуғын қус
(Мр., Мар., Тик., Қар., Кр.).

Шегенлеу (А.) — тастыйықлау, нықлау, айтылған
сөзди жақтырмау (Кр., Мр.). — Бара қойса ол да бола-
ды, — деди бай, соны шегенлейин деген адамдай (Қ.
Ерманов. «Ояныу», роман... 211-б.).

Шегер//**шекер** (А.) — шелек. Бузауға бир шегер
суу... (Шым. р., Орж.). Шекерди әкел (Кр., Кен.).

Шегир тары (А.) — дәни майда, иреңи қара көкшил
сыйқақ болады. Шегир тары үш теңгеден қырқ теңгеге
шықты (Шым. р., Б. — қыт.).

Шедирейи (А.) — тартылыу (Қр., Хал.). Танағы шедирейип түри сурланған Избасқанның ым қағыуы мәттал, биреу атты жылаулады да арбаны жолдан шығарып, тәуираққа шекем сүйреп әкетти (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әмиүдәрья», 1974, № 2, 45-б.).

Шекейим (А.) — шекем, дейип. Азаннан кешке шекейим қант кемируу менен жүрдүн ғой... (Мр., Мар.).

Шел//шэл (А., Қ.) — шегара, шегаралас мәнисиінде айтылады. Ауылым алыс емес шелінде ди (Мр., Тик., Қар., Әжинияздан). Шэллэс йекэуу (Шр.); 2. Қубла диалектинде «шел» сөзи қатар мәнисиин аңлатады.

Шелпек (А.) — созбан, жуқа етип майға писирилген нан (Қр., Кен.).

Шембер (А.) — терең етип қазылған қуйының түп жағына қойылған ағаш шабақшалар (Мр., Қыз., Шеге.).

Шен (А.) — әскерий дәреже (Қр.). ...Ақым қазып атырған көп халық, олар үстинен түрли шенлер таққан орыс әскерий адамлары... (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 61-б.).

Шенгэк (Қ.) — тоға, беллик, айыл сияқлы затлардың бир ушына бекитиу ушын ағаштан який металлдан исленген зат (Бр., Қарамазлы). Қелтирилген сөз қаз. тоға (ҚТТС., II, 355), өзб. туқа, қамар халқасы, қамарбанд (РУзС., 604) деп аталады.

Шенгэл темир (А.) — жинишке беккем сымнан тикенек формасында исленген узын сымларды усылай атайды. Оны адамлар ҳәрқыйлы объектлерди, өз үйлеринин этирапларын қоршап қойыу ушын пайдаланады (Мр., Мар., Қыз., П. — тау., Зай.).

Шеп жақ (А.) — қара үйдин киргендеги оңы — үйдин «шеп жағы» деп аталып, ол үйдеги ҳаял-қызлардын бөлими болып есапланған. Бул тийкарынан асхана хызметин атқарып, усыған байланыслы заттын көби үйдин шеп жағында турған (Шым. р., Қ.—өз., Ткр., Р. Қосбергенов. Қарақалпақ халқының колониаль дәуирдеги мәдениаты ҳәм турмысы... 36-б.).

Шепкен (А.) — түйениң жүнинен таярланып, өрмекке тоқылатуғын ҳәм сырттан кийиуге арналған кийимниң бир түри (Мр., Мар., Қыз., Қ. — дәр.).

Шерэк//шерек (Қ., А.) — ауырлық өлшеми. Шерек қадақтың $\frac{1}{4}$ и, ямаса 100 граммды усылай деп алады (Бр., Шым.).

Шермәндә қылуу (Қ.) — журт алдында ұялтыу деген мәниде қолланылады. Қытапханаларымызды жауап тастап шермәндә қылып жүр (Нр., Н. — хан.).

Шерметик (А.) — шерим териден тигилген етик (Мр., Тик., Қар., П. — тау.).

Шертнекти билмеу (А.) — шертиу, ойнауды билмеу (Қр., Мр.). Байдың баласы үйінде дуулар сақласа да, өзи шертнекти билмейтүгын еди (Қ. Ерманов. «Ояныу»... 57-б.).

Шет — жебир (А.) — шетирек, бир шеттеги орналасқан ауыл, үй т. б. (Кр.). ...Қарақалпақ бийлеринин ашыу менен тил бириктирип, орыслардың шет—жебир ауылларынан түсирген бенделери... (Т. Қайыпбергенев. «Маман бий әпсанасы»... 10-б.).

Шехон//шихон (А.) — балықтың бир түри. Буны балықшылардың сөйлеу тилинде «қылыш балық» деп те атайды (Мр., Мар., Шеге, Қ. — дәр.).

Шигини басым болуу (А.) — тухым болатуғып салыдан шигини көп араласқан тухымды ексең салының шигини басым болады. Таза салы ексең де сууына қарамай гөне сууды қашырып, таза сууды ашып, атызды самаллатып турмасаң ол да шигин болып кетеди (Ткр., Қөз.).

Ший (А.) — қара үйдин сыртқы жағынан тутылатуғын зат. Тақ баулы хәм қос баулы ший болып екиге бөлинеди (Мр., Мар., Шеге., ТБ, ҚТДМ, 97).

Ший бауурсақ (А.) — бауырсақтың кишкене түри. Ол көпшилик жағдайларда тойға арналып писириледи (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтәкөпир районындағы жасаушы қарақалпақтардың... 57-б.).

Шийгурақ (А.) — көрпешеге салынатуғын қурақтың бир түри (Ткр., Қр.).

Шийдән тысқары (Қ.) — үйден бир шығып кеткен адам басқа болып табылады деген түсиникти билдиреди. Үйдән шыққан қыз шийдән тысқары дегән (Әр., Қыран).

Шийез (А.) — сьезд. Шийез болду. Йеки шийезинде болыслықты алған йекен (Кр., Дәу.).

Шийлик қамыс (А.) — қамыстың майда, ший тоқыуға пайдаланатуғын түри усылай аталады (Кр., Доб.).

Шиймолий (Қ.) — арқа, құблаға салыстырғанда терис жақ (географиялық полюс). Шиймолий Хоразмға йатады ғо (Тр., Қ. — қыз.).

Келтирилген сөз қубла диалектине өзбекше «шиймолий» (УзРС., 541) сөзинен аұысқан.

Шийөңүр (А.) — қара үйге тутылатуғын ақ басқурды гейпара орынларда усылай атайды (Мр., Мар., Тик., Қар.).

Шийшен (А.) — тек ший менен тур деген мәниде. Қара үй шийшенбоса герек (Кр., Қул.).

Шикаслануу//шикәслануу (А.) — аұырыу, науқасланыу деген мәниде қолланылады. Шикасланып, аұырыңқырап... (Кр., Саң.).

Шиләпшин//шылапшын (А.) — қол жууатуғын кишкене ләген (Мр., Мар., Қ. — дәр., Кр.). Бир қолында қабақ шылапшыны, екінши қолында мыс қуманы бар хызметкер кирип, аұқаттын тайын болғанын билдирди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 23 б.).

Шил-шил (А.) — қустын атамасы (Кр., Әб.).

Шимишки (А.) — айғабағар өсимлигинин улыұма аты хәм оның дәпи (Мр., Қр., Кр., Жам.).

Шиңгирик (А.) — мал оты болатуғын шөптин атамасы (Шым. р., Жал. — маң., Ткр., Кр., Хож., Қр.).

Шипшиктәй қатуу (Қ.) — шәппиктей, желимдей қатып қалады, жазылмайды дегенди билдиреди. Шәпшиктәй қатып қалады (Тр., Хәм.).

Ширкә (А.) — ширели суйықлық. Қарбыздан ширкә қайнатады (Кр.). Ғарбыздан ширкә соғады (Қр., Марқ.).

Шоғал (А.) — 1. Еркек балықтың тухымлылығы, оны жеуге болмайды. Тийкарынан март, апрель айларында шоғал раұажлана баслайды (Мр., Мар., Шеге, П. — гау); 2. Бекире балығының ишинен шыққан май. Оны күйдирип, қоллана бернуге таяр қәлпине келтиргеннен кейин «бекире майы» деген атқа ийе болады (Мр., ТБ, ҚТДМ, 51). Қ. бекире майы.

Шоғал (А.) — пута өсимликлери қатарына жатып, бийиклиги 50—150 см. ге шекем жетеди. Ол тийкарынан ылайлы топырақларда өседи (Шр., Мр., Қр.). Аталған өсимликтин гүллеу дәуири май—июнь айларына тууры келип, октябрь—ноябрь айларының басларында тухымлайды. Химиялық составы бойынша маллардың көпшилик түрлери ушын жуғымлы азық-аұқатлық от-шөп қатарына жатады (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Устиртиниң от-шөп ресурслары... 51-б.).

Шоғыртпа (А.) — құрам, отырыспа, жәмәәт. Ғаррылардың шоғыртпасында болмадық (Қр.).

Шожуу (А.) — бир жаққа қарай көпшилик болып ығысып жүриу, ашаршылыққа шыдамай посыу (гәп бұрынғы заман тууралы). Сәлләр шожғанды қойың деген (Қр.). Қаладан шожып адам шықты (Қр.). Шожуп кеген (Қр., Бас.).

Шойдық (А.) — 1. Жүдә бай, дәулетли, байлығы мол адам дегенди аңлатады (Қр.). Сығалап отырған гилен шойдық байлар, саудагерлер... (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиудәрья», 1963, № 4, 49-б.); 2. Үлкен, жоқары хызметтеги адамларды усылай атайды. Нәхән шойдықлар шыққан (Қр., Жам.).

Шойнаңлап жүруу (А.) — ақсаңлап жүриу. Неге шойнаңлап жүреди десем (Қр. Тыр.).

Шойын жол (А.) — темир жол. Машын жол, шойын жолга шығарған қосығымды жыртып тасладым (Лр., Ак.). Шойын жолдың ернегинде уотырдық (Қр., Марқ.).

Шоқай//атшоқай (А.) — өсимликтің бир түри. Шоқай дегенге жерик болдум (Қр., Кен.). Атшоқай жийдиго адамлар (Хож.).

Шоқалақ мүйүз (А.) — нағыстың атамасы (Қр., Аран.).

Шоқанау (А.) — майда балықларды аулайтуғын аудың түри. Буның менен көбинесе қылыш шабақ ауланады (Мр., Мар., Қыз.).

Шоқыр (А.) — теңизде жүретугын узын тумсықлы үлкен балық (Мр., Тик., Қыз., П. — тау., Қ. — дәр.).

Шоқырақ жүрис (А.) — аттың жүрисине байланыс-лы айталады (Мр.).

...аттың шоқырақ жүриси менен ауылға ҳайт қойды (К. Султанов. «Әжинияз»... 109-б.).

Шоқыртпақласыу (А.) — бир жерге жыйналыу (Қр.). Атлылар шоқыртпақласты... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 84-б.).

Шол//шу//шул (Қ.) — сол, ана, анау, усы, ол деген сөзлердин фонетикалық өзгерислерге ушыраған формалары. Мәнилерн бойынша биреуди белгилеп көрсетиу үшін қолланылатуғын силтеу алмасығы. Шол орысты излеп кеткен (Бр., Шым.). Шу шаш дегән кеткән тап желкәсинә түсәди (Тр., Аққ.). Туумақ кийип турған шу (Әр., Қылыш.). Шул елгә... (Әр., Қыран). Шу лийкин таудың арқасы (Тр., Келт.)

Мысаллардан көринишінше өзб. шу (УзРС., 547), түркм. шу, бу (РТМС., 870) сөзлеринин формаларын қубла диалектиндеги шол//шу//шул силтеу алмасықтары толық өзлестирген. «Шол» сөзи қарақалпақ тилиндеги «сол» силтеу алмасығы екенлигин, онда с//ш дауыссызларынын өзбек тилинин тәсири менен диалектте фонетикалық өзгериске ушырауын ескерген мақул.

Шолан (А.) — ауланған балықтың бәхәр, жаз айларында сақлағанда бузылып кетпеуи үшін қыста көп муғдарда муз таярланады. Ол муз арнаулы орында-шоланда сақланады. Шолан ой жерге исленип, үстинен қамысты қалын етип бастырып тоқыйды. Жан-жағының хәммеси питеули болып, аузынан басқа жерден күннің көзи түспейди. Шоланын қамыстан өрилген жери шөргөм менен бастырылады (Мр., Мар., П. — тау., Қ. — дәр.).

Шолпы (А.) — ауланған балықты жылымнын шонтайынан (ишки жағынан) сыртқа сүзип шығаруу үшін қолланылатуғын құрал. Ол беккем жиптеп тор сияқты етип тоқылып, узынлығы хәрқыйлы формада (1,5 метрден 2 метрге дейин) болып келеди. Айырым балықшылардың ауызеки сөйлеу тилинде «сүзек» деп те аталады (Мр., Мар., Тик., Қыз., Шеге., Қ. — дәр., Қр., Қр.).

Енди усы балықты қол менен, шолпы менен муз үстине шығарып, құралды тез босатып алыу керек (Қ. Султанов. «Ақдәрья», роман... 81—82-б.). Жигиттин жабадай ири, жүнлес қоллары мойнына түскенде, Багдагүл шолпыдағы балықтай шапшыды (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 232-б.).

Шолпылау болуу (А.) — сийреклеу, онша гурынқырамамаған деген мәнини аңлатады. Баладан да шолпылау болып көргөн баламыс йеди (Шим. р., Шах.).

Шолпылдатпау (Қ.) — тамызбау, шалпылдатпау. Хай, шолпылдатпа: ай (Тр., Досб.).

Шом (А.) — жайдың ишки хәм сыртқы дийуаллары қамыстан салынатуғын болғанлықтан оған шом байланады. Еки айыр ағашты араларын онша қашық етпей жерге көмиш, соның үстине ен кеми еки қысым қамысты қояды да, хәр жеринен беккем жип пенен, болмаса сым менен байлайды. Онын атын «шом» деп атап, құрылыс ислеринде кеппен пайдаланады (Шр., Лр., Қр., Мр.). Ал бүгин шомнын басына от берип, жасырылып бери қарай зорға шықтым (Т. Иманов. «Пәтпелек», фан-

тастикалық гүрриңлер топلامы... 6-б.). Ҳәр пөнкитинде шом көринип турады (Мр., Мар.).

Шомпыр (А.) — шаққан, епшил, қуу, ҳийлекер, жылмақай деген мәнилерди аңлатады (Ткр., К. өз., Шр., Лр., Қр.).

Тарлы жайдың көпири,
Келди сөздің нәүпири,
Сау-саламат жүрмисен,
Аталықтың шомпыры...

(б., I, 395).

Шонтай (А.) — нәрете, жылым хәм аұдың орталау жеринде қалта сыяқлы нәрсе болады. Оларға түскен балықлар шонтайға топланады. Аұланған балықтың хәммесин шонтайға жыйнап, сыртта жаздырып алады (Ткр., Қр., Мр., ТБ, ҚТДМ, 56).

Шонтай неге таўланыпты,
Бил, дүзет, — деп тежеп кетти...

(Қ. Ерманов. «Балықшылар қыссасы»... 173-б.).

Шоңқайма (А.) — аұырыұдың атамасы. Бул аұырыұ менен көпшилик жағдайларда тауықлар аұырады (Ткр., Шым. р., Қр., Хож., Шр., Лр., Қр., Мр.). Таууғу қурусын шоңқаймасы бар (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тақтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақтардың... 58-б.).

Шоңқыр (Қ.) — шуңқыр, терен етип қазылған жер (Тр., Бр., Әр.). Шоңқырлығы сәксән гез (Тр., Досб.).

Шопақ (А.) — қауынның, қарбыздың туқымы. Тақкөпир, Шымбай, Кегейли районларында жасаушы қарақалпақтардың сөйлеу тилинде көпшилик жағдайда аталған «шопақ» сөзи актив түрде қолланылады (Ткр., Кен.). Шопақты келиге салып түйүн (Қр., Алт.). Есенгелди бийдин... үәдесиниң шопағы елге келип шағылғанда, дәнеси Маман бий тәрепке өтип, пушына өзи ийелик ететуғынына көзи жетти (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 439-б.).

Шоппаш (А.) — қулағы жоқ бас кийимнің түри, формасы сопақлау, узынша болып келеди. Оны сөйлеу тилинде шоппаш//соппас депте айтады. Басыңызға шоппаш.... (Қр., Тыр.).

Шорба//шорпа//шурпа (Қ., А.) — еттин, балықтың сорпасы. Шорбаға туұрайсаң (Әр., Қыран). Бир порсы шорпаны бир асаған (Бр., Майем.). Ал шурпа ғуйып берә бер (Нр., Н. — хан.). Шорба қылғанда йақшы болатуғун йеди (Тр., Аққ.). Барлығынын әм шорпасын ишип келдик (Шр.).

Бул сөз Хорезм говорларында «шорва» формасында айтылады.

Шорқат (А.) — әдебий тилдеги «шорқақ» (уқыссыз, епсиз) сөзи усылай айтылады (Кр., Мр.). Шалуўға азгантай шорқат шығар диймен (Кр., Жам.).

Шортайақ (А.) — от жаққанда онын қозын ийтертуғын көсеўди жергиликли адамлар усы сөз бенен атайды (Мр., Мар., Қыз., Шеге).

Шортан (А.) — жыртқыш балықлар қатарына жатады. Ол еки түрли болады: теңиздегилери «сары шортан», көлде жасайтуғынлары «қара шортан» атамаларына ийе (Мр. П. — таў., Зай., Қ. — дәр., ТБ, ҚТДМ, 50).

Шот (А.) — усташылық қуралы (Шр.). Буны құбла диалектиндги гейнара жерлерде пайташа//пәйташа деп атап, ол ағаштың сыртындағы қабығын қырып алыў т. б. ислерде қолланылатуғын усташылық балтасы делinedи (Тр., Бр., Әр.). Қ. пәйташа.

Шөбире//шөбре (А.) — балықлардың сыртындағы қабыршақлары менен ишки организмдеги тикенлери т. б. улыўма жеўге жарамайтуғын ағзаларынын жыйынтығы усылай аталады (Мр., Ткр.).

Шабак шөбиреси бир табак.

Сазан шөбреси бир қазан

(Б, I, 36).

Шөкелеў//шөкөлөў (А.) — 1. Белгили бир нәрсеге өзинше қиял етиў, көз салыў, нийетлеў (Кр.). Қалай, шөкелеп жүргениң бар ма еди? (Т. Қайыпбергенев. «Маман бий әпсанасы»... 386-б.); 2. Мергеншилик, аң аулаў исинде қусты, аңды гөзлеў. Шөкелей жатып уоғатсам... (Шым. р., Орж.).

Шөккиш (Қ.) — үлкен балға; усташылық хәм темиршилик буйымы. Ағашқа ямаса темирге сапланып, материалы шойыннан болады (Тр., Бр., Әр.). Балғаны биздә шөккиш дийди (Бир. орайы.).

Шөкшек (А.) — үстине көрпе-төсек жыйнап қоятуғын зат (Қр.). Шыпта — төсеклер хәм шөкшектің үстіндегі пахтасы аққан бөз көрпе менен... гөне постынан басқа хәйлеси жоқ (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 406-б.).

Шөлмек//шөлмөк//шыңы (А.) — 1. Шөлмек//шөлмөк-сарқум. Шөлмөк қайда? (Қр., Кен.); 2. Шөлмек//шыны, шийше мәнісиде қонанылады.

Шөмекей//шөмөкей жылым (А.) — жылымның бир түри. Көзлери жүдә тар, еки бармақ муғдарында болатуғын жылым (Мр., Мар., П. — тау., Қ. — дәр.). Халық арасында бул жылымды қазақлардың шөмекей урууының адамлары ойлап шығарған деген әпсаналар да бар (ТБ, ҚТДМ, 52).

Шөп ауызшы (А.) — шаңарағынан түтін шыққан үйди қалдырмай салғырт жыйнайтуғын адамды революцияға дейінгі уақытта усылай атаған (Мр., Шеге., П. — тау., Зай.).

— Мүширип киятыр. Мүширип ғой! — деген биреудин дауысы шығыуы мәттал: «шөп ауызшы» ма деп бойын тасалап, адамлар жән жаққа ығыса баслады... «Шөп ауызшы» деген шаңарағынан түтін шыққан үйди қалдырмай салғырт жыйнайтуғын еди (К. Султанов. «Әжинияз»... 44-б.).

Шөплеп отыруу (А.) — күн көриу. Усылардың әйтеуір тапқан табысын шөплеп отырмыз (Хож., Сәб.).

Шөп пулу (А.) — ертеректе пухара халықтан алынған салғырттың түри. Салғыртым деп бир алар, зәкатым деп және алар, шөп пулу деп үш алар, үш алған сон пенғалар (Қр., Лйт.).

Шөргөм (А.) — 1. Бәхәр хәм жаз айларында муз т. б. бузылып, ерип кететуғын затларды сақлау үшін исленетуғын шоланды қамыстан өрип, сол өрилген жер «шөргөм» деп аталады (Мр., Мар., П. — тау., Қ. — дәр., ТБ, ҚТДМ, 56); 2. Шөргөм — шананың сыртынан қамыстан исленген қоршау, қора.

Шубарғауун (А.) — сыртындағы сызықлары шубар-шубар болғаны менен, сарғайып писетуғын қауынның түри (Мр., Тик., Қар., Зай.).

Шубыртпақ (А.) — нағыстың атамасы (Мр., Мар., Қыз.).

Шуғул ағаш (А.) — тонның керекли жерлерин елшеуге арналған ағаш (Хож., Шр., Лр., Қр.).

Шуйақ (Қ.) — сол жақ, сол тәрәп, сонда деген сөзлердин хызметин атқарады. Әпкәт шуйаққа (Нр., Н. — хан.). Келтирилген сөздин биринши сыңары «шу» снлтеу алмасығы өзбек тилиндеги усындай «шу» (УзРС., 547), «йақ», «жақ» сөзлеринин фонетикалық варианты болып табылады.

Шуқалақ//жам (Қ.) — жердин ой жери, шуқанақ, шуқыр жер. Қайерде бир ой, шуқалақ болса, сөйергә апарып тастайдәкән (Тр., Аққ.). Шуқалақта суу қаған экән (Бр., Ийш.). Шуқурду жам дийди (Әр., Қыран). Мени бир шуқалақ жергә тастап қачып кететугун (Тр., Аққ.).

Бизин пикиримизше «жам» атамасы өзинин тийкарын русша «яма» сөзинен алыуы итимал.

Шуқымай (А.) — кирпичи гейпара орынларда усылай атайды. Шанақтагы шопақты быйыл шуқымай қоймай тур (Ткр., Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Жоқарыда аталған мийнети... 57-б.).

Қ. кирпичешен//кирпитикен//кирпишешен.

Шумылдық пеш (А.) — жайдың ишки бөлмелеринин орталығына қурылатуғын печьти адамлар усылай атайды (Мр., Мар., Қыз., Шеге., ТБ., ҚТДМ, 94).

Шунатай бармақ (Қ.) — шунатақ (Тр., Бр., Әр.).

Шунатай бармақ, қос бармақ,

Шунатай бармақ, қос бармақ,

Аққубалу бос тырнақ,

Аққамыстың қызлары

(Тр., Аққ., фольклордан).

Шундый (А.) — адамның лақабы (Кр., Хал.). Шундыйы неси, егизи неси? Сорлы Назарбай шундыйды ГПУға сүйреп барганиан аман ба? ...Қудайберген шундый көп ойланып княтырған жоқ... (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әмнүдәрья», 1974, № 1, 29-б.). Қудайберген шундыйды дизимнен сызыу керек (Сонда, 34-б.). Саған берген сонша қалыңыма жаңа ырзаман, қа, аяқ дегенди шундый етип басар болар! — деп Шундый шағлап атыр еди... (Бул да сонда, 41-б.).

Шунуң бирәуу (Қ.) — солардын биреуинен болып есапланамыз деп гүмилжи жууап беріу. Шунуң бирәуинен қусыймыз (Бр., Шым.).

Шунша (А.) — сонша, соншама, соншелли деген сөзлердин хызметин атқарады (Қр.). Райуннан бир ўакил қатнасады, — деп шунша адамды жолдан қойып... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиўдәрья», 1974, № 1, 29-б.).

Шуңкуршақ (Қ.) — сарқум. Суу т. б. суйық нәрселерди куйып алыўға арналған буйым (Тр., Бр., Әр.). Қ. Шөлмек//шөлмек//шыны.

Шуралау (А.) — аўға балықтың көп түсиуи, оның майлап қалыуын усылай деп айтылады. Балықшылық қәсибине байланыслы ақыры шуралайды (Қр., Әб., Мр., Мар., Шеге).

Шууал (А.) — үлкен етип жүннен тоқылған қап (Қр., Ткр). Қарылпақтың шууалын йеки буршынан услап әкәләди дийди (Қр., Дәу.).

Шүберек боп қалуў (Қ.) — қартайғанлық ҳәм ауырыўдың себебинен адамның азып қалыуына байланыслы қолланылатуғын дизбек. Елә қартайып шүберек боп қағаны (Бр., Майсм.).

Шүйде (А.) — төбе (Қр.). ...бирақ басының шүйде жағында бир үнирейген тесик көзиме түсти (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиўдәрья», 1963, № 3, 53-б.).

Шүйер (Қ.) — сол жер (Тр., Бр., Әр.). Мени шүйерде туўған (Тр., Келт.). Сөздин формасы өзбек тилиндеги «шу» силтеў алмасығынан (УзРС., 547) ауысқан. Бул жерде келтирилген сөздин екнши сыңары (йер) «шу» ға тиккелей байланыслы екенлиги сезилип турады. Сондай ақ қубла диалектиндеги шунда (әд. сонда) — шунда мазардың ишләриндә жатқан (Әр., Қыран), шундай (әд. сондай) — ҳалым шундай (Бр., Шым.) — шунуң (әд. соның — шунун арйағы олар (Тр., Келт.). — сияқлы алмасықлардың да төрини өзбекше «шу» сөзи менен тамырлас.

Шүйтасламақ//шүйтасмақ//шүйтастамақ (А.) — ойынның түри (Мр., Мар., Тик., Қар., Шеге., Қ. — дәр.).

Шүлен//шүлөн болуў (А.) — өз алдына хожалық болыў мәнисин билдиреди. Қашан онун шүлен//шүлөн боғаны (Қр., Хал.).

Шүленғазан//шүленғазан (А.) — той, садақаларда тамақ асыўға пайдаланатуғын қазанның ең үлкен түри (Мр., П. — таў., Зай., Қр.). Йерназарды нәхән шүленғазанның астына тастаған (Қр., Ест.).

Шұлжиң болыу (А.) — сақау болыу, оңлап сөйлей алмау (Қр.). Усы себепшілікте ақ тилінің жарасы питти, бірақ мәңгіге шұлжиң болып қалды, мұрыннан айрылды (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 494-б.).

Шүллүк (А.) — 1. Шүллік—кишкене ушы бар ағаш. Мынадай шүллүк шанша бер (Қр., Сор.); 2. Балалардың ойынының атамасы хәм ол ойында қолланылатугын ушлы таяқ (Лр., Қр., Мр.).

Шүндийиу (А.) — өз бетинше кетиу, еркелеу, мәрдейиу (Қр., Хал.). Жаңа жыйналыста «буны Тасмаңлайды сабатқаны ушын емес, оны шүндийтип, еркелетип қойғаны, өгизин сойып атырғанын көрип дым үндемегени ушын сәгий керек» десем... (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиудәрья», 1974, № 1, 25-б.). Шүндийтип хәм бола ма-, деди — Шүндий... (Сонда, 26-б.).

Шүндик//шүндүк (Қ., А.) — чайниктин шүмеги, мойны (Тр., Хәм., Бр., Майем., Әр., Қылыш., Лр., Қр., Қр., Хал.). Қанзада шүндиги сынған чайнегин алып тағы да далаға шықты... (А. Бекимбетов. «Гүрес», роман. Нөкис, 1961, 52-б.). Шылымның шүндигин сыпырып, пайынан услады да, күш пенен ишине тартты (Бул да сонда, 70-б.). Алдына қойылған шүндиги сынық құрсаулы чайниктен чайды ишип отырып, Шамурат өткендеги көргенлерин қысқашалап айтып түснидирди (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиудәрья», 1963, № 3, 73-б.). Чай жутпақшы еди, чайникти көтерген қолы дирілдеп, шүндик кесаның ернегине дигир-дигир тийди (Ш. Сейтов. «Халқабад», роман. «Әмиудәрья», 1974, № 1, 43-б.).

Шүнгүл//шүнгил (А.) — шүнгил, суудың терең жерине айтылады (Мр., Мар., Тик., Қар.).

Шүр (А.) — асық ойынында болатуғын орталық жер усылай аталады (Қр.). Бағанадан берли келиншекке жол бермей алдын орап киятырған балалар шүрге асық таслағандай, жерге түскен бауырсақ пенен жийдеге таласып, бөлишип шоқ-шоқ болып қалды (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 76-б.).

Шүрегей//шүрөгей үйрек (А.) — формасы кишкене-леу болып келген ушқыш үйрек (Мр., Шеге., П. — тау., Қ. — дәр.).

Шүтик (А.) — ертеде пахтаның жибинен пилік етип іслен, оны керосинге сиңирип, түнде жайдың ишине

жақтылық беретұғын шыра (Шым. р., Қр., Лр., Шр., Қр., Мр.).

Шыбырғаны жүзүм (Қ.) — жүзімнің түрі; дәни мазала, түрі қара, көк иренде, формасы киши домалақ болады. Үш жылда мийуе беріп, 25—30 жылға дейін жасайды (Тр., Бр., Әр.).

Шыбыш//шыбыш ешки (А.) — ешки бір мәртебе тууғанға дейін «шыбыш» деп аталып, соңынан «ешки» атағына ие болады (Қр., Қр., Мр., Мар., Қыз., Шеге., Б, 1, 396). Сен неге шыбыш ешкидей шыбжыңдайсан? (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 397-б.).

Шыжым (А.) — жекеннің қалағының қабығынан есилген жиі (Қр, Мр.). Сарымайдың көлінен алынған қалақ жекенді солдырып, шыжымын да қолы менен тоқыған шынта үзиги жаман босын ба, саңлақ деген жоқ (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 15-б.).

Шыйыртпақ нағыс (А.) — нағыстың бір түрі (Мр, Мар., Шеге., Зай.).

Шыйырын алуу (Қ.) — бір нәрсені жүдә көп, мол етип алуға байланысты айтылатұғын дызбек. (Тр., Бр., Әр.). Пул алғандам йаман шыйырын алған (Бр., Шым.).

Шылау (А.) — сүзбеге қуйған айранға қойыу болыуы ушын салынатұғын унға айтылады (Мр., Мар., Қыз., Шеге., ТБ, ҚТДМ, 110).

Шылпылдақ голқын (А.) — теңиз ямаса дәрьяда болатұғын толқынның бір түрі (Мр. П. — тау., Қ. — дәр., Тазб.).

Шылым (А.) — 1. Балықтың сыртқы жағында желімге мезгес зат. Ол әсиресе шортан балықта көбірек ушырасады (Мр., Мар., Тик., Қар.); 2. Темеки, шегетуғын шылым дегенди билдиреди.

Тилла найлы шылымым бар,
Қымбат бақалы қолым бар...

(Шр., Кеген.).

Шылымтал (А.) — шыпта, мардан т. б. тоқығанда жекеннің қалағының сыртындағы қабығы алынып, арқау етиледі. Оны «шылымтал» дейди. Шылымталдан есилген жипти жекен жип//шылымтал жип деп атайды (Ткр., Шым. р., Қр., Лр., Қр., Мр.).

— Келинлер, шылымталды жыйнап бир-бирден гүлше көмиңлер, — деди ғарры... Омар ғаррының еки жағында еки келини жарыспаққа шылымтал есип отыр (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 406-б.).

Аяғына шылымталдың жиби оратылып, етегинен қабығы түсти (Сонда, 420-б.). Шамурат есип отырған шылымталын жерге қойып: — жақсы құрдас барып келейин... — деп жууап берди (С. Арысланов. «Қоңырат», роман. «Әмиүдәрья», 1963, № 3, 50-б.).

Шым (Қ.) — ажырықлы жердің бозға айналыуын «шым» деп атайды. Шымбай жатқан бир шым экән, аударып егин еккән (Тр., Досб.).

Шымалай (А.) — қумырысқанын ен майда түрн (Кр., Әб.).

Шымбайына батыу (А.) — ашыуып келтириу (Кр., Қр.). Өзине тархан атағын бергизген орыс патшасының адамларына ыразы болған менен Абылхайыр ханға жәрдем деген сөз шымбайына батты (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы», роман... 316-б.).

Шым-шытыр (А.) — ыбыр-жыбыр болуу, быжынау дегенди аңлатады (Шым. р., Б, 1, 396).

Шынжыр//шынжыра (А.) — нағыстың түрн (Мр., Мар., Гик., Қар., Зай.).

Шынжырма-шынжыр (А.) — избе-изли, днзбекли деген мәнилерди билдиреди (Шым. р., Қр.). Биздә шынжырма-шынжыр тарых жоқ (Шым. р., Орж.). Ата-бабасына тартады деуге шынжырма-шынжыр княтырған байдың әулады емес еди (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-кітап... 149-б.).

Шымашын (А.) — Қытай ели мәнисинде қолланылады. Шымашыннан шай кәлипти, шай, тәмәки көп кәлипти... (Шр.).

Шынсыз (А.) — ар-намысы, уяты жоқ адам дегенди аңлатады (Шр., Лр., Қр., Б, 1, 39).

Шыңға (А.) — ердің артқы жағынан еки жерге шыңға қағылады. Биреуине аттың шам айылы, екіншисине бөктерги жип тағылады. Олардың усындай хызметлерине қарай шам айыл шыңға, бөктерги бау шыңға делінеди (Шым. р., Арал.).

Шыпта (А.) — жекеннен исленип, үйдін ишине төсеу, қара үйге үзик орнына тутатугын мүлк иретінде де қолланған. Шыпта жердің ызғарын өткермейди. Жайларға еден салуу шықпастан бурын көрпе-төсектин

астына төселетуғын тийкарғы изоляциялық материал усы шыпта болды (Ткр., Қара., Мр., Мар., Тик., Қар., Қыз., Шеге, П. — тау., Қ. — дәр.). Шыпта үзикли үйдин иши қыран-топан (Қ. Султанов. «Әжинияз», роман... 18-б.).

Шыпта есик (А.) — қара үйдин ямаса ылашықтың шыптадан тутылған есиги (Мр., Мар., Қыз., Шеге, П. — тау.). Түп ярымында биреу Өтемураттың ылашығынын шыпта есигин көтерип, ергенекти қушақлап тын-тыцлады (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 113-б.).

Шыр питиу (А.) — азат, бахытлы болыу (Кр., Нр.). Дийханлар өз-ара: «маңлайымызға шыр питетуғын күнлер бар екен»..., «большойлардың күши күш»... десип ғауқылласады... (Т. Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы», роман, 1-китап... 235-б.).

Шыртыу (А.) — ықласланыу, талапланыу, мегзетиу мәнилерин билдиреди (Қр., Мр.). Беглербеги күтә саран, шық тамбас адам болса да, өзін қатарларына күтә сақый етип көрсетиуге шырталатуғын адам еди... (Қ. Ерманов. «Ояныу», роман... 44-б.).

Шырт-шырт (А.) — бирден емески сес бериу; белгили бир хәрекет (Кр., Нр., Хож.). Аманлық төмен қарап, шырт-шырт шөп сындырып жууап берди (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсанасы»... 143-б.).

Шыруан (Қ.) — ертедеги ақша бирлиги; 1. Бес ямаса он сомлық тилла пул; 2. Алтын менен есаплаганда (таминланған) он сомлық қагаз пул (РУзС., 948), он сомлық ақша белгиси (УзРС., 519). Мысалы: еки шыруанға еки сыйыр алдым (Тр., Келт.). «Шыруан» сөзи тийкарынан қубла диалектинин лексикасына өзбек тили арқалы ениуи итимал.

Шырша табақ (А.) — шырша ағаштан исленген табақ (Кр., Нр.). Егер бизге инансаңыз, ханнын ойы шырша табаққа қуйылған тынық суу (Т. Қайыпбергенов. «Маман бий әпсананысы»... 487-б.).

Шыр/ы/ш (А.) — жүн, шерсть. Үстүндәги шыр/ы/ш кийимләр... (Шым. қ.).

Шыта болуу (А.) — шытайы, шер, шыртылдақ адамға байланысly айтылады. Ешейинде шыта бола... (Мр., Мар., Қыз., Шеге, Зай.).

Шытақ нағыс (А.) — нағыстың түри (Мр., Шеге, П. — тау., Зай.). Керегениң басларын байлаған гил шытақ нағыс (Қ. Султанов. «Әжинияз»... 98-б.).

Шытыр (А.) — жердің бетіне ерте бәхәрде көгеріп шығатуғын бір жыллық өсімлік, бойының ұзындығы 5—15 см. болады (Шр., Лр., Қр.). ...Оның жапырағы еңсіз, собығы еңлірек болып келеді... тийкарынан дузлы топырақларда көптеп ушырасады. Өсіп рауажланыуы марттың орталарынан басыланады хәм жер бетіне көгеріп шығады. Гүллеу дәуірі марттың ақырынан апрельдің аяғына шекем дауам етеді, ал тухым беруі дәуірі май айының ішінде өтеді...

Шытырды түйелер, жылқылар, қой-ешкилер күтә жақсы сүйсініп жейді, себебі ол қуурап қалса да собықлары өзінде сақланады. Бул өсімлік күтә көп болып рауажланған жыллары олардың өскен жайлауларынан қойларды семиртуі мақсетінде пухта пайдаланыу керек, ...ондай жерлерге бағылған қойлар тез күнішінде семиреди (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстіртінің от-шөп ресурстары... 66-б.).

Шыштай (А.) — таза, пәк. Жүдә шыштай йетибатыр (Шым. р., Тай.).

Шәгир тары (А.) тарының бір түрі (Шым. р., Жамбас).

Ы

Ыбырық (Қ.) — ыдыс, қолда ылайдап жасап писиди хәм ишине суу қуйып қояды. Оның мойыны жиңишке болып келеді. Тийкарынан оның ишине суу, айран қуйылады.

Ыбырық сөзі грузинлерде де бар. Оған тәжик тилинде ибрик — китабий: суу ямаса вино (шарап) қуйыуға арналған ыдыс (Тадж.-рус. сл., 159) деп анықлама берілген.

Түркше «ыбырық» мыс гүзе, хум, суу қуйыу ушын ыдыс. Аталған сөз өзіннің этимологиясы бойынша суу, шарап қуйыуға қолайластырылған ыдыс (гүзе, хум) мәнилерін аңлатады. Тәжик, түрк тиллеріндегі «ыбырық» сөзінің вариантлары қубла диалектінде сөздің бас хәм соңғы позицияларында фонетикалық өзгерістерге ушырап айтылады (яғнай ы>и) және келип шығу тарихын, морфологиялық қурылысын тереңірек изертлеуді талап етеді.

Ығбал ислеу (А.) — бахытлы, мәртебелі болыу (Қр., Мр.).

Ығбал ислеп бир күн абырой аларсан,
Еидиги үмитим сеннен сол болды...

(Қ. Ерманов. «Балықшылар қысасы», дәстан... 59-б.).

Ығызбау (А.) — сууда қайық пенен ығып жүріп салатуғын ауды усылай атайды (Мр., Мар., Шеге, Қ. — дәр.).

Ызба (А.) — қара үйдің еки керегесін қосып байлау үшін пайдаланылатуғын затты усылай атайды (Кр., Бас., Шр., Саг.).

Ызбыр (А.) — бир-биреуге ерегисли болуу, қарама-қарсы душпанлық нийет деген мәнилерди аңлатады. Ол қалай ызбыр боб жүргөн (Лр., Уйғ.). Ызбыр боб жүргөн (Қр., Сор.).

Ызым-сызым хабар (А.) — жер-жерден айтылған азыкем майда, елеспесиз хабар (Кр., Әб.).

Ыйық (А.) — адамның ийіні (Қр., Мр.). ...Ауызы жете қойса басқа адамды ыйықтан алып, бир таулап урады (Қ. Ерманов. «Ояные»... 28-б.).

Ықпа/ыспа (А.) — ертеректе көпир салынбаған сууы бар жерлердеп атты, малларды өткерну үшін жекеннен сал исленген. Буны «ықпа» деп атаған (Мр., Тик., Қар., Шеге, Зай.).

Ықтырма (А.) — еппеп паналайтуғын турақ жай. Ықтырма таптық (Қр.).

Ылажды қуртуу (А.) — иләжы жоқ деген мәнини билдиреди. Баллар ылажды қурттыго (Ир., Сам.).

Ылайағаш (А.) — жайдың сыртқы төбесін сыбаған да ылайды шелекке салып, тартып шығаруу үшін арналған узын ағаш (Мр., Мар., Тик., Қар., Шеге).

Ылайшы (А.) — қустың бир түри (Кр., Қат.).

Ылақ (А.) — жана тууылған дәуринен бес айға шемги аралықта «ылақ» деп аталады (Мр., Қыз., Шеге., Зай.).

Ылақа (А.) — балықтың түри. Жергиликли адамлардың ауызеки тилинде оның жайын, қаражал, мешел, қарамешел, ылапыш деген атамалары да айтылады (Мр., Мар., Тик., Қар., Шеге, Қ. — дәр.).

Ылақа қармақ (А.) — ылақа балығын аулау үшін исленген қармақ (Мр., Мар., П. — тау., Қ. — дәр.). Ылақа қармақты беккем, жиңишке темирден ушлы етип ислейди. Ылақа қармақ таза болса, оны қайрамай салыуға болады. Қармаққа жем кленка ямаса

қандай болса да терини де қыстырыу мүмкін. Қармақтың бауы жиңишке капроннан болуы керек (А. Бекмуратов. «Мойнақтың маяклары»... 56-б.).

Ылан (А.) — кеселлик, ауырыушылық. Терэклэрдэ ылан бар (Қр., Сор.).

Ылапыш (А.) — ылақа балығының сүйегі аз түрі. Жыртқыш балық, түрлі балықтар, құстар, сууда жасайтуғын сүт емизюшілер менен де ауқатланады (Мр., Мар., Тик., Қар., Шеге, П. — тау., Қ. — дэр., Ткр., ТБ., ҚТДМ., 49, Б, 1, 397).

Ымтылуу (А.) — умтылуу, талпынуу. Бирақ халық жүдэ ымтылды (Қр., Тон.).

Ымытуу (А.) — умытуу, бир керекли нэрсени ядтан шығаруу. Ымытып қалғанымда: й... (Қр., Дэу.).

Ырабай (А.) — жөн, бағыт, бағдар (Қр., Нр., Қр., Мр.). Қолымнан келсе жесирдин Ерназары емес, өз елиниц, ең кеминде қолдаулының Ерназары қыларман, болмаса заманның ырабайы билер (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 288-б.).

Ырабайын жықпау (А.) — алған бағдарын қайтармау, айтқан сөзине қарсылық көрсетпеуге байланысты айтылатуғын дизбек (Қр., Нр., Шр., Лр., Қр., Мр.). Ай-дос олардын ырабайын жықпай әри-бери шыдап еди, болмады... (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар»... 140-б.).

Ырайын//ырайун (А., Қ.) — район. Мундай ырайын боған жоқ, Шымбай (Шым. р., Жал. — маң.). Ырайынның жайын салды (Қр., Ақи.). Гөш пыланшыда ырайун бойынша бир адам йекен (Нр., Н. — хан.).

Ыраққыш//ырыққыш (А.) — жылқы малын ертерек заманларда усылай деп атаған (Мр., Қар., Қыз., Шеге., П. — тау.).

Ыраң (Қ.) — қумда өсетуғын майда, қой жейтуғын жипектей өсімлик (Тр., Бр., Әр.).

Келтирилген сөз қаз. өлең (РҚазС., 466), өзб. ранг (УзРС., 339), қырғ. өлең чөп (РҚрС., 491), татар. қыяк, қыяк үлән (РТтС., II, 398) формаларында келедн.

Ыран-тыраң (А.) — шала-шарпы, толық емес деген мәнилерди атқарады. Ыран-тыраң кийиндик де геттик, бир сағатта зорға келдик (Мр., Қар.).

Ырғақ (А.) — нағыстың түрі (Мр., Қыз., Шеге., Зай., Қ. — дэр.).

Ыргуу (А.) — бир хызметтен екншисине орналасуу мәнисинде. Сэлхозсынаптан бүйэргэ ырғыды (Хож.).

Ырғымау (А.) — жылыспау, өрлемеу, алдыңғы қатарға шықпау. Ырайун ырғымай атқанға (Қр., Жағ.).

Ырлы-тырлы (А.) — еплеу, есабын табыу дегенді аңлатады. Ырлы-тырлы ауқат қылып кийатырмыз (Қр., Сор.).

Ырысқал//ырысқан (А.) — адамның несийбеси, пайы, бахыты (Қр., Шым. р., Б, 1, 397). Ырысқалды өзі излесин (Қр., Әб.).

Ысқаурын//ысқауул//тез (А.) — құралдың атамасы. Ол тийкарынан қара үйдін шаңарағын дүзетіуі үшін қолланылады. Сондай ақ оның ашасына салып ағашты дүзетіуіге хәм ийіуіге де болады (Шым. р. Шр., Қр.).

Ыстанат (А.) — атақ, жаман ат (Мр., Қыз., Шеге., П. — тау., Зай.). Ағайиннің Хийуаға услап берди деген ыстанатқа қалады (К. Султанов. «Әжинияз», роман... 132-б.).

Ыстымал (А.) — хәрекет, ислениуіге тийисли ем, шара дегенді билдиреди (Мр., Қар., Шеге., Зай.). Оннан қайта ыстымалыңды ете бер... (К. Султанов. «Әжинияз»... 73-б.).

Ысытпа (А.) — адам ауырыуының атамасы (Қр., Хал.). Гөне ысытпам бар еди.

— Ысытпа деген сәл жерде...

(Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әмиуд:рья», 1974, № 1, 43-б.).

Ыштақ (А.) — ықыласлы, құмар деген мәниде қолланылады (Қр., Хал.).

— Биреуін қазақ қызы, үйдеги қыз-ше, өзи де оқыуға ыштақ, — деди Мәдияр еле қабағын жазбастан (Ш. Сейтов. «Халқабат», роман. «Әмиудәрья», 1974, № 1, 21-б.).

Ә

Әбелек (А.) — өсимликтің бир түри. Ол көпшилик жағдайларда Үстиртте ушырасады (Шр., Лр., Қр.). Аталған өсимлик Үстирт шараятында маллар үшін ен бағалы азықлық от-шөп болып табылады. Ол бир жыллық өсимликлер қатарына кирип, бойының бийиклиги 6—30 см. ге шекем жетеди, ал улыума көрніниси шар формасына ийе. Жапырақлары узынша, ушлары тикенекли, тухымы арқалы көбейеди. Үстирт жағдайында ап-

рель хәм май айларының басларында жер бетине көгерип шыгып, июнь айының басларында гүллейди және тухым береді... Бул өсімліктің составында белок хәм май затларының көп болуы оның сапасының жоқары екенлігін көрсетеді. Эбелек түйе, жылқы және қойларға ең жақсы семиртүүші от-шөп (Х. Зарипов. Қарақалпақстан Үстиртиннің от-шөп ресурслары... 38—39-б.).

Я

Ябы (А.) — жумысқа қосылатуғын аттың түрі (Шым. р., Қол. — бес.).

Ядыгерлік (А., Қ.) — естелик, өзинен соңғылар ушып қалатуғын бир белги. — Әй бир ядыгерлік ушун қойып атырман, — депти... (Қр., Балық.).

Ядыкеш (А.) — еситкенни ядынан шыгармайтуғын, умытпайтуғын адам (Ткр., Мр.). Ядыкеш ким бар екен (Ткр., Ырғ.).

Янәтағыйна (А.) — және, тағы да. Янәтағыйна мурну қыймыл-қыймыл етеди (Хож., Сәб.).

Янғыз (А., Қ.) — жалғыз, биреу. Янғыз балалы болып той берип атыр йеди (Хож., Хат.).

Япмай (А.) — япырмай. Япмай, мына Шернийаз келе бомайды (Қр., Хал.).

Ярғанат (А.) — жарғанат (Мр., Тик., Қар.). Солар ярғанат янлыды (Өтеш шайырдан).

Ярый бермеу (А.) — пнабау, исеппеу (Қр., Нр., Қр.). Бегисти шыннан өлтирип қойганына базда кеули ярый бермей, «ол тири екен» деген хабар эжелетуғын биреуді күтип жатырған Айдос мойнын есикке бурды (Т. Қайыпбергенов. «Бахытсызлар», қарақалпақ дәстаны, 2-роман... 27й-б.).

Ярым батпан (А.) — батпанның ярымы ямаса екидеп бир бөлиги (Мр., Қр.). Қ. батпан.

Д. С. НАСЫРДВ

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ДИАЛЕКТЛЕРИ

1. Қарақалпақ тили диалектлери ҳаққында улыўма мағлыўматлар

Қарақалпақлар Өзбекстан ССРы составына киретуғын Қарақалпақстан АССР ының тийқарғы халқын құрайды. Қарақалпақлар арасында өз атамасы сыпатында «қарылпақ», қаралпақ», «қарағалпақ» сөзлери кең таралған. Қарақалпақстан АССРында жасаўшы қарақалпақлардың тийқарғы массасы Әмиудәрьяның төменги жағалауларындағы территорияларда орналасқан. Қақарақалпақлардың бул тийқарғы группасын тарийхый-этнографиялық әдебиятта «Әмиудәрьялы» ямаса «Хорезмли» қарақалпақлар деп атайды. Әмиудәрьялы қарақалпақлардың тийқарғы массасы Нөкис, Шымбай, Бозатаў, Кегейли, Қараөзек, Қоңырат, Ленинабад, Шоманай, Хожели, Мойнақ, Тахтакөпир районларында орналасқан, ал қубла районларда — Төрткүлде, Берунийде, Елликқалада ҳәм Әмиудәрьяда олар аз санда ушырасады ҳәм хорезмли өзбеклер, түркменлер менен аралас жасайды.

1970-жылы өткерилген Пүткил союзлық халық есабын алыўдың мағлыўматлары бойынша СССР да 236.000 қарақалпақ бар. Солардан 217.505 адам Қарақалпақстан АССРы территориясында жасайды: арқа районларда 209.488, ал қубла районларда 8.017. Қарақалпақлардың улыўма санының 96,6 проценти қарапақ тилин өз ана тили деп есаплайды¹.

1979-жылы өткерилген Пүткил союзлық халық есабын алыўдың мағлыўматы бойынша, СССР дағы қара-

¹ Всесоюзная перепись населения 1970 г. по Советскому Союзу. Население нашей страны. Газ. «Правда», 1971, 17 апреля.

қалпақтардың улыма саны 303 мың, олардан 95,9 проценти қарақалпақ тилин өз ана тили деп есаплайды.¹

Қарақалпақ тили көп уақытлар дауамында түркий тиллериниң классификациялық схемаларына кирмей келди. Бирақ акад. А. Н. Самойловичтың түркий тиллериниң бирлестирилген классификациясында қабыл етилген классификациялық белгилерге қарағанда қарақалпақ тили түркий тиллери ушын улыма болған тоғуз, айақ, бол, тау, сары, қалған сыяқлы белгилерге ортақласып түркий тиллериниң қыпшақ ямаса арқа-батыс бөлиmine киргизилген². Проф. С. Е. Малов хәм проф. Н. А. Баскаков усынган түркий тиллериниң соңғы жыллардағы классификациялық системаларында қарақалпақ тилиниң материаллары да берилген.

Түркий тиллеринде ески архаик хәм жаңа фонетикалық белгилердин сақланыуын есапқа алып дүзилген проф. С. Е. Маловтың классификациялық системасында қарақалпақ тили түркий тиллериниң ең жаңа (новейшая) бөлиmine киргизилди.³

Түркий тиллериниң тил фактлери менен бир қатарда усы тиллердин тарийхий рауажланыу хәм қәлиплеcие жолларын есапқа алып дүзилген проф. Н. А. Баскаковтың классификациясында қарақалпақ тили ноғай хәм қазақ тиллери менен бирге түркий тиллердин батыс хуни шақабына жататуғын қыпшақ тиллериниң қыпшақ-ноғай бөлимшесине киреди.⁴

Қарақалпақстан АССРы территориясында жасаушы қарақалпақтардың тийкаргы группаларынан басқа қарақалпақ халқының бир қатар кишкене ямаса локаль группалары ӨзССР ының хәрқыйлы областьларында хәм Түркмен ССР ының арқа-батыс бөлегинде жасайды. 1970-жылы өткерилген Пүткил союзлық халық еса-

¹ Население СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. Политиздат., 1980, с. 23—26.

² Самойлович А. Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Петроград, 1922, с. 15.

³ Малов С. Е. Древние и новые тюркские языки. — «Известия АН СССР». Отделение литературы и языка. т. XI, вып. 2, М., 1952, с. 135—143.

⁴ Баскаков Н. А. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования. — «Труды Института языкознания». I. М., 1952, с. 7—57.

бын алыудың мағлыұматлары бойынша ӨзССР областьларында жасаушы қарақалпақлардың саны төмендегіше: Ферғана алабында 732 адам, Бухара областында — 8668 адам, Хорезм областында — 507 адам, ал Түркменстанның Ташауыз хәм Чарджоу областларында — 2542 адам¹. Тарийхый-этнографиялық мағлыұматлар бойынша ӨзССР дың Ферғана алабында хәм Бухара областында жасаушы қарақалпақлар Сырдәрьяның орта ағысында Түркстан менен Ташкент аралығында өмир сүрген XVIII әсирдеги «жоқарғы» қарақалпақлардың урпақлары болып табылады².

Өз ССР дың Ферғана алабында хәм Бухара областында жасаушы қарақалпақлардың тили проф. Е. Д. Поливановтың классификациясы бойынша өзбек тилиниң «қыпшақ» ямаса хақыйқый өзбек (собственно-узбекский) диалектиниң³ составына киреди, проф. А. Қ. Боровковтың классификациясы бойынша, өзбек тилиниң «шйбанид-өзбек» ямаса «ж»-лаушы (джекаюший диалект) диалектиниң⁴ составына киреди.

Советлер Союзынан сыртта қарақалпақ халқының уәкиллери айырым ауыл болып Афған Түркстанында Мазари-Шериф жанында, ал 1940-жылдан баслап Джелалабад этирапында жасайды. Афған Түркстанында барлығы болып 15 мың қарақалпақ жасайды.⁵ Афған қарақалпақларының тили ҳаққында толық мағлыұмат жоқ. Тек болғаны швед алымы проф. Гуиннар Ярринг афған қарақалпақлары қонсы өзбек хәм түркмен тиллеринен күтә ажыралатуғын өз тилинде сөйлейди деп улуыма белгилеп өтеди.⁶

¹ Население нашей республики. Газ. «Правда Востока», 1971, 26 апреля.

² Толстова Л. С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX — начале XX века. Нукус—Ташкент, 1963, с. 3—226.

³ Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933, с. 26—31.

⁴ Боровков А. К. Опыт классификации узбекских говоров. — «Известия АН УзССР», 1953, № 5, с. 72—73.

⁵ Jarring 9. On the Distribution of turk tribes in Afganistan. Lund-Leipzig, 1939, с. 70. Брук С. И. Энический состав и размещение населения в странах Передней Азии. — «Переднеазиатский этнографический сборник» I. М., 1953, с. 99.

⁶ Jarring 9. Көрсетилген мийнет, б. 70.

Қарақалпақлар өз атамасы менен тарийхта XVI әсирдин ақырынан белгили. Олар басқа көшпели хәм ярым көшпели халықлардың қатарында Сырдарьяның төменги ағысында өз алдына айырым халық сыпатында биринши рет 1598-жылы аталады.

Тарийшылар арасында улыўма қабыл етилген пикир бойынша қарақалпақ халқының қәлиплесиўиниң орта әсирлик этапында рус жылнамаларында «черные клобуки» деп аталған оғуз-печенег қәўимлери, әсиресе печенеглердин дәслең қыпшақ қәўимлик бирикпелериниң составына, соң шығыс ноғайлар составына избизлик пенен бириккен шығыс бәлими тийкаргы базасы болып табылады.¹ Әмиўдарьяның төменги жағасына қарақалпақлар XVIII әсирдин ортасында XIX әсирдин басында келген.

Қарақалпақлар бурын қәўимлик хәм урыўлық бирикпелерге бөлинген.

Әмиўдарьяның төменги ағысында орналасқан қарақалпақлардың урыўлық системасы «қоңырат» хәм «он төрт урыў» болып еки арысқа бөлинеди. Қоңырат арысы шүллик хәм жаўынғыр деген еки бәлимнен ибарат. Шүллик бәлимниң составына Қыят, Ашамайлы, Қолдаўлы, Қостамғалы, Балғалы, Қандекли, Қарамойын, Мүйтен урыўлары киреди.

«Жаўынғыр» бәлимине Теристамғалы, Бақанлы — Шәўжейли, Тийекли, Ырғақлы, Баймақлы, Қазаяқлы, Уйғыр урыўлары кирген. «Шүллик» хәм «Жаўынғыр» бәлимлериниң аталған урыўлары өз гезегинде тағы да бир неше урыўларға хәм кишкене урыў бәлимшелерине бөлинген.

«Он төрт урыў» арысы үлкен төрт урыўдан турады: олар — Қытай, Қыишақ, Кенегес, Маңғыт. Бул урыўлар да бир неше майда урыўларға хәм урыў бәлимшелерине бөлинген.²

¹ Иванов П. П. Очерки истории каракалпаков. — Сб. «Материалы по истории каракалпаков». Труды Ин-та востоковедения, т. VII, М.-Л., 1935, с. 9—42. Толстов С. П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа. — «Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР», вып. II, М.-Л., 1947, с. 69—75.

² Жданов Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л., 1950, с. 37—62.

Қарақалпақ халқының көрсетілген арыслары бурынғы уақыттары өзлерінің жасау территорияларына ийе болған. Усы территориялар хәзирги уақытта да бир қанша сақланған. Он төрт урыудың Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғыт қәуимлери Әмиүдәрьяның он жағасында Кегейли каналының еки жағалауында хәзирги Нөкис, Шымбай, Кегейли районларының территорияларында жасаған.

Қоңырат арысының қәуимлери бул урыулардың арқа хәм батыс тәреплеріндеги территорияларды ийелеп. Арал теңизиниң шеп жағасында хәм Әмиүдәрьяның шеп жағасында хәзирги Тахтакөпир, Мойнақ, Қоңырат, Ленинабад, Шоманай хәм Хожели районларының территорияларында жасаған.

Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғыт хәм Жауынғыр урыуларының кишкене бөлимлери Қарақалпақстанның кубла районларында хәзирги Әмиүдәрья, Бируний, Елликқала, Төрткүл районларының территорияларында хәм Нөкис районының Назархан участкасында жасайды.

Қарақалпақ тилиниң хәзирги диалектлик бөлиниўи аталған қарақалпақ урыуларының территориялары менен сәйкес келмейди, ал белгили диалектлик системаның (әсиресе арқа диалекттиң составына) қарақалпақ халқының өткендеги урыу-қәуимлик бирикпелериниң хәр қыйлы ўәкиллери кирсди. Сонлықтан қарақалпақ тилиниң диалектлик системасының пайда болыўын қарақалпақ халқының анаў яки мынаў урыу-қәуимлик бирикпелери менен байланыстырыў мүмкин емес. Бирақ бурынғы урыу-қәуимлик бирлесиўлердиң ўәкиллеринен жыйналған диалектологиялық материаллардан анаў яки мынаў урыу-қәуимлик бирлеспелерге тән болған тил өзгешеликлерин байқаўға болады. Бундай өзгешеликлерден төмендегилерди белгилеп өтиўге болады:

1. Қытай хәм Қыпшақ урыулары ўәкиллериниң сөйлеў тилинде ярым ашық е сесиниң орнына ашық даўыслы а/ә сеслериниң қолланыўы байқалады: кәсә, сәкән, сәккиз, пәшшә хәм т. б.

2. Қыят, ашамайлы, қолдаўлы хәм мүйтен урыулары ўәкиллериниң тили ерин үнлеслигиниң басым қолланылыўы менен сыпатланады: түлкүнүн баласы, шуғуллық, қолумду қысты, көлдөгү қамыс хәм т. б.

3. Қоңырат арысының қолдаулы, мүйтен урыулары ўәкиллериниң тилинде сонор мурынлық «м, н, ц» сеслериниң тәсири нәтийжесинде сонор л сесиниң сонор мурынлық «н» сесине өтиўи байқалады, яғный бунда назализация (мурынласыў) қубылысы пайда болады: маңнай, аңна-, жаннық, қатыннар, күннер, орыннайды хәм т. б. Бул қубылысты тюркологлар ҳәзирги гагауз тилинде, башқурт тилиниң қубла диалектинде хәм түркмен тилиниң диалектлеринде белгилейди¹.

4. Мүйтен, қолдаулы, қыят хәм ашамайлы урыулары ўәкиллериниң тилинде айырым сөзлерде қарақалпақ тилиниң диалектлеринде алмасыўшы с/ш/ч дауыссызларынан көбинесе жуўысыңқы үнсиз «с» дауыссыздың айтылыўы байқалады. Солай етип, аталған урыў ўәкиллериниң сөйлеў тили ушын «сокание» қубылысы характерлирек болып келеди: есек, самал, салғам, сағал, сапы, сорпа, мысық, сүйел хәм т. б.

5. Қоңырат арысының қыят, ашамайлы, қолдаулы, мүйтен, қостамғалы, қәндекли хәм жаўынғыр урыулары ўәкиллериниң тилинде көплик санда турған тартым хәм бетлеў аффикслеринде қарақалпақ тили диалектлеринде алмасыўшы с/з дауыссызларынан көбинесе үнсиз дауыссыз «с» қолланылады: баламыс, барамыс, үйүнүс, келемис, айтамыс хәм т. б.

6. Кенегес, маңғыт, қытай, қыпшақ ўрыулары ўәкиллериниң тилинде қарақалпақ тили диалектлеринде алмасыўшы г/к, г/қ дауыссызларынан анлаутта көбинесе үнли дауыссыз «г, г» сеслериниң қолланылыўы байқалады: гөпүр, геме, гиндик, ғарға, ғаза, ғарбыз хәм т. б.

7. Қытай урыўының қырқ бөлимшеси ўәкиллериниң сөйлеў тилинде анықлық мейил өткен мәхәл фейил тийкарларында қос еринлик жуўысыңқы үнли сонор ў орнына қос еринлик жабысыңқы үнсиз п дауыссыздың қолланылыўы байқалады: қар жапты, ат тепти, йит қапты, тапты, кепти хәм т. б.

¹ Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, с. 61—62, 73—74. Юлдашев А. А. Вопросы формирования единых норм башкирского национального языка — Сб. «Вопросы формирования и развития национальных языков». Труды Института языкознания, том X, М., 1960, с. 278. Поцелуевский А. П. Диалекты туркменского языка, Ашхабад, 1936, с. 48.

8. Қытай хәм қыпшақ урыулары уәкиллериниң сөйлеу тилинде анықлық мейил ҳәзирги-келер мәхәлини дүзиуде айырым феил сөзлерде ҳал феилдин «а» аффикси орнына «ый» бирикпесиниң қолланылыуы байқалады: тисим аурыиди, түнде шоршыйди, қантты сорыйды хәм т. б.

9. Кенегес, маңғыт, қытай хәм қыпшақ урыулары уәкиллериниң тилинде феилдин болымсыз формасының аффиксиниң алдында қаптал жууысыңқы дауыссыз «л» сесиниң көбинесе түсип қалыуы байқалады: қымайды, кмейди, амайды, самайды, бомайды хәм т. б.

10. Кенегес, маңғыт, қытай хәм қыпшақ урыулары уәкиллериниң тилиниң лексикасында басқа урыу уәкиллериниң тилинде күтә пассив қолланылатуғын ямаса мәниси бойынша басқа сөзге яки өзиниң фонетикалық вариантына сәйкес сөзлер қолланылады: шопақ, пошақ, ләген, жоңырышқа, қайшы, нәсте, каса, сәккиз, тоққуз, сәдәп хәм т. б.

11. Мүйтен, қолдаулы, қыят, ашамайлы урыулары уәкиллериниң тилиниң лексикасында балық аулаушылық хәм гидрономиялық атамалар менен байланыслы сөзлер үлкен орын ийстейди. Лексиканың бул қатламы олардың кәсиби хәм Арал жағалауында орналасуы өзгешеликтери менен байланыслы болыуы итимал: мөнкө, тоқы, шалаң, тумғуйуқ хәм т. б.

Қарақалпақ халқының составында Хийуа ханлығына тутқыш болып түскен аз сандағы бұрынғы қул-иранлылар жасайды. Бул қул-иранлылардың урпақлары айырым группалар болып Қарақалпақстанның Кегейли районында кенегес, қытай урыулары менен аралас жасайды. Олар өзлерин қарақалпақлардың хәрқыйлы урыуларына киргизеди хәм турмыс және тил жағынан қарақалпақ халқы менен толық ассимиляцияласқан. Ҳәзирги уақытта олардың бұрынғы парсы тили толық умытылған хәм жергиликли қарақалпақ халқынан тек антропологиялық типі (түри) жағынан айрылады¹.

Қарақалпақ халқының ата-бабалары деп болжалған печенеглердин тили ҳаққында хәрқыйлы пикирлер бар. Орта әсирлик алым Махмуд Қашгарий өзиниң «Дивану луғат ит-түрк» (XI э.) сөзлигинде печенеглерди узақ

¹ Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. с. 48—49.

батыста Византия шегарлаларының қапталында жайластырады, олардың тилин булгар хәм сувар тиллери менен жақынластырады.¹

Н. А. Баскаков өзиниң түркий тиллериниң классификациясында печенег тилин батыс хунн түркий тиллериниң огуз бөлиминиң огуз-булгар бөлимшесине киргизеди Оныц пикири бойынша, печенег тили өзиниң тийкары жағынан огуз тили болған хәм өзиниң рауажланыу процесинде булгар, хазар, ал кейиннирек қыпшақ (половец ямаса куман) тиллери менен өз ара байланыста болып фонетика, лексика, грамматикалық қурылысы тарауларында булгар және қыпшақ тиллериниң белгилерине ийе болған.²

Проф. Ю. Неметтиц пикири бойынша, «печенег тили өз алдына характерли фонетикалық өзгерислерге ийе-қыпшақ диалекти болған».³ Печенег тилиниң куманлардың ямаса половецлердиң тиллерине жақынлығы тууралы қубла рус далацлықларынан табылған печенеглердин руникалық жазыу естеликлерин расшифровкалауға арналған жумысында А. М. Щербак та айтады.⁴

Хәзирги қарақалпақ тилиниң хәм онын диалектлериниң материалларына қарағанда қарақалпақ тилиниң тийкарын салған қәуимлик, урыулық тиллер ҳақыйқатында да огуз хәм булгар тиллери менен байланыста болыуы итимал. Хәзирги қарақалпақ халық сөйлеу тилинде сөздин басында «ғ, г, д» үнли дауыссызларынын қолланылыуы (ғарры, ғаз, гүз, гилем, геме, дизе, дизгин) хәм келбетлик фейилдиң келер мәхәлиниң — ажақ, ежақ аффикси менен келиуи қарақалпақ тилин огуз группасы менен байланыстырады, ал сөз басында о, ө, е ярым ашық дауысшыларының дифтонгласыуы ўо, үө,

¹ М. Қошғарий. Девону луғатит турк. Том 1, 1960, с. 64, 66.

² Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962, с. 212—216.

³ Немет Ю. Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии. — «Вопросы языкознания», 1963, № 6, с. 135.

⁴ Щербак А. М. Знаки на керамике и кирпичах из Саркела-Белой Вежи (к вопросу о языке и письменности печенегов). — «Материалы и исследования по археологии СССР», № 75. М.—Л., с. 378, 387.

йе булгар тилинің тәсийринің көрсеткіші болып табылады.¹

Қарақалпақ халқының ата-бабаларынан есапланған қубла русь далаңлықларының огуз-печенег ямаса «черные клобуки» қәуімлеринің («батыс» ямаса «хазар» печенеглеринің) хәм шығыс («түркий») печенеглердің тилинің соңғы уақытларда рауажланыуы ХІ әсирдің екінші ярымынан баслап қыпшақ қәуімлик ауқамы составында өтті. Бул өз гезегинде печенеглердің тилинің күшли рәуиште қыпшақласыуына себепши болды. ХІ әсирде кимак-қыпшақ қәуімлери Иртыш жағаларынан көшип қубла русь хәм орта азиялық далаңлықларды ийеледи хәм өз составына басқа қәуімлер менен бир қатарда шығыс («түркий») және батыс («хазар») печенеглеринің бир бөлимини қосып алды.² Печенег-черноклобук қәуімлеринің соңғы тәгдири қәуімлердің қыпшақ ауқамы (ХІ—ХІІІ ә. ә.) менен тығыз байланыста өтті. Қыпшақ қәуімлеринің составында олар ХVІ әсирдің ақырында Сырдарьяның төменги жағында (қуярлығында) өз алдына «қарақалпақ» аты менен белгили болғанға шекем избе-излик пенен дәслеп Алтын Орда (ХІІІ—ХІV ә. ә.), кейин Уллы Ноғай Ордасы халықларының составында болды. Бул дәуирде тийкары огуз тили болған печенег-черноклобук қәуімлеринің тили структуралық жақтан қыпшақ тилинің қушли ассимиляциясына ушырап, қыпшақ тиллеринің қыпшақ-ноғай бөлимшесинің бир тили сыпатында биротала анықланса итимал.

Хәзир Қарақалпақстан АССРы Өз ССР составына кирип оның арқа-батыс бөлегинде орналасқан: қубла-батыста Түркмен ССРы менен, ал арқада хәм шығыста Қазақ ССРы менен шегараласады. Қарақалпақстан АССР ында қарақалпақлар менен бир қатар әдеуир санда қазақлар (Тахтакөпир, Мойнақ, Шоманай, Хожели районларында), өзбеклер (Төрткүл, Бируний, Әмиүдәрья, Хожели, Шоманай хәм Қоңырат районларында), түркменлер (Төрткүл, Хожели, Бируний районларында) жасайды. Қарақалпақлардың усы халықлар менен бундай тығыз хожалық хәм мәдений қатнасының нәтийжесинде олар жайласқан шегаралас территорияларда қа-

¹ Баскаков И. А. Тюркские языки. М., 1960, с. 166 — 167.

² Иванов П. П. Көрсетилген жұмыс, 12 — 13-б.

рақалпақ-қазақ, қарақалпақ-өзбек хәм қарақалпақ-түркмен сыяқлы аралас говорлардың дүзилиўин байқауға болады. Мысал ретинде ҚҚАССР дың Қоңырат, Ленинабад хәм Шоманай районларында жасаушы араллы өзбеклердин ауыспалы (переходный) өзбек говорын көрсетиўге болады. Араллы-өзбек говоры барлық тараулары (лексикасы, фонетикасы хәм грамматикасы) жағынан өзбек әдебий тили менен салыстырғанда қарақалпақ тилине жақын хәм араллы-өзбеклериниң бул группасының өзбек социалистлик миллетиниң ўекили сыпатында сақланыўына қарамастан олардың сөйлеу тили өз алдына бир говор ретинде қарақалпақ тилиниң составына кириў алдында тур¹.

Қарақалпақ халықлық сөйлеу тили арқа хәм қубла болып еки территориялық диалектлерден қуралады.

Қарақалпақ тилиниң арқа диалектиниң территориясы ҚҚАССР дың арқа районларының халықларын қамтыйды, яғный Шымбай, Бозатау, Ленинабад, Шоманай, Тахтакөпир, Кегейли, Қараөзек, Мойнақ, Хожели, Нөкис районларының хәм Нөкис қаласының дегерегиндеги қарақалпақ халқын қамтыйды. Бул территория қарақалпақтардың ертедеги хәм хәзирги уақыттағы тийкарғы орналасыў орны болып есапланады. Бул жерде қарақалпақ халқының тийкарғы массасы жасайды. 1970-жылы өткерилген Пүткил союзлық халық есабын алыўдың мағлұматлары бойынша, Қарақалпақстан АССР ының территориясында жасаушы улыўма 217.505 қарақалпақлардан бул территорияда 209.488 адам жасайды. Усы территорияда жасаушы қарақалпақ халқының тили тийкарынан хәзирги қарақалпақ тилиниң нормасы менен сәйкес келеди. Бул сәйкесликти қарақалпақ әдебий тилин халықлық сөйлеу тили менен салыстырғанда фонетика, грамматикалық қурылыс хәм лексикалық состав тарауларында байқауға болады. Усы сәйкесликлер тийкарында арқа диалект хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң ауызеки хәм жазба формаларының қәлиплесиўинде тийкарғы база болған деп есаплаймыз.

Қарақалпақ тилиниң қубла диалектиниң территориясы Қарақалпақстан АССР ының қубла районларын

¹ Насыров Д. С. О языке узбеков-аральцев — «Вестник ККФАН УзССР», 1973, № 4, с. 67—69.

қамтыйды. Бұған, Төрткүл, Елликқала, Бируний хәм Әмиүдәрья районларының, сондай-ақ Нөкис районының Назархан участкасында жасаушы қарақалпақлар киреди. 1970-жылғы Пүткил союзлық халық есабын алыудың мағлыұматы бойынша, аталған регионда 8.017 қарақалпақ жасайды. Булардың тийкаргы массасы ауылылық жерде турады. Келтирилген мағлыұматлардан бул территорияда қарақалпақлардың арқа группалары менен салыстырғанда кишкене группалары жасайтуғыны анықланады. Қарақалпақ тилинин қубла диалектинин уәкиллери тили хәм территориясы бойынша түркменлер, хорезм өзбеклери менен иргелес қонсы болып жасайды. Сонлықтан бул жерде қарақалпақлардың халықлық сөйлеу тили бир тәрептен тиллердин оғуз группасына киретуғын түркмен тили менен иргелес хызмет етсе, екннши тәрептен өзбек тилинин «хақыйқат» өзбек ямаса қыпшақ диалектине киретуғын арқа-хорезм хәм орта-хорезм говорлары менен иргелес хызмет етеди. Өзбек тилинин «собственно-узбекский» (ямаса қыпшақ) диалекти қарақалпақ хәм қазақ тиллери менен бирге түркий тиллердин арқа-батыс ямаса қыпшақ бөлимине киреди¹.

Узақ уақытлар дауамында басқа халықлар менен қонсылас жасауының хәм мийнет процесслеринде және күнделикли мәдений турмыс қатнастарындағы өз ара байланысы нәтийкесинде қубла қарақалпақлардың тилинде қарақалпақ тилинин арқа диалектинен өзгешеленетуғын, қосымша, қубла диалект ушын характерли белгилер пайда болды.

Қарақалпақ халықлық сөйлеу тилинин арқа хәм қубла диалектлеринин материалларып үйрениу, салыстырыу тийкарында қарақалпақ тилин арқа, қубла диалектлерге бөлиу ушын тийкар болған айырмашылықлар негизинен лексикалық, фонетикалық, ал айырым жағдайларда морфологиялық өзгешеликлерден ибарат деп тастыйықлауға болады. Диалектлердин морфологиялық құрылысындағы байқалатуғын көплеген диалектлик айырмашылықлар тийкарынан фонетикалық нызамлықлар менен байланыслы.

¹ Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1983, с. 28—31; Он же; Материалы по грамматике узбекского языка. Вып. I. Ташкент, 1935, с. 3—46.

Қарақалпақ халықлық сөйлеу тили лексика, фонетика, морфология хәм синтаксис тарауларында өзиниң системалық — структуралық дүзилиси жағынан сөзсиз белгилли ишки бирлиги менен сыпатланады хәм бул бирлик усы тил коллективиниң ағзалары арасында өз ара хеш қыйыншылықсыз сөйлесюге жәрдемлеседи. Солай болса да улыўма халықлық қарақалпақ сөйлеу тилиниң таралған территориясында айрым диалектлик бөлиниўлердин структурасында пайда болатуғын бир қатар өзгешеликлерди байқаўға болады. Қарақалпақ тилиниң диалектлик группаларын қураўшы бул жергиликли өзгешеликлер өзлериниң фонетикалық, грамматикалық хәм лексикалық структурасының тийкаргы бөлимлери жағынан улыўма халықлық қарақалпақ сөйлеу тилиниң структурасы менен улыўма хәм бирдей болады, өйткени олар, яғный диалектлер, улыўма халықлық тилдиң шақапшасы болып¹ соңғыдан тек фонетикада, грамматикада хәм лексикалық составта айырым айырмашылықлар хәм тысқары кетиўшилик пенен парықланады.

Сонлықтан қарақалпақ тилиниң диалектик өзгешеликлери деп белгилли территория халықлары ушын характерли болған жергиликли айырмашылықларды айтыўға болады. Жоқарыда айтып өткенимиздей-ақ қарақалпақ улыўма халықлық сөйлеу тили территориялық жақтан арқа хәм қубла диалект болып екиге бөлинеди. Бул диалектлердин уәкиллери жеңил, хеш бир қыйыншылықсыз пикир алысады, себеби, бириншиден, улыўма халықлық қарақалпақ тили өз-ара күтә жақын болған оғуз, печенег хәм қыпшақ түркий тиллеринен келип шыққан, екиншиден, тилдиң фонетикалық, грамматикалық, лексикалық тарауларының тийкаргы элементлери улыўма халықлық қарақалпақ тили ушын улыўма хәм бирдей болып келеди. Улыўма халықлық қарақалпақ тилиниң системасындағы хәрқыйлылықты хәм шақапшаларды қураўшы арқа, қубла диалектлерге тән болған диалектлик айырмашылықлар, түрли этно-лингвистикалық, тарийхин-социаллық себеплердин нәтийжеси болып табылады. Бизин пикиримизше улыўма халықлық қарақалпақ сөйлеу тилиниң

¹ Аванесов Р. И., Орлова В. Г. Вопросы изучения диалектов языков народов СССР. — «Вопросы языкознания», 1953, № 5, с. 40.

системасының пайда болуында бұрынғы орта әсірлік булгар, огуз, печенег қәуімлерінің хәм қәуімлик аўқамларының қарақалпақ халқының этникалық компонентине кириўине байланыслы қарақалпақ тилинің структурасында айқын из қалдырған этно-лингвистикалық факторлар белгили роль атқарған. Көрсетилген қәуімлик тиллердің айырым элементлери улыўма халықлық қарақалпақ тили, оның диалектлик системасының фонетика, грамматика хәм лексика тараўларында сөзсиз сәулелениўлерин тапқан хәм буларды үйрениў улыўма халықлық қарақалпақ сөйлеў тилинең пайда болуў тарийхын, тарийхий грамматикасын ислеп шығыў ушын үлкен теориялық әхмийетке ийе. Акад. К. Қ. Юдахин хәзирги жанлы түркий тиллеринде қәуімлик диалектлердің көплеген қалдықларының сақланыўы туўралы хәм олардық есапқа алынып үйренилиў зөрүрлигин айтады¹.

Улыўма халықлық қарақалпақ сөйлеў тилинің системасындағы арқа хәм кубла диалектлердің, олардың ажыратыўшы белгилерінің тилдің фонетикалық, грамматикалық хәм лексикалық тараўларында пайда болуўының екинши тийкарғы шешиўши факторы маргиналық хәм ишки регионаллық контактлардың және улыўма абстракт факторларының нәтийжеси болып табылады. Қарақалпақ халықлық сөйлеў тили өзиниң таралуўы хәм хызмет етиўиниң кубла территориясында қыпшақ-огуз типиндеги жергиликли хорезмлик өзбек говорлары менен жақыннан қатнас жасайды хәм олардың арасындағы байланыс яғный өз-ара тәсир және өз-ара байыў нәтийжесинде соңғы дәуирде қарақалпақ тили диалектлерінің жаңадан дүзилиўи келип шықты хәм кубла диалекттиң кубла говорлары группасы пайда болды. Қарақалпақ халықлық сөйлеў тилинде диалектлик бөлимлердің, диалектлик айырмашылықлардың дүзилиўинде көрсетилген факторлардан тысқары субстрат, суперстрат сыяқты характерли факторлардың белгили роль атқарғаны сөзсиз. Диалектлердің пайда болуўында көрсетилген факторлардың роли хаққында акад. В. М. Жирмунскийдің мына сөзлери күтә анық түсиник

¹ Юдахин К. К. Итоги и задачи изучения киргизских диалектов. — «Труды Института языка и литературы АН Кир. ССР», вып. VI. Фрунзе, 1956, с. 50.

береди: «Диалекты — это социально-исторические образования, возникшие в определенных реальных условиях общественной жизни, в постоянном взаимодействии с другими, соседними родственными диалектами в процессе дифференциации и интеграции, смешения и выравнивания, а так же в результате влияния посторонних субстратов, суперстратов и адстратов»

Солай етип, улыўма халықлық қарақалпақ сөйлеу тили қурылысының фонетикалық, грамматикалық хәм лексикалық структурасында көринетуғын диалектлик айырмашылықлар тийкарынан, бириңшиден, қарақалпақ халқының составына этникалық компонент сыпатында кирген бурынғы урыў-қәўимлик бирикпелер тиллериниң ески қалдықлары болып, екиншиден, басқа туўысқан хәм жат тиллер менен өз-ара тәсириниң және өз-ара хәрекетиниң нәтийжесинен ибарат. Қарақалпақ тилиниң хәзирги дәўирдеги диалектлик бөлиниўин қарақалпақлардың бурынғы урыў-қәўимлик бирикпелериниң бирде биреуи менен тиккелей байланыстырыўға болмайтуғын, бул диалектлик бөлиниў өзиниң жасауының хәм хызмет етиўиниң хәзирги этапында территориялық қубылыс болып есапланатуғынын белгилеп өтиў керек.

Қарақалпақ тилиниң арқа хәм қубла диалектлерин ажратыўда диалект аралық тийкаргы белгилер сыпатында мынадай фонетикалық, морфологиялық, лексикалық айырмашылықларды көрсетиўге болады. Олар қарақалпақ тили диалектлик системасының дүзилисинде турақлы хәм избе-изли қубылысларды пайда етеди.

А. Фонетика тараўындағы айырмашылық белгилери

1. а/ә сәйкеслиги. Арқа диалекттеги тил арты «а» дауыслысының орнына қубла диалектте тил алды «ә» дауыслысы қолланылады; алдында — әдинде, ылаж — иләж, талап—тәләп, са : т—сә : т.

2. е/э сәйкеслиги. Арқа диалекттеги тил алды «е» дауыслысының орнына қубла диалектте тил алды «э» дауыслысы барлық позицияда актив қолланылады: кесе-кәса, кәсә, кетпен-кәтмән, бекем-мәккәм, мекеме-мәкәмә, керек-кәрәк.

¹ Ж и р м у н с к и й В. М. Существовал ли «протогерманский» язык? — «Вопросы языкознания», 1971, № 3, с. 3.

3. е/и сәйкеслиги. Арқа диалекттеги тил алды ярым ашық «е» дауыссызының орнына қубла диалектте тил алды жиңишке «и» дауыссызы қолланылады: енди-инди, ирейим-ирийим, кишкене-кишкине, сүйрейди-сүйрийді.

4. у/ы, ү/и сәйкеслиги. Арқа диалекттеги еринлик қысық «у, ү» дауыссызларының орнына қубла диалектте езиулик қысық «ы, и» дауыссызлары қолланылады: қубла-қыбла, бузуқ-бызық, муз-мыз, бурнағы-бырнағы, мүмкин-мимкин, үңгүр-үңгир, түлкү-түлки.

5. Арқа диалектте қубла диалектпенен салыстырғанда дауыссызлардың көбінесе ерин үнлеслиги менен айтылуы байқалады: көргөн-көргән, шуғуллуқ-чугулық, көрөдү-көрәди, үнгүрдүн түбү — үңгирдің тийи.

6. б/п — м сәйкеслиги. Арқа диалекттегі қос еринлик шауқымлы жабысыңқы «б//п» дауыссызларының орнына қубла диалектте қос еринлик жабысыңқы сонант «м» дауыссызы қолланылады: бергенек-мергенек, гарбыз-қармыз, бүртүк-мүртик, пәнжире-мәнжире, баспахана-басмахана, ушпа-ушма.

7. ал, нн-лл дауыссызлары ассимиляциясы типіндегі сәйкеслік. Арқа диалект ушын характерли болған ассимиляцияның бул түрлеринен қубла диалектте тек ғана «лл» түри байқалады: күллер, күниер-күлләр; жилли, жинни-жилли, жаллық, жаншық-жаллық.

8. с/ш сәйкеслиги. Арқа диалекттегі тил алды жууысыңқы «с» дауыссызының орнына қубла диалектте тил алды жууысыңқы «ш» дауыссызы актив қолланылады: салы-шалы, сорпа-шорпа, жетпис-жетмиш, самал-шамал, салгам-шалғам, есик-ешик, пақса-пақша.

9. ш/ч сәйкеслиги. Арқа диалекттегі тил алды жууысыңқы «ш» дауыссызының орнына қубла диалектте тил алды аффрикат «ч» дауыссызы актив қолланылады; шапан-чапан, шеккилей-чәккилей, шаққы-чаққы, қайшы-қайчы, үшек-үчәк.

10. дж/ж—ж сәйкеслиги. Арқа диалекттегі сөз басында факультатив ушырасатуғын дж аффрикатының хәм жууысыңқы «ж» дауыссызының¹ орнына қубла диалектте тек аффрикат «ж» дауыссызы қолланылады: жол/жол—джол, джан/жан—джан, джапалақ/жапалақ — джапалақ.

¹ Поливанов Е. Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка, с. 8.

11. ж/ж/й сәйкеслиги. Арқа диалекттегі сөз басындағы ж/ж дауыссызларының орнына қубла диалектте тил ортасы жууысыңқы «й» дауыссызының актив қолланылыуы байқалады; джабан-йабан, джаз-йаз, джаман-йаман, джас-йаш.

12. г/к сәйкеслиги. Арқа диалекттегі тил арты жабысыңқы үнли «г» дауыссызының орнына қубла диалектте тил арты жабысыңқы үнсиз «к» дауыссызы қолланылады; гүкүрт-күкирт, гүрсү-күрси, гәлле-кәллә, гөнө-көне, гүпшек-күпшәк.

13. ғ/қ сәйкеслиги. Арқа диалекттегі увуляр жууысыңқы үнли «ғ» дауыссызының орнына қубла диалектте увуляр жабысыңқы үнсиз «қ» дауыссызы қолланылады: ғаўға-қаўға, ғоллап-қоллап, ғарбыз-қармыз, ғарры-қарры.

14. Қубла диалектте арқа диалект пенен салыстырғанда фарингаль жууысыңқы үнсиз «х» дауыссызының актив қолланылыуы байқалады: ары-қары, әдеуір-қәдеуір, аўа-қәуа, әрем-қәрем, аржақ-қаржақ, айда-қайда хәм т. б.

Б. Морфология тарауындағы айырмашылық белгилери

1. Арқа диалекттегі көплик аффикслериниң -лар/-лер, /-нар/-нер вариантларының орнына қубла диалектте -лар/-лер/-ләр вариантлары қолланылады: селлер, сеннер-силдер, селлер, селләр, қатыллар, қатынар-қатыллар.

2. Қубла диалектте -лар/-лер/-ләр көплик аффикслериниң феийлдиң көплик сандағы 3-бетинде актив қолланылыуы байқалады, ал арқа диалектте болса бундай қолланыу ушыраспайды: көширип жиберди — көчирип жибердиләр, ўолар барады — ўолар барадылар.

3. Арқа диалекттегі тартым аффиксли 3-бет бирлик хәм көплик сандағы атлықларда сеплегенде пайда болатуғын табыс сеплеуиниң «-н» формалы аффиксиниң орнына қубла диалектте табыс сеплеуиниң -н/-ны/-ни формасы факультатив қолланылады. Қубла диалектте: сыйырын, сыйырыны, қызларын, қызларыны, тилин, тилини.

4 Қубла диалектте барлық орын билдиретуғын сеплеулер «а/ә/е» дауысшыларының қатнасындағы аффикслердиң жууан хәм жиңишке вариантларына ийе. Арқа диалектте болса бул аффиксдер «а/е» дауысшыла-

рының қатнасы менен жасалады: гөнөден-көнәдән, кеселге-кәсәлге, кәсәлгә.

5. Арқа диалект ушын характерли болған биринши хәм екинши бет көплик сандағы -мыз/-миз, -мыс/-мис, -ңыз/-низ, -ңыз/-нис тартым хәм баянлауышлық аффикслердин вариантларынан қубла диалектте көпшиллик жағдайда -мыс/-мис, -ңыз/-нис вариантлары қолланылады. Қубла диалектте: үйнимис, атамыс, әкемис хәм т. б.

6. Қубла диалектте анықлауышлық дизбектин екинши компонентинин тартым аффикси айырым жағдайларда түсирлини қалдырылады; бизлердин пахтамыз (а. д.) — бизлердин пахта (қ. д.), бизлердин даходымыс (а. д.) — бизлердин дахот (қ. д.).

7. Қубла диалектте 3-бет тартым жалғауының қосарлы қолланылыуы байқалады: тууған жийени (а. д.) — тууған жийениси (қ. д.), ағайини (а. д.) — ағайиниси (қ. д.).

8. Арқа диалекттеги -лық/-лик, -лы/-ли, -ның/-ник, -ны/-ни сөз жасаушы аффикслеринин орнына қубла диалектте -лық/-лик, -ли/-ли вариантлары қолланылады: уоллық, ұонның — уоллық, жилли, жинши-жилли.

9. Қарақалпақ тилиниң қубла диалектинде усы диалект ушын характерли болған -кәш, -кәр, -кәч, -ал, -дар, -аб, -тал, -бәнт, -ымлы, -гәр хәм т. б. сөз жасаушы аффикслери қолланылады: қәләмкәш, пилләкәр, дүткәч, лазымал, алақадар, тезаб, сезимтал хәм т. б.

10. Қелбетликтин салыстырыу дәрежесиниң -рақ/-рек вариантларынан қубла диалектте тил алды хәм тил арты дауыссыларына иткен сөз тийкарларына жалғана беретугын -рақ варианты актив қолланылады: үлкенирек-үлкәһрақ, кәттәрақ, киширек-киширақ, келтерек-келтәрақ.

11. Қубла диалектте фейилдин шериклик дәрежесин аффиксиниң -ыс/-ис/-с хәм -ыш/-иш/-ш вариантларының факультатив қолланылыуы байқалады, ал арқа диалектте -ыс/-ис/-с формасы қолланылады; гәпләс-гәпләс, гәпләш, көрис-көрис, көрши.

12. Қубла диалектте фейилдин хәзирги мәхәл аффиксинде кейинги «й» дауыссызының тәсирин астында

¹ а. д. — арқа диалекти.

² қ. д. — қубла диалекти.

фейилдин болымсыз формасында қысық дауысly -мы/-ми аффиксiнiң қолланылыуы байқалады. Арқа диалектте -ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе аффикслери қолланылады; туумайды-туумыйды, қорқпайман-қорқмайман, билмеймиз-билмиймиз.

13. Арқа диалекттеги «а» аффиксiнiң ямаса «ай» бирикпесiнiң орнына қубла диалектте хәзирги мәхәл аффиксiнде кейинги «й» дауыссызының тәсири нәтийжесiнде «ый» бирикпесi қолланылады: Балаға ким қарайды — Балаға ким қарыйды. Тисим аұрады — тисим аұрыйды.

14. Қубла диалектте қысық дауысly -мы/-ми сорау жанапайларының қолланылыуы байқалады. Арқа диалектте -ма/-ме, -ба/бе, -па/-пе жанапайлары қолланылады: қымбат па? — қымбат мы? барғам ма? — барғам мы? жаздың ба — жаздың мы? йаздың мы?.

15. Қубла диалектте өтiнiш жанапайы «есе» қолланылады. Бул жанапай арқа диалектте хәм әдебий тилде ушыраспайды: қайтысын келиң есе, қауын кесип жең есе.

В. Лексика-семантикалық айырмашылық белгилер

Қарақалпақ тили диалектлериниң өзгешелик белгилери диалектлердин лексикасында анығырақ көринеди. Қубла диалектте, бириншиден, бағманшылық, жүзимшилик, палызшылық, пахташылық, пиллешилик ислери менен байланысly сөзлер күтә көп (арнаны йийда, кәлийли жүзим, гүсини жүзим, ақай жүўери, ломма жүўери, нуқулы йерик, кәсәки йерик, қамма, ақбаш, бийшек, наныгөш, нанкәди хәм т. б.), екiншиден, қонсы өзбек тилиниң қыншақ-огуз типиндги арқа хорезмлик, орта хорезмлик хәм қубла хорезмлик говорларынан өзлестирилген сөзлер жүдә бай қолланылады (кәрәм, бәдирәң, өжек, зағам, соқпа, бүринч, соқы т. б.). Бул қарақалпақ тили диалектлериниң лексикасы ушын улыўа характерли қәсийет болып есапланады.

Көрсетилгенлерден тысқары диалектлердин лексика составында тек бир диалект ушын характерли болып, екiнши диалектте ушыраспайтуғын сөзлерди ямаса мәнисп бойынша сәйкес сөзлер менен алмастырылатуғын сөзлерди көрнүге болады. Мәселен. Қумла диалектте: манғал, дүриште, көрпеш, қамтек, пзейкеш; арқа диалектте: қақра, хәң, гүмпилдек; гүзе (а, д), ыбырық (қ, д), малхана (а, д) — жылаўхана (қ, д), сийле (а, д.)

— тәкәнә (қ. д.), бызау (а. д.) — уөжек (к. д.) шылғау (а. д.), — пайтаба (қ. д.); ләгән (а. д.) — шылапшын (қ. д.).

Диалектлердің лексикалық составында лексика-семантикалық, лексика-фонетикалық, лексика-морфологиялық хәм лексика-фразеологиялық айырмашылықларды байқауға болады; балалар — бағалар, ниғирик — нийирик, шалғай — шалдыр, моржа — моры. Диалектлердің лексикасындағы айырмашылықтар тууралы жуыстың лексика бөлімінде толығырақ тоқтаймыз.

II. Қарақалпақ тили диалектлерінің структурасы

Қарақалпақ тили диалектлерінің фонетикалық өзгешеліктері.

Вокализм. Қарақалпақ халықлық сөйлеу тили хәм оның диалектлерінің вокализм системасы нормаль созылыңқы тоғыз дауыссыз фонемадан ибарат. Дауыссыз фонемалар тилдің хәм ериннің қатнасы бойынша төмендегіше классификацияланады.

1. Тилдің горизонталь жағдайы бойынша:

а) тил алды дауыссыздар: е, ә, и, ө, ү.

б) тил арты дауыссыздар: а, ы, о, у.

2. Тилдің вертикаль ямаса көтеріліу дәрежесі бойынша:

а) жоқары көтеріңки (қысық) дауыссыздар: и, у, ү, ы.

б) орта көтеріңки (ярым ашық) дауыссыздар: е, ө, о.

в) түсіңки көтеріңки (ашық) дауыссыздар: а, ә.

3. Ериннің қатнасы бойынша:

а) езиулік дауыссыздар: а, ә, е, и, ы.

б) еринлік дауыссыздар: о, ө, у, ү.

Дауыссыз фонемалардың таблицасы

Тилдің горизонталь жағдайы бойынша		тил алды			тил арты		
ериннің қатнасы бойынша	езиулік	и	е	ә	ы		а
	еринлік	ү	ө		у	о	
тилдің вертикаль жағдайы бойынша	жоқары көтеріңки (қысық)	орта көтеріңки (ярым ашық)	түсіңки көтеріңки (ашық)	жоқары көтеріңки (қысық)	орта көтеріңки (ярым ашық)	түсіңки көтеріңки (ашық)	

Қарақалпақ тилинің диалектлери дауыссыз фонемалардың составы бойынша бири биринен өзгешеленбейди. Тек қолланылыуы жағынан құбла диалектте сөз тийкарларында хәм аффикслерде дауыссыз «ә» фонемасының кеңнен пайдаланылатуғынын белгилеп өтиуге болады: үәтән, зәмбәр, мәккәм, үйләрдән хәм т. б.

Қосарлы дауыссызлар. Қарақалпақ тили хәм оның диалектлеринде нормаль созылыңқы дауыссыз фонемаларға қарама-қарсы қойылып, мәни айырыушы хызмет атқаратуғын фонетикалық созылыңқы дауыссызлар жоқ. Бирақ еки диалектте де қосарланған ямаса созылыңқы айтылатуғын «а, ә, е» дауыссызлары ушырасады. Бул нызамлық сөзлерде «х, ғ, н» дауыссызларының ямаса «ур/ыр/ир» сес бирикпелеринин түсип қалыуынан пайда болады: саат (а. д.) — сәәт (қ. д.), қанаат (а. д.) — қәнәәт (қ. д.), шәәр, бәәр, уотуз маат, меен (<менин), Айтмаат (<Айтмурат).

Дифтонглар хәм дифтонгондлер. Қарақалпақ тилинің диалектлеринде дифтонглар жай дауыссыз фонемаларға (монофтонгларға) қарсы қойылатуғын өз алдына айырым фонема сыпатында ушыраспайды. Бирақ бир бууын болып дифтонглик бирикпе ретинде айтылатуғын сеслер бирикпеси көплек ушырасады. Солай етип, қарақалпақ тилинің диалектлеринде фонематикалық дифтонглар жоқ, тек фонетикалық дифтонгларға жақын фонемалар бирикпеси ушырасады. Қарақалпақ тилинің фонетикалық дифтонглары өзинин бууын жасау хактери бойынша ашық хәм туйық, типтеги жалған дифтонглардан есапланады. Қарақалпақ тилинде дифтонглардың жасалыуында «й», «ў» фонемалары қатнасып, дауыссыз фонемалар менен дизбеклескенде олардың алдында ямаса соңында келеди. Мысалы: сой, жыйырма, тий, уйма, аўла, уўла, шәй, уўру, айуў, буўа, бийе, күйе, сууўқ, йүз, жүўен, йош хәм т. б.

Дифтонг сыяқлы дизбеклесиулер қарақалпақ тилинің еки диалектинде де ушырасады. Қарақалпақ тили құбла диалектинин составында бириинши бууынның ақырында пайда болатуғын дифтонг сыяқлы «уў» дизбегі арқа диалектте бириинши бууындағы дауыссыз «у» фонемасына сәйкес келетуғынлығын белгилеп өтиуге болады: бурунғу (а. д.) — буўрынғы (қ. д.), Нурулла (а. д.) — Нуўрылла (қ. д.), уру (а. д.) — уўры (қ. д.).

Ярым ашық о, ө, е дауысшылары сөз басында келгенде ашық дифтонг характерине ийе болып келеди, яғный усы дауысшылардың алдында буларға артикуляциялық жағынан күтә жақын у, й дауыссызларының шамалы элементи пайда болып, уо, уө, йе дифтонгларына уқсас айтылады. Бундай қубылыс қарақалпақ халықлық сөйлеу тили хәм оның диалектлеринин характерли өзгешеликлеринен есапланады. Мәселен: уон, уотун, уөт, уөгуз, йетик, йер, уөрдәк хәм т. б.

Сөз басында ярым ашық уо, уө, йе дауысшыларының дифтонгласыу қубылысы қарақалпақ тилин тууысқан қазақ, ноғай тиллери менен бир қатарда, әййемги болгар, хәзирги чуваш, гагауз, якут тилдери менен де жақынластырады¹.

Дауысшы сеслердиң өзгериси

Қондырма дауысшылар. Қарақалпақ тилинде өзлестирилген сөзлердиң бир бууынында еки ямаса үш дауыссыздың қатар келиу жағдайларында олардың арасына дауысшы сеслерди қосып айтыу әдети бар. Бундай қондырма дауысшылар сыпатында қысық ы, и, у, ү хәм ашық а дауысшылары жумсалады. Протезалық (ямаса таяныш) дауысшылары еки ямаса үш дауыссыздың қабатласыу жағдайында хәм көбинесе сонор л, р дауыссызларының алдында пайда болады. Протезалық дауысшылардың басқа дауыссызлардың алдында пайда болыуы сийрегирек қубылыс. Мәселен: үстол, исклат, испирт, ырабошшы//ыработшы, ылапыш, ылақа, ырахмет, ырас, үшкүл хәм т. б.

Эпентезалық (ямаса ажыратыушы) дауысшылар өзлестирилген сөзлердиң қабатласқан еки дауыссызының аралығында пайда болады: пылан, тырамбай, ил-и-м, ис-и-м, пик-и-р, уақ-ы-т, уөм-ү-р, гүр-ү-ш.

Эпитеза қубылысы, яғный рус тилинен кирген сөзлер қабатласқан еки дауыссызларға тамамланып оған а сесиниң қосылып айтылу жағдайында пайда болады. Уотпысқа, кийоска, танка, банка хәм т. б.

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология М., 1952, с. 44—45; Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка, Фонетика и морфология. М., 1964, с. 43; Харитонов Л. Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. Якутск, 1947, с. 52.

Дауыссызлардың редукцияси хәм элизиясы

Қарақалпақ тилиниң диалектлеринде дауыссыз сөзлердин айтылыуында редукция (хәлсиреп айтылу) хәм элизия (түсип қалу) қубылыслары байқалады. Дауыссызлардың пәтсиз бууындарда, көбнесе пәт түскен бууын алдында, сийрегирек пәт түскен бууынаан сон келиуи олардың редукция хәм элизияға ушырауына себепши болады¹.

Қарақалпақ тилинде еки ямаса үш бууынлы сөзлердеги езиулик қысық «ы, и» дауыссызлары пәт түспесе хәм сонор ямаса шауқымлы дауыссыз сөзлер менен қонсы келгенде редукцияға ушырайды.

Көрсетилген жағдайда езиулик қысық дауыссызлар күтә қысқа хәм хәлсиз еситиледи. Мәселен: қызыл, жылан, мойунтырық, сыла, тилек, биринши, тире, тиси, пышақ, жығыламан.

Элизия қубылысы дауыссыз сөзлердин хәлсиз айтылыуының соңғы нәтийжеси болып, «дауыссызлардың толық түсип қалуына шекем пәсеңлейтуғын өзгерислердин тутас гаммасын»² көрсетеди. Ашық «а» дауыссыз еки «л» ортасында пәт түспеген жағдайда турса, түсип қалуға (элизияға) ушырайды: баллар (<балалар).

Буннан да басқа, ашық «а, е» дауыссызлары қоспа сөзлердин ямаса аналитикалық форманың еки тийкары қосылған жеринде еки дауыссызның қабатласуын пайда еткен жағдайда түсирлип айтылады. Өйткени бундай да қарақалпақ тили диалектлеринде еки дауыссызның дизбеклесуине жол қойылмайды хәм олардың биреуи түсип қалады. Мысалы: Пахтарна (<Пахта арна), баралмадым (<бара алмадым), қарүй (<қара үй), жақсыкен (<жақсы екен), келалмадым (<келе алмадым) хәм т. б.

Қысық дауыссыз ы, и, у, ү дауыссызлары пәттин жылжып өтуине байланыссыз пәтсиз бууында қалса элизияға ушырайды. Қысық дауыссызлардың түсип қалуы мынадай фонетикалық жағдайларда байқалады:

¹ Севортян Э. В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1965, с. 80.

² Аталған мийнет, 80-б.

1. Сөз тийкарындағы сонор дауыссызлар ортасында келгенде хэм де сонор менен шауқымлы дауыссызлар ортасында келип, пәттиң аффикслерге өтиүине байланыслы пәтсиз жағдайда қалса қысық дауысшылар түсириледи; мурун-мурну, ерин-ерни, ауыз-аузы, ауул-аулы, көрүк-көркү.

2. Қоспа сөзлерде, сөз дизбеклеринде хэм сөз тийкарына аффикслер жалғанғанда еки дауысшының қабатласып келиу жағдайында қысық дауысшылар түсип қалады: Қатт'ағар (<Қатты ағар), жет'өғүз (<жети үөгүз), болмайд' екен (<болмайды екен), ек' ай (<еки ай), алт' ау (<алты ау), йекеу (<йеки+еу).

3. Қоспа сөзлерде хэм сөз дизбеклеринде еки дауыссыз сес ортасында келген жағдайда қысық дауысшылар түсип қалады: Сарбай (<Сары бай), Сарбий (<Сарыбий), сармай (<сары май) йек кем (<йеки кем), шәйшин (<шәй ишин).

Дауысшылардың таңлай хэм ерин үнлеслиги

Дауысшы хэм дауыссыз сеслерди қамтыушы сингармонизм қарақалпақ тилинің тийкаргы нызамлықларының биринен есапланады. Дауысшылар үнлеслиги нызамы бойынша сөз хэм аффикс вокализми биринши бууындағы дауысшыға усайды. Соңғы бууындардағы дауысшы сеслердин биринши бууындағы дауысшыға бундай усауы дауысшы сеслердин таңлай (палаталь) хэм ерин (лабиаль) үнлеслигинде аңлатыдады.

Дауысшылардың таңлай үнлеслик нызамы бойынша тийкар сөзде хэм соңғы аффикслерде биргелки тил алды ямаса биргелки тил арты дауысшылары қолланылады. Мысалы: а. д. жигитлеримиз с, қызларымыз с, ғаррылар, кемпирлер (а. д.) — қаррылар, кәмпирләр (қ. д.) хэм т. б.

Қарақалпақ тилинде таңлай үнлеслик нызамы избеиз иске асырылып көп бууынлы сөзлердин барлық бууынларын қамтыйды. Бул нызамға қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлеринин хэм аффикслеринин хәммеси де бағынады. Таңлай үнлеслик нызамы бойынша қарақалпақ тилинің аффикслери жууан хэм жинишке болып еки вариантта келеди, яғный биргелки тил алды ямаса биргелки тил арты дауысшылары менен қолланылады. Қарақалпақ тилинде усындай улыума нормадан тысқары таңлай үнлеслик нызамына бағынбай түбир сөздиң

жууан яки жинишке болууына қарамастан тек бир вариантта гана қосыла беретугын гейпара аффикслер де ушырасады. Буларға мына аффикслер киреди: 1) атлық сөзлерди жасаушы -паз, -кеш, -тал, -хор хәм т. б. аффикслер: илимпаз, қумарпаз; 2) -атуғын// -атыған, -ажақ келбетлик фейил аффикслери: баражақ, кележақ; тил алды хәм тил арты дауыслы сөзлерге тендей дизбеклесе беретугын «менен» тиркеуиншинде усылар катарына киргизиуге болады: ат пенен йешек пенен. Қарақалпақ тили кубла диалектинде келбетликтин салыстырыу дәрежесиниң рақ аффикси тил алды хәм тил арты дауыслы сөзлер менен тек бир вариантта жалганыу тенденциясына ийе: келтэрақ, киширақ, қарарақ.

Дауыслы сеслердиң ерин үнлеслиги нызамы бойынша еринлик дауыслылар менен келген тийкар сөзден соңғы бууыларда да еринлик дауыслылар болууы керек. Дауыслылардың ерин үнлеслиги қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде анық байқалады. Арқа диалектте ерин үнлеслигини хәрекетин екинши, үшинши, айырым жағдайларда төртинши бууыларда да көриуге болады. ал кубла диалектте болса ерин үнлеслиги тек екинши бууыш менен шекленеди ямаса пүткиллей сәуленбейди. Мысалы: қолтуқ, көлшүк, қулун, күлкү, күлкүлү, дөгөрөк, сүнгүгүр, қумурусқа, көлөңкөнүн астында, сүнгүгүрдүн палапаны хәм т. б., кубла диалектте: ўорун/ўорын, бурун/бурын, үцгүр/үңгир, көйленкә, күлки хәм т. б.

Қарақалпақ халықлық сөйлеу тилинде ерин үнлеслик нызамы менен тек қысық «ы, и» дауыслылары хәм тийкар сөздиң биринши бууынындағы ярым ашық (о, ө) хәм қысық (у, ү) дауыслы сеслерден соң келген ярым ашық «е» дауыслысы айтылады.

Қарақалпақ тилинде тийкар сөздиң биринши бууынында еринлик дауыслы сеслердиң (о, ө, у, ү) хәммесе де келе береди. Бирақ «ы, и, е» дауыслыларының екинши хәм оннан кейинги бууыларда еринлесу процесинде еринлик дауыслылардан тек гана «ө, у, ү» дауыслы сеслери қатнасады. Солай етип, таңлай хәм ерин үнлеслиги нызамы бойынша қарақалпақ тили арқа диалектинде төрт ямаса үш дауыслының қатнасы менен аффикслер вариантлары пайда болады. Мысалы: -дың// -дин -дун//дүн (ийелик сеплеу аффикслери) -лар// -лер

//-ләр (көплик сан аффикси); -лық//-лик, -луқ//-лүк (атлық сөз жасаушы аффикслер).

Қарақалпақ тили диалектлеринде байқалатуғын ерин үнлеслик қубылысы өзиниң турақсыз хәм шекленгенлиги себепли хәзир қарақалпақ орфографиясында есапқа алынбайды хәм сәулеленбейди. Қарақалпақ тилиниң хәзирги орфографиясы толығы менен дауыслылардын палаталь қатар бойынша үнлесиниң есапқа алып қурылған.

Пәт. Қарақалпақ тили диалектлерине күш (ямаса динамикалық) хәм турақлы пәт тән болады. Ол тийкаринан көпшилик еки, оннан да көп бууынан дүзилген тийкар сөзлердин кейинги бууынына түседи: қала, дала, айна.

Үш хәм көп бууынлы сөзлерде ақырғы бууынға түскен тийкаргы пәттен басқа екнши дәрежелі хәлсиз пәт пайда болады. Үш бууынлы сөзлерде екнши дәрежелі пәт биринши бууынға түседи, ал көп бууынлы сөзлерде бөлинбейтуғын түбирдин соңғы бууынына түседи: адамлар, адамларға, балалар, балаларда.

Айырым изетлеушилер қарақалпақ тилинде күшли динамикалық пәттен басқа тон жоқарылығы менен сыпатланатуғын хәм бөлинбейтуғын түбирдин, кейинине түсетуғын музыкалық пәттин бар екенлигин белгиледи¹.

Сөздин кейинги бууыны менен байланыслы болған тийкаргы күшли пәттин орны қарақалпақ тилиниң сөзлериниң басым көпшилиги ушын улыма ызамлық болып есапланады. Айырым жағдайларда пәттин сөздеги бууындардын кейинги бууынына түспеуне байланыслы бул улыма ызамлық бузылады. Сөздеги пәт орнының бундай өзгеруи рус тилинен өзлестирилген сөзлерде, гейпара пәт қабылламаушы аффикслерде, айрықша интонацияға ие болған сөзлерде байқалады.² Бул қубылыс тийкарынан қарақалпақ әдебий хәм халықлық сөйлеу тили ушын улыма болып есапланады. Соңлықтан биз оларды бул жерде сөз етпеймиз.

¹ Аралбаев Ж. Фонетическая система современного каракалпакского языка. Акад, Алма-Ата, 1949, с. 10—11.

² Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика г морфология. с. 107—115.

Дауысlyлардын диалектик өзгеруулерi.

Диалект аралық сәйкесликлер:

Тил арты — тил алды; 1) а -ә; а. д. қалқ. д. қал; са-ат-сәәт, ұатан-ұәтән, бадыйа-бәдийә, мәш-маш, қәзир-қазыр, қауес-қауас; 2) а-е; а.д. кесе қ. д. каса; мийуе-мийуа, әулийе-әулийа, келтерек-келтерақ, шийше-шийша; 3) ы — й; а. д. ылаж, қ. д. иләж, мый//мыйа-мийә, ғарры-ғәрри, зулуп-зүлип, қәзир-қазыр; 4) ү-у: а. д. үлкен-улқан, зулуп-зүлип.

Ашық-қысық; 1) а-ы; а. д. тамыр, қ. д. тамар, қыс-қыш-қысқаш, табалмайман-табалмыйман, туұмайды-туу-мыйды; 2) е-и: а.д. енди, қ. д. инди, екеу-екиу, әпкеген-әпкиген, сүйрейди-сүйрийдi, жигилдик-жигилдек, ен-ин; 3) ө-ү: а. д. гүртөшө, қ. д. көртөшә, гүпшек-көпшек, гөбөлөк-күбөлөк.

Еринлик-езиулик: 1) у-ы: а. д. қубла, қ. д. қыбла, муз-мыз, бузуқ-бызық, буйақта-быйақта, умутуппан-ымытыппан, бузау-бызау, алмурут-алмырт, қулуп-қылып; 2) ү-и: а. д. мүмкүн, қ. д. мимкин, гүрсү-күрсн, нәлүк-нәлик, түлкү-түлки, үнгүр-үнгир; 3) ө-ә: а. д. гөбөлөк, к. д. күбөлөк, көсөу-көсәу, бөдөнө-бөдене/бөдәнә, көлөңкө-көйләңкә, дөгөрөк-төгөрәк.

Тил алды — тил алды: е-ә: а. д. кесел, қ. д. кәсәл, кетпен-кетмән, беккем-мәккәм, кесе-кәсә, мекеме-мәкәмә, сексен-сәксән.

Диалект ишиндеги сәйкесликлер: Тил алды-тил арты: 1) а-ә; а. д. жай-жәй, қ. д. шай-шәй, а. д. шаруа-шәрүа, қ. д. қажы-қәжи, а. д. мақсет-мәқсет а. д. амал-әмел, а. д. айдарқа-әйдәрқә; 2) а-е; а. д. есап-есеп, каса-кесе, нағылады-неғылады; 3) ы-и; а. д. тыйин, мый-мий, ағайын-ағайин.

Ашық-қысық; 1) а-ы; а. д., қ. д. қарақалпақ-қарылпақ, а. д. адам-адым, а. д., аңқай-аңқый; 2) е-и: а. д., қ. д. сенлер-синлер, а. д., қ. д. дейди-дийди а. д. йемески-йемиски; 3) о-у; а. д. шоқу-шуқу, шонқай-шунқуй, домалақ-думалақ.

Еринлик-езиулик: 1) у-ы: а. д. умутуп-ымытып, уятыйат, ұонсун-ұонсын, болдуқ-болдық; 2) ү-и: а. д. үөлтүр-үөлтир, жөнүнде-жөнинде, гүррүн-гүррин, көпшүк-көпшик; 3) ө-е: а. д. шүңгө-шөңге, мөңкө-мөңке, көшкөн-көшкен, 4) о-а: тат-тот, қампай-қомпай, қаңқай-қоңқай.

Консонантизм

Қарақалпақ халықлық сөйлеу тили хәм оның диалектлериниң консонантизм системасы 22 дауыссыз фонемадан ибарат: б, ӯ, г, ғ, д, з, ж, , й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, х, ч, ш, ҳ. Қарақалпақ әдебий тилинде бул дауыссыз фонемалардан басқа рус тилинен сөз өзлестиріу менен байланыслы пайда болып, тек жас хәм сауатлы әуләдтын тилинде қолланылатуғын в, ф, ц, ч жана фонемалар келип кирди.

Қарақалпақ халықлық сөйлеу тилиниң басым көпшилик дауыссыз фонемалары қонсы дауыссызларға байланыслы палатализация менен хәм онысыз артикуляцияланады.

Қарақалпақ тилиниң дауыссыз фонемалары дауыстың қатнасыу, қатнаспауына хәм де шауқымның жасалыуы усылына байланыслы төмендегише классификацияланады:

1. Шауқымлылар: а) жабысыңқы: 1) үнлилер: б, д, г; 2) үнсізлер: п, т, к, қ. Дауыссыз «б» сесиниң интервокаль позицияда ямаса алдыңғы сөздиң соңындағы дауыссыздан кейин келип толықсыз жабысыңқы түринде айтылады хәм усы фонеманың ярым жабысыңқы ямаса ярым жууысыңқы вариантын дүзип, еринлик-тислик «в» фонемасына жақынласады: а. д., қ. д. чай ишеверин.

б) Жууысыңқылар: 1) үнлилер: ӯ, з, й, ғ. 2) үнсізлер; с, ш, х, ҳ, «ж»—ж аффрикатының жууысыңқы варианты. Тийкарынан арқа диалектте сөздиң ортасында хәм кейининде ушырасады. Қос еринлик жууысыңқы «ф»—қос еринлик жабысыңқы «п» сесиниң варианты. Еки диалектте де дауыссызлар ямаса сонор менен дауыссызлар ортасында қолланылады: афа, өлфен, телфек, үфле-, түфле-. Қубла диалектте тил алды жууысыңқы «ш» дауыссыз сесиниң орнына тил алды жууысыңқы «ш» дауыссызы қолланылады: баш, йаш.

Фарингаль жууысыңқы «х» дауыссыз сесиниң қубла диалектте анлаутта сөз басында қолланыуы менен сыпатланады: ҳайда, ҳәжет, ҳауа, ҳәстен, ҳайғыр.

в) Аффрикатлар: 1) үнли: ж; 2) үнсіз: ч. Тил алды «ж» аффрикаты қубла диалект ушын характерли болып келеди, өйткени ол усы диалектте хәмме позицияда қолланылады. Тил алды «ч» аффрикаты — үнли «ж» аффрикатының үнсіз жубайласы. «Ч» аффрикаты да қубла

диалект ушын характерли, сөзде барлық позицияда келе береді.

II. Сонорлар: р) Жабысыңқы мурынлықлар: м, н, ц; 2) жууысыңқы аралық, қапталлық хәм дирилдеуиклер; ұ, й, л, р. Қарақалпақ тили диалектлери сонор дауыссызлар жагынан арқа диалекттеги шауқымлы жабысыңқы «б, п» сеслериниң орнына қубла диалекттеги сөз басында хәм ортасында мурынлық сонор «м» сесиниң актив қолланылыуы менен парықланады: қ. д. қыммат, а. д. қымбат, қ. д. мүртик, а. д. бүртик, қ. д. басмахана, а. д. баспахана. Анлаутта (сөз басында) тил ортасы жууысыңқы сонор «й» дауыссызының қолланылыуы да қубла диалект ушын характерли: йаз (жыл маусими), йаз (жазыу) хәм т. б.

Дауыссыз фонемалардың таблицасы

Дауыссыз хәм шауқымның катнасы бойынша		Жасалыу усылы бойынша	Жасалыу орны бойынша										
			еринлик			тил алдылары			тил ортасы	тил арты	ямаса велар	терең тил арты ямаса арты уулар	жууышақлық ямаса фарингаль
			қос еринлик	еринлик-тислик	дорсаль	апикаль	какуминаль						
шауқымлылар	жабысыңқылар таза жабысыңқылар аффрикатлар	үңли	б			д			г				
		үңсиз	н			т			к	қ			
		үңли			ж								
		үңсиз			ч (ц)								
	жууусыңқылар	үңли		(в)	з		ж			ғ			
		үңсиз		(ф)	с		ш			х	х		
сонор	жабысыңқы мурынлықлар	м			н				п				
	жууысыңқы аралық қаптал	ұ					й						
					л								
	дирилдеуик						р						

Дауыссыз сеслердин өзгериуи

Сөз басында қарақалпақ тилинин дауыссыз сеслеринен шауқымлы үңлилер б, ұ, ж, з, д, й, г, ғ, үңсизлер п, с, ш, ч, к, қ, х, ұ, сонорлар м, н, л, р қолланылады.

Сөз ортасында барлық дауыссыз сеслер келе береді. Сөз ақырында үнлі дауыссыз сеслерден ж (дж), ұ, з, й үнлі сеслери келеді, ал б, д, г, ғ үнлі сеслери ушыраспайды. Сөз ақырында үнсиз дауыссыз сеслерден н, т, к, с, ш, ч үнсизлери келе береді, ал х, қ үнсизлери тек бір қатар таңлақ сөзлерде **хәм** минималарда ушырасады. Сөз ақырында барлық сонор м, н, ц, л, р, ұ, й дауыссызлары жумсала береді.

Қарақалпақ тили диалектлеринде шауқымлы дауыссыз сеслер үнлі хәм үнсиз белгиси бойынша өз ара дизбеклесиу мүмкин, (яғный үнлі менен үнлі, үнсиз бенен үнсиз сеслер). Сонор дауыссызлар үнлі және үнсиз шауқымлы дауыссызлар менен хәм өз ара да дизбеклесип келеді.

Үнлі, үнсиз дауыссыз сеслердиң хәм де сонор, шауқымлы дауыссыз сеслердиң қолланылыуындағы көрсетилген нызамлықлар менен сөздеги сеслердиң өз ара хәрекетиниң себебинен пайда болатуғын көплеген комбинаторлық (ямаса дизбеклесиу) характердеги өзгерилер пайда болады. Қарақалпақ тили диалектлеринде байқалатуғын усындай комбинаторлық характердеги өзгерислерге сөзлердеги ассимиляция (сәйкеслену), диссимиляция (сәйкеслеспеу), түсип қалуу, қондырма, метатеза (орын алмастыру), субституция қубылыслары жатады.

Қоңсы сеслердиң ассимиляциясы (контактлик ассимиляция) тийкар сөзге аффикстин қосылған орнында хәм де тийкар сөздиң ишинде байқалады. Өзиниң бағдары жағынан ассимиляция прогрессивлик хәм регрессивлик болып екиге бөлинеді: 1. Прогрессивлик ассимиляция: а. д. күннер (<күнлер), мықты, түллө (<түнде), жазбадым//йазмадым; қ. д. ақтық, пазна//пазза, патша//пашша. 2. Регрессивлик ассимиляция: а. д. күл-лер, селлер, йембек (<йенбек), башшы (<басшы), мимбе, қ. д. мимме (<минбе).

Дауыссызлардын диссимиляциясы (сәйкеслеспеу) қарақалпақ тили диалектлериниң екеуинде де байқалады, бірақ қубла диалект ушын көбирек дәрежеде характерли болып келеді. Мысаллар: а. д., қ., д. мықты, а. д. ақтық, қ. д. санық, йетмиш, кәтмән, белжесиу (<беллесу) хәм т. б.

Метатеза (орын алмастыру). Қарақалпақ тили диалектлеринде байқалатуғын бууындардын хәм сеслердиң

метатезалары онша көп емес хәм сөзлердин ортасында, және ақырында ушырасады.

1. лан-нал: а. д., қ. д. айландыр-айналдыр;

2. р-й: а. д. дәйя-дәйра, қ. д. дәйя, а. д. үйрек, қ. д. үөрдек,

3. п-р: а. д., қ. д. топрақ-торпақ;

4. ыл-лы: қайыл-қайлы;

5. сық-қыс: а. д. тансық-танғыс; қ. д. тансық.

6. уқ-қу: а. д. уқса-қуса, қ. д. уқса-.

7. қ-п: а. д., қ. д. қақпан-қапқан, қақпақ-қапқақ.

Дауыссызлардын түсип қалыуы: б сесиниң түсип қалыуы; а. д. жамылша к. д. жамбылша (<джамбылша).

ғ сесиниң түсип қылыуы: а. д., қ. д. сууар (<сууғар), қуман (<қумған), малымат, мәлимет (<мағлыу-мат);

т дауыссыз сесиниң түсип қалыуы: а. д. кәқуда (<кәтқуда), а. д., қ. д. дос (дост), а. д. алпыс (<алтмыш);

л сесиниң түсип қалыуы; а. д. қымады (<қылмады), қ. д. бизэр (<бизлэр), аса (<алса), а. д., қ. д. кеген//кегән (<келген), бомады (<болмады).

Қарақалпақ тили диалектлеринде қондырма сеслер тийкар сөзлерде хәм тийкар менен аффикстиң арасында байқалады:

л қондырма сеси: а. д. қайталдан, қ. д. йаңалдан;

т қондырма сеси: қ. д. алтмыш, а. д. қойттур, а. д., қ. д. сести, досты, ертле.

с қондырма сеси: қ. д. мәсси, әдеб. орф. мәси;

р қондырма сеси: а. д. жоныршқа, қ. д. йоңыршқа;

й қондырма сеси: а. д., қ. д. қайшы, әдеб. қашы.

Субституция қубылысы сонор сеслери л-н, л-р арасында байқалады: а. д. надан//ладан, қ. д. ладан, а. д. налы-//лалы- қ. д., а. д. зәлел, қ. д. зәрер, а. д., қ. д. мусулман//мусурман, а. д. дегершик, қ. д. дигилчәк, а. д. Төреш, қ. д. Төлеш.

Дауыссызлардын диалектлик өзгериуи

а) диалект аралық сәйкесликлер:

1. б-м: а. д. беккем, қ. д. мәккәм, а. д. қымбат, қ. д. қыммат, а. д. бажбан, қ. д. бажман, а. д. мақпал, қ. д. бақмал, а. д. мурун, қ. д. бурун.

2. б-п: а. д. байпақ, қ. д. пайпақ, а. д. Айтбай, қ. д. Хайтпай, а. д. питти, қ. д. битти.

3. п-м: а. д. кетпен, қ. д. кетмән, а. д. пәнжире, қ. д. мәнжире, а. д. жетпис, қ. д. йетмиш, а. д. баспашы, қ. д. басмашы.

4. б-ұ: а. д. баба, қ. д. бууа//быуа, а. д. қабап, қ. д. кәуап, а. д. сабамыз, қ. д. сауамыс.

5. п-қ: а. д. батпақ, қ. д. батқақ.

6. ұ-н: а. д. селеу, қ. д. селен.

7. э-н: а. д. пазна, қ. д. пазза.

8. л-н: а. д. шуқанақ, қ. д. шуқалақ, ад. жаллық//жаннық, қ. д. жаллық, а. д. маңнай, қ. д. маңлай.

9. р-л: а. д. дегершик, қ. д. дигилчәк, а. д. шағыр, қ. д. шәғил, а. д. тәсир, қ. д. тәсил.

10. ж-л: а. д. беллесну, қ. д. белжесну.

11. л-ғ: а. д. балалар, қ. д. бағалар.

12. д-т: а. д. дүканшы, қ. д. түканшы, а. д. дүмшә, қ. д. түмчә, а. д. терезе, қ. д. дәрәзә, а. д. шатыр, қ. д. шадыр.

13. д-з: а. д. ұстаз, қ. д. уstad.

14. з-с: а. д. загзақы, қ. д. сақсақы, ад. жүз қ. д. йүс, а. д. атамыз//атамыс, қ. д. атамыс, сегиз//сегис, қ. д. сәккиз.

15. с-ш: а. д. бас, қ. д. баш, а. д. соппас, қ. д. шоппаш, а. д. алпыс, қ. д. алтмыш, а. д. сағал, қ. д. шағал, а. д. самал, а. д. шамал, а. д. сорпа, қ. д. шорпа, а. д. ас, қ. д. аш, а. д. басқа, қ. д. башқа, а. д. сәске, қ. д. шәшке, а. д. йесит, қ. д. йешит, а. д. шанышты, қ. д. санышты.

16. ш-ч; а. д. шапан, қ. д. чапан, а. д. шаққан, қ. д. чаққан, а. д. шаққы, қ. д. чаққы, а. д. қайшы, қ. д. қайчи, а. д. кишкене, қ. д. кичкәнә, а. д. шапшы, қ. д. чапчи.

17. ж-й; а. д. жылқы, қ. д. йылқы, а. д. жас, қ. д. йаш, а. д. жақын, қ. д. йақын, а. д. жети, қ. д. ети, а. д. жат, қ. д. йат.

18. г-к: а. д. гәлле, қ. д. кәлле, а. д. гүртеше, қ. д. күртешә, а. д. гилт, қ. д. килт, а. д. гүз, қ. д. күз, а. д. гилем, қ. д. килем, а. д. гүбшек, қ. д. көпшәк.

19. г-ж: а. д. гилмала, қ. д. жылмала.

20. г-й: а. д. ниғирик, қ. д. нийирик.

21. ғ-қ: а. д. ғарбыз, қ. д. қармыз, а. д. ғайға, қ. д. қайға, а. д. ғарға, қ. д. қарға, а. д. газ, қ. д. қаз, а. д. ғарры, қ. д. қарры, а. д. қанжар, қ. д. ғанжар, а. д. қурғун, қ. д. гурғун, а. д. қыз, қ. д. ғыз.

б) Диалект ишиндеги сәйкесліклер:

1. б-м: а. д., қ. д. буну-муну, қ. д. бойун-мойун, бурун-мурун, бурыш-мурыш.

2. б-п: а. д., қ. д. бирғазан, а. д. пирғазан, а. д., қ. д. бал, а. д. пал, а. д. палапан, а. д., қ. д. балапан.

3. ұ-н: а. д., қ. д. кеуил-көңил.

4. ұ-г: а. д., қ. д. жүуери жүгери, жууур-жүгир.

5. ұ-й: а. д., қ. д. буудай-бийдай.

6. л-н; а. д., қ. д. ладан-надан, қ. д. лым-ным, а. д. қ. д. жаллық, а. д. жаннық, а. д., қ. д. орылла-, а. д. орынна-, а. д. қ. д. лалы-, а. д. налы-.

7. л-т: исле-исте-, тасла-таста-, мықлы-мықты, гүпли-гүпти.

8. л-з: а. д., қ. д. мусурман-мусулман, зэрер-зәлел.

9. д-т: а. д., қ. д. дизе-тизе, дуз-туз, допул-топул, Дөрткүл-Төрткүл, дузақ-тузақ, дуурама-туурама, дегершик-тегершик, дуз-түз, сандық-сантиқ.

10. з-с: а. д. барамыз-барамыс, а. д. баламыз-баламыс.

11. с-ш: а. д. салы-шалы, серик-шерик, сабаз-шабаз, йесек-йешек, салғам-шалғам, сүйел-шүйел.

12. дж-ж; а. д. джан-жан, әджел-ажал, джапалақ-жапалақ.

13. ж-й; а. д. жақсы-йақши, жоқ-йоқ, жақ-джаман-йаман, жад-йад, қ. д. жылан-йылан, жыл-йыл, жаз-йаз, жаз-йаз (жыл мәусими), және-йәне, жегиз-йегиз.

14. г-й: а. д., қ. д. жигирма-жыйырма, дигирман-дыйырман.

15. г-к: а. д. геме-кеме, гиндик-киндик, гөпүр-көпүр, қ. д. гөрсен-көрсөн.

16. ғ-қ; қ. д. қанжар-ғанжар, қ. д. құрғун-ғурғун, қ. д. қыз-ғыз.

17. ҳ-қ: а. д. ҳәзир-кәзир, ҳәжет-қәжет, ҳәзирше-кәзирше.

Дауыссызлардың улыұма түркий сәйкесликлери

1. Қарақалпақ тилинде сөздин басында еринлик б//п//м дауыссызларының ҳәммеси де келе береди. Бирақ б//п//м дауыссыз сеслеринин улыұма түркий классификациялық сәйкесликлеринен сөздин анлауты ушын көбинесе м ҳәм б сеслери характерли болып келеди: а. д., қ. д. мен. а. д. мурун, мойун, ал, қ. д. бурун, бойун. Улыұма алғанда келтирилген сәйкесликлерден сөздин қәлеген позициясында арқа диалектеги б//п сәйкесли-

гинин орнына құбла диалектте көбінесе «м» сесі келеді.

2. Қарақалпақ тили диалектлери ушын сөз анлауында «дж» сесі характерли болып келеди, бирақ құбла диалектте сөздин басында көпшилик жағдайда «дж» орнына «й» сесинин ямаса усы сеслердин факультатив қолланылуы байқалады: а. д. джол, қ. д. джол-йол, а. д. джолдас, қ. д. джолдас-йолдаш, а. д. джатты, қ. д. джатты-йатты, а. д. джас, қ. д. йаш.

3. Сөздин ортасындағы улыўма түркий й-т- -д- -з- -р сәйкесликлерден қарақалпақ тили ушын «й» сесі характерли болып келеди: а. д., қ. д. айақ. Бирақ қарақалпақ тили диалектлеринде «д» сесі сақланып айтылатуғын сөзлерде ушырасады: адақ (адақ арба сөз дизбегинде сақланады), Адақ қала, адақла-, қудуқ, (қуйу формасы да қолланылады.)

4. й-к-г сәйкесликлеринен қарақалпақ тили ушын «й» сесі характерли болып келеди: а. д., қ. д. тий, йер, ийе, үйрен. Қарақалпақ тили диалектлеринде айырым сөзлерде ғана «г» сесинин сақланыуы байқалады: а. д., қ. д. жигирма, қ. д. йегәр, йегә.

5. «ч-ш-с» сәйкесликлеринен қарақалпақ тили диалектери ушын «с» сесі характерли, ал құбла диалектте сөздин соңында көбинесе «ш» сесі де келеди: а. д. тас, қ. д. таш, а. д. бас, қ. д. баш, а. д. жас, қ. д. йаш.

6. «с-з» сәйкеслиги тек тартым хәм бетлениу аффикслеринде сақланады: аламыз//аламыс, қ. д. аламыс.

7. «р-с» сәйкеслиги фейилдин анықлық мейилинин белгисиз келер мәхәлинин болымлы хәм болымсыз формаларынын аффикслеринде (келер, кемес) хәм еки диалект ушын да характерли түр//түс сөзинде байқалады.

8. «ғ-у-ў» сәйкесликлеринен қарақалпақ тили диалектлери ушын «ў» сесі характерли, бирақ құбла диалекттин айырым сөзлеринде «ғ» сесинин қолланылуы байқалады: а. д., қ. д. таў, саў, суў, қ. д. туғылған.

Дауыслы хәм дауыссыз сеслердин өз ара хәрекеті (тәсири). Қарақалпақ тили диалектлеринде сөздин соңында келген «п, к, қ» үнсиз дауыссызлары тийкар сөз хәм аффикс дауыслы сеслердин ортасында келгенде үнли дауыссызларға өтеди: а. д., қ. д. қап-қабы, сүйек-сүйеги. Бирақ құбла диалектте көрсетилген позицияда, яғный дауыслылар ортасында, үнсиз дауыссыз сеслер

үнли жубайлас сеске айналмайды: қ. д. ақтық-ақтықы, ояқын билмәдим, айтатуқун.

Қарақалпақ тили диалектлеринде еринлик «б, п, ұ, м» дауыссызларының тәсири нәтийжесинде дауыссыз сеслердин еринлик сес болып айтылыуы байқалады: уўла (<аўла), айуў, буўа (<баба), түўес (<тауыс), қуусыр (<қаусыр), мунда, мунаў, булаў хәм т. б. Буннан басқа, қубла диалектте қысық еринлик «у, ү» дауыссыз сеслеринин көпшилик жағдайда езиулик сеске айналыуы байқалады: қ. д. был, а. д. бул, қ. д. қылып, а. д. қулуп, қ. д. мыз, а. д. муз.

Қарақалпақ тили диалектлериниң морфологиялық өзгешеликлери

Қарақалпақ тили диалектлериниң морфологиялық өзгешеликлери лексикалық хәм фонетикалық айырмашылықлар менен салыстырғанда онша көп емес. Диалектлер арасындағы хәм де диалектлер ишиндеги морфологиялық өзгешеликлердиң көпшилиги фонетикалық нызамлықларға байланыссыз болып келеди. Сонлықтан биз қарақалпақ тилиниң сөз шақапларындағы тийкарың морфологиялық өзгешеликлерди ғана сөз етемиз.

Грамматикалық мәни қарақалпақ тили хәм оның диалектлеринде тийкарынан синтетикалық усыл менен билдириледи.

Атлық. Қарақалпақ тили диалектлериниң сөз жасау аффикслеринде айрықша айырмашылықлар жоқ. Сөз жасаушы улыўма аффикслерден басқа арқа ямаса қубла диалект ушын характерли болып, бирақ әдебий тилде сәулелениуине ийе болмаған төмендеги аффикслерди көрсетиўге болады.

Арқа диалект составында:

1. —нық/-ник: жаманнық, қалыңнық.
2. -ым/им: салым.
3. -уқ: уотуруқ.

Қубла диалект составында:

1. -қәш/-кәч: қәләмкәш, дүткәч.
2. -ақ: қамысақ.
3. -йан: сүтлийан.
4. -саў: желинсаў.
5. -гәр: гүмәнгәр.
6. -кәр: пилләкәр.

Көплек сан төменги аффикслер арқалы жасалады: а. д. -лар//лер, -нар//нер, қ. д. -лар//лер//ләр. Мысаллар: а. д. күллер-күннер, қ. д. күллер-күлләр.

Тартым аффикслери: а. д., қ. д. бирлик сан I б. -м, II б. -н, III б. -сы//ы; көплек сан а. д. I б. -мыз-мыс, қ. д. -мыс, а. д. II б. -ңыз//ныс қ. д. -ның, III б. а. д., қ. д. -сы//ы, -лары. Мысалы: а. д. баламыз//баламыс, қ. д. -баламыс, а. д. қызымыз//қызымыс, қ. д. қызымыс. Тартым аффикслеринин қолланылыуында айрықша айырмашылықлар жоқ, бирақ қубла диалект ушын характерли мынадай жағдайларды белгилеп өтиуге болады: 1. Анықлаушылық дизбеклеринин I хәм II бетлерде көплек санда турган тартым аффикси айырым уақытта түсип қалады, ал арқа диалектте болса бундай жағдайда тартым аффиксинин сақланыуы зәрүр: бизлердин пахта ачылмады сира. 2. Айырым жағдайларда тартым аффиксинин қосарлы қабатласып қолланылыуы байқалады: оның жийениси.

Сеплеу аффикслери: а. д., қ. д. Ийелик сеплеу: -нын//нин, -дын//дин; -тын//тин; Барыс сеплеу: -га//ге, -қа//ке, -а//е, -на//не, Табыс сеплеу: -ны//ни, -ды//ди, -ты//ти, -ы; Орын сеплеу: -да//де, -та//те, -нда//нде; Шығыс сеплеу: -дан//ден, -нан//нен, -тан//тен. Жай хәм тартым сеплеулеринин көрсетилген аффикслеринин вариантлары еки диалект ушын да, әдебий тил ушын да характерли. Бирақ қарақалпақ тилинин арқа диалектинде қысық «ы//и» дауыссыз хәм ярым ашық «е» дауыссыз аффикслер еринлик дауыссыз (о, ө, у, ү) сеслер менен келген тийкар сөзге жалғанғанда еринлик вариантларында айтылыуы мүмкин: көлдүн бойында, көльнөкөге уотур, болмөнүн иши.

Қубла диалектте ярым ашық «е» дауыссыз сеси менен келген аффикслер көбинше ашық дауыссыз «ә» сеси менен айтылады: үйгә йүрин, түндә келди, көнәдән қалған сөзләр.

Сеплеу өзгешеликлери сыпатында төменгилерди көрсетиуге болады:

1. Арқа диалектте үшінши бет тартым аффиксинен сон келетуғын табыс сеплигинин «-н» формасының орнына қубла диалектте -ны//ни формасы келеди: қызыны, сыйырыны.

2. Айырым жағдайларда арқа диалекттегі барыс сеплеуінің -ға/-ге формасы орнына құбла диалектте а//э формасы келеді: үйә, оңа.

3. Арқа диалектте ийелік сеплигінде алмасықтардың қысқарған формасында қолланылуы байқалады: ме:н (мениң), о:н (оның), бизи үйдің жанында, Қожабайды әкесінің аты.

4. Екі диалектте де барыс сеплигінің орнына атау сеплигінің қолланылуы байқалады: Нөкус бара ма? (Нөкиске бара ма?), Шымбай бардым (Шымбайға бардым).

Келбетлік. Келбетліклердің сөз жасауында диалекттер үшін характерли болған айырым аффикстерді белгилеп етіуге болады: а. д. -ны//ни: қанны, жинни, қ. д. 1, -тал: сезимтал, 2. -бәнт: кәсәлбәнт, тахтабәнт, 3. -қан: сауатқан, 4. -ал: лазымал, 5. -дар: алақадар, 6. -алаң: шашалаң, 7. -ымлы: отырымлы, 8. -намай: қарақалпақнамай.

Кемитілген сапа формасын жасауда белгилі -ғылт, -ша, -шыл, -ғыш, -ылтым аффикслерінен басқа құбла диалектте -ымшыл аффиксі қолланылады: ағымшыл, көгимшил.

Келбетліклердің күшейту формасы келбетлік тий-кар сөздің толық емес қайталану жолы менен жасалады: а. д., қ. д. қып-қызыл, бип-бийік.

Келбетліктің салыстыру дәрежесі -рақ//рек, -лау//леу аффикслерінің жәрдемі менен жасалады: а. д., қ. д. майдарақ, майдалау, қызылрақ, қызыллау. Келбетліктің салыстыру дәрежесінің -рақ//рек аффиксі құбла диалектте тил алды хәм тил арты дауыссыз сеслері менен көбинесе бир-рақ вариантында айтылады: кичирақ, кәттәрақ.

Келбетліктің арттыру дәрежесі күшейту рәуишінің келбетлік пенен дизбеклесіуі арқалы, яғни аналитикалық-синтетикалық усыл менен жасалады: а. д., қ. д. оғада жеңил, орасан аууыр, нәйәтий күшли.

Санлық. Қатарлық санлар -ншы//нши, -ыншы//инши, -ланшы//ленши аффикслерінің жәрдемі менен жасалады: а. д., қ. д. биринши-бирленши, жетинши-жетиленши. Соңғы форма (-ланшы) әсиресе халықлық сөйлеу тили үшін характерли. Жыйнақлау санлары -ау//еу//у аффикслері арқалы бирден баслап сегізгешем жасалады: а. д., қ. д. йекеу, алтау. Жыйнақ-шама-

лық саңлар -лаған//леген, -наған//неген аффикслері арқалы жасалады: а. д., қ. д. онлаған, а. д. оннаған. Топлау саңлары -дан//ден, -лап//леп аффикслерінің саңақ хәм жыйнақлау саң тийкарларына жалғаныуы арқалы жасалады: а. д., қ. д. йекиден, йекеуден, йекеулеп. Буннан басқа сийрек жагдайларда топлау саңлары -имлеп аффиксі жәрдемі менен жасалады: биримлеп, йе-кимлеп.

Алмасық. Бетлеу алмасықлары: а. д., қ. д. мен, сен уо.//уол; биз, бизлер, сиз, сизлер//сизләр, сеннер//сенләр, силлер, силләр, а. д. сеннер, синнер, олар. Силтеу алмасықлары: бу, бул, уо, уол, усу, со, сол, қ. д. шу, а. д., қ. д. мына, мынау, ана, анау. Өзлик алмасықлары: а. д., қ. д. үөзум//үөзим, үөзүн//үөзин, үөзү//үөзи хәм т. б.

Сорау алмасықлары: а. д., қ. д. ким? не? қай? қайсы? қандай? қалай? қайда? қайдан? қанша? қашан? қайшан? қәйтип? неше? нәған? неуе? Белгилеу алмасықлары: а. д., қ. д. хәр, хәр ким, хәр қайсы, хәр қандай, хәр қанша, хәр нәрсе, хәмме, барлық, барша, бәри, бүкүл, нүкүл, пүткүл, бүткүн, тамамы а. д. өнкей, гилкий, гүллү, гүллүйүн. Белгисизлик алмасықлары: а. д., қ. д. әлле ким, әлле нәрсе, бир неше, бир қанша, гейпара, кимсе, пәлен, пәленше. Болымсызлық алмасықлары тийкарынан «хеш» сөзинин сорау алмасықларына дизбеклесиуі арқалы жасалады: а. д., қ. д. хеш ким, хеш нәрсе, хеш қайсы хәм т. б. Тартым алмасықлары ски түрлі усыл менен жасалады: 1. бетлеу алмасықларының ийелик сеплеу формасында келиуі арқалы: а. д., қ. д. менің, сениң, уоның хәм т. б.; 2. ийелик сеплеу аффиксі жалғанған бетлеу хәм силтеу хәм т. б. алмасықларына -ки аффиксінің жалғаныуы арқалы жасалады: а. д., қ. д. меники, сеники, уолардики хәм т. б., тартым алмасықларының биринши түри диалектлерде көбинесе қысқарған формасында айтылады: ме:н, се:н, уо:н.

Фейил. Атауыш сөзлерден фейил жасаушы -ла//ле аффиксі диалектлерде мынандай вариантларға ийе: -та//те (а. д., қ. д.), хәм -на//не (а. д.), а. д., қ. д. тисле- — тисте-, тасла- — таста-, а. д. тынла- — тынна-, уорулла- — уорунна-.

Фейилдің дәрежелері мынандай аффикслер арқалы жасалады: Шериклик дәреже — а. д. -ыс//ис//с, қ. д. -ыс//ис//с, -ыш//иш//ш; өзлик дәреже — а. д., қ. д.

-ыц, -ин, -н; өзгелик дәреже — а. д., қ. д. -дыр// -дир, -тыр/-тир, -ыт/-ит/-т, -қыз/-киз, -ғыз/-ғиз, -қыр/-кир, -ғар/-гер, -қар/-кер, -ар/-ер.

Фейилдің болымсыз формасы екі диалектте де -ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе аффикслеринин жәрдеми менен жасалады. Бирақ қубла диалектте Фейилдің қазіргі — келер анықлық мәхәлин жасауда -мы/-ми варианты айтылады: жазмыйман, оқымыйман.

Хәрәкет аты төмендегише аффикслердің жәрдеми менен жасалады: а. д., қ. д. -уу/-үү, -ыу/-иу, -у, -мақ/-мек, -ыс/-ис, қ. д. -ыш/-иш/-ш. Келбетлик Фейилди жасауда мына аффикслер жумсалады: а. д., қ. д. -ған/-ген, -ар/-ер/-р, -атуған/-атуғын/-атун/-атын/-етин/-атыған (қ. д.), -ажақ, -мақшы; -ушы.

Хал Фейил төмендеги аффикслердің жәрдеми арқалы жасалады: а. д., қ. д. -ып/-ип/-п, -а/-е/-й, -ғалы/-гели, -ғанша/-генше, -ғандай/-гендей. Қубла диалектте сонғы хал Фейиллик аффикслердің -ғаншы/-генши, -ғыдай/-гидей вариантлары айтылады.

Фейилдің бетлеу категориясы төмендегише аффикслердің толық хәм қысқарған формалары арқалы жасалады:

1. Аффикслердің толық формалары: а. д., қ. д. I бет бирлик сан -ман/-мен/-мән, II бет -саң/-сең/-сәң, III б. (аффикс жалғанбайды). Көплик сан I бет -мыз/-миз, -мыс/-мис, II бет -сыз/-сиз, -сыс/-сис, III бет (нольлик көрсеткиш).

2. Аффикслердің қысқарған формалары: а. д., қ. д. Бирлик сан, I б. -ым/-им/-м, II б. -ың/-иң/-ң, III б. (нольлик көрсеткиш). Көплик сан I б. -ымыз/-иміз, -ымыс/-имис, -мыз/-миз, -мыс/-мис, -ық/-ик; II б. -ыңыз/-иңіз, -ңыз/-ңіз; III б. (нольлик көрсеткиш).

Қубла диалектте Фейилдің қазіргі — келер анықлық мәхәлинин хәм де өткен анықлық мәхәлинин көплик сан III бет формасын жасауда мәхәллик көрсеткішке -лар/-лер/ләр көплик аффикси қосылып айтылады: уолар келдиләр, кеттиләр.

Фейилдің мейил категориясының хәм мәхәл системасының жасалауында айырмашылықтар жоқ, әдебий тил менен усас келеди. Бирақ қубла диалектте анықлық мейилинин қазіргі келер анықлық мәхәлинин жасалуында пайда болатуғын -а аффикси ямаса -ай/-ей сес дизбеги көбинесе -ый/-ий формасында айтыла-

ды: аурыйды, сөйлийди, тыңлайды, шөллийди. Буннан басқа еки диалектте де -ғын/-гин, -қын/-кин, -ғыл/-гил, -қыл/-кил аффикслери арқалы жасалуышы буйрық мейил формалары бар.

Рәуиш. Рәуиштин өнимли аффикслери: а. д., қ. д. -ша/-ше, -дай/-тай: а. д., қ. д. уорусша, тастай. Көпшилик рәуишлер шығысы жағынан атлықлардын бөлекленген сеплеу формалары ямаса ҳал феийл формалары болып есапланады. Көрсетилген аффикслерден басқа диалектлерде өнимсиз -уар аффикси сақланған: а. д., қ. д. қарақалпақуар. Қубла диалектте сийрек жағдайларда рәуиштин салыстыру дәрежесин жасауда -аб формасы қолланылады: тезаб; Анаудан гөре тезаб.

Көмекши сөзлер. Қарақалпақ тилинин диалектлери, тийкарынан, көмекши сөзлер, көмекши атауышлар, тиркеуишлер, жанапайлар ҳәм дәнекерлер бойынша айырмашылыққа ийе емес. Тек **гайы** дәнекерин ҳәм бенен, пенен, менен тиркеуишлери менен бир қатар әйемги бирлен/билен формасын ҳәм де қубла диалектте қолланылатуғын «есе» жанапайын белгилеп өтиуге болады: а. д. гайы қуынды беремиз, қ-д, қайтысын келиңлер есе. Буннан басқа, қубла диалектте сорау жанапайы сөз ақырында -мы/-ми формасында айтылады: алдын мы? йаздың мы? Арқа диалект составында ҳаяллардын тилинде тилек аңлатыу ушын көбинесе «өс» жанапайы қолланылады: айтөс, барөс, берөс. Қубла диалектте шығысы жағынан араб тилинен өзлестирилген ҳәммә (<амма) дәнекери жумсалады.

Қарақалпақ тилинің диалектлери таңлақ сөзлерге ҳәм мимемаларға (образға ҳәм сеске еликлеуши) күтә бай. Олар жасалуы, мәниси ҳәм қолланылыуы жағынан бирдейликке ийе. Сонлықтан олар арасындағы диалектлик өзгешеликлер тууралы айтыу қыйын: а. д., қ. д. уай-уай, ых-ых, пыш-пыш, пыш!, ғақғақ, жылт-жылт.

Қарақалпақ тили диалектлериниң лексика-семантикалық өзгешеликлери

Қарақалпақ тили диалектлериниң лексикасында әдеуир айырмашылықлар бар екенлиги анықланады. Қарақалпақ халықлық сөйлеу тилинің диалектлеринин лексикасын өз-ара салыстырып қарағанда лексиканын улыума қатламынан басқа анау ямаса мынау диалектке характерли ҳәм де еки диалектте семантикасы ҳәм

структурасы бойынша айырылып туратуғын сөзлер байқалады. Бундай айырмашылықтардың характерин есапқа ала отырып, қарақалпақ тили диалектлеринин өзгешеликлерин төмендегише топқа бөлиу мүмкин:

1. Лексикалық айырмашылықтар. Бул группаға төмендегилер киреди:

а) Усы диалект ушын характерли болып басқа диалектте өзине сәйкес сөзге ийе емес сөзлер. Бундай лексикалық айырмашылықтарда анық фактин болыуы оның болмауына қарама-қарсы қойылады. Усы сыяқлы лексикалық сәйкес келмеулер қарама-қарсы қойылмаған лексикалық диалектальлык айырмашылықтар деп аталады¹. Буларға төмендеги сөзлер киреди: қ. д. маңғал, көрпәш, ғалтек, пишмәк, үниз, атангөз, а. д. гүмпилдек, намүйнек.

б) Өз-ара айырым семантикалық өзгешеликлер менен ажыралатуғын сөзлер. Бундай жағдайда диалектлик айырмашылық сөзлердин материаллық улыұмалығында емес, ал олардың мәнисинин өзгешелигинде байқалады. Бул группаға төмендеги сөзлерди киргизиуге болады: ата — а. д. ата, қ. д. әке; топпы — а. д. малақай, қ. д. топпы; түйме — а. д. түйме, қ. д. сәдеп; ләген — а. д. ләген, қ. д. табақ, гүлше — а. д. гүлше қ. д. қыйтақ; кесел — а. д. жаман кесел, аұрыу, қ. д. кесел, сайаман — а. д. көлеңке, қ. д. зонтик.

в) Диалектлерде өз мәниси бойынша сәйкес келген сөзлер. Бундай жағдайда бирдей түсник ямаса бирдей предмет ҳәр түрли сөзлер менен аңлатылады. Сөзлердин усы группасы қарақалпақ тилинин диалект системасында әдеуир орын ийелейди ҳәм тилдеги диалектлик синонимлерди дүзеди: малақай — а. д. қулақшын, қ. д. топпы; шылғау — а. д. шулғау, қ. д. пайтаба, кепник — а. д. кепшик, қ. д. зағама; шырпы — а. д. шырпы, қ. д. күкирит; сийле — а. д. сийле, қ. д. текәнә; гузе — а. д. гүзе, қ. д. ыбырық; билгир — а. д. билгир, билгини, қ. д. житти; қырғауыл — а. д. қырғауыл, қ. д. сүйлин; бау — а. д. бау, қ. д. күлтә; қарық — а. д. қарық, қ. д. жойа.

2. Лексика — фонетикалық айырмашылықтар. Бул группаға мәниси жағынан бирдей, ал тийкар сөзде ҳәм аффикслерде сеслик ауыулар ушырасатуғын сөзлер ки-

¹ Вопросы теории лингвистической географии. М., 1962, 152-бет.

реди: а. д. моржа қ. д. моры, а. д. сабан қ. д. саман, а. д. балалар қ. д. багалар, а. д. мәси қ. д. мәсси, а. д. ақлық, қ. д. ақтық, а. д. гүртеше қ. д. көртәшә, а. д. хәкке қ. д. хәкек а. д. порсық қ. д. торсық, а. д. қарық қ. д. қайық.

3. Лексика — морфологиялық айырмашылықтар. Бұған мәниси жағынан бірдей, ал бір мәнилес сөз жасау аффикслери жалғанған хәр түрли сөзлер киреди: а. д. шалғай қ. д. шалдыр, а. д. палкер, палшы қ. д. палмин, а. д. жылқышы қ. д. жылқыман, а. д. демлеули қ. д. дәмли.

4. Лексика — фразеологиялық айырмашылықтар. Бил группаға қарақалпақ тилинини диалектлери ушын характерли болған бир қатар айрықша өзине тән фразеологиялық сөз дизбеклери киреди.

Мысалы: қ. д. душшы тилли (дурыс сөзли адам), баққыға жиберіу (дем алыуға жиберіу, емлеу), йетигине қарау (үндемеу), көзи хайат (тири, өмир сүриу), жедел етиу (жәнжеллесиу), қәте болыу (өлиу, набыт болыу); а. д. йезим-сезим хабар (хабар), алағаудан уақыт (тыннышсыз уақыт), жылыу сорау, (жәрдем сорау), журтлатып жиберіу (күйеуге бериу) хәм т. б.

Қарақалпақ тили диалектлериини лексикасына қоныс тууысқан тиллерден өзлестирилген сөзлер белгили орын ийелейди. Бундай сөз өзлестиріулер әсиресе қубла диалект лексикасы ушын характерли. Онда өзбек хәм түркмен тиллериинен ауысқан көплеген сөзлер қолланылады. Усындай өзлестирилген сөзлер көрсетилген халықлар уәкиллериини узақ дәуирлер дауамында аралас жасауының нәтийжеси болып табылады. Өзбек тилинен қубла диалект лексикасына ауысқан мынадай сөзлерди көрсетиуге болады: кәдәм, бәдирән, өжек, рақбар, таржима, изейкеш, зуу, жойа, жам, зағазма, соқпа, буринч, зинапайа, йағ, дәрис (сабақ), аптапәрәз, соқы, ҳауа соқы хәм т. б.

Өзбек тилинини хорезмлик говорларынан усындай ауысқан сөзлер Қарақалпақ АССР ының қубла районларында аралас жасаушы қарақалпақ, өзбек хәм түркмен халықларының тили ушын характерли хәм усы региондағы тиллердин лексикалық составында соңғы дәуирде көрсетилген халықлардың жанлы контакты хәм қатнасықлары арқалы пайда болған лексиканын улыума қатламын дүзеди.

Түркмен тилинен ауысқан сөзлер онша көп емес: йәртәмир, керт, ачақ, сүтлийан, жорап хәм т. б.

Қарақалпақ тили диалектлериниң лексикасы составында, басқа да түркий тиллери ушын характерли болғанындай, араб хәм парсы тиллеринен өзлестирилген сөзлер бар.

1. Араб сөзлери: а. д., қ. д. әдил, айып, пикир, мәни, сабыр, әуел/әбәл, тәреп, уақыт, хұрмет, хызмет, қарам, халық хәм т. б.

2. Парсы сөзлери: а. д., қ. д. баҳа, дана, пашша, пешана, буринч, мыйман, пыйада, бәлент, майдан, пәк хәм т. б.

Қарақалпақ тили диалектлериниң лексикасында рус тилинен хәм ол арқалы басқа тиллерден өзлестирилген сөзлер белгили орын ийелейди. Усы характердеги өзлестирилген сөзлер Уллы Октябрь Социалистлик революциясынан соңғы дәуирде көплек кире баслады. Мысалы: самаұрын, кеңсе, болыс, ұйаз, заұйт, нәлик/ләлик, плашкөт, нәрете, пәдпәренки, шана, шолан, барқаш, запан, қулуп, пылан, костюм, бирийгат/биликат хәм т. б.

**Қарақалпақ тилиниң диалектологиясы бойынша
тийкаргы әдебиятлар**

1. Поливанов Е. Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка.— «Труды Хорезмской экспедиции». Ташкент, 1933.
2. Малов С. Е. Заметки о каракалпакском языке. Нукус, 1966.
3. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. I. Материалы по диалектологии. М., 1951.
4. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология, часть первая. М., 1952.
5. Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань, 1976.
6. Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектинин лексикасы. Нөкис, 1977.
7. Доспанов У. Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус, 1980.
8. Бекбаулов У. Фонетические особенности южного диалекта каракалпакского языка. АҚД. Нукус-Ташкент, 1966.
9. Бегжанов Т. Лексика муйнакского говора каракалпакского языка. АҚД. Баку, 1966.

СӨЗЛИККЕ ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ИЛИМИЙ МИЙНЕТЛЕР

Абдуллаев Ф. Узбек тилининг Хорезм шевалари. Тошкент, 1961.

Азербайжан дилинин диалектоложии луғате. Бирчилдик. Баки, 1964.

Аразкулиев С. Гарагалпакстан АССР нынг Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери. Ашхабад, 1961.

Баскаков И. А. Введение в изучение тюркских языков, М., 1969.

Баскаков Н. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. IV, Лексика. М., 1962.

Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя Енисеика. Фрунзе, 1962.

Башкорт һөйләштәренен һүзлеге /ике томда/. I, том /көнсыгыш диалект/. Өфө, 1967; II том /коньяк диалект/. Өфө, 1970.

Бердимуратов Е. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилинин лексикологиясы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1968.

Боровков А. К. Об очередных вопросах изучения каракалпакского языка. Сб. «Каракалпакия». Труды первой конференции по изучению производительных сил Каракалпакской АССР», т. II, Л., 1934.

Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962.

Досқараев Ж. Қазақ тилинин жергиликті ерекшеліктері, II бөлім. Алматы, 1955.

Доспанов У. Қарақалпақ тили құбла диалектинин лексикасы. Кандидатлық диссертация, қолжазба. Алма-Ата, 1965.

Доспанов У. Лексика южного диалекта каракалпакского языка. Автореферат кандидатской диссертации. Алма-Ата, 1965.

Доспанов У. Оныт создания диалектологического словаря каракалпакского языка и задачи диалектной лексикографии каракалпакского языка. «VII региональная конференция по диалектологии тюркских языков. Маловские чтения. Тезисы докладов и сообщений. Алма-Ата, 1973.

Дуйсенгалиев Ж. Постановка преподавания математики в дореволюционных школах Каракалпакии. Нукус, 1960.

Зарипов Х. Қарақалпақстан үстиртинин от-шөп ресурслары «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1972.

Ибраимов С. Профессиональная лексика узбекского языка /на материале ферганских говоров/. Ташкент, 1961.

Исхаков Ф. Г. Опыт сравнительного словаря тюркских языков. Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», IV, Лексика, М., 1962.

Кәримходжаев Ш. Дийханшылықтағы мийнет қураллары хәм олардың атамалары хаққында. «Агитатор блокноты», 1969, № 8.

Кәримходжаев Ш. Қарақалпақ тилинин диалектлеринде дийханшылық терминлеринин қолланылыу өзгешеликлери. «ӨзССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының хабаршысы, 1969, № 4.

Қазақ тилинин диалектологиялық сөздиғи. «Ғылым» баспасы, Алматы, 1969. Қарақалпақ тилинин Мойнақ говору. Коллективлик монография. Қолжазба, 250 бет. Нөкис, 1962.

Қарақалпақ тилинин Тахтакөпир говору. Коллективлик монография, Қолжазба, 150 бет. Нөкис, 1965.

Қосбергенов Р. Қарақалпақ халқының колониаль дәуирдеги мәдениаты хәм турмысы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1970.

Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М. — Л., 1952.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М. — Л., 1959.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М. — Л., 1951.

Малов С. Е. Каракалпакский язык и его изучение. Сб. «Каракалпакия», т. II, Л., 1932.

Малов С. Е. Заметки о каракалпакском языке. Изд-во «Каракалпакстан», Нукус, 1966.

Мугаллибов С. М. Морфология в лексика тарихидан қисқача очерк /XI аср ёзма ёдгарликлари асосида/. Тошкент, 1959.

Насыров Д. С. Об изучении диалектов каракалпакского языка. Сб. «Вопросы диалектологии тюркских языков». Изд-ва «Илим», Фрунзе, 1968.

Насыров Д. С. Диалекты каракалпакского языка и их основные особенности. «Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР», 1966, № 4.

Сантов Д. Бердақ ҳам Эжинияз шығармаларынын сөзлиги. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1970.

Сарыбаев Ш. Ш. Проблемы казахской региональной лексикографии. Автореферат докторской диссертации. Алма-Ата, 1973.

Словарь русских народных говоров. Вып. I. А., Составитель Ф. П. Филин. М. — Л., 1965.

Сравнительная грамматика русского и туркменского языков (под ред. Н. А. Баскакова и М. Я. Хамзаева). Ашхабад, 1964.

Татар теленең диалектологик сүзлеге. Казан, 1969.

Ўзбек халқ шевалари луғати. УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1972.

Филин Ф. П. Проект словаря русских народных говоров. М. — Л., 1961.

Щербак А. М. Название домашних и диких животных. Сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков». М., 1961.

Юлдашев А. А. Принципы составления тюркско-русских словарей. Изд-во «Наука», М., 1972.

СӨЗЛИККЕ ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИИ ШЫҒАРМАЛАР

Айжанов Ө. «Арал қушағында», роман, Нөкис, 1958.
Арысланов С. «Қонырат», роман. «Әмиўдәрья», 1963,
№ 1 — 5.

Бегимов А. «Жыллық план толсын жүзге», қосық.
Мойнақ, районлық «Қызыл балықшы» газетасы, 27 ян-
варь, 1948.

Бегимов А. «Балықшының қызы», роман. Нөкис, 1958.

Бекимбетов А. «Ауыр тәғдирди жениўшилер», по-
весть. Нөкис, 1956.

Бекимбетов А. «Гүрес», роман. Нөкис — Самарканд,
1961.

Бекмуратов А. «Мойнақтың маяклары», очерклер.
«Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1966.

Ерманов Қ. «Балықшлар қыссасы», дәстан. Нөкис,
1964.

Ерманев Қ. «Ояныў» роман. «Қарақалпақстан» бас-
пасы, Нөкис, 1974.

Жийен жыраў. «Посқан ел», поэма. Нөкис, 1959.

Жумамуратов Т. «Жүрек мухаббаты». Қосықлар хәм
сатиралар. Нөкис, 1956.

Жумамуратов Т. (Тилеўберген Ж.). «Қыздырмақ
керек жарысты», қосық. Мойнақ районлық «Қызыл ба-
лықшы» газетасы. 10 апрель, 1974, № 14.

Жуманиязов А. «Уәдепаз, жалқаў басқарма», фелье-
тон. Мойнақ районлық «Қызыл балықшы» газетасы, 26
май 1951 жыл, № 22.

Зияўов С. «Тербелер толқын», қосықлар топلامы.
«Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1973.

Иманов Т. «Пәтпелек», фантастикалық гүрриңлер
топلامы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1973.

Қайыпбергенев Т. «Маманбий әпсанасы», қарақалпақ дәстаны, 1 роман. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1968; «Бахытсызлар», қарақалпақ дәстаны, 2 роман. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1971.

«Қызыл балықшы» газетасы. ӨзКП Мойнақ райкомы хәм районлық совети атқарыу комитетиниң орғаны (ол ҳәзир «Арал балықшысы» деп аталады).

«Қырыққыз» — қарақалпақ халық дәстаны. Халық жырауы Қурбанбай Тәжибаевтан жазып алынған. Нөкис, 1949.

«Ленин жолы» газетасы. ӨзКП Кегейли райкомы хәм районлық совети атқарыу комитетиниң орғаны.

Мәмбетмуратов Ш. «Мениң Аралым», қосықлар топламы. Нөкис, 1963.

Сейтов Ш. «Халқабад» роман. «Әмиудәрья», 1974, № — 4.

Султанов Қ. «Ақдәрья», роман. Нөкис, 1962.

Султанов К. «Әжинияз», роман, I китап. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1967.

Хожанбаев А. «Кегейлиниң жағасында» қосықлар топламы. «Қарақалжақстан» баспасы, Нөкис, 1973.

Хожаниязов Ө. «Әлхәпбиз», сатиралық гүррин. «Жас Лениши» газетасы, 13 июнь 1973, № 30.

М А З М У Н Ы:

Доспанов О „Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігін“ дүзіудегі тийқарғы принциптер	5
Шәртлі түрде қысқартылып алынған сөзлер	18
1. Шәртлі түрде қысқартылып алынған район, аўыл атлары	18
2 Шәртлі түрде қысқартылып алынған гейпара илимий әдебиатлар, сөзликлер, атамалар	22
Сөзлик бөлими	24
Насыров Д. С. Қарақалпақ тилинің диалектлери	355
Қарақалпақ тилинің диалектологиясы бойынша тийқарғы әдебиатлар	397
„Сөзликке“ пайдаланылған илимий мийнетлер	398
„Сөзликке“ пайдаланылған әдебий шығармалар	401

На каракалпакском языке

Досжан Сипатдинович Насыров

Уракбай Доспанович Доспанов

**Диалектологический словарь
каракалпакского языка**

**Издательство „Каракалпакстан“
Нукус — 1983**

ИБ № 1305

Редакторы *Ш. Сеитов*

Қарап шығарған *Ө. Сәрсенбаев*

Художник *К. Нажимов*

Тех. редакторы *Н. Н. Четышева*

Корректоры *О. Т. Саимбетов*

Теринге берилген ўақты 1/ХІ-1982. Басыўға рухсат етилген ўақты 28.ІІІ-1983. Қағаз форматы 84×108¹/₈₂. Көлемі 12.625 баспа табақ, 21 20 шәртли баспа табақ, 21,7 есап баспа табақ. Тиражы 8000. Заказ № 1600. Бағасы 1 м. 70 т.

„Қарақалпақстан“ баспасы, 742000 Нөкіс қаласы,
К. Маркс көшесі, 9.

Самарканд областьлық баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери бойынша басқармасының Морозов атындағы типографиясы.
У. Турсунов көшесі, 82.